

DUE DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३७

छण्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् ।

(तत्र तृतीयकाण्डस्याष्टम-नवम-दशमै-कादश-द्वादशे-त्यन्तिम-
प्रपाठकपञ्चकमितस्तृतीयो भागः (३))

एतत्पुस्तकं

पुण्यपत्तननिवासिभिः ' गोडबोले ' इत्युपाह्वैः वे०
शा० रा० नारायणशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रमसुदृणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३८ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं रूपकत्रयम् (३) ।

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकः ।

— तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

—:~::~—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अच्छिद्रार्थाः कर्ममन्त्राः सप्तमे पाठके श्रुताः ।

अष्टमे नवमे चाश्वमेधब्राह्मणमुच्यते ॥ २ ॥

अश्वमेधस्त्रिरात्रोऽयमहराद्यं त्विहाष्टमे ।

पाठके वर्ण्यते तत्र प्रोक्ताऽऽदौ स्वाधिसंस्कृतिः ॥ ३ ॥

सूत्रकारेण—“ राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत ” इत्युपक्रम्य “ चैत्र्यां पौर्णि-
मास्यां सांग्रहण्येष्ट्या यजेत ” इति यदुक्तं तदिदं विधत्ते—

हरिः ॐ ।

सांग्रहण्येष्ट्या यजेत । इमां

जनतां संगृह्णानीति, इति ।

इमां जनतां स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्य-
येष्ट्या यजेत । सा चेष्टिः “ वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः ” इत्यत्रो-
त्पन्ना । संगृह्यतेऽपेक्षितं सर्वं ययाऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्ममयी मौञ्जी वा रशना ”
इति । तत्राश्वबन्धनार्थाया रशनायाः परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते—

द्वादशारत्नी रशना भवति । द्वादश मासाः

संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे । मौञ्जी

भवति । ऊर्ग्वै मुञ्जाः । ऊर्जमेवावरुन्धे, इति ।

चतुर्विंशतिरङ्गुल्योऽरत्निः । द्वादशारत्निप्रमाणेयपश्वाभिधानी रशना कर्तव्या ।
तत्र संख्याबलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जाख्येन तृणविशेषेण सा
रशना निष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान्मुञ्जानामूर्गरूपत्वम् ।

अश्वमेधस्य संकल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते-

चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत्कर्म

(१) । यदश्वमेधः समृद्धयै, इति ।

बहुविधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सद्भावादश्वमेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धयर्थं चित्रा नक्षत्रम् ।

कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते-

पुण्यनाम देवयजनमध्यवस्यति ।

पुण्यामेव तेन कीर्तिमभिजयति, इति ।

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । तादृशं देवयजनदेशं चित्रानक्षत्रकालेऽध्यवस्यति तेन पुण्यां कीर्तिं प्राप्नोति ।

देशकालयोर्विशेषं विधायर्त्विगानयने विशेषं विधत्ते-

अपदातीनृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समृद्धयै, इति ।

ये ऋत्विजः स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य हस्त्यश्वादीनारोप्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्मण्याया इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽस्तीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममावास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिनत्रये दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्तते । तत्सुब्रह्मण्यापर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा-सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्थमा-नयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरमालब्धुं सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । तदनन्तरभाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपेक्षितत्वादध्वर्युब्रह्महोतृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्रातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामिसंवत्सरगतायां वैशाख्याममा-

वास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभिरानयन्ति । ततो दीक्षा-
रम्भदिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःस्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्यश्वादिकमारोप्याऽऽ-
नयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं ग्रावस्तुतं पोतारमुन्नेतारं
सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति । एवमा सुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विज आव-
हन्ति, तच्चोच्छ्रूतस्थानारोहणसाम्यात्स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वप-
नादिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतदीक्षासमीपे न त्वत्र । अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादि-
कमत्र विधत्ते—

केशश्मश्रु वपते । नखानि निकृन्तते । दतो धावते ।
स्नाति । अहंतं वासः परिधत्ते । पाप्मनोऽपहृत्यै । वाचं
यत्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै । रात्रिं जागर-
यन्त आसते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

कर्म धत्ते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

===

अहंतमच्छिन्नं नूतनं तेन पापं विनश्यति । वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्ग-
लोको रक्षितो भवति । एनं यजमानं राजानं रात्रिं जागरयन्तो निवृत्तनिद्रं कुर्वन्तः
कथाभिर्नानाविधाभिर्विनोदयन्तः पार्श्वस्था आसते । तज्जागरणं स्वर्गस्य सम्य-
क्प्राप्तये भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके यजमानसंस्कारा उक्ताः । द्वितीये ब्रह्मौदनमभिधीयते । तदर्थ-
मादौ चतुर्विधानि जलानि विधत्ते—

चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुःशफो वा

अश्वः प्राजापत्यः समृद्ध्यै, इति ।

प्रजापतिदेवताकस्याश्वस्य शफसंख्यासां प्राञ्जलचतुष्टयं समृद्धिहेत्वानयति ।
वर्ष्याः क्रूण्याः स्थावरा वहन्त्यश्वेति जलानां चातुर्विध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेतुके
चयने स्पष्टमाग्नातम् ।

तासामपामाहरणे देशविशेषान्विधत्ते—

ता दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नं
वा आपः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते । यदेवाद्भ्योऽन्नं
जायते । तद्वरुन्धे, इति ।

प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यस्ता आप आहर्तव्याः । न त्वेकस्या दिशः ।
आपश्च सर्वासु दिक्षु वर्तन्ते । ताश्चान्नरूपा अन्नस्याद्भ्यो जातत्वात् । तस्माद-
पामाहरणे सत्यद्भ्यो जातमन्नं सर्वं प्राप्तं भवति ।

आहतास्वप्सोदनपाकं विधत्ते—

तासु ब्रह्मौदनं पंचति । रेत एव तद्वधाति (१), इति ।
रेतस ओदनजन्यत्वात्तेनौदनपाके [न] रेत एव धारयति ।

ओदनस्य परिमाणं विधत्ते—

चतुःशरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति, इति ।

शरावचतुष्टयपरिमितैर्वीहिभिरयमोदनो निष्पादनीयः । चतुःसंख्यासाम्येन
दिक्षु प्रतिष्ठा ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ प्राच्याः राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्ब्रह्मौदनमुद्धृत्य
प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा कर्षन्ननुच्छिन्दःश्चतुर्भ्य आ-
र्षयेभ्यो महर्त्विभ्य उपोहति प्राशितवद्भ्यश्चतुरः साहस्रान्सौवर्णांनिष्कान्ददाति”
इति । तदेतत्सर्वं क्रमेण विधत्ते—

उभयतो रुक्मौ भवतः । उभयत एवास्मि-
न्नुचं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वा-
न्भवति मेध्यत्वाय । चत्वार आर्षेयाः प्राश-
-

न्ति । दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि
ददाति । दिशामेव ज्योतींष्यवरुन्धे (२), इति ।

ओदनस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्मस्थापनेनोभयतो ज्योतिः संपादयति ।
पात्र्यामुद्धरणेन पक्कत्वं स्पष्टी भवति । प्रभूतसर्पिर्योगेन शुद्धतया यज्ञयोग्यं भवति ।
आर्षेया ऋषिपुत्रसमानाश्चत्वारो मुख्या ऋत्विजस्तेषां प्राशनेन चतसृणां दिशां
संबन्धिनि ज्योतिष्येव हुतं भवति । चतुःसहस्रानिष्कदानेन चतुर्दिवसंबन्धीनि
ज्योतीषि प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्भमयी मौञ्जी वा
रशना तां ब्रह्मोदनोच्छेषणेनानक्ति’ इति । तदिदमञ्जनं विधत्ते—

यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन् रशनां न्युनत्ति । प्रजा-
पतिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रशनां
न्युनत्ति । प्रजापतिमेव रेतसा समर्धयति, इति ।

पात्र्यामुद्धृत ओदने बह्वाज्यं प्रक्षिप्य तत्राऽऽज्यविशिष्टं ओदनो यावानृत्वि-
ग्नयो दत्तस्तस्मादन्यद्यदाज्यमोदनविशिष्टं पात्र्यामुच्छिष्यते तस्मिन्नाज्येऽश्वबन्ध-
नहेतुं रशनां न्युनत्ति नितरां क्लिप्नां कुर्यात् । ओदनस्य प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजा-
पतिस्वरूपत्वादाज्यस्य च रेतःकारणत्वेन रेतोरूपत्वादोदनाविशिष्टं आज्ये रश-
नाया उन्दनेन प्रजापतिमेव रेतसा समृद्धं करोति । तस्या रशनाया मौञ्जीत्व-
पक्षः पूर्वानुवाकेऽभिहितः ।

दर्भमयत्वपक्षमत्र विधत्ते—

दर्भमयी रशना भवति । बहु वा एष कुचरोऽमेध्यमुप-
गच्छति । यदर्थः । पवित्रं वै दर्भाः (३) । यद्दर्भमयी
रशना भवति । पुनात्येवैनम् । पुतमेनं मेध्यमालभते, इति ।

कुचरो भूम्यां संचरन्नयमश्वो बहु वै प्रभूतमेवामेध्यमशुचिरूपमुपगच्छति ।
उच्छिष्टाद्युपेक्षितेषु देशेषु संचरणात् । दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्तन्मयया रशनया
त्मेनमश्वं पुनात्येव । ततः शुद्धत्वेन यज्ञयोग्यमेनमश्वमालभते ।

‘चत्वारि आर्षेयाः प्राश्नन्ति’ इति यदुक्तं तदेव स्पष्टी कुर्वन्प्रशंसति—
अश्वस्य वा आलब्धस्य महिमोर्दक्रामत् । स महर्त्विजः
प्राविशत् । तन्महर्त्विजां महर्त्विक्त्वम् । यन्महर्त्विजः
प्राश्नन्ति । महिमानमेवास्मिन्तर्द्धधति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धश्चादुत्क्रान्तस्तदीयो महिमा सामर्थ्यातिशयो महर्त्विजोऽ-
ध्वर्युर्ब्रह्मा होतोद्गातेत्येतान्मुख्यान्तृत्विजः प्राविशत्, तत्तस्मान्महिन्नः प्रवेशान्म-
हर्त्विक्त्वमेषां संपन्नम् । तत्तेन महर्त्विजां ब्रह्मोदनप्राशनेनास्मिन्यजमाने महि-
मानमेव संपादयन्ति ।

यदुक्तम्—‘चत्वारि हिरण्यानि ददाति’ इति । तदेतत्प्रशंसति—
अश्वस्य वा आलब्धस्य रेत उर्दक्रामत् । तत्सुवर्णं हिरण्य-
मभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेत एव तर्द्धधाति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धस्याश्वस्य रेतः सारभूतोऽश्वस्तस्मादुत्क्रम्य शोभन-
वर्णोपेतं हिरण्यमभवत् । अश्वस्तस्य दानेन रेत एव धारयति ।

सुवर्णदानस्य फलं विधत्ते—

ओदने ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो
हिरण्यम् । रेतसैवास्मिन्नेतो दधाति, इति ।

ददाति रुन्धे दुर्भा अभवत्षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हिरण्यस्य रेतःकार्यत्वादोदनस्य तत्कारणाच्चोभयोरपि रेतोरूपत्वम् । अत
ओदने भुक्ते सत्यनन्तरमेव यद्दानं तेन दानेनास्मिन्यजमान ओदनरूपेण रेतसैव
हिरण्यरूपं रेतो धारयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये ब्रह्मैदनोऽभिहितः । तृतीये रशनयाऽश्वबन्धनमभिधीयते । तत्राऽऽदौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापने मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति—

यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्याश्वं
मेध्यं बध्नाति । आ देवताभ्योऽवृश्च्यते ।
पापीयान्भवति । यः प्रतिप्रोच्य । न देव-
ताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।

योऽश्वमेधयांजी देवार्थं प्रजापत्यर्थं च वर्तमानं यागयोग्यमश्वमृत्विग्नूपाय ब्रह्मणे स्वयमप्रतिप्रोच्यानुक्त्वा तदनुज्ञामलब्धा बध्नाति सोऽयं देवताभ्य आवृश्च्यते विच्छिद्यते । तदनुग्रहाभावात्पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवति । यस्तु ब्रह्मणे तस्मै प्रतिप्रोच्य तदनुज्ञां लब्धा बध्नाति सोऽयं देवताभ्यो न विच्छिद्यते । तत एवातिशयेन धनवान्भवति ।

इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति—

यदाह । ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं भन्त्स्यामि देवेभ्यः
प्रजापतये तेन राध्यासमिति । ब्रह्म वै
ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति (१) । न
देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।।

हे ब्रह्मदेवार्थं प्रजापत्यर्थं मेध्यं यागयोग्यमश्वं भन्त्स्यामि रशनया बद्धं करिष्यामि । तेनाश्वबन्धनेन राध्यासं समृद्धो भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं यद्यध्वर्युराह तदानीं देवताभ्यो न विच्छिद्यतेऽतिशयेन धनवान्भवति । मन्त्रे योऽयमृत्विग्रूपो ब्रह्मा कथितः सोऽयं ब्रह्मैवावस्तस्मै परब्रह्मण एव कथयित्वा मेध्यमश्वं बध्नाति । ततो युक्तमस्य धनिकत्वादि ।

अत्र रशनास्वीकारे मन्त्रः सप्तमकाण्डे संभ्राजितः—“देवस्य त्वां सवितुः

प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे ” इति । तेन मन्त्रेण स्वीकारं विदधानस्तन्मन्त्रं व्याचष्टे—

देवस्य त्वा सावितुः प्रसव इति रशनामा-
दत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् ।
पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै, इति ।

तदिदं ब्राह्मणं तत्र तत्रासकृद्व्याख्यातम् । स्वीकृताया रशनाया अभिमन्त्र-
णार्थो मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवाम्नातः—“ इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य पूर्वं आयुषि
विदथेषु कव्या । तथा देवाः सुतमावभूवुर्कृतस्य सामन्तसरमारपन्ती ” इति ।

तमिमं मन्त्रं रशनाभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते—

व्यूद्धं वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते ।
इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यधिवदति यजु-
ष्कृत्यै । यज्ञस्य समृद्धयै (२), इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमयजुष्केण मन्त्ररहितेन व्यापारेण क्रियते तदिदमङ्गं
व्यूद्धं समृद्धिविकलम् । यद्यप्युगेषा तथाऽपि युज्यत इति व्युत्पत्त्या यजुर्वेदपठि-
त्वेन च यजुरित्युच्यते । तस्मात्सयजुष्कानुष्ठानाय ‘ इमाम् ’ इति मन्त्रं पठेत्ततो
यज्ञः समृद्धो भवति । प्रथमपादस्यायमर्थः—कृतस्य यज्ञाङ्गश्वस्य संबन्धिनी-
मिमां रशनां पूर्वं पुरुषा अगृभ्णन्स्वीकृतवन्त इति ।

अस्या अश्वरशनाया द्वादशारत्नित्वपक्षः प्रथमानुवाकेऽभिहितः । अत्र
त्रयोदशारत्नित्वपक्षं विचारमुखेण विधत्ते—

तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कर्तव्याश्च त्रयो-
दशारत्नीश्चरिति । ऋषभो वा एष ऋतु-
नाम् । यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो
विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानाम् । यदश्व-

मेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्ट-
पम् । त्रयोदशमरत्निः रशनायामुपादधाति । यथ-
र्षभस्य विष्टपः संस्करोति । तादृगेव तत्, इति ।

तत्र तत्र रशनाविषये परीक्षकाः परस्परमेवमाहुः—किमेषा द्वादशारत्निः
कर्तव्या किंवा त्रयोदशारत्निरिति । तत्राभिज्ञः कश्चिददृष्टान्तमुखेनोत्तरं ब्रूते
यथा लोके गवामृषभः पतिरेवं गोस्थानीयानामृतूनां संवत्सरः स्वामी । अतः
प्रथमानुवाके मासद्वारा संवत्सरसाम्याद्द्वादशारत्नित्वपक्षः समर्थितः । इह तु
तत ऊर्ध्वं त्रयोदशारत्नित्वपक्षं समर्थयितुमपरो विशेष उच्यते—यथा लोक
ऋषभस्योपरि ककुदुन्नतं भवति, एवं द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्यर्षभस्थानी-
यस्य योऽयमधिकमासस्त्रयोदशः सोऽयं विष्टपं ककुत्स्थानीय एवं ह्यत्राप्यग्निष्टो-
मादयो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः । तस्य च लौकिकस्यर्ष-
भस्येव विष्टपं ककुदुपेक्षितम् । अतो विष्टपत्वेन रशनायां त्रयोदशमरत्निं संपाद-
येत् । तथा सत्यृषभस्येवाश्वमेधस्य विष्टपं संस्कृतं भवति ।

अथ रशनादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन्पाद आयुःशब्दतात्पर्यमाह—

पूर्वं आयुषि विदथेषु कव्ये-

त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति, इति ।

विदथेषु यज्ञेष्वायुषि निमित्तभूते सति कव्या कवयो विद्वांसः पूर्वं महर्षय
इमां रशनां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याक्षरार्थः । तत्राऽऽयुषीति प्रयोगादायुर्य-
जमाने संपादयति ।

तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तया देवाः सुतमार्बभूवुरि-

त्याह । भूतिमेवोपावर्तते, इति ।

देवाः सर्वे तया रशनयाऽश्वबन्धादिद्वारेण सुतमभिषोपेतमश्वमेधात्मकं सोम-
यागमावभूवुः सर्वतः प्राप्ता इत्यक्षरार्थः । तत्र भवतिधातोर्भूतेरभिधायकत्वात्त-
त्पाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपादः कृतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

कृतस्य सामन्सरमारपन्तीत्याह । सत्यं चा
कृतम् । सत्येनैवैनमुतेनाऽऽरभते, इति ।

कृतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य सामन्समीचीनेऽनुष्ठाने सरं प्रवृत्तिं पार-
मारपन्ती कथयन्ती संपादयन्ती रशनेत्यक्षरार्थः । तत्रतशब्द क गताविति धातु-
जन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किंत्वेन रूढः सत्यवाची । तस्मात्सत्यात्मकेनर्तेन
यथावदनुष्ठानेनैनमश्वमेधं पारभते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अभिधा असीत्यश्वमेधमभिदधाति ” इति । तत्राश्वबन्ध-
नमन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमान्नातः—“ अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि धर्ताऽसि
सोऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड्यन्ताऽसि यमनो
धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा ” इति ।

तस्मिन्मन्त्रे प्रतिवाक्यं तात्पर्यं दर्शयति—

अभिधा असीत्याह । तस्मादश्वमेधयाजी
सर्वाणि भुतान्यभिभवति । भुवनमसीत्याह ।
भुमानमेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमे-
वैनं करोति । धर्ताऽसित्याह । धर्तारमेवैनं
करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावे-
वैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमीत्याह (५) ।
प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत
इत्याह । होम एवास्वैषः । पृथिव्यामित्याह ।
अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड्य-
न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह ।

रूपमेवास्यातन्महिमानं व्याचष्टे । ऋण्यै त्वा
क्षेमाय त्वा रण्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

हेऽथ त्वमभिधा बन्धनीयोऽसि । तत्राभिषब्दप्रयोगादभिभवितृत्वं यजमानस्य युक्तम् । भुवनत्वेन स्तुतत्वाद्भूमप्राप्तिर्यजमानस्य । यन्तृधर्तृशब्दप्रयोगात्तद्रूपत्वमथस्य संपाद्यते । हेऽथ स त्वमग्निं गच्छेत्युक्त्या तमेतमश्वमग्नौ हुतवान्भवति । प्रथावाचिना सप्रथसमित्याग्निविशेषणेन यजमानं प्रजादिभिः प्रथयति । स्वाहा-कृत इत्युक्तत्वात्तस्याश्वस्य होम एवाग्नौ संपद्यते । पृथिव्यामित्युक्त्या तमश्वं भूमौ प्रतिष्ठापयति । हेऽथ त्वं पृथिव्यां यन्ता मनुष्यादीनां नियामको राट्, दीप्यमानश्चासि । तथाऽन्तरिक्षेऽपि ग्रहनक्षत्रादीनां नियन्ता नियमनसमर्थश्चासि । तथा द्युलोकेऽपि देवादीनां धारको धारणसमर्थश्चासि । एतस्मिन्मन्त्रभागे प्रठिते सत्यस्य मन्त्रस्यैतत्प्रतीयमानं स्वरूपमेवास्याश्वस्य महिमानं विशेषेण कथयति । न चात्रास्माभिव्याख्यातव्यं किञ्चिदस्ति । अथ ऋण्यादिसिद्धयर्थं त्वां बध्नामीत्यनयोक्त्या स्वस्याऽऽशिषमेव प्रार्थितवान्भवति ।

अथ सप्तमकाण्डानुक्तं शाखान्तरगतं मन्त्रशेषं चाक्यद्वयमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

स्वगा त्वां देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनं
स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतय इ-
त्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्यां एव
देवताया आलभ्यते । तयैवैनं समर्प-
यति, इति ।

बध्नाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽथ त्वां देवेभ्यो देवार्थं स्वगा स्वगतं स्वाधीनं बध्नामि । अनयोक्त्यैनमश्वं देवानां स्वाधीनं करोति । हेऽथ त्वां प्रजापतये स्वाहा समर्पयामि । एत-

स्मिन्मन्त्रांशे पठिते सत्यश्वस्य प्राजापत्यत्वाद्यद्देवतार्थोऽस्याऽऽलम्भस्तयैव देवत-
याऽश्वं समृद्धं करोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽश्वबन्धनमुक्तम् । चतुर्थे रशनया बद्धं तमश्वं नीत्वा जलेऽवगाहन-
मुच्यते । अत एवानुवाकस्याभिप्रेतमवगाहनं शाखान्तरपर्यालोचनया सूत्रकारः
स्पष्टमाह—‘ आपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति ’ इति । तत्राश्वस्यावगाहनप्रदेशे श्वा
कश्चिन्नेतव्यस्तन्नयनप्रकारं सूत्रकार आह—“ आनयन्ति श्वानं चतुरक्षं विष्व-
ग्बन्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चात्सैध्रकं
मुसलं पौंश्चलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्याऽऽपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति
श्वानं च ” इति । तदेतद्विधत्ते—

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति ।

यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चात्सैध्रयति ।

विष्वश्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः, इति ।

यजमानस्य राज्ञः पितृष्वसीयो मातृष्वसीयश्च गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा
नीयमानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः । तेन विष्वश्चमेव यजमानस्य
सर्वतो वर्तमानमेव पाप्मानं विवृहतो यजमानाद्वियोजयतः ।

अथाश्वस्य शुनश्चावगाहने सति जलमध्ये यत्र शुनः पादा भूमिं न स्पृशन्ति
तत्र श्वानं हन्तुं दासीपुत्रस्याध्वर्युरनुज्ञां प्रयच्छति । स च दासीपुत्रो मुसलेन
श्वानं हन्ति तदिदमुभयं विधत्ते—

यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुण

इति श्वानं चतुरक्षं प्रसौति । परो मर्तः परः

श्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति । श्वेव वै पाप्मा

भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यः हन्ति, इति ।

योऽयं श्वाऽस्मदीयमश्वं हन्तुमिच्छति तं श्वानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति विनाशयति । तमिमं मन्त्रं पठन्नध्वर्युश्चतुरक्षं श्वानं प्रति दासीपुत्रमनुजानीयात् । हे दासीपुत्र श्वानं जहीति ब्रूयात् । अक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । योऽयमस्याश्वस्य विरोधी मर्तो मनुष्यः स परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । यश्च श्वा सोऽपि परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । एतस्मिन्मन्त्रेऽध्वर्युणा पठ्यमाने दासीपुत्रश्चतुरक्षं श्वानं हन्यात् । सूत्रकारस्तु ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य ' यो अर्वन्तम् ' इति मन्त्रं हनने विनियुज्य ' परो मर्तः ' इति मन्त्रं पादानामधः शुनोऽक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं बिन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् । योऽयं पापरूपः शत्रुः सोऽयं शुना सदृशः । अतः शुनो वधेन पाप्मैव हतो भवति ।

हननसाधनं विधत्ते—

सैध्रकं मुसलं भवति (१) । कर्म

कर्मैवास्मै साधयति, इति ।

सैध्रको महासारो वृक्षो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं छणारुणादिवर्णयुक्तं विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । तच्चास्मै यजमानायापेक्षितमवघातादिकं सर्वं कर्म साधयति ।

हन्तारं विधत्ते—

पौ०श्चलेयो हन्ति । पु०श्चल्यां वै देवाः शुचं

न्यदधुः । शुचैवास्य शुचं हन्ति, इति ।

बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्मर्तरि नियता वर्तत इति पुंश्चली दासी तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पुरा देवा दास्यामेव शोकं सर्वं स्थापितवन्तः । अतः शोकरूपेणैव दासीपुत्रेण शोकरूपस्य शुनो हननं युक्तम् ।

हतस्य शुनोऽश्वपादानामधस्तादवस्थापनं विधत्ते—

पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमे-

धेन यजंत इति । अश्वस्याधस्पदमुपा-

स्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रे-

गैवः पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति, इति ।

योऽश्वमेधमनुतिष्ठत्येतं पाप्मा प्राप्नुमिच्छति हिंसायां बहुत्वादित्येवमभिज्ञा-
आहुः । अतः पापप्राप्तिपरिहाराय मृतं ध्यानमश्वपादानामधस्तात्प्रक्षिपेत् । अय-
मर्थो वज्री वज्रसमानैः खुरैर्युक्तत्वात् । अतस्तेन वज्रेण पापरूपं ध्यानं वैरिण-
मवक्रामति ।

पादानामधस्तात्प्रक्षिप्तस्य मृतस्य शुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये
परित्यागं विधत्ते—

दक्षिणाऽपप्लावयति (२) । पाप्मानं-

मेवास्माच्छर्मलमपप्लावयति, इति ।

दक्षिणपार्श्वे प्लावनेन मलरूपं पाप्मानं यजमानादपनयति ।

अथ जलमध्ये स्थितस्त्राश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुखत्वेनोद्गमयितुं साधनं विधत्ते—

ऐषीक उदुहोः भवति । आयुर्वा

इषीकाः । आयुरेवास्मिन्दधति । अमृतं वा

इषीकाः । अमृतमेवास्मिन्दधति, इति ।

उदुह्यत ऊर्ध्वं तीरप्रदेशे प्रेष्यते येन दण्डबद्धतृणसमूहेन सोऽयमुदुहः स
चैषीकाख्येन तृणविशेषेण निर्मितत्वादेषीकः । स च प्रौढः कार्यः । अतः एव
सूत्रकारणोक्तम्—“ तं द्वे शते दक्षिणतो धारयन्तो द्वे उत्तरतस्तेनाश्वं
पुरस्तात्प्रत्यश्चमभ्युदूहन्ति ” इति । इषीकाणां तृणानां गवादिभक्षत्वेनाऽऽयुर्हे-
तुत्वम् । अत एवामृतरूपत्वम् । तस्मादैषीकेणाऽऽयुरपमृत्युपरिहारं च यजमाने
संपादयति ।

अस्मिन्नुदुहे वेतसशाखाया बन्धनं विधत्ते—

वेतसशाखोपसंबद्धा भवति । अप्सु-

योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः ।

स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते, इति ।

अश्वजातीयस्योच्चैःश्रवसः समुद्रादुत्पत्तेरपांयोनित्वम् । वेतसस्य वज्जुलस्या-
भ्योनित्वं प्रसिद्धम् । अतोऽश्वस्य स्वकीयादेव योनेरेवमुदुहं निर्मितवान्भवति ।

जलमध्यात्तीरं प्रत्यश्वस्य नोदनं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहति । पुरस्ता-

देवास्मिन्प्रतीच्यमृतं दधाति, इति ।

पूर्वस्यां दिशि वर्तमानश्वतुःशतसंख्याकैर्धारितोऽयमुदूहः प्रत्यङ्मुखमश्वं तीरम-
भिलक्ष्योदूहत्यूर्ध्वं प्रेरयति । तथा सति पुरस्तादेव पूर्वस्मादेव वेधस आरभ्य
प्रतीची प्रतीचीनेऽपि वयस्यस्मिन्यजमानेऽमृतममरणत्वं दधाति ।

अथ सप्तमकाण्डाम्नातौ द्वौ मन्त्रौ क्रमेण विधत्ते—

अहं च त्वं च बृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं

गृह्णाति । ब्रह्मक्षेत्रे एव संदधाति । अभि ऋत्वेन्द्र भुर-

धज्मन्नित्यर्ध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिर्जित्यै(३), इति ।

भवति ह्रावयति मिमीते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रयोः प्रतीकमात्रमिह निर्दिष्टं संपूर्णयोस्तत्रैवाऽऽज्ञातत्वात्तद-
र्थोऽपि तत्रैव द्रष्टव्यः ।

इति श्रीमत्सार्यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽश्वस्य जलावगाहनमुक्तम् । पञ्चमे महर्त्विजामश्वप्रोक्षणमुच्यते । तदे-
तद्विधत्ते—

चत्वारं ऋत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं

चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति, इति ।

अध्वर्युब्रह्महोत्रुदातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः सकाशादेनमश्वमभिसमीरयन्त्याभिमुख्येन तत्तदिशि सम्यगुत्साहयन्ति ।

चतुर्णां प्रोक्षणं संगृह्योक्तत्वाद्विवरितुमादावध्वर्योः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः । पुरस्तात्प्रत्यङ्गति-
ष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं राजा-
वृत्रं वध्यादिति । राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्रं
राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन्क्षत्रं दधाति, इति ।

राजपुत्रा अभिषिक्तक्षत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हास्तैः शतसंख्याकैः सहितोऽय-
मध्वर्युः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्यादि-
त्यन्तः प्रोक्षणमन्वः । स्पष्टो मन्त्रार्थः । वृत्रं वारकं पापं शत्रुं वा । राज्यस्वरू-
पोऽयमध्वर्युः । यजमानेन राज्यार्थमध्वर्योः परीदानात् । तथा च सूत्रकारेणो-
क्तम्—“ ब्राह्मणो राजानश्चायं वोऽध्वर्युं राजा या ममापचितिः सा वा एत-
स्मिन्यद्वैष करोति तद्वः कृतमासादिति संप्रेष्य यावदाज्ञमध्वर्युं राजा भवति ”
इति । योऽयं राजपुत्रः स क्षत्रं बलरूपोऽतस्तत्प्रोक्षणे सत्यस्मिन्यजमाने राज्ये-
नैव सह बलं संपादयति ।

ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन राजभिर्ऋतैः सह ब्रह्मा(१) । दाक्षिणत
उदङ्गतिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा ।
अयं राजाऽप्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै
ब्रह्मा । बलमराजोग्रः । बलेनैवास्मिन्बलं
दधाति, इति ।

क्षत्रियाः संतोऽपि राज्यानर्हा अराजानः । उग्राः शूराः । अप्रतिधृष्यः केना-
प्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ।

होतुः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात्प्राङ्-

तिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं
 राजाऽस्यै विशः (२) । बहुग्वै बह्वश्वायै बह्व-
 जाविकायै । बहुव्रीहियवायै बहुमाषति-
 लायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहु-
 दासपुरुषायै रायिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पो-
 षायै राजाऽस्त्विति । भुमा वै होता । भुमा
 सूतग्रामण्यः । भूमैवास्मिन्भुमानं दधाति, इति ।

सूताः सारथयः । ग्रामण्यां ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । विट्प्रजा, सा विशेषे-
 ष्यते । बहवो गावो यस्या विशः सा बहुगुः । तथा बह्वश्वादीनि विशेषणानि ।
 रायिमती प्रभूतधनयुक्ता । पुष्टिमती शरीरपुष्टियुक्ता । बहुरायस्योषा बहुविधम-
 णिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता । यथोक्तविशेषणविशिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानो
 राजाऽस्तु । प्रतिविशेषणं पृथक्कर्तुमादरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः । होतुर्भूमरूपत्वं
 पठनीयमन्त्रबाहुल्यादवगन्तव्यम् । सूतानां ग्रामण्यां भूमरूपत्वं व्यापारबाहु-
 ल्यात् ।

उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन क्षत्तसंग्रहीतृभिः सहोद्गाता । उत्तरतो
 दक्षिणा तिष्ठन्प्रोक्षति (३) । अनेनाश्वेन
 मेध्येनेष्ट्वा । अयं राजा सर्वमायुरेत्विति ।
 आयुर्वा उद्गाता । आयुः क्षत्तसंग्रहीतारः ।
 आयुषैवास्मिन्नायुर्दधाति, इति ।

वैश्यशूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः क्षत्तारः, कोशवृद्धिकारिणः संग्रही-
 तारः । उद्गात्रादीनामायुष्ट्वं तद्धेतुत्वादुपचर्यते ।

प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसंख्या तां प्रशंसति—

शतं शतं भवन्ति । शतायुः पुरुषः शते-

न्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति, इति ।

दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु वृत्तेः शतेन्द्रियत्वम् ।

शतसंख्यागता या चतुःसंख्या समूहे प्रवृत्ता तां प्रशंसति—

चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः ।

दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति (४), इति ।

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

चतुःशता चत्वारि शतानि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-

यब्राह्मणभाष्ये तृतीयाष्टकेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महर्षिजां प्रोक्षणमुक्तम् । षष्ठेऽथशरीराद्भूमौ पततां बिन्दूनामनुमन्त्र-
णमुच्यते । तदेतद्विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एत-

दश्वस्य स्कन्दति । यन्निक्तमनालब्धमुत्सृजन्ति ।

यत्स्तोक्या अन्वाह । सर्वद्रुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय ।

अस्कन्त्रं हि तत् । यद्द्रुतस्य स्कन्दति, इति ।

यद्यदि निकं स्नानेन शोधितमश्वमनालब्धमालम्भनरहितमुत्सृजन्ति बिन्दवः
परिक्षिपन्ति तदानीं यस्य यथा यागान्तरेषु गृहीतस्य हविषः कश्चिदंशः
स्कन्दति भूमौ पतित्वा विनश्यत्येवमेवाश्वस्य तद्विन्दुजातं स्कन्दति भूमौ पतित्वा
विनश्यति । तस्माद्विन्दुस्कन्दनदोषपरिहाराय स्तोक्या अन्वाह । स्तोका
जलस्य लेशा बिन्दवस्तद्विषयाः “ अग्नये स्वाहा ” इत्यादिमन्त्रोक्तयः

स्तोक्यास्ता अनुब्रूयाद्भूमौ पतितस्तोकांस्तनु तदानीमेव पठेत् । अदेतदनुवचनं तेनानुवचनेन बिन्दूनामस्कन्दाय स्कन्दनदोषपरिहारार्थमेनमश्वं सर्वहुतमेव करोति । स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य पाठादेव सर्वैर्विन्दुभिः सहितोऽथो हुत एव भवति । तथा सति हुतस्य द्रव्यस्य यज्ञेशरूपं स्कन्दति तदस्कन्दनम् । न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ।

अनुवचनीयानां मन्त्राणां संख्यां विधत्ते—

सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै (१), इति ।

सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिनीषु ' अग्नये स्वाहा ' इत्यनुवाकास्त्रय आम्नाताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश मन्त्राः । तत्रान्तिमः ' सर्वस्मै स्वाहा ' इत्यग्रमुपसंहाररूपत्वादान्ते पठनीयः । ततः पूर्वं तु दश मन्त्राः अतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते । तत्सहस्रमनुव्रूयात् । स्वर्गलोकस्य बहुमूल्यत्वाभिप्रायेण सहस्रसंमितत्वमुक्तम् । न हि स्वर्गभोगोऽल्पेन मूल्येन संपादयितुं शक्यः । अतः सहस्रानुवचनेन स्वर्गाभिजयो भवति ।

अथ मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरं विधत्ते—

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमव्वरुन्धति ।

अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्यानुवचनेन भोगमपि परिमितमेव प्राप्नुयात् । अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् । स्वर्गलोकभोगस्येयत्तया परिमितत्वाभावेनापरिमितवचनं तत्प्राप्तये संपद्यते ।

मन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेनानुवचनस्य होमसाम्यमभिप्रेत्य प्रशंसति—

स्तोक्यां जुहोति । या एव वर्णा

आपः । ता अव्वरुन्धे, इति ।

विन्दुविषया मन्त्रोक्तयः स्तोक्यास्तासामनुवचनरूपेण होमेन वर्षेषु भवा अपः प्राप्नोति ।

जुहोतव्यानां विन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरग्निसादृश्यमभिप्रेत्य प्रशंसति—

अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निवैश्वानरः

(२) । अस्यामेवैनः प्रतिष्ठापयति, इति ।

होमाधारत्वसंपादनाद्भूमेवैश्वानराग्निरूपत्वम् । अतस्तत्र होमे सति भूमावैवैनः
अपः प्रतिष्ठापयति ।

स्तोक्यानुवचनस्य यज्ञसमाप्तिहेतुत्वमापद्य प्रशंसति—

उवाच ह प्रजापतिः । स्तोक्यासु वा

अहमश्वमेधं संस्थापयामि । तेन

ततः संस्थितेन चरामीति, इति ।

स्तोक्यासु स्तोकरूपास्वप्सु तद्विषयासु मन्त्रोक्तिषु चैनमश्वमेधकृतुमहं प्रजा-
पतिः संस्थापयामि । ततः संस्थितेन तावतैव समाप्तेन तेनाश्वमेधेन युक्तोऽहं
धराभ्यवशिष्टं सर्वं प्रतिपात्तिकर्मरूपत्वेनानुतिष्ठामीत्येवं पुरा कदाचित्प्रजापतिरु-
वाच किल । तस्मात्प्रशस्तमिदं स्तोक्यानुवचनम् ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुहोति, इति ।

चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य प्रदानार्थस्य स्वाहाशब्दस्य प्रयोगादेन स्तोकमग्नये
हुतवानेव भवति ।

एवमुत्तरेषां नवानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जुहोति ।

सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्रं एवैनं जुहोति ।

(३) । सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या

एवैनं जुहोति । पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्ण

एवैनं जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्याह ।

बृहस्पतय एवैनं जुहोति । अपां मोदाय

स्वाहेत्याह । अद्भ्य एवैनं जुहोति । वायवे

स्वाहेत्याह । वायवं एवैनं जुहोति (४) ।

मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहोति ।

वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति, इति ।

प्रथममन्त्रवद्व्याख्येयम् ।

सर्वमन्त्रतात्पर्यं निगमयति—

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति, इति ।

अग्न्यादिभ्यो वरुणान्ताभ्य एव देवताभ्य उक्तमन्त्रपाठेनैनं स्तोकसंघं जुहोति ।

पूर्वत्र सहस्रमन्वाहेति यदुक्तं तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्त्याऽपि क्रमेण सहस्रं संपादयितुं शक्यते । तद्व्यावर्तयितुं मन्त्रदशकस्यैवाऽऽवृत्तिं विधत्ते—

दशं दशं संपादं जुहोति । दशाक्षरा विराट् ।

अत्रं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवर्तुन्धे, इति ।

एकैकस्थामावृत्तौ दशसंख्याकान्मन्त्रान्संपाद्यानुब्रूयात् । संघस्यैवानुवृत्तिर्न त्रैकैकस्य मन्त्रस्य । दशसंख्यायां संपन्नायां विराट्छन्दसो दशाक्षरत्वादेन हेतुत्वेनाक्षररूपत्वाद्विराजैव भक्ष्यमाणयोग्यमन्त्रं प्राप्नोति ।

दशानां मन्त्राणामावृत्तिं विधत्ते—

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः परा—

चीराहुतीर्जुहोति । पुनः पुनरभ्यावर्तं जुहोति ।

अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

यो यजमानो मन्त्रानुवचनरूपा एता आहुतीः पराचीरावृत्तिरहिता जुहोति एष यजमानः पुनरावृत्त्यभावाद्भूलोकात्प्रच्यवतेऽतस्तत्परिहाराय भूयो भूयो मन्त्रानावृत्त्याऽऽवृत्त्यैता जुहोति । तेन भूमौ प्रतितिष्ठति ।

योऽयमनुवाकोदावुपक्रान्तः स्कन्दनदोषस्तं समावायोपसंहरति—

एतोऽह वाव सोऽश्वमेधस्य सऽस्थिति-

मुवाचास्कन्दाय । अस्कन्नऽहि तत् ।

यद्यज्ञस्य सऽस्थितस्य स्कन्दति, इति ।

अमिजित्यै वैधानरः संवित्र एवैनं जुहोति वायवं एवैनं जुहोति
च्यवते षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स प्रजापतिरैतामेवोक्तमाहुतिं स्कन्दनदोषपरिहारायाश्चमेधस्य समाप्तिहेतु-
मुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य संवन्धि यद्द्रव्यं स्कन्दति तदस्कन्दनमेव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पठेत् स्तोकांनुमन्त्रणमुक्तम् । सप्तमेष्वध्वर्योरकेत्येवं चतुर्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते ।
तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात्प्रत्यङ्-
तिष्ठन्प्रोक्षति । प्रजापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्या-
वान् । अन्नाद्यमेवास्मिन्वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः
पशूनामन्नादो वीर्यावित्तमः, इति ।

हेऽश्व प्रजापतये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि
प्रत्यङ्मुखांस्तैत्तिरीयतोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् । प्रजापतिर्देवानां मध्येऽतिशयेनान्नभक्षणस-
मर्थो वीर्यापेतश्च । तन्मन्त्रबलादतिशयेऽन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च ।

संपादयति । तस्मात्कारणाल्लोकेऽप्यश्वः पशूनां मध्ये बह्वक्षभक्षकोऽतिशयेन वीर्यवान् दृश्यते ।

दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवाना-
मोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओजं एवास्मिन्बलं दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः, इति ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । देवानां मध्ये तावतिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ चातोऽश्वेऽपि तदुभयं संपादयति । तस्मात्लोकेऽ-
प्यश्वस्तादृशो दृश्यते ।

पश्चिमादिशि प्रोक्षणं विधत्ते—

वायुवै त्वेति पश्चात् । वायुवै देवानामाशुः
सारसारितमः (१) । जवमेवास्मिन्दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामाशुः सारसारितमः, इति ।

देवानां मध्ये वायुराशुः शैघ्रवानत एवातिशयेन सारसार्युत्कर्षगामी । वायु-
मन्त्रेणास्मिन् अश्वे वेगस्थापनाल्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ।

उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे वै
देवा देवानां यशस्वितमाः । यशं एवास्मिन्-
न्दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः, इति ।

युद्धादावश्वस्यातिशयेन यशस्वित्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते—

देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपचि-
ततमाः । अपचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मा-

दश्वः पशूनामर्पाचिततमः (२), इति ।

सर्वलोकवर्तिनां सर्वेषां देवानां मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन पूजिताः ।

ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते—

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात् ।

सर्वे वै देवास्त्विषिमन्तो हरास्विनः ।

त्विषिमेवास्मिन्हरो दधाति । तस्माद-

श्वः पशूनां त्विषिमान्हरस्वितमः, इति ।

त्विषिमन्तो दीप्तिमन्तो हरास्विनो हरसा कार्यक्षमत्वलक्षणेन तेजसा युक्ताः ।
स्पष्टमन्यत् ।

अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह ।

एभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति, इति ।

दिवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यध्याहृत्यार्थो द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षाय त्वेत्यादौ
योजनीयम् । अनेन लोकत्रयप्रीतिर्भवति ।

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सते त्वाऽसते त्वाऽद्भ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा

विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमे-

धयाजिनः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति, इति ।

सते वर्तमानवस्तुप्राप्त्यर्थमसत इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्तिने ।
यस्मात् ' विश्वेभ्यो भूतेभ्यः ' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तस्मादश्वमेधयाजिनं
देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वे प्राणिन उपजीवन्ति । संहितायां—' पृथिव्यै त्वाऽन्तरि-
क्षाय त्वा दिवे त्वा ' इति मन्त्रपाठः । अत्र तु—' दिवे त्वा ' इत्यादिक इति
पाठो विकल्प(ल्प्य)ते ।

अथ ' विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति मन्त्रेण प्रोक्षणं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः ।

अथ कस्मादेनमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्ष-
तीति । अश्वे वै सर्वा देवता अन्वार्यताः ।
तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षति ।
देवता एवास्मिन्नन्वायातयति । तस्मादश्वे
सर्वा देवता अन्वार्यताः (३), इति ।

सारसारितमोऽर्पचिततमः प्राजापत्योऽश्वः पञ्च च ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्प्रजापत्यर्थं प्रोक्षणं युक्तम् । अत्र त्विन्द्रा-
ग्न्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तत्किंनिमित्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि
प्रजापतिरिव मुख्यस्वामी तथाऽपि प्रजापतेः सर्वदेतात्मकत्वात्तद्वारा सर्वासामपि
देवतानामश्वेऽनुगतिरस्ति । अत एवोदीच्यां दिशि ' विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ' इति
मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तेन प्रोक्षणेन सर्वा अपि देवता अस्मिन्श्वेऽनुगताः करोति ।
तस्मात्प्रजापतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्श्वे सर्वा अपि देवता अनुगता इति
तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽध्वर्योरश्वप्रोक्षणमुक्तम् । अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमा उच्यन्ते ।
तत्राश्वचरितहोमं विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनालब्धमु-
त्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्वहुत-

मेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन् हि तत् ।

यद्धुतस्य स्कन्दाति, इति ।

स्तोक्यानुमन्त्रणविधिवाक्यवदिदमश्वचरितहोमविधिवाक्यं व्याख्येयम् । होम-
मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

ईकाराय स्वाहेच्छताय स्वाहेत्याह ।

एतानि वा अश्वचरितानि । चरि-

तैरेवैनं समर्थयति (१), इति ।

अथो हि स्वाद्यं दृष्ट्वा याचितुं यं शब्दं करोति स शब्द ईकारस्तस्मै
स्वाहुतमिदमस्तु । ईकारेण शब्देन विषयीकृतं यद्द्रव्यं तदीकृतं तस्मै स्वाहुत-
मिदमस्तु । ईकारायेत्यादिकः सप्तमकाण्डोक्तोऽनुवाकस्तस्मिन्नुवाके प्रोक्ता-
न्येतानि सर्वाण्यश्वचरितानि । तद्धोमेनाश्वचरितैः समृद्धं करोति ।

अश्वचरितहोममाक्षिप्य समाधत्ते—

तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि ।

नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः ।

होतव्या एव । अत्र वावैवं विद्वानश्वमेधः

संस्थापयति । यदश्वचरितानि जुहोति ।

तस्माद्धोतव्या इति, इति ।

तत्राश्वचरितहोमविषये केचिदाक्षेपवादिन एवमाहुः—यान्येतान्यश्वचरितानि,
ईकारादीनि तेषां चेष्टारूपत्वेन देवतात्वाभावाद्देवतारहितस्य च हविष्प्रदानस्या-
भावादश्वचरितानामाहुतियोग्यता नास्ति । तस्मादेता अश्वचरितप्रतिपादकमन्त्रैः
साध्या आहुतयो न होतव्या इति । अत्र समाधानवादिन एवमाहुः—
होतव्या एवैता आहुतयो देवतानां सद्भावात् । जैमिनीयमते तावद्विग्रहवती
देवता नापेक्षिता । मन्त्रगतशब्दोपहितस्यैवार्थस्य देवतात्वाभ्युपगमात् ।
वैयासकमते तु सन्त्येव सर्वत्र तत्तदभिमानिन्यो देवताः । “ अभिमा-

निव्यपदेशस्तु—” इति सूत्रेण ‘मृदन्नवीदापोऽब्रुवन्’ इत्यादौ विग्रहवृत्तिनां चेतनानां देवतानां प्रतिपादितत्वात् । तस्माद्धोतव्या एव । न चात्र होमे प्रयोजनाभावः शङ्कनीयः । यदध्वचरितानि जुहुयाच्चदानीमेवं विद्वानेतद्धोमाभिज्ञः कृत्स्नचेष्टाविषयहोमेन कृत्स्नावयवस्याश्वस्य हुतसमानत्वादत्रैव कृत्वा-
दोवेव सर्वमश्वमेधं समापयति । अतः प्रोक्षितस्याश्वस्याऽऽलम्भात्पागेवोत्सर्गेऽपि स्कन्दनदोषाभावाद्धोतव्या आहुतय इति निर्णयः ।

तासामाहुतीनां देशकालौ विधत्ते—

बहिर्धा वा एनमेतदायतनाद्बधाति । भ्रातृव्य-
मस्मै जनयति (२) । यस्यानायतनेऽन्यत्राग्ने-
राहुतीर्जुहोति । सावित्रिया इष्ट्याः पुरस्ता-
त्स्विष्टकृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति ।
आयतन एवास्याऽऽहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं
जनयति, इति ।

यस्य यजमानस्याग्नेरन्यत्र प्रदेशेऽनायतन आहुतीनामयोग्ये स्थाने यद्याहुती-
र्जुहोति तदानीमेनं यजमानमेतदेतेनान्यत्र होमेनाऽऽयतनाद्बहिर्धा बहिर्दधाति
स्वकीयस्थानान्निःसारयति । किंचास्य यजमानस्य शत्रुं जनयति । तस्माद्येय-
मिष्टिः ‘सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति’ इति विधास्यते तदीयास्विष्टकृतः पूर्व-
माहवनीयाग्नेवेतानि जुहुयात् । ‘स्विष्टकृतः पुरस्तात्’ इति कालविधिः ।
‘आहवनीये’ इति देशविधिः । एवं सत्याहुतियोग्य एव स्थाने हुतवान्भवति ।
शत्रुश्च नोत्पद्यते ।

“तत्र सावित्रिया इष्ट्याः” इति विशेषमसहमानानां केषांचिन्मतमुप-
न्यसति—

तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः । यज्ञस्य

कल्पयै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति, इति ।

तत्तदिष्टिप्रारम्भे सर्वत्र होतव्याः । तथा सति यज्ञस्येष्टेः सर्वस्याः स्वफ-

लसामर्थ्याय स होमः संपद्यते । किंच स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्येण प्रख्यापितो भवति ।

एतस्य पूर्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं दर्शयति—

अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहु-
यात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्धयेत् । अव
सुवर्गाल्लोकात्पद्येत । पापीयान्त्स्यादिति ।
सकृदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्य-
र्धयति । अभि सुवर्गं लोकं जयति । न
पापीयान्भवति, इति ।

तत्तदिष्टचारम्भे यदि जुहुयात्तदानीमेकस्मिन्होमे फलसाधकत्वविश्वासाभावे-
नेह लोके यजमानं पशुभिर्ययुक्तं कुर्यात् । जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेश्चावपद्येत
तत्प्राप्तिरहितो भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तत्रापि पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवेदित्येव-
मभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्सकृदेव होतव्याः । तथा सति तत्र विश्वास-
सद्भावाच्चोक्तदोषाः प्रसरन्ति ।

यथोक्ताश्चरितहोमानन्तरमेव ' अञ्ज्येताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा ' इत्य-
नुवाकद्वयोक्तानामश्वरूपाणां होमं विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशत्तमश्वरूपाणि जुहोति ।
अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जाग-
तोऽश्वः प्राजापत्यः समृद्धयै, इति ।

' अञ्ज्येताय स्वाहा ' इति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरञ्जनवर्णः कृष्ण
एतः शुक्ल उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमत्रोक्तम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु
नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रतिपादकाश्च मन्त्रा अनुवाकद्वये मिलि-
त्वाऽष्टाचत्वारिंशत्संख्याकास्तत्प्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् ।
जगतीछन्दसस्तत्संख्यायुक्ताक्षरोपेतत्वात्पशूनां जगतीछन्दो लभ्यते । तेनाश्वस्य
जागतत्वाच्चादृशोऽश्वः प्रजापतिदेवताकः ।

अनुवाकद्वयेऽपि ' सर्वस्मै स्वाहा ' इत्ययं मन्त्रोऽन्ते समाम्नातः । नासौ पूर्व-
मन्त्रवत्कंचिद्रूपविशेषं ब्रूते । तस्य समष्टिरूपवाचकत्वात् । नाप्यष्टाचत्वारिंश-
त्संख्यायामन्तर्भूतः । तस्मात्तद्धोमं पृथग्विधत्ते—

एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मा-

देकः प्रजास्वर्धुकः (४), इति ।

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती त्रीणि च ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यस्मादत्र समष्टिवाचक उक्तसंख्यातिरिक्तस्तस्माल्लोकेऽपि प्रजासु सर्वासु मध्य-
एक एव स्वामी समृद्धिशालो भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होम उक्तः । नवमेऽश्वनामवाचनमभिधीयते ।
तथा च सूत्रकार आह—“विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वना-
मानि वाचयित्वा ” इति । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमाज्ञातानि—“विभू-
र्मात्रा प्रभूः पित्राऽथोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वाऽसि साप्तिरसि वाज्यसि
वृषाऽसि नृम्णा असि ययुर्नामाऽस्यादित्यानां पत्वाऽन्विहि ’ इति । तत्राऽऽद्यस्य
नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता ।

असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

अयमश्वः स्वकीयमातृसामर्थ्येन विभूर्वैभवयुक्तः । स्वकीयपितृसामर्थ्येन प्रभूः
प्रभावयुक्तः । वैभवं विविधभक्षसंपत्तिः । प्रभवं युद्धादौ योद्धृत्वम् । इति मन्त्रौ
यदाह तेन सर्वजगन्मात्रे पृथिव्यै सर्वजगत्पितृस्थानीयद्युलोकाय चैनमश्वं समर्पित-
वान्भवति ।

तृतीयचतुर्थयोर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति—

अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैन-

मेतत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते, इति ।

अश्वोऽसि व्याप्तिशीलोऽसि । हयोऽसि शीघ्रगतिमानसि । एतदेतेन मन्त्रेणै-
नमश्च शास्त्येव व्याप्तिशीलः शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिशत्येव । यस्मादत्र शासनं
कृतं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः पुत्रादयः शिष्टा जायन्ते । एवमेवं वर्तध्वमिति माता-
पितृभ्यामनुशिष्टा भवन्ति ।

पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान्प-

शूनत्येति । तस्मादश्वः सर्वेषां

पशूनां श्रेष्ठं गच्छति (१), इति ।

पशुजातीयांस्सर्वानपि श्रेष्ठेन जेतुं समर्थत्वादत्यनामाऽसि । यस्मान्मन्त्रं एव-
माह तस्माल्लोकेऽप्यश्वो गोमहिषादीन्सर्वान्पशूनत्येति श्रेष्ठं च गच्छति । अधि-
ककार्यकारित्वमत्ययः । बहुमुल्यार्हत्वं श्रेष्ठ्यम् ।

एतन्नामवेदनं प्रशंसति—

प्र यशःश्रेष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद, इति ।

कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं यशःश्रेष्ठ्यम् ।

षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति—

नरोऽस्यवाऽसि सप्तिरसि वाज्यंसित्याह ।

रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे, इति ।

उपर्यारूढान्पुरुषान्जेतुं समर्थो नरः । अर्वा गमनकुशलः । सप्तिः संग्रामेषु
समवायकुशलः । वाजी वेगवान् । तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य महिमानं विख्या-
पयति । अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किंचिदस्ति ।

दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

ययुर्नामाऽसीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं

नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिव-
दति । तस्मादप्याऽमित्रौ संगत्य । नाम्ना
चेद्ध्वयेते । मित्रमेव भवतः (२), इति ।

यानशीलो ययुर्नामाऽस्येतन्नामधार्यसि । ययुरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां मध्येऽ-
श्वस्य प्रियं नामधेयम् । एतदेव प्रियत्वं दर्शयितुमत्र मन्त्रे नामशब्दः
प्रयुक्तः । एतन्मन्त्रपाठे सति प्रियेणैव नामधेयेनैनमश्वमभिमुखीकृत्य ब्रवीति ।
यस्मात्प्रियं नामोक्तं तस्मादमित्रौ परस्परवैरिणावपि क्वचिन्मार्गादौ परस्परं
संगत्य हे स्वामिन्हे पितरित्यादिना प्रियेण नाम्ना परस्परमाह्वयेते चेत्तदानीमेव
वैरं परित्यज्य मित्रतां प्रतिपद्येते ।

एकादशस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

आदित्यानां प्रत्वाऽन्विहीत्याह ।

आदित्यानेवैनं गमयति, इति ।

हेऽथ त्वमादित्यानां प्रत्वं पतनं गमनमन्विह्यनुगच्छ । अत्राऽऽदित्यसमानगति-
रित्येतन्नामार्थतो निर्दिष्टम् । अनेन मन्त्रेणैनमश्वमादित्यानेव प्रापयति ।

एतस्मान्नामवाचनादनन्तरमनुष्ठेयान्होमान्विधत्ते—

अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमाञ्जु-
होति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

आहवनीयविहरणानन्तरमेवैतेषामितरहोमेभ्यः पूर्वमनुष्ठेयत्वात्पूर्वहोमाः । तत्रैते
पञ्च मन्त्राः संहितायामाप्ताः—‘ अग्नये स्वाहा । स्वाहेन्द्राग्निभ्याम् । स्वाहा
प्रजापतये । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः ’ इति ।
अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः । इतरे स्वाहादिकाः । तानेतान्श्चाभिप्रेत्य होमा-
निति बहुवचनमुक्तम् । अनेन होमेनेतरयजमानेभ्यः पूर्वभावी सन्द्देशकारिणं
शत्रुमतिक्रामति ।

होमादूर्ध्वमश्चोत्सर्गं विधत्ते—

भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भवि-
ष्यते त्वेत्युत्तुजति सर्वत्वाय, इति ।

हेऽथ त्वं भूरसि नित्यं सत्तायुक्तोऽसि । अतो भुवे भूताय पूर्वं निष्पन्नाय वस्तुने त्वामुत्सृजामि । भव्याय भवते वर्तमानाय त्वामुत्सृजामि । तथा भविष्यते भाविने वस्तुने त्वामुत्सृजामि । कालत्रयवर्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषः—विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः ' इत्ययमंशः संहितायामाम्नातः । अतोऽनेन मन्त्रेणोत्सर्गः सर्वत्वाय सर्ववस्तुरक्षार्थं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ अथमुत्सृज्य देवा आशापाला इति त्रिभ्यः परिददाति शतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति चतुःशता इत्येकेषाम् ” इति । तं मन्त्रमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं
मेधाय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह । शतं
वै तल्प्या राजपुत्रा देवा आशा-
पालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति, इति ।

हे आशापाला दिक्पालका देवा देवेभ्योऽश्वं मेधाय देवसंबन्धियागार्थं प्रोक्षितमेतमश्वं गोपायत । अस्मिन्मन्त्र आशापालदेवशब्देनाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिंस्तल्पे शयनार्हाः शतसंख्याका विवक्षिताः । अतोऽनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्थमेतमश्वं परिददाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः स्वाहेति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति ’ इति । तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः ।
इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह
रमन्तिः स्वाहेति चतुषु पत्सु जुहोति (३) ।
एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति ।
तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति । तस्मादश्वः
प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति, इति ।

स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽश्वः परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तोरीश्वरो गन्तुं

समर्थः । अतो रात्रावरक्षकेषु राजपुत्रेषु यत्र कापि गमिष्यतीति भीत्या सायंकाले तमश्वं रथकारगृहे स्थापयित्वा तदीयेषु चतुर्षु पदेषु चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । मन्त्राणामयमर्थः—इह दक्षिणपूर्वपादस्य स्थाने धृतिधारणं नैश्वत्यमस्तु तदर्थमिह स्वाहुतम् । इह वामपूर्वपादस्थाने विधृतिर्विशेषेण धारणमस्तु तदर्थमिदं स्वाहुतम् । इह दक्षिणपृष्ठपादस्थाने रन्तिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । एवं वामपृष्ठपादस्थानेऽपि रमतिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । इत्येता आहुतय एवाश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवाऽऽहुतिभिरेनमश्वं बध्नाति । तस्मादाहुतिसामर्थ्यादेव स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽप्यश्वः सायं बन्धनस्थानं प्रत्यागच्छति । तस्मादेव सामर्थ्यात्प्रमुक्तोऽश्वो रात्रौ बन्धनस्थानं न परित्यजति ।

शतं राजपुत्रा रक्षका इत्यमुं पक्षमुक्त्वा शतचतुष्टयसंख्याका रक्षका इत्यमुं पक्षं विधत्ते—

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु वा एते व्यायच्छन्ते । येऽश्वं मेध्यं रक्षन्ति । तेषां य उद्वचं गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उद्वचं न गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा वा एष सिंच्यते । योऽवलौऽश्वमेधेन यजते । यदमित्रा अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति । यज्ञस्याघाताय, इति ।

योऽयमश्वमेधो यागः सोऽयं राष्ट्रस्वरूपभूत एव । तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । एवं सति यागयोग्यमश्वं ये रक्षन्ति ते राष्ट्रनिमित्तमेव तत्करैः सह कलहं कुर्वन्ति । तेषां रक्षकाणां मध्ये ये पुरुषा उद्वचमुत्तममन्तपर्यन्तं रक्षणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । तां समाप्तिं ये गच्छन्ति ते पुरुषा अस्माद्वर्तमानाद्राष्ट्रादेव कर्मफलरूपं भावि राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ ये रक्षका उद्वचं रक्षणसमाप्तिं न गच्छन्ति ते वर्तमानोदेव राष्ट्राद्व्यवच्छिद्यन्ते । किं पुनर्वक्तव्यं भाविराष्ट्रात् । एवं सति यो राजा तत्करान्-नश्वापहारिणो जेतुं बलहीनोऽश्वमेधेन यष्टुमारभत एष राजा परासिंच्यते यज्ञात्पराभूतो भवति । यदि शत्रवोऽश्वं विन्देरहंभेरन्पहरेयुस्तदानीमस्य यज्ञो

हन्येत । तस्मात्तद्व्यावृत्त्यर्थं शतचतुष्टयसंख्याका मुख्याः पुरुषास्तमश्वं रक्षेयुः ।
तान्सूत्रकार उदाजहार—“ शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः संनद्धसारथिनः
शतमुग्रा अराजानः संनद्धाः संनद्धसारथिनः शतं वैश्या विपथिनः शतं शूद्रा
विमोक्षिनस्तेऽश्वस्य गोप्सरो भवन्ति ” इति ।

प्रमादादिश्वेऽपहते सन्ति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव

ततः प्रायश्चित्तिः (४), इति ।

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

चतुःशतैः संरक्ष्यमाणमप्यश्वं यद्यमित्रा गृह्णीयुस्तदानीमन्यमश्वं तद्रूपवर्णव-
यसं तमानीय प्रोक्षणं कुर्युः । सैव प्रोक्षणक्रिया ततोऽश्वनाशदोषात्प्रायश्चित्ति-
विमोक्षणेहेतुः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽश्वनामवाचनमश्वोत्सर्गश्चेत्युभयमभिहितम् । दशमे दीक्षाऽभिधीयते ।
यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एतस्य संवत्सरस्य योत्तराऽमावास्या तस्यामुखां संभरति
त्रैधातवीया दीक्षणीयाऽऽकूयै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि जुहोति
स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति ” इति । तत्र वैश्व-
देवानि विधत्ते—

प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स

तपोऽतप्यत । तस्य तेपानस्य । सप्ताऽऽत्मनो

देवता उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स

एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै
स दीक्षामवारुन्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षा-
मेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे (१), इति ।

प्रजापतिरश्वमेधं यष्टुं कामयमानस्तत्सिद्धये तपोऽकुरुते । तस्य तेषानस्य
तपः कृतवतः प्रजापतेरात्मनः सकाशात्सप्त शीर्षण्या मुख्यप्राणरूपा देवता उद-
क्रामन् । ताश्च देवताः स्वकीयं रूपमुपसंहृत्य दीक्षारूपेणाऽऽविर्भूताः । ततः
सा सप्तदेवात्मिका दीक्षाऽभवत् । तस्यां दीक्षायां स प्रजापतिरेतानि स्वाहाऽऽधि-
माधीताय स्वाहेत्यादीनि वैश्वदेवनामकानि मन्त्रवाक्यानि (णि) दृष्ट्वा तानि
हुत्वा तैर्दीक्षां स्वाधीनां कृतवान् । अतो यजमानो वैश्वदेवानि जुहुयात् । तैर्दीक्षां
स्वाधीनां करोति ।

संख्यां विधत्ते—

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन्, इति ।

देवतानां दीक्षारूपेण परिणतानां सप्तत्वादत्रापि सप्त जुहुयात् ।

तेषां संप्तानां प्रतिदिनं होमं विधत्ते—

अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सामान्येन विहितं विशेषेण विभज्य विधत्ते—

त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्यौ-

द्वग्रहणानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै

शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणै-

रेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे (२), इति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि त्रीणि “ आकृत्यै प्रयुजे ” इत्यादीन्यौदग्रहणसंज्ञ-
कानि चत्वारि, एवं सप्तसंख्यया शीर्षण्यप्राणसमा एते होमाः । दीक्षा च
प्राणरूपा । अतः प्राणरूपैर्होमैः प्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां सप्तसु दिनेषु होतव्यानां संख्यां विधत्ते—

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंश-
तिर्वै देवलोकाः । द्वादश मासाः पञ्चतवः । त्रयं
इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः, इति ।

एकैकस्मिन्दिने त्रीणि त्रीणीत्येवं सप्तस्वपि दिनेषु मिलित्वैकविंशतिसंख्यां संपद्यते । अत एव स्वाहाऽऽधिमित्यनुवाकेऽप्येकविंशतिरेव मन्त्रा आम्नाताः । भोगहेतवो देवलोकाश्चैकविंशतिसंख्याका मासर्तुलोकादित्याभिमानिभिर्देवैरधि-
ष्ठिताः । अतस्तत्र भोगसिद्धये सा संख्या युक्ता ।

तत्राऽऽदित्यलोकं विशेषतः प्रशंसति—

एष सुवर्गो लोकः । तद्वैव्यं क्षत्रम् । सा श्रीः ।
तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्स्वाराज्यमुच्यते (३), इति ।

यत्राऽऽदित्यस्तिष्ठत्येष एवोत्तमः स्वर्गो लोकः । तदेवाऽऽदित्यस्थानम् । तद्वैव्यं क्षत्रं देवसंबन्धि बलम् । तस्य बलस्याऽऽदित्यप्रकाशाधीनत्वात् । सैवाऽऽदित्यावस्थानभूमिः । श्रीर्देवी विभूतिः । तत्र ह्यैश्वर्यं महदस्ति । तदेवाऽऽदित्यस्थानम् । ब्रह्मस्य परिवृढस्य स्वर्गस्य लोकस्य विष्टपमुत्तमस्थानम् । उत्तमभोगानां तत्र विद्यमानत्वात् । तदेवाऽऽदित्यस्थानं स्वाराज्यं ब्रह्मलोकस्वरूपमित्युच्यते । आदित्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोके गन्तव्यम् । अतो वैश्वदेवानामेकविंशतिसंख्या प्रशस्ता । प्रतिदिनं त्रीणि त्रीणीत्येवमेकविंशतिसंख्यां सूत्रकारः स्पष्टी चकार—“ सप्ताहमन्वहमौद्ग्रहणैर्वैश्वदेवैश्चोत्तरोत्तरैः प्रचरति षडुत्तमेऽह्न्यौद्ग्रहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण संख्यां संपाद्य होमं प्रशंसति—

त्रिंशतमौद्ग्रहणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा
विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवाच्चाद्यमवरुन्धे, इति ।

यानि वैश्वदेवानि स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि तान्यप्यश्वमेधस्योद्यमनहेतुत्वादौद्ग्रहणानीत्युच्यन्ते । उद्यमनहेतुत्वं चोत्तरानुवाके वक्ष्यते—“ तं वैश्वदेवान्येवोदय-

च्छन् ” इति । ततो वैश्वदेवरूपाण्यौद्ग्रहणान्येकविंशतिः । प्राकृतानि त्वौद्ग्रह-
णानि चत्वारि । प्रकृतौ हि यत्राध्वर्युरौद्ग्रहणानि जुहोति तत्र यजमानाऽध्वयु-
मन्वारभ्य पञ्च जुहोति । ‘वाचा मे वाग्दीक्षताम् ’ इति सूत्रोक्ताः पञ्चाऽऽहुतयोऽत्र
प्रवर्तन्ते । वक्ष्यमाणा पूर्णाहुतिरेका । तदेवं त्रिंशत्संख्यासंपत्तिः । तथा सति विरा-
ट्छन्दोद्वाराऽन्नप्राप्तिर्भवति ।

वैश्वदेवमन्त्रेषु विद्यमानं कंचिद्विशेषं प्रशंसति—

त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । त्र्यावतो वै
देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोका-
नामाप्त्यै । एषां लोकानां क्लृप्त्यै, इति ।

वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकां देवतां त्रेधा विभाज्याऽऽम्नाता । तद्यथा—‘अदित्यै स्वाहाऽ-
दित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा ’ इत्येवमादितिरेव त्रेधोक्ता । एव-
मितरदप्युदाहार्यम् । अतस्त्रेधाविभागेनैकैकस्या देवताया होमः कर्तव्यः । यथा
देवारूपावृतः । पूर्वोदाहृतप्रकारेण त्रिःप्रकारयुक्ताः । एवं लोका अपि पृथिव्यन्तरि-
क्षद्युभेदेनैते व्यावृत्तस्त्रिप्रकाराः । अतस्त्रेधाविभक्तदेवताहोमो लोकत्रयप्राप्त्यै भवति ।

दीक्षायां दिनसंख्यां विधत्ते—

अप वा एतस्मात्प्राणाः कामन्ति (४) ।
यो दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति ।
सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा ।
प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे, इति ।

यो यजमानो दीक्षामतिरेचयति सप्तभ्यो दिनेभ्योऽधिकां करोत्येतस्मात्प्राणाः
सप्तसंख्याका अपगच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तैव दिनानि दीक्षां कुर्युः । तेन
शीर्षण्यप्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

अथ सर्वस्मै स्वाहेत्यनेनानुवाकसमाप्तिगतेन मन्त्रेणाऽऽहुतिं विधत्ते—

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णा-

हुतिः । सर्वमेवाऽप्नोति । अथो इयं वै पूर्णा-

हुतिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति (५), इति ।

रुन्धे प्राणां दीक्षामवरुन्ध उच्यते कामन्ति तिष्ठति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

पूर्णाहुतेः सर्वफलसाधनत्वात्सर्वरूपत्वम् । किंच पूर्णाहुत्या पृथिवीरूपया
पृथिव्यां प्रतिष्ठा न भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे वैश्वदेवहोमो विहितः । एकादशे तन्मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽदौ
तं विधिमनुद्य प्रशंसति—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं न किंच-
नोदयच्छत् । तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् ।
यद्वैश्वदेवानि जुहोति । यज्ञस्योद्यत्यै, इति ।

प्रजापतिरश्वमेधारूपं यागमसृजत । सृष्टं तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । उद्यमनं
नामोद्धरणमनुष्ठानयोग्यत्वापादनम् । तच्च वैश्वदेवैरेव निष्पन्नं नान्येन केनचित् ।
तस्माद्यज्ञस्योद्यमनहेतुत्वादयं होमः प्रशस्तः ।

तत्र प्रथमद्वितीयदिनयोर्होतव्यानां षण्णां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । स्वाहाऽऽधीतं
मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा ।
काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति

प्राजापत्ये मुख्ये भवतः । प्रजापतिमुखाभि-
रेवैनं देवताभिरुद्यच्छते (१), इति ।

तत्र प्रथमदिने प्रयोक्तव्यास्त्रयो मन्त्रा आद्यन्तयोः स्वाहाकारयुक्ताः । तेषा-
मयमर्थः । आधीयत उत्पाद्यते जगदनेनेत्याधिः प्रजापतिः । स एव सर्वदा मनुष्यै-
र्ध्यायमान आधीत इत्युच्यते । स एव सर्वजगन्मननान्मन इत्यप्युच्यते । प्रजानां
पालनात्प्रजापतिरित्यपि । तत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रथमः स्वाहाकारो हविःस्वीकारार्थः ।
द्वितीयः प्रदानार्थः । आधिं जगत्स्वष्टारं प्रजापतिमुद्दिश्य स्वाहा यद्धविः स्वीकृतं
तदेतदाधीताय प्राणिभिः सर्वत्र ध्याताय प्रजापतये स्वाहुतमास्त्वित्याद्यमन्त्र-
स्यार्थः । आधीतं सर्वैर्ध्यातं प्रजापतिमुद्दिश्य यत्स्वीकृतं तन्मनसे मननशीलाय
प्रजापतये स्वाहुतमास्त्विति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः । यच्च मननशीलाय स्वीकृतं
तत्प्रजानां पालकाय स्वाहुतमिति तृतीयमन्त्रार्थः । एतैस्त्रिभिः प्रथमदिने
जुहुयात् । अकारान्तः कशब्दः प्रजापतिवाची तस्मै काय स्वाहुतमस्तु ।
मकारान्तः क्रिशब्दः सर्वनामत्वात्सर्वात्मकं प्रजापतिमाचष्टे । कस्मै तादृशाय
प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । अव्यक्तरूपत्वेन प्रश्नवाचिना कतमशब्देनापि स
एवोच्यते । कतमस्मै तादृशाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्द्विती-
यदिने जुहुयात् । मुखयोराद्ययोर्दिनयोर्भवे होमकर्मणी मुख्ये ते च प्राजापत्ये
प्रजापतिदेवताके भक्तः । तथा सति प्रजापतिमेव मुखं प्रथमं कृत्वा तन्मुखाभिः
सर्वाभिर्देवताभिरेनम्रमुद्यच्छतेऽनुष्ठानं करोति ।

तृतीयदिनगतातां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै

सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः ।

अस्या एवैनं प्रतिष्ठायोद्यच्छते, इति ।

अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण महती । प्राणिनां धारणेन
सुमृडीका सुखकरी । अखण्डनमहत्सुखकरत्वाविशेषणभेदैस्त्रेधा विभक्त्यै स्वाहु-
तमिदमस्तु । अनेन होमेनास्याः पृथिव्याः प्रसादात्स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्यैनमश्वमे-
धमुद्यच्छते ।

चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा
सरस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह । वाग्वै
सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छते, इति ।

पूर्ववन्नेधा विभज्य व्याख्येयम् ।

पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पुष्णे स्वाहा पुष्णे प्रपथ्याय स्वाहा
पुष्णे नरंधिषाय स्वाहेत्याह । पशवो
वै पूषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

पोषको देवः पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरंधिषो नरणां स्वानु-
ग्रहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पशुरूपत्वात्पशुभिरेवाश्वमेध-
मुद्धृतवान्भवति ।

षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे
पुरुरूपाय स्वाहेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुषु
दधाति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

त्वष्टा विश्वकर्मा स च तुरीपः तूर्णपालकः । पुरुरूपो बहुविधरूपनिर्माता ।
एतैर्होमे साति तस्य देवस्य रूपनिर्मातृत्वात्पशुषु रूपं संपाद्य रूपैरेवैनमथ
मेधमुद्धरति ।

सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयषाय स्वाहेत्याह । यज्ञो वै

विष्णुः, यज्ञायैवैनमुद्यच्छते, इति ।

व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपो खुरमर्हन्तीति खुर्या अश्वा-
दयस्तेषां नितरां पालकः । तथा च निभूयपः । भवन्त्युत्पद्यन्त इति भूतानि
भूयशब्देनोच्यन्ते । तेषामपि नितरां पालकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थ-
मेवैनमश्वमेधमुद्धरति ।

सर्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति—

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्ध्ये
सयत्वाय (२), इति ।

यच्छते पुरुत्पाय स्वाहेत्याहाष्टौ च ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सर्वस्मै कृत्स्नदेवतासमूहाय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्युत्तब्धिः पुनः
पुनरुत्तम्भनं भवति । षिञ् बन्धन इति धातोरुत्पन्नः सयशब्दः । सयत्वमत्राश्वमे-
धस्य दृढबद्धत्वम् । तदर्थेयं पूर्णाहुतिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे दीक्षाऽभिहिता । अस्या दीक्षायाः पूर्वं प्रमुक्तोऽश्वश्चतुःशतैः पालि-
तः सन्स्वेच्छया संवत्सरमेकं संचरति । तस्मिन्संवत्सरे देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्त-
व्यमिष्टित्रयं द्वादशेऽभिधीयते । तत्र प्रातरनुष्ठेयामिष्टिं विधत्ते—

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टा-
क्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातः-
सवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनिर्मि-

मीते । अथौ प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति ।

गायत्रीं छन्दः, इति ।

वास्मिन्नहनि राक्षिभ्योऽधपरिदानं तदुत्तरेद्युः प्रातःकाले सैयमिष्टिः । सवितु-
देवताकमष्टाकपालं पुरोडाशं प्रातःकाले निर्वपेत् । यतो गायत्र्यष्टाक्षरपादा
प्रातःसवनं च गायत्रीच्छन्दःसंबन्धि । यद्यपि छन्दोन्तरयुक्ता अपि मन्त्राः
प्रातःसवने प्रयुज्यन्ते तथाऽपि गायत्री देवतैव मदीयमिदं सवनमित्यभिमन्यते ।
वस्मात्तस्य गायत्रत्वम् । अनयेष्ट्या प्रातःसवनाद्गायत्रीदेवतायाश्च सकाशदेन-
मश्वमेधं निर्मितवान्भवति । किंच सोमयागे-यत्प्रातःसवनं तदपि प्राप्नोति ।
गायत्रीदेवतां च प्राप्नोति—

मध्याह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते—

सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यंदिने ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यंदिनम्
सवनम् । माध्यंदिनादेवैनम् सवनात्त्रिष्टुभ-
श्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते (१) । अथो माध्यं-
दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः, इति ।

प्रकर्षेण स्तौति प्रेरयतीति प्रसविता । तादृशां सवित्र इयमिष्टिः । अन्य-
त्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अपराह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते—

सवित्र आ सवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे ।
द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् ।
तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मि-
मीते । अथौ तृतीयसवनमेव तेनाऽऽप्नोति ।
जगतीं छन्दः, इति ।

आ समन्तास्तौति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ।

द्वादशकपालेष्टेरूर्ध्वं सायंकाले धृतिहोमं विधत्ते—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परीं परावृतं गन्तोंः ।

इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह

रमन्तिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति । चतस्रो

दिशः । दिग्भिरैवैनं परिगृह्णाति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । पूर्वत्राश्वरक्षका राजपुत्राः सायं यस्मिन् रथकारगृहे नयन्ति तत्राश्वस्य पादेषु होम उक्तः । इह तु देवयजन आहवनीये होम इति विशेषः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वमेकादशान्यासादाश्वत्ये ब्रजेऽश्वं संबन्धन्ति तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्ति ” इति । तमेव ब्रजं विधत्ते—

आश्वत्थो ब्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो निला-

यत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमन्ति-

ष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् । यदाश्वत्थो ब्रजो

भवति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति (२), इति ।

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिति जुहोति नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः शालाविशेष आश्वत्थो ब्रजः । स चाश्वबन्धनार्थं कर्तव्यः । केनापि निमित्तेन देवेभ्यः सकाशान्निगूढः प्रजापतिरश्वशरीरं धृत्वा तदीयं रूपं च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चिदश्वत्येऽतिष्ठत् । ततोऽश्वस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्याऽश्वत्थनाम संपन्नम् । आश्वत्ये ब्रजे बन्धनेन स्वकीय-स्थान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं कालत्रयेऽनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात्संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाल उखासंभरणं कृत्वा तस्योखाख्यस्याग्नेरा ब्रह्म-
जित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रकार आह—‘ आ ब्रह्मन्ब्रा-
ह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां जज्ञिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठते ’ इति । तत्राऽऽ
ब्रह्मजित्यनुवाके द्वादश वाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्यानं त्रयोदशानुवाकेऽभि-
धीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्याचष्टे—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामि-

त्याह । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति ।

तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत, इति ।

ब्रह्मन्ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे ब्रह्मवर्चसी वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रो ब्राह्मण
आजायताम् । एतन्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं संपा-
दयति । तस्मान्मन्त्रसामर्थ्यादेव पुरा सृष्ट्यादौ ब्राह्मणो वेदशास्त्राभिज्ञस्तद-
र्थानुष्ठायी वाऽजायत ।

द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—

आऽस्मिन्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महा-

रथो जायतामित्याह । राजन्यं एव शौर्यं

महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यं

इषव्यः शूरो महारथोऽजायत, इति ।

इषव्यो बाणेषु कुशलो धानुष्कः । स्पष्टमन्यत् ।

तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे—

दोग्ध्रीं धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति ।

तस्मात्पुरा दोग्ध्रीं धेनुरजायत । वोढाऽनड्वा-

नित्याह (१) । अनडुह्येव विर्यं दधाति ।

तस्मात्पुरा वोढाऽनङ्गवानजायत । आशुः सप्तिरि-
त्याह । अश्वं एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽऽशु-
रश्वोऽजायत । पुरंधिर्योषेत्याह । योषित्येव रूपं
दधाति । तस्मात्स्त्री युवतिः प्रिया भावुका, इति ।

एतेषु मन्त्रेषु दोग्ध्री धेनुरित्यादिष्वजायतामित्यनुवर्तते । पुरं सर्वगुणसंपूर्णं
शरीरं धारयतीति पुरंधिः । स्पष्टमन्यत् ।

सप्तमं व्याचष्टे—

जिष्णू रथेष्टा इत्याह । आ ह वै
तत्र जिष्णू रथेष्टा जायते (२) ।
यज्ञैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

योद्धुं यो रथमारोहति स रथेष्टाः । स च जयशील आजायताम् । यस्मिन्-
न्देश एतेन जिष्णुरित्यादिमन्त्रयुक्तेन यज्ञेन यजन्ते तत्र रथारूढः । सर्वोऽपि
जिष्णुर्जयशील एवाऽऽजायते ।

अष्टमं व्याचष्टे—

समेयो युवेत्याह । यो वै पूर्वव-
यसी । स समेयो युवा । तस्मा-
द्युवा पुमान्प्रियो भावुकः, इति ।

पूर्ववयस्कस्य यौवनोपेतत्वात्समायोग्यत्वम् । अत एव युवतिवद्युवा सर्वेषां
प्रियो भवति—

नवमं व्याचष्टे—

आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामि-

त्याह । आ ह वै तत्र यजमानस्य वीरो
जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

जिष्णुवाक्प्रवृद्ध्याख्येयम् ।

दशमं व्याज्जष्टे—

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह ।
निकामे निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो
वर्षति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

नोऽस्माकं निकामेऽपेक्षा यदा यदा भवति तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु । स्पष्ट-
मन्यत् ।

एकादशद्वादशे व्याज्जष्टे—

फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह ।
फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्प-
तामित्याह । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो
योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते(३), इति ।
अनङ्गान्तित्याह जायते वर्षति सप्त च ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

फलिन्यः प्रभूतफलोपेताः । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य पालनं क्षेमः ।
योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदश उखाग्न्युपस्थानमन्त्रा व्याख्याताः । चतुर्दशेऽन्नहोमा उच्यन्ते । तांश्च सूत्रकार उदाजं हार—“ पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते संस्थितेऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्वत्थानुपतल्प्याश्चित्वंत्यस्तमित (?) आदित्ये षट्त्रिंशतम-ध्वर्यव उपतल्प्यानधिरुह्य स्वादिरस्रुवैः सर्वा रात्रिमन्नहोमाञ्जुहोति, आज्यं मधु तण्डुलान्पृथुकालाँजान्करम्बान्धानाः सकून्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलान् ” इति । तानेतानन्नहोमान्विधत्ते—

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत् । स आत्म-
न्नश्वमेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष बाव
यज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोऽत्रास्त्विति ।
तेभ्य एतानन्नहोमान्प्रायच्छत् । तानञ्जुहोत् ।
तैर्वै स देवानंप्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति
(१) । देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति, इति ।

पुरा प्रजापतिरन्येभ्यो देवेभ्योऽग्न्यादिभ्योऽश्वमेधव्यतिरिक्तान्यज्ञान्विभज्य दत्त्वा स्वात्मन्यश्वमेधं स्थापितवान् । तदानीं देवाः प्रजापतिमेवमब्रुवन् योऽयमश्वमेध एष एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकं भागोऽस्त्वेवेति । ततः प्रजापतिस्तेभ्योऽन्नहोमान्दत्त्वा तद्धोमेन तान्सर्वान्देवान्प्रीतानकरोत् । तस्मात्सर्वदेवप्रीत्यर्थमन्नहोमाः कर्तव्याः ।

तेषु होमेषु यानि दश द्रव्याणि तत्रैकं द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् ।
यदाज्येन जुहोति । अग्निमेव तत्प्रीणाति, इति ।

आज्यस्याग्निप्रियत्वाच्चद्रूपत्वम् । अत आज्यहोमेनाग्निं प्रीतं करोति ।
एवमन्यानि नव द्रव्याणि क्रमेण विधत्ते—

मधुना जुहोति । सहत्यै वा एतद्देवतायै

रूपम् । यन्मधुं । यन्मधुना जुहोति (२) ।

महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति ।

वसूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डु-

लैर्जुहोति । वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जु-

होति । रुद्राणां वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः ।

यत्पृथुकैर्जुहोति (३) । रुद्रानेव तत्प्रीणाति ।

लाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् ।

यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहोति । आदित्यानेव

तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । विश्वेषां वा

एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बै-

र्जुहोति (४) । विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति ।

धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् ।

यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राण्येव

तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-

द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति (५) ।

प्रजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति ।

सर्वासां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसू-

स्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्दे-

वताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।

प्रियङ्गा ह वै नामैते । एतैर्वै देवा अश्वस्या-

ङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्कुतण्डुलैर्जुहोति ।

अश्वस्यैवाङ्गानि संदधाति, इति ।

महती देवता शास्त्रप्रसिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वम् । तस्य प्रियत्वान्मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । एवं तण्डुलादीनां वस्वादिप्रियत्वाद्वस्वादिरूपत्वम् । पृथुकाश्चिपिटकाः । लाजा ग्रीहिप्रभवाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्बा आज्यमिश्रिताः सक्तवः । धाना भर्जितयवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्ठानि । मसूस्यानि एतेनैव नाम्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन सूपनिष्पत्तिः । प्रियङ्कुतण्डुलास्तु हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । एतैर्देवा अश्वाङ्गानि पुरा समाहितानि चक्रुः । स्पष्टमन्यत् ।

दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते—

दशाङ्गानि जुहोति । दशाक्षरा विराट् ।

विराट्कृत्स्नस्याङ्गाद्यस्यावर्द्धयै, (६) इति ।

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्बैर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ।

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः करम्बैर्धानाभिः सक्तुभिर्मसूस्यैः प्रियङ्कुतण्डुलैर्दशाङ्गानि द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

दशसंख्यासाम्याद्विराट्संपत्तिः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु तत्प्रकारविशेषो विधीयते । तत्राऽऽदौ कालविशेषं विधत्ते—

प्रजार्पतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्ट-रक्षां-

स्यजिघांसन् । स एतान्प्रजापतिर्नक्तं हो-
मानपश्यत् । तानंजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षा-
स्यपहन् । यन्नक्तं होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव
तैर्यजमानो रक्षास्यपहन्ति, इति ।

प्रजापतिसृष्टमश्वमेधं यदा रक्षांसि हन्तुमैच्छन्, तदा प्रजापतिस्तत्परिहार-
समर्थान् रात्रावनुष्ठेयानेतानन्नहोमान्निश्चित्य तद्धोमेन रक्षांस्यपहतवान् । अतो यज-
मानो रात्रावेतेषां होमेन रक्षांसि विनाशयति ।

तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूद्य प्रशंसति—

आज्येन जुहोति । वज्रो । आज्यम् । वज्रै-
णैव यज्ञाद्रक्षास्यपहन्ति (१), इति ।

घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । तेन वज्रेण यद्रक्षा-
स्यपहन्ति ।

तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते—

आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा
आज्यम् । मुखेन एवास्य प्राणं दधाति, इति ।

प्रतिपदं प्राथम्यम् । आज्यस्य प्राणावस्थितिहेतुत्वात्प्राणत्वम् । तस्य प्राथ-
म्येन यजमानस्य मुख एव प्राणं स्थापयति ।

आज्यहोमादूर्ध्वमितरान्नहोमान्विधत्ते—

अन्नहोमाञ्जुहोति । शरीरिवदेवावरुन्धे, इति ।

शरीरमस्यास्तीति शरीरवद्गवादिकं तत्सर्वं प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोऽ-
न्नेनाऽऽज्येनानन्तः ” इति । तत्रायुग्मयुग्मसंख्ययोरनुवाकयोर्व्यवस्थां विधत्ते—

व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुद्ध्यै, इति ।

सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके दशानामनुवाकानामियमानुपूर्वी 'एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विश्वतै पञ्चाशते शताय ' इति । तत्र प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमानुवाका अयुजः । तानाज्येन जुहुयात् । द्वितीयचतुर्थपष्ठाष्टमदशमानुवाकास्तु युजः । तान्नेन जुहुयात् । एवं च सत्याज्यमन्नं पुनरप्याज्यमन्नमिति व्यत्यस्य हुतं भवति । स च व्यत्यास उभयस्याऽऽज्यस्यान्नस्य च संपादनाय भवति ।

पूर्वत्र “ यन्नक्तं होमाञ्जुहोति ” इत्युक्तो योऽयं रात्रिरूपो होमकालस्तमिमं प्रशंसति । अथवा तत्र नक्तं होमानिति होमविशेषसंज्ञा । अत्र तु कालं विधत्ते—
नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै, इति ।

रात्रौ हि रक्षांसि संसरन्ति तानि चानेन होमेनापहतानि भवन्ति ।

पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण शताय स्वाहेत्यस्यान्त्यानुवाकस्यान्नं द्रव्यं प्राप्तं तदपोद्याऽऽज्यद्रव्यं विधत्ते—

आज्येनान्ततो जुहोति (२) । प्राणो
वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं
दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च, इति ।

आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं प्रथमानुवाकस्याऽऽज्यं द्रव्यं पूर्वं विहितम् । तत्रान्तस्याप्याज्ये द्रव्ये विहिते सत्यस्य यजमानस्योभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चोऽद्यन्तयोर्वयसोः प्राणं संपादयति ।

तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिषेत्य प्रथमानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरिव लोकयोः
प्रतितिष्ठति । अस्मिन्श्चामप्सिन्श्च, इति ।

स्वनिवासपेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्येनैतल्लोकप्रतिष्ठा । एतदपेक्षया द्वितीयत्वादिद्वितीयशब्दसामर्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिध्यति ॥

अन्त्यानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

शताय स्वाहेत्याह (३) । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः ।

आयुरेव वीर्यमवर्तुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह ।

आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावर्तुन्धे, इति ।

शतसंख्याकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य शतवीर्यत्वम् । आयुषि मासानां दिवसानां च सहस्रसंख्योपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ।

अन्त्यानुवाकेऽपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे—

सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमि-

तमेवावर्तुन्धे (४), इति ।

एव यज्ञाद्रक्षाः स्युर्पहन्त्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-

ध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

संख्याविशेषस्यानुपात्तत्वादपरिमितप्राप्तिः । एवमन्त्रहोमानुवाकानामाद्यन्त-
व्याख्यानानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अन्नहोमप्रकारविशेषेण षोडशोऽभिहितः । तत्र मन्त्रविधानायाऽऽद्यन्ताव-
नुवाकौ संक्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोडशे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते ।
तत्राऽऽदौ तद्व्याख्यानोपर्युक्तं प्रस्तौति—

प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः ।

योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो
आहुः । सर्वाणि भूतानीति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी स एष प्रजापतिं चतुर्मुखमीप्सति प्राप्तुमिच्छतीत्येवं केचिद-
भिज्ञा आहुः । अपि चान्य एवमाहुः—न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं
किंतु सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसंख्याविशिष्टं वस्तु तत्तत्पा-
तये तत्तत्संख्याहोम इत्यभिप्रायः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति—

एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा
एकः । तमेवाऽऽप्नोति, इति ।

न हि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति । तथा सत्यनेकेश्वरत्वप्रसङ्गात् । ततः
प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ।

तस्मिन्नुवाके संख्याविशेषा आनुपूर्व्येणाऽऽम्नातास्तदानुपूर्व्यं प्रशंसति—

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुती-
र्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति, इति ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तदभिपूर्वमित्युच्यते । तदेवोदाहर्तुमे-
कस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रदर्शितम् । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो
यः स्वर्गस्तं प्राप्नोति ।

अत्रोत्तरोत्तरसंख्यायाः पूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्वं यदाम्नातं तत्प्रशंसति—

एकोत्तरं जुहोति (१) । एकव-
देव सुवर्गं लोकमेति, इति ।

पूर्वोक्तायाः संख्याया एकमुत्तरं यस्मिन्मन्त्रे सोऽयमेकोत्तरः । तद्यथा—प्रथम-
मन्त्रोक्ताया एकसंख्यायाः पुनरेकस्मिन्नाधिके सति द्वाभ्यां स्वाहेति मन्त्रो भवति ।
तस्या अपि संख्यायाः पुनरेकस्मिन्नाधिके सति त्रिभ्यः स्वाहेति मन्त्रो भवति ।
तदिदमेकोत्तरत्वम् । एवंविधमन्त्रसामर्थ्यादेकवदेकैकत्ववत्सर्वमपि स्वर्गमेकेनैव प्रय-
त्नेन प्राप्नोति ।

उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित्संख्या अन्तरिताः । प्रथमे त्वनुवाके तथा-
विधान्तरायाभावाद्यत्सातत्यं तत्प्रशंसति—

संततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै, इति ।

संख्यासातत्येन भोगसातत्यं सिध्यति ।

तदेवं प्रथमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्च्य चरमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्चयितुमाद्यं
मन्त्रं व्याचष्टे—

शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः ।

आयुरेव वीर्यमवर्तुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह ।

आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावर्तुन्धे, इति ।

पूर्वानुवाकवद्व्याख्येयम् ।

तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अयुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयु-

ताय स्वाहेत्याह (२) । त्रय इमे

लोकाः । इमानेव लोकानवर्तुन्धे, इति ।

दशगुणितं सहस्रमयुतम् । तत्पुनर्दशगुणितं नियुतम् । तदपि पुनर्दशगुणितं
प्रयुतम् । संख्यात्रयेण लोकत्रयवर्तिनो भोगान्प्राप्नोति ।

षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे—

अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा

अर्बुदम् । वाचमेवावर्तुन्धे, इति ।

पूर्वोक्तं प्रयुतं दशगुणितं सदर्बुदमित्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां
बहुविधत्वात्सैवार्बुदमित्युपचर्यते । अतो वाचमेव प्राप्नोति ।

सप्तमं व्याचष्टे—

न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा ।

तन्न्यर्बुदम् । वाच एव भूमानवर्तुन्धे, इति ।

अर्वुदमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्वुदं भवति । पूर्वोक्तसंख्याबाहुल्यविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं तदेव न्यर्वुदम् । तस्मात्तद्बाहुल्यं प्राप्नोति ।

एवमुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसंख्यानां तत्तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति—

समुद्राय स्वाहेत्याह (३) । समुद्रमेवाऽऽप्नोति ।
मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाऽऽप्नोति । अन्ताय
स्वाहेत्याह । अन्तमेवाऽऽप्नोति । परार्थाय स्वाहे-
त्याह । परार्थमेवाऽऽप्नोति, इति ।

ब्रह्माण्डाभिमानि परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्याऽऽयुषोऽर्थं परार्थम् ।
 जनैर्व्यवहियमाणा संख्या तत्र पर्यवसिता । तद्धोमेन तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिः ।

संख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

उपसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा
उषाः । अहव्युष्टिः । अहोरात्रे एवावर्तन्धे ।
 अथो अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

उषःशब्देन रात्र्याभिमानिनी देवतोच्यते । व्युष्टिशब्देनाहराभिमानिनी देवता ।
 तदुभयहोमेनाहोरात्रदेवतयोः स्वाधीनत्वात्तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ।

अत्रोपसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते—

तां यदुभयीर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् ।
अहोरात्रे मोहयेत् । उपसे स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहोदेप्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनुदिते
जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय

स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति ।

अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय (४), इति ।

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय स्वाहेत्याहाह—
व्युष्टिः सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ताऽऽहुतयः । ताश्चोभयविधाः ।
तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः । तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः
सप्ताऽऽहुतयोऽपि दिवा रात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहुयात्तदानीमिदमहरियं
रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्वायामोहो भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य
जुहुयात् । तं विभागप्रकारं सूत्रकारः स्पष्टमुदाजहार—“ एकस्मै
स्वाहेत्येताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोषसे स्वाहेत्युषसि,
व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां, व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टौ, उदेष्यते स्वाहे-
त्युपोदयम्, उद्यते स्वाहेत्युद्यति, उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहेत्युदिते हुत्वा प्रज्ञातानन्त्रपरिशेषान्निदधार्ति ” इति । अत्र व्युच्छ-
न्त्यै स्वाहेत्येष शाखान्तरमन्त्रः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशेऽन्नहोममन्त्राणामाद्यन्ताविकस्यै स्वाहा शताय स्वाहेत्येतावनुवाकौ
विस्तरेण व्याख्यातौ । सप्तदशाष्टादशयोरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठ-
कव्यतिरिक्तप्रपाठकगता अन्नहोममन्त्रानुवाका व्याख्यायन्ते । तेषां च मन्त्राणां
विविधानि श्रौतनामानि । तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति ।

उभयोरैवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति, इति ।

पूर्वत्र नामवाचनविधाविषं वै माताऽसौ पितेति लोकद्वयपरत्वेन व्याख्यात-
त्वादनेन नामहोमेन लोकद्वयेऽपि यजमानं प्रसिद्धनामधेयं प्रापयति ।

उद्द्रावमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्द्रावाञ्जुहोति ।

सर्वमेवैनमस्कन्धं सुवर्गं लोकं गमयति, इति ।

आयनायेत्यनुवाके कश्चिन्मन्त्र उद्द्रावाय स्वाहेत्यान्नातः । तद्योगात्सर्वेऽपि
मन्त्राश्छत्रिन्यायेनोद्द्रावाः । तेषामुद्द्रवणहेतुत्वेन तद्धोमेन सर्वमपि स्वर्गमार्गम-
स्कन्धमविनष्टमेव यजमानस्य संपादयति ।

पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति ।

पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

तस्मिन्प्रथमप्रपाठकेऽग्नये स्वाहेति त्रयोऽनुवाकाः । तेषां मध्ये प्रथमभावि-
त्वादेतदनुवाकोक्ताः पूर्वहोमाः । अथहोमात्पूर्वभावित्वाद्वा पूर्वहोमत्वम् । एतद्धो-
मेनेतरेभ्यः पूर्वभावी सन्वैरिणं विनाशयति ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यस्य स्पष्टतां दर्शयति—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहे-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

अत्र हि पृथिव्यादिदेवतातुष्ट्यर्थकाहुतिप्रदानं यजुर्मन्त्रेणोच्यते । तच्चयैव
भवाति । पृथिव्यादिदेवतास्तेन तुष्यन्तीत्यर्थः । एतेऽपि पूर्वहोमा द्रष्टव्याः ।

पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्व-

दीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृ-

व्यमतिक्रामति (१), इति ।

दीक्षायाः पूर्वं स्तोत्र्यानुमन्त्रणस्यानुवाकस्य विहितत्वाद्नेनोक्ता आहुतयः पूर्वदीक्षाः । तत्फलं प्रथमत एव शत्रूणां निराकरणम् ।

उत्तरानुवाकोक्तमन्त्राणां संख्यामुपजीव्य प्रशंसति—

पृथिव्य स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविं-
शिनीं दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्वै देव-
लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चतर्षाः । त्रयं इमे
लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुव-
र्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

एकविंशतिभिर्मन्त्रैरेतैः पुरुषे संस्कारस्योत्पाद्यत्वादयं मन्त्रसमूह एकविं-
शिनी दीक्षा । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः । एकविंशतिरित्यादिकं तु पूर्वोक्तवैश्वदेव-
विधौ व्याख्यातम् ।

ऋतुदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षा जुहोति ।

ऋतूनेवास्मै कल्पयति, इति ।

वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामीत्याद्यभिधानादेता आहुतय ऋतुदीक्षाः ।
तद्धोमेन तत्तद्वृत्तितफलप्राप्तिः ।

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति

जुहोत्यनन्तरित्यै (२), इति ।

अनेन होमेन यजमानस्य प्रजादिभिरव्यवधानं भवति । एवं प्रथमप्रपाठ-
कोक्ता मन्त्रानुवाका व्याख्याताः । द्वितीयप्रपाठकोक्तास्त्वेकस्मै स्वाहेत्यादयः
पूर्वमेव व्याख्याताः ।

अथ तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति—

अवाङ्मयज्ञः संक्रामत्वित्यातीर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्याऽऽप्त्यै, इति ।

स्वर्गं आप्यते याभिस्ता आपयः । अतस्तद्धोमः स्वर्गमाप्त्यै भवति ।

पर्याप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै, इति ।

याभिः स्वर्गः परितः आप्यते ताः पर्याप्तयः । तद्धोमेन स्वर्गः संपूर्णः प्राप्यते ।

आभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

आ मे गृहा भवन्वित्याभूर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्याऽऽभूत्यै, इति ।

याभिः स्वर्गं आ समन्ताद्भवति ता आहुतय आभुवः । ताभिः स्वर्गः सर्वोऽपि प्राप्यते ।

अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्यानुभूत्यै, इति ।

यथा पूर्वेषु मन्त्रेष्वभवन्वितिशब्दसद्भावादाभुवः । एवमत्राप्यन्वभवदिति-
शब्दसद्भावादेता आहुतयोऽनुभुवः । ताभिः स्वर्गोऽनुभूयते ।

वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति समस्तानि

वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव द्विषन्तं

भ्रातृव्यमतिक्रामति (३), इति ।

सर्वदेवात्मकप्रजाप्रतिविषयत्वादेतानि समस्तानि वैश्वदेवानि । तद्धोमेन कृत्स्न-
शत्रुक्षयः ।

अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

दद्मद्यः स्वाहा हनूभ्याः स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जु-
होति । अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः ।

अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति, इति ।

दन्ताद्यङ्गेदेशेन हूयमानत्वादङ्गहोमाः । यजमानस्य प्रत्यवयवं यः पाप्मा
संबद्धस्तस्मात्सर्वस्मात्पाप्मन एनं यजमानं तेन होमेन मुञ्चति ।

रूपमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अञ्जयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति ।
रूपैरेवैनं समर्थयति, इति ।

अस्यानुवाकद्वयस्याश्वरूपप्रतिपादकत्वं पूर्वमेवोक्तम् । एतद्धोमेनैनं यजमानं
रूपैः समीचीनैः समृद्धं करोति ।

ओषधिमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योष-
धिहोमाञ्जुहोति । द्रव्यो वा ओषधयः ।
पुष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूले-
भ्योऽन्याः । ता एवोभयीरवरुन्धे (४), इति ।

ओषधितदवयवोद्देशेन हूयमानत्वादोषधिहोमाः । तिलमाषचणकाद्योषधीनां
पुष्पेभ्यः फलग्रहणम् । शृङ्गवेरसूरणादीनां मूलाभिवृद्धेरेव फलत्वान्मूलेभ्यः
फलग्रहणम् । मूलेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहेत्याद्यभिधानादुभयविधौषधिप्राप्तिः ।

वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमाञ्जु-
होति । आरणस्यान्नाद्यस्यावरुद्धयै, इति ।

अथत्थोदुम्बरादीन्वनस्पतीनुद्दिश्य हूयमानत्वाद्वनस्पतिहोमाः । तेन होमेना-
दनयोग्यं नीवारादिकमारण्यं प्राप्यते ।

इत्थं तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ चतुर्थप्रपाठकोक्तास्त्र-
योऽनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्रापाव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्यपाव्यानि जुहोति ।

प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणानेवावरुन्धे, इति ।

आवितुं रक्षितुं योग्या अव्यास्तेभ्योऽपेतान्यपाव्यानि । स्वयमितररक्षकत्वाद-
न्यरक्षानिरपेक्षाणीत्यर्थः । एतद्धोमेन रक्षानिरपेक्षाणां प्राप्तिर्भवति । प्राणैर्ही-
देहो रक्ष्यते नतु प्राणा अन्येन रक्ष्यन्ते ।

अप्संज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

कूप्याभ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपा होमाञ्जु-
होति । अप्सु वा आपः । अन्नं वा
आपः । अद्भ्यो वा अन्नं जायते । यदे-
वाद्भ्योऽन्नं जायते । तदवरुन्धे (५), इति ।

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामत्यनन्तरित्यैः क्रामति-
रुन्धे जायत एकं च ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

कूपादिषूत्पन्ना अप उद्दिश्य हूयमानत्वादपां होमाः । अप्सु क्षाप उत्पद्यन्ते ।
आप्यत इति व्युत्पत्त्याऽन्ममेवात्रापशब्देन विवक्षितम् । अद्भ्यो ह्यन्नं जायते ।
तस्मादाप्यमन्नशब्दवाच्यमन्नमप्सु वर्तत इत्युच्यते । अनेन होमेन यदद्भ्यो
जायते तदाप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशे संख्यानुवाकव्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु केचिद्व्याख्याताः । अष्टा-
दशोऽवाशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राद्भ्यः स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा नभो-
भ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमाध्यातम् । तत्र बहु प्रशंसनीयमस्तीत्य-
भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्राऽऽदावम्भोमन्त्रं प्रशंसति—

अम्भा॑सि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भा॑सि ।

तस्य वसवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भा॑सि

जुहोति । इममेव लोकमवरुन्धे । वसूनां॑

सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरवरुन्धे, इति ।

अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वाद्विधावपि बहुवचनोक्तिः । अम्भ-
सामाधारत्वान्द्रलोकस्य तद्रूपत्वम् । वसवश्च तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रका-
शकः । अतस्तद्धोमेन भूलोकवस्वधीनां स्वाधीनता भवति ।

नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति—

नभा॑सि जुहोति । अन्तरिक्षं वै नभा॑सि

(१) । तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः ।

यन्नभा॑सि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे ।

रुद्राणां॑ सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योति-

रवरुन्धे । महा॑सि जुहोति । असौ वै लोको

महा॑सि । तस्याऽऽदित्या अधिपतयः । सूर्यो

ज्योतिः (२) । यन्महा॑सि जुहोति । अमु-

मेव लोकमवरुन्धे । आदित्यानां॑ सायुज्यं

गच्छति । सूर्यं ज्योतिरवरुन्धे, इति ।

अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रानुसारेण बहुवचनम् । नभःशब्दस्यान्तरिक्षपर्यायत्वात्तद्वा-
चित्वम् । सूर्यस्य महनीयत्वान्महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

नमो॒ राज्ञे॒ नमो॒ वरु॑णा॒येति॑ य॒व्यानि॑
जुहोति । अ॒न्नाद्य॒स्याव॑रुद्ध्यै, इति ।

यवो मिश्रणं तत्साधनानि यव्यानि । तेषु मन्त्रेष्वधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं
प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन प्रजासु मिश्रणमाप्नायते ततो यव्यत्वम् । प्रजा-
स्वामित्वे ह्यन्नाद्यमधीनं भवति ।

गव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

मयो॒भूर्वातो॑ अ॒भि वा॑तु॒स्त्रा इति॑ ग॒व्यानि॑
जुहोति । प॒शूनाम॑वरुद्ध्यै, इति ।

उस्त्राशब्दो गोवाचकः । तद्योगाद्व्यत्वम् । तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ।
संतत्याख्यमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ व्या॒नाय॒ स्वाहेति॑ संत॒तिहो॒मा-
ञ्जुहोति । सु॒वर्ग॑स्य॒ लोक॑स्य॒ संत॑त्यै(३), इति ।

तन्मन्त्रेषु संतानेभ्यः स्वाहेत्याप्नानात्संततिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गः संततो
भवति ।

प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

सि॒ताय॒ स्वाहा॑ऽसि॒ताय॒ स्वाहेति॑ प्रमु॒क्तीर्जु-
होति । सु॒वर्ग॑स्य॒ लोक॑स्य॒ प्रमु॑क्त्यै, इति ।

प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वाम्नानात्प्रमुक्तिनामत्वम् । सुवर्गस्य प्रमुक्तिर्मुक्त्यभावः
सर्वदा स्वर्गेण संबन्धः । यथाऽपस्मरणमित्युक्ते स्मृत्यभावस्तद्वत् ।

चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चमप्रपाठकोक्ता अनु-
वाका व्याख्यायन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

पृ॒थिव्यै॒ स्वाहा॑ऽन्तरि॒क्षाय॒ स्वाहे-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

दत्त्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जु-
होति । पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

दन्तादीनां शरीरसंबन्धादेते शरीरहोमाः । तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभाविनः
पितृलोकस्य प्राप्तिः ।

योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति
परिधीन्युनक्ति । इमे वै लोकाः परि-
धयः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४), इति ।

युनक्ति हस्तेन स्पृशेत् । सकृत्परिधीन्स्पृष्ट्वा पश्चादुत्तरे मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः ।
परिधीनां लोकत्रयरूपत्वाल्लोका एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ।

महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ
जुहोति । सुवर्गो वै लोको महः । सुवर्ग-
मेव ताभ्यां लोकं यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानान्महिमनामत्वम् ।
ः स्वर्गस्य पूज्यत्वान्महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः ।

ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति
समस्तानि ब्रह्मवर्चसमनि जुहोति । ब्रह्मव-
र्चसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

ब्रह्मवर्चसशब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वम् । प्राणभृत उपदधातीति न्यायेनैक-
स्मिन्नेव मन्त्रे तल्लिङ्गसमवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्दप्रयोगः ।
तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति—

जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

बीजमुत्पद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिध्यति ।

संनतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमदिति संनति-

होमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संनत्यै, इति ।

समनमदिति शब्दसद्भावात्संनतिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गस्य संनतिः प्राप्तिर्भ-
वति ।

संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे—

भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ

होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम् (५) ।

असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रति-

तिष्ठति । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

भूलोकस्य पूर्वमेव लब्धत्वान्द्रूतत्वम् । स्वर्गस्यैतत्परं लभ्यत्वान्द्रविष्यत्वम् ।
तद्धोमेन लोकद्वये प्रतिष्ठायां सत्यां तत्रत्यसर्वभोग्यस्य प्राप्त्यवरोधौ सिध्यतः ।
प्राप्तिर्लभः । अवरोधः स्वाधीनत्वम् ।

चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वस्तोमीयं

जुहोति । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्य जित्यै, इति ।

अश्वस्य स्तोमः स्तोत्रं तद्यस्मिन्मन्त्रजाते विद्यते तदिदमश्वस्तोमीयम् । तद्धो-
मेन सर्वभोगस्य प्राप्तिर्वशीकारश्च भवति ।

उक्तान्नहोमसहितस्याश्वमेधस्यानुष्ठानं वेदनं च प्रशंसति—

सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

अत्राश्वमेधशब्देन तदङ्गभूतोऽन्नहोम उपलक्ष्यते ।

उक्तेष्वन्नहोमेषु हुतेषु पश्चादपि रात्रिरवशिष्यते चेत्तदानीमेकस्मै स्वाहेत्या-
दिमन्त्राणां यावद्वाच्यवशेषमभ्यासाय पुनर्विधत्ते—

यज्ञः रक्षाःस्यजिघांसन् । स एतान्प्रजार्प-
तिर्नक्तः होमानं पश्यत् । तानं जुहोत् । तैर्वै स
यज्ञाद्रक्षाःस्य पाहन् । यन्नक्तः होमाञ्जुहोति ।
यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाःस्य पंहन्ति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्रैकस्मै स्वाहेत्याद्यनुवाकानामादौ सकृद्धोमः । ततो
विभर्मात्रेत्यारभ्य यदकन्द इत्यन्तानां होमः । तत ऊर्ध्वमारान्विसमाप्तेः पुनरप्ये-
कस्मै स्वाहेत्यादीनां होमः ।

तेष्वनुवाकेष्वन्तर्भूतानां तद्वत्पुनः पुनरभ्यासप्राप्तौ तद्वारयितुं सर्वान्ते होमं विधत्ते—

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (६), इति ।

वै नभांसि सूर्यो ज्योतिः संतत्यै समष्ट्यै भूतं यजते नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

सर्वान्ते प्रकाशार्थहेमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैष्टोतविष्टोऽनुवाकः ।

त्रिरावरूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति राज्ञा कर्तव्या येऽन्वहो-
मास्ते सर्वेऽप्यष्टदद्यानुवाके समापिताः । तस्मात्प्रथमादहनः पूर्वस्मिन्नौषदस्य-
दिने यूपाः प्रयोक्तव्यान्तेऽस्मिन्नेकोनविंशेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र यूपसर्वं
विधत्ते—

एकयूपो वैकादाशिनीं वा । अन्येषां यज्ञानां
यूपा भवन्ति । एकविंशत्यश्वमेधस्य ।
सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

अश्वमेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञस्तेषां सर्वेषामेक एव यूप इत्येकः पक्षः । एका-
दद्यानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । अश्वमेधस्य त्वेकविंशतिसंख्यानां यूपानां
समूहः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयः ।

तत्राग्निष्ठनामस्य मुख्ययूपस्य वृक्षविशेषं विधत्ते—

वैल्बो वा त्वादिरो वा पालाशो वा ।
अन्येषां यज्ञकृतानां यूपा भवन्ति ।
राज्जुदाल एकविंशत्यश्वमेधस्य ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आहवनीयस्य समीपे यो यूपस्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्तस्याग्निष्ठस्य वैल्बादी-
नामन्यतमो वृक्ष इत्येषु यज्ञकृतेषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मका यज्ञाः ।
तेष्वपि यूपवन्तः कर्तव्यः । तत्राश्वमेधस्य कर्त्तोरग्निष्ठो यूपो राज्जुदालः कर्तव्यः ।
श्रेष्ठातकवृक्षो राज्जुदालः । न च यूप एकविंशत्यश्वमेधस्य । चतुर्विंशतिरङ्गुल-
योग्गतिः । तादृगगतिमिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्यः । स चात्युन्नतत्वात्स्वर्ग-
प्राप्त्यै भवति ।

अश्वमेधसंवेन्विषुपविशेषप्रसङ्गद्वयाने साधनविशेषं विधत्ते—

नान्येषां पशूनां तैजान्या अवयन्ति ।

१२२२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३ तृतीयकाण्डे—

अवद्यन्त्यश्वस्य (१) । पाप्मा वै
तेजनी । पाप्मनोऽपहत्यै, इति ।

अश्वस्य रुधिरस्य धारयित्री सृक् तेजनीत्युच्यते । इतरेषां पशूनां रुधिरधा-
रणाभावादवदानं तेजन्या न क्रियते । अश्वस्य तु तत्सद्भावादवदानं तेजन्या
कर्तव्यम् । तस्या अश्वतेजन्याः पापरूपत्वात्तथाऽवदाने सति पापस्यापहतिर्भवति ।

अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते—

प्लक्षशाखायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति । वेतस-
शाखायामश्वस्य । अप्सुर्योनिर्वा अश्वः ।
अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य योनावद्यति, इति ।

अश्ववेतसयोरञ्जन्यत्वेन वेतसस्यापां चाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य स्वकीया
योनिरित्युच्यते ।

विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थां विधत्ते—

यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नियुञ्जन्ति । आरोंकेष्वार-
ण्यान्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्त्यै, इति ।

‘ रोहितो धूम्रो रोहितः ’ इत्यादयः पशवो ग्राम्याः । ‘ इन्द्राय राज्ञे शूकरः ’
इत्यादय आरण्याः । तत्र ग्राम्या यूपेषु बन्धनीयाः । आरण्यास्त्वारोकेषु यूपा-
न्तरालेषु रशनाभिर्बद्ध्वा धारणीयाः । एवं च सति ग्राम्याणामारण्यानां च पर-
स्परव्यावृत्तिर्भवति ।

तेषु पशुष्वपरमवान्तरविशेषं विधत्ते—

आ ग्राम्यान्पशून्नुभन्ते । प्राऽऽरण्यान्सृ-
जन्ति । पाप्मनोऽपहत्यै (२), इति ।

अश्वस्य व्यावृत्त्यै त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय

एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

ग्राम्या रोहितादय आलम्बनीयाः । आरण्यास्तु सूकरादयः पर्यग्निकरणा-
नन्तरं प्रकर्षेणोत्सृज्याः । तेषां परित्यगेन पापं हृतं भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे यूपा अभिहिताः । तेषां यूपानां स्था[प]नादयो विंशेऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रधानयूपस्थापनं विधत्ते—

राज्जुदालमग्निष्ठं भिनोति ।

भ्रूणहृत्याया अपहृत्यै, इति ।

योऽयं श्रेष्ठमातकवृक्षजन्मो यूपस्तमेनमग्निष्ठं भिनोत्यग्निसमीपे यथा स्थितो
भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहृत्या गर्भादिवधदोषो विनाशितो भवति ।

तस्याभिष्ठस्य यूपस्य पार्श्वद्वये देवदारुयूपौ विधत्ते—

पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्ध-

स्यावरुद्ध्यै । भ्रूणहृत्यामेवास्मादपहृत्य ।

पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति, इति ।

देवदारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपभ्यां पुण्यगन्धप्राप्तिः ।
अभिष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद्भ्रूणहृत्यादिदोषगणहृत्य देवदारुयूपद्वयेन यजमान-
स्योभयतः सुरभिगन्धपरिग्रहो भवति ।

अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्बैल्वयूपान्विधत्ते—

पङ्खैल्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावरुद्ध्यै, इति ।

दक्षिणपार्श्वे त्रय उत्तरपार्श्वे त्रय इत्येवं पङ्खयूपाः । तदीयो बिल्ववृक्षो ब्रह्मव-
र्चसहेतुः ।

उक्तस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोः पङ्खयूपान्विधत्ते—

पद्म स्वादिराः । तेजसोऽवरुद्ध्यै (१), इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् खादिरवृक्षजास्तेजःप्राप्तिहेतवः ।

उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड्यूपान्विधत्ते—

षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरुद्ध्यै, इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् । पलाशवृक्षस्य सोमजन्यत्वात्सोम-
पानप्राप्तिहेतुत्वम् । तदेतत्सर्वं सूत्रकारेण संगृहीतम्—“ राज्ञुदालमेकविंशत्यर-
त्निमग्निष्ठं मिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो वैत्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा
दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः ” इति ।

तानेतान्मिलित्वा प्रशंसति—

एकविंशतिः संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै
दैवलोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे
लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

सष्टोऽर्थः ।

यूपसंख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुल्यं स्तौति—

शतं पशवो भवन्ति (२) । शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ।

अत्र शतशब्दो बाहुल्यमुपलक्षयति ।

अत्रत्यायाः पशुसंख्यायाः शतादप्यधिकत्वादत्र संख्याविशेषनियमं वारयति—

सर्वे वा अश्वमेध्याप्नोति । अपरिमिता
भवन्ति । अपरिमितस्यावरुद्ध्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सर्वफलप्राप्तिरपेक्षिता । तस्मादपरिमितस्य फलस्य प्राप्त्यै
पशवोऽप्यपरिमिताः संख्याविशेषनियमरहिताः कर्तव्याः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् । दक्षिण-
तोऽन्येषां पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति ।
वारुणो वा अश्वः (३) । एषा वै वरुणस्य
दिक् । स्वायामेवास्य दिश्यवद्यति । यदितरेषां
पशूनामवद्यति । शतदेवत्यं तेनावरुन्धे, इति ।

अत्र ह्यथतूपरगोमृगहवींषि होमाधारस्याग्नेरुत्तरतः सादितानि । इतरपशूनां
हवींषि दक्षिणतः सादितानि । अतोऽवदानमपि तथैव क्रियते । तत्र ब्रह्मवा-
दिनः पृच्छन्ति । इतरपशूनां दक्षिणस्यां दिश्यवदानम्, अश्वस्य तूत्तरस्यां
दिश्यवदानमित्यत्र वैषम्ये किं कारणमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरवादिन एवमाहुः ।
अथो हि वारुणः । ‘ प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत् ’ इति श्रुतेः । एषोत्तरा च
दिग्वरुणस्य संवन्धिनी । सर्वानिष्टनिवारकत्वात् । अत एवानिष्टशमनहेतुत्व-
मन्यत्र श्रूयते—‘ उदीचीनमुद्धासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक् ’
इति । अतस्तस्यामवदानेनाश्वस्य या स्वकीया दिक्त्रैवावदानं भवति । यच्चेतरेषां
पशूनां दक्षिणस्यामवदानं तेन बहुदेवत्यं यागफलं लभते । तस्माद्वैषम्यमुचित-
मित्यभिप्रायः ।

उत्तरस्यां दिश्यश्वहविषोऽवस्थापनं विधत्ते—

चित्तेऽग्नावधिवैतसे कटेऽश्वं चिनोति ।

अप्सु योनिर्वा अश्वः । अप्सु जो वैतसः ।

स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति, इति ।

मः

याऽयं चयनेन निष्पादितश्चित्योऽग्निः स्थूलरूपस्तस्मिन्नाग्निनामके स्थलेऽ-
ध्युपरि वेतसशाखाभिर्निष्पादितं कटं प्रसार्य तस्मिन्कटे हविरथाङ्गरूपं स्थाप-
येत् । अप्सु योनिरित्यादि स्पष्टम् ।

तूपरगोमृगहविषां सादने प्रकारं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यञ्चं तूपरं चिनोति । पश्चा-

त्प्राचीनं गोमृगम् (४) । प्राणापा-
नावेवास्मिन्सम्यञ्चै दधाति, इति ।

यदिदमश्वसंबन्धि हविरवस्थापितं तस्य पूर्वस्यां दिशि तूपरस्य हविः प्रत्य-
ङ्मुखं सादयेत् । प्रतीच्यां दिशि गोमृगस्य हविः प्राङ्मुखं सादयेत् । शृङ्गहीनः
पशुस्तूपरः । शृङ्गवान्मनुष्यहिंसको धूर्तो बलीवर्दी गोमृगः । यद्वा गोहरिणयोः
संयोगेनोत्पन्नः संकीर्णजातिर्गोमृगः । तयोः पुरस्तात्पश्चाच्च सादने सति मध्येऽव-
स्थितस्याश्वस्य प्राणापानौ सम्यग्धारितौ भवतः ।

आसादने विशेषमुक्त्वा होमविशेषं विधत्ते—

अश्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुतं एताञ्जु-
होति । एषां लोकानांभिर्जित्यै, इति ।

अश्वादीनेतान्सर्वहुतो निरवशेषेण यथा हूयमाना भवन्ति तथा जुहुयात् ।
तदीयमंशमल्पमपि नावशेषयेत् ।

तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते—

आत्मनाऽभिजुहोति । सात्मा-
नमेवैनं सतनुं करोति, इति ।

अश्वस्याऽऽत्मीयावयवप्रतिपादकं स्तेगान्दष्ट्राभ्यामिति मन्त्रजातमत्राऽऽत्म-
शब्देनोपलक्ष्यते । हुतमश्वमभिलक्ष्योपर्यात्मना स्तेगानीति मन्त्रजातेन जुहुयात् ।
तथा सत्येनमश्वं जीवात्मसहितं शरीरसहितं करोति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति । य एवं वेद ।

अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे, इति ।

एवंवेदिता स्वर्गलोके सात्मा शरीरी भवति । अपि च वसोधारां धनस्य
परम्परां तेन होमेन लभते ।

तत ऊर्ध्वमाहुतिद्वयं विधत्ते—

इ॒लु॒व॒र्दा॒य॒ स्वा॒र्हा व॒लि॒व॒र्दा॒य॒ स्वा॒हेत्या॒ह ।
 सं॒व॒त्स॒रो वा इ॒लु॒व॒र्दः । प॒रि॒व॒त्स॒रो व॒लि॒-
 व॒र्दः । सं॒व॒त्स॒रादे॒व प॒रि॒व॒त्स॒रादायु॒रव॑रुन्धे ।
 आ॒यु॒रेवा॒स्मिन्धा॒ति । तस्मा॑द॒श्वमे॒धया॒जी
 ज॒रसा॑ वि॒स्रसा॒ऽमुं लो॒कमे॑ति (५), इति ।
 तेज॒सोऽर्ज॑रुद्धै॒ भव॑न्त्य॒श्वो गो॒मृग॑मि॒लुव॑र्द॒श्चत्वा॑रिं च ।

इति ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
 विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रमवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः संवत्सरः । द्वितीयोऽब्दः परिवत्सरः । तदीयहो-
 मेनोभयस्मादप्यायुः प्राप्नोति । अत एवायमश्वमेधयाजी वात्ये यौवने वा न
 म्रियते । किंतु जरसा युक्तः सञ्जनैर्हस्तपादादिविस्रंसनेन मृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।
 अत्रौपवसथेऽहनि यूपाः कृत्स्ना वर्णिताः । यूपप्रसङ्गद्वबुद्धिस्थमश्वदानादि-
 कमत्र प्रतिपादितम् । एतदीयानुष्ठानं तु त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यम् ।
 इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशेऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहिताः । एकविंशे तु चेतव्याग्न्यादेर्विशे-
 षोऽभिधीयते । तमिमं विशेषं विधत्ते—

ए॒क॒वि॒ंशो॑ऽग्नि॒र्भव॑ति । ए॒क॒वि॒ंशः
 स्तो॒मः । ए॒क॒वि॒ंश॑ति॒र्यूपाः, इति ।

एकविंशतिसंख्याकैः पुरुषैः संमितोऽग्निश्चेतव्यः । तथा स्तोमेषु त्रिवृदादिषु

मध्य एकविंशतिस्तोमयुक्ते हविर्विशेष उक्थ्यः कार्यः । यूपोश्चैकविंशतिसंख्याकाः कर्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ।

अथ पूर्वपक्षत्वेनाग्न्यादीनां द्वादशत्वविधित्सया पूर्वोक्तमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति-

यथा वा अश्वा वर्षभा वा वृषाणः
संस्फुरेरन् । एवमेतत्स्तोमाः संस्फुरन्ते । यदेकविंशाः । ते यत्समृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः, इति ।

यथा लोके केचिद्दुर्दान्ता ऋषभा अधा वा वृषाणः सैकुं समर्था औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा वोढुं संस्फुरेरन्नतिशयेन संस्फुरेयुर्वल्गनं कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव प्रकारेण ये प्रौढा एकविंशतिस्तोमा एते सहसा वर्तमानाः संस्फुरन्ते त्वरां कुर्वन्ति । तथा त्वर्यमाणास्ते स्तोमा यदि समृच्छेरन्स्वलिताः स्युस्तदानीमस्य यज्ञो हन्येत । स्तोमवदग्नियूपयोरप्युपघात उन्नेयः ।

एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमुपन्यस्यति-

द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहुः । द्वादशः
स्तोमः (१) । एकादश यूपाः, इति ।

द्वादशपुरुषपरिमित एवाग्निः कर्तव्यः । स्तोमोऽपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानां तु द्वादशसंख्यायाः क्राप्यभावादेकादश ते कर्तव्याः ।

तत्राग्नेर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रशंसति-

यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवर्तुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः । इयमेव प्रशंसा द्वादशस्तोमोऽपि योजनीया ।

यूपानामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति-

यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् ।

अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमव-
रुन्धे । स एकादशः । स्तन एवास्यै
सः (२) । दुह एवैनां तेन, इति ।

तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया संख्यया विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । योऽयमव-
शिष्ट एकादशो यूपः सोऽयमस्याः पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः स्तनस्थानीयः ।
तेन स्तनस्थानीयेनैनां विराजं दुह एवाभिमत्तफलं दोग्ध्येव । तस्मादग्निस्तोमयो-
र्द्वादशसंख्या यूपेष्वेकादशसंख्या च कर्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभि-
र्दृषितः ।

तदेतद्दूषणं दर्शयति—

तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निः स्याद्द्वा-
दशः स्तोम एकादश यूपाः । यथा
स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत्, इति ।

तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवमाहुः । यद्यग्निस्तोमयोर्द्वादशत्वं
यूपेष्वेकादशत्वं स्यात्तदानीं यथा लोके स्थूरिणा स्थूलभारयुक्तेन शकटादिना
सम एव देशे वृषो गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ तदल्पसं-
ख्यायुक्तत्वं तादृक्स्यात् । स्वल्पया द्वादशसंख्यया स्वल्पा एव क्रतवो निर्वोढुं
शक्यन्ते न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति—

एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा
प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत् (३), इति ।

प्रष्टिभिः शिरसि भारवाहिभिर्युक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्वतारोह-
णादौ गन्तुं शक्नुयात् । तदेकविंशत्वं तादृक् स्यात् । तथा संख्यया स्वल्पा
महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठानं शक्याः । यत्तु दान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वलनमाशङ्कितं
तत्सावधानेषु पुरुषेषु न संभवतीत्यभिप्रायः ।

तदेतदेकविंशतित्वं वृषभस्य ककुदं दृष्टान्तीकृत्य प्रशंसति—

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुद्ध
राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता-
वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद ।
ककुद्ध राज्ञां भवति, इति ।

यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयव एवमश्वमेधस्य तिस्रः ककुभ उन्नतावयवाः ।
तदभिज्ञो यजमानो राज्ञां मध्ये ककुदिवोन्नतो भवति । कास्ताः ककुभ इति
विवक्षायामेकविंश इत्यादिना ता उच्यन्ते ।

य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरूपसंहारार्था तां शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसति—

यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद । शिरो
ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि । य एवं
वेद । शिरो ह राज्ञां भवति (४), इति ।

द्वादशः स्तोमः स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-

ध्याय एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

यथा पुरुषस्य शिर उन्नतोऽवयवस्तद्वदश्वमेधस्य शिरःस्थानीयान्यग्न्या-
दीनि । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंश[ति]पुरुषपरिमिताग्न्यादय एकविंशानुवाक उक्ताः । तत्रैकविंशस्तो-
मयुक्तमुक्थ्यारुख्यं यद्द्वितीयमहस्तस्मिन्बहिष्पवमाने विशेषा द्वाविंशानुवाक उच्यन्ते ।
तत्र बहिष्पवमानसर्पणकालेऽश्वसाहित्यं विधत्ते—

दे॒वा वा अ॒श्वमे॒धे प॒र्वमा॒ने । सु॒वर्गं॑ लो॒कं न
प्राजा॑नन् । तम॒श्वः प्राजा॑नात् । यद॒श्वमे॒धेऽश्वे॒न
मे॒ध्येनोद॑श्चो बहिष्पवमानः सर्प॑न्ति । सु॒वर्गस्य॑
लो॒कस्य॑ प्र॒ज्ञात्॑यै । न वै म॒नुष्यः॑ सु॒वर्गं॑ लो॒कम-
अ॒सा वेद॑ । अ॒श्वो वै सु॒वर्गं॑ लो॒कमअ॒सा वेद॑, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधमनुतिष्ठन्तो बहिष्पवमानस्तोत्रे स्वर्गलोकं न ज्ञात-
वन्तः । अयमश्वः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति तेषां ज्ञानं नाऽऽसीत् । अश्वस्तु प्राजापत्य-
त्वात्तं स्वर्गलोकं प्रज्ञातवान् । तस्माद्यागयोग्येनाश्वेन सहोदङ्मुखा कृत्विजो
बहिष्पवमानमुद्दिश्य सर्पयुः । तच्च स्वर्गलोकप्रज्ञानाय भवति । मनुष्यः शास्त्र-
दृष्ट्या स्वर्गं लोकं जानन्नप्यञ्जसा न वेदादृष्टपूर्वत्वात्सम्यङ्न जानाति । अश्वस्तु
प्राजापतिसामर्थ्याज्जानाति । तस्मादश्वेन सहैव सर्पयुः ।

तस्याश्वस्योद्गातृस्थाने वरणं विधत्ते—

यदु॒द्गातो॒द्गाये॑त् । यथा क्षेत्र॒ज्ञोऽन्ये॑न प॒था प्र॑ति-
पा॒दये॑त् । तादृ॒क्तत् (१) । उ॒द्गाता॑रम॒परु॑द्ध्य ।
अ॒श्वमु॒द्गीथा॑य वृणीते । यथा क्षेत्र॒ज्ञोऽअ॒सा न॑यति ।
ए॒वमे॒वैन॑म॒श्वः सु॒वर्गं॑ लो॒कमअ॒सा न॑यति, इति ।

यदि तस्मिन्बहिष्पवमान औद्गात्रमुद्गाता कुर्यात्तदानीं यथा लोके कश्चिदक्षे-
त्रज्ञो मार्गज्ञानरहितोऽपेक्षितं मार्गं परित्यज्यान्येन मार्गेण पुरुषान्गमयेत्तदु-
द्गातुरज्ञानं तादृक्स्यात् । तस्मादुद्गातारं निराकृत्याश्वमेवौद्गात्रकर्मणे वृणीते । तथा
सति यथा क्षेत्रज्ञः पुरुषोऽञ्जसा सम्यङ्मार्गेण नयत्येवमयमश्वः सम्यक्स्वर्ग-
नयति ।

अन्वारम्भणं विधत्ते—

पुच्छंमन्वारंभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

ये बहिष्पवमानाय सर्पन्ति ते सर्वे तस्याश्वस्य पुच्छमवलम्ब्य सर्पयुः । तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अश्वकर्तृकमुद्गानं दर्शयति—

हिं करोति । सामैवाकः । हिं करोति ।

उद्गीथ एवास्य सः (२), इति ।

अश्वस्य पुरस्ताद्वडवानामवस्थापनं विधास्यते । तथा सति वडवादशनेनायमश्व औत्सुक्याद्यदि हिं कुर्यात्तदानीं सोऽश्वः सामैव करोति । हिंकारस्य सामोपक्रमरूपत्वात् । न केवलमुपक्रममात्रं किंतूद्गात्रा गातव्यो योऽयमुद्गीथस्तत्स्थानीयोऽप्ययं हिंकार इति दर्शयितुं पुनरपि हिं करोतीत्युक्तम् ।

तदेतद्विधत्ते—

वडवा उपरुन्धति । मिथुनत्वाय

प्रजात्यै । अथो यथोपगातारं

उपगारयन्ति । तादृगेव तत्, इति ।

वडवा अश्वस्त्रिय आनीयाश्वस्य पुरस्तादवस्थापनीयाः । तच्च स्त्रीपुरुषरूपमिथुनभावाय प्रजोत्पत्तये च संपद्यते । किंचाश्वस्य हिंकारं श्रुत्वा यदि वडवाः प्रत्यभि हिं कुर्युस्तदानीमेतदुपगानसमं भवति ।

विधत्ते—

उदगासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा

अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमेवावरुन्धे ।

अथो ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

हिंकारानन्तरमध्वर्युरेवं ब्रूयात्, यागयोग्योऽयमश्व उद्गानमकरोदिति । अश्वस्य प्राजापत्यत्वादुद्गीथस्यापि प्रशस्तत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्तदीयाहिंकार उद्गातृवचनेनोद्गीथमेव प्राप्नोति । किंचायमृक्सामयोः प्रतिष्ठितो भवति ।

प्रकृतौ बर्हिषा स्तोत्रस्योपाकरणम् । अत्र बर्हिस्थाने हिरण्यं विधत्ते—

हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् ।

ज्योतिरेव मुखतो दधाति । यजमाने

च प्रजासु च । अथो हिरण्यज्योतिरेव

यजमानः सुवर्गं लोकमेति (३), इति ।

तत्स उपाकरोति चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हिरण्यस्य ज्योतीरूपत्वात्तेनोपाकरणे सति यजमाने तदीयप्रजासु च मुखतः
पुरस्ताज्ज्योतिस्त्वेव संपादयति । किंचायं यजमानो हिरण्यज्योतिर्युक्तः स्वर्गं
प्राप्नोति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशोक्त्यरूपे द्वितीयेऽह्नि बर्हिष्पवमानेऽश्वस्यादगातृत्वं द्वाविंशानुवाकेऽभि-
हितम् । तच्च सूत्रकारेणैवं संगृहीतम्—“अश्वमन्वारभ्य बर्हिष्पवमानं सर्पन्त्य-
ग्निर्मूर्धेत्युद्गातारमपरुध्याश्वमुद्रीधाय वृणीते तस्मै वडवा उपरुन्धन्ति ता यदभि हिं
करोति स उद्गीथो यत्प्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीथ उद्गासीदश्वो मेध्यो
यज्ञियः” इत्यादि । अथाश्वे पर्यग्न्यानां पशूनां नियोजनं त्रयोविंशानुवाकेऽ-
भिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे पशू-

मियुजन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते, इति ।

यागकर्तुः पुरुषस्य सर्वव्यापाराधारत्वाद्यज्ञरूपत्वम् । यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वा-

१२३४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम्— [३तृतीयकाण्डे—

त्प्रजापतिरेव । अश्वश्च प्रजापतिदेवताकः । तस्मात्तादृशेऽश्वे यूपस्थानीये तदवय-
वसंबन्धित्वेन ये पशवः पर्यग्न्यास्तान्सर्वास्तस्मिन्नेव नियुज्जीत । तथा सत्य-
श्वरूपाद्यज्ञादेवेतरपशुरूपं यज्ञं प्रयुङ्क्ते ।

प्रथमं तावदश्वादित्रयस्य नियोजनं विधत्ते—

अश्वं तूपरं गोमृगम् । तानग्निष्ठ आलं-

भते । सेनामुखमेव तत्संश्रयति ।

तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम्, इति ।

अग्निष्ठाख्यः प्रधानभूतो यो यूपस्तस्मिन् अश्वतूपरगोमृगाणामालम्बनोपलक्षितं
नियोजनं कुर्यात् । तथा सति मुख्यपशुनियोजनेन तेन राज्ञः सेनामुखं संश्रयति
तीक्ष्णीं करोति सेनायां पुरोगामिनः पुरुषाञ्जूरान्करोति । यस्मात्सेनामुखस्य
तत्क्षणत्वं तस्माल्लोके राजमुखं भीष्मं भावुकं भयानकं भवितुं योग्यं भवति ।
प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं सभायामुग्रमुखा दृश्यन्ते ।

मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्वाङ्गसंबन्धिषु पशुष्वद्यस्य नियोजनं विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वा-

ग्निमेव तं कुरुते (१)— तस्मात्पूर्वाग्निं

पुरस्तात्स्थापयन्ति, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णो यस्याजस्य सोऽयमजः कृष्णग्रीवः । स चाग्निदेवताकि-
स्तादृशमजमग्निष्ठे नियुक्तस्याश्वस्य ललाटे नियुज्जीत बध्नीयात् । यदि ललाटे
बन्धनमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन ललाटबन्धनेन तमाग्नेयं पशुं
पूर्वाग्निमेवाऽऽहवनीयरूपमेव कुरुते । यस्मादाहवनीयस्थानयिष्याऽऽग्नेयस्य पशोर्ल-
लाटरूपे पूर्वभागे बन्धनं तस्मात्पूर्वाग्निमाहवनीयं पूर्वदेशे स्थापयन्ति ।

द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

पौष्णमन्वश्चम् । अन्नं वै पुषा ।

तस्मात्पूर्वाग्निमावाहयिष्याह्वरन्ति, इति ।

योऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे नियुक्तस्तमनु पश्चादञ्चेति गच्छतीत्यन्वेक्तमन्वञ्चं
पूषदेवताकं - नियुञ्जीताऽऽग्नेयस्य पश्चाद्भागे वध्नीयादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः
सोऽयं पुष्टिहेतुत्वादन्नरूपः । यस्मात्तथाविधदेवताकः पौष्णः पशुः पूर्वभागे
नियुक्तस्तस्माद्भागेष्वाहार्यमानेवव्यं सर्वं पूर्वाग्नावाहवनीय आहरन्ति ।

तृतीयपशोर्नियोजनं विधत्ते—

ऐन्द्रा॒पौष्णमु॒परि॒ष्ठात् । ऐन्द्रो वै राज-

न्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि-

गृह्णाति । तस्माद्वाज॒न्योऽन्नादो भावुकः, इति ।

अश्वस्योपरिष्ठादूर्ध्वभागे पशुमैन्द्रापौष्णं नियुञ्जीति । योऽयं यजमानो राजन्यः
सोऽयंमिन्द्रदेवताकः । पूषा चान्नात्मक इत्युक्तम् । एवं च सति पूर्वत्रापि पूषदे-
वताकस्य पशोरुक्तत्वादत्रापि पूषदेवताकस्योच्यमानत्वादेनं राजानमुभयतोऽ-
न्नाद्येन युक्तं करोति । यस्मादुभयतोऽन्नाद्य उक्तस्तस्माद्वाजन्यः सर्वत्रान्नादो
भवितुं शक्यः ।

चतुर्थपश्वमपशोर्नियोजनं विधत्ते—

आग्ने॒यौ कृष्ण॒ग्रीवौ बाहु॒वोः । बाहु॒वोरेव वी॒र्यं

धत्ते (२) । तस्माद्वाज॒न्यो बाहु॒वली भावुकः, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णेन लाञ्छितावग्निदेवताकावजावश्वस्य बाह्वोर्नियुञ्जीत ।
तेन राजबाह्वोर्वीर्यं स्थापितं भवति । यस्मादेवं तस्माद्वाजन्यः खड्गधनुंरादि-
धारणेन बाहुवल्युक्तो भवितुं समर्थः ।

षष्ठसप्तमयोः पश्वोर्नियोजनं विधत्ते—

त्वाष्ट्रौ लोम॒शस॒कथौ स॒स्थ्योः । स॒कथ्योरेव वी॒र्यं

धत्ते । तस्माद्वाज॒न्य ऊरु॒वली भावुकः, इति ।

लोमयुक्ते सक्थिनी ययोस्तौ लोमशसकथ्यौ तादृशौ त्वष्टदेवताकौ पशू
अश्वस्योर्वोर्नियुञ्जीत तथा सत्यूर्वोरेव वीर्यं धृतं भवति । तस्माद्वाजन्योऽश्वारो-
हणादावूरुवल्युक्तो भवति ।

अष्टमनवमयोः पशोर्नियोजनं विधत्ते—

शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोप-
रिष्ठाद्धत्ते । अथो कवचे एवैते अभितः पर्यु-
हते । तस्माद्राजन्यः संनद्धो वीर्यं करोति, इति ।

उपरिभागे श्वेतवर्णो ययोस्तौ शितिपृष्ठौ तौ च बृहस्पतिदेवताकावधस्य पृष्ठे
पार्श्वभागे नियुञ्जीत । उपरिभागे श्वेतवर्णसद्भावादयं यजमान इत ऊर्ध्वभाविनि
काले ब्रह्मवर्चसमेव धारयति । अपि चाधस्य पुरस्तात्पश्चाच्च पशुनियोजनेन
राज्ञोऽभितः कवचे एव प्रविष्टापिते भवतः । यस्मात्कवचस्थानीमिदं तस्मात्क-
चादिभिः संनद्धो राजा युद्धे शौर्यं करोति ।

दशमस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्रतिष्ठा-
मेवैतां कुरुते । अथो इयं वै
धाता । अस्यामेव प्रतितिष्ठति, इति ।

पृषोदरं श्वेतबिन्दुचिह्नोदरं धातृदेवताकं पशुमधस्याधोभागे नियुञ्जीत । एता-
मधोभागनियोजनरूपामधस्य प्रतिष्ठां स्थैर्यमेव संपादयति । अपि च धाता पृथि-
वीरूपः । ततः पृथिव्यामेवासौ प्रतितिष्ठति ।

एकादशस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

सौर्यं बलक्षं पुच्छे । उत्सेधमेव तं
कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा
अभिसंश्रयन्ति (३), इति ।

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

बलक्षः श्वेताजस्तादृशं सूर्यदेवताकं पशुं पुच्छे नियुञ्जीत । उन्नतदेशवर्ति-

सूर्यदेवताकत्वेन तमश्चमुत्सेधमुन्नतदेशवर्तिनं करोति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि कस्मिंश्चिद्भये प्राप्ते कंचिदुत्सेधमुन्नतपर्वतादिप्रदेशं प्रजा आश्रयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

सांग्रहण्या चतुष्टय्यो यो वै यः पितृश्चत्वारो यथा नित्कं प्रजापतये त्वा
यथा प्रोक्षितं विभूराह प्रजापतिरकामयताश्चमेधेन प्रजापतिर्न किंचन सावि-
त्रमा ब्रह्मन्प्रजापतिद्वेभ्यः प्रजापती रक्षांसि प्रजापतिमीप्सति विभूरधना-
मान्यम्भास्येकयूपो राज्जुदालमेकविंशो देवाः पुरुषस्त्रयोविंशतिः ।

सांग्रहण्या तस्मादश्चमेधयाजी यत्परिमिता यद्यज्ञमुखे यो दीक्षां देवानेव
तैस्त्रय इमे लोकाः सिताय प्राणापानावेवास्मिंस्तस्माद्राजन्यं एकनवतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमः

प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

===

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-

भाष्येऽष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

=====

अथ नवमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितम् ॥ २ ॥

नवमेऽहर्द्वयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाकृते ।

अंशेऽथ रोहितादीनामालम्भाद्यभिधीयते ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशिनामालम्भोऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

हरिः ॐ ।

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाका-

मत् । तमष्टादशिभिरनुप्रायुङ्क्त । तमाप्नोत् । तमा-

प्त्वाऽष्टादशिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते ।

यज्ञमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवर्तुन्धे, इति ।

प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानो देवः केनापि निमित्तेनास्मात्प्रजापते-
रपाकामदपागच्छत् । तदा तमश्वमेधमनुलक्ष्याष्टादशिभिरष्टादशसंख्यायुक्तैः 'रोहितो
धूम्रोहितः' इत्यादिभिराम्नातैः पशुभिः प्रायुङ्क्त । एकैकस्मिन्नुवाकेऽष्टादशसं-
ख्याका ये पशव आम्नातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रक्षेपलक्षणं प्रयोगं कृतवान् ।
तेन प्रयोगेण तमश्वमेधं प्राप्य तैरेव पशुभिः स्वाधीनं कृतवान् । तस्मादष्टाद-
शिनो रोहितो धूम्रोहित इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसंख्यां
मिलित्वाऽशीत्यधिकशतसंख्याकाः पशव आलब्धव्याः । तैः पशुभिर्यज्ञं प्राप्य
स्वाधीनं करोति ।

पशुगतामष्टादशसंख्यां प्रशंसति—

संवत्सरस्य वा एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः ।

द्वादश मासाः पञ्चतवः (१) । संवत्सरोऽ-

ष्टादशः । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । संवत्स-

रमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवबुधे, इति ।

य एते संख्याष्टादशिनः पशवस्त एते संवत्सरस्य प्रतिमा । संवत्सरमास-
तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसंख्या विद्यते । अतः संख्यासाम्यात्तैः पशुभिः संव-
त्सरं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते--

अग्निष्ठेन्यान्पशूनुपाकरोति । इतरेषु

यूपेष्वष्टादशिनोऽर्जामित्वाय, इति ।

अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पशव आदिष्टदेशरहितास्तासर्जानग्निष्ठे बद्ध्वो-
पाकुर्यात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्--“अधतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति
येषां चानादिष्टो देशः” इति । अष्टादशिनस्तु पशून्निष्ठव्यतिरिक्तेषु यूपेषुपा-
कुर्यात् । एवं सति सर्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादालस्यं न भवति ।

इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य संख्यां विधत्ते--

नव नवाऽऽलभ्यन्ते सदीर्यत्वाय, इति ।

एकैः ऋस्मिन्यूपे नव नव पशवो बद्ध्वोपाकर्तव्याः रोहितो धूत्र इत्यादिषु दश-
स्वनुवाकेष्वाम्नातानां प्रत्यनुवाकमष्टादशानां पशूनां विभज्य द्वयोर्यूपयोर्वन्धने
सक्तिः विंशतिसंख्याकेषु यूपेषु सर्वे पशवो बध्यन्ते । तथा सति यजमानः सदीर्यो
भवति ।

अथ यूपान्तरालेषु धारिता आरण्या ये पशवस्तेषां पशूनां समाप्तिपर्यन्तं
प्रयोगं निन्दामुखेन निषेधति--

यदारण्यैः सस्थापयेत् । व्यवस्थेतां पितापुत्रौ ।

व्यध्वानः क्रामेयुः । विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ ।

स्याताम् (२) । ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणः

आव्याधिनीस्तस्कंरा अरण्येष्वार्जयिरव, इति ।

“इन्द्राय राज्ञे सूकरः” इत्याद्यनुवाकेषूपक्ता आरण्याः पशवो यूपान्तरालेषु

धारयित्वोपाकृताः । तैः पशुभिर्यद्यन्यपशुवत्पाशुकं प्रयोगं समापयेत्तदानीमेते दोषाः प्रसज्येरन् । तदेवोदाह्रियन्ते—पितापुत्रौ परस्परं व्यवस्येतां विरुद्धाध्यवसायौ कलहकारिणौ भवेताम् । अध्वानश्च विक्रामेयुः । अध्वशब्देन मार्गे गच्छन्तो जना उपलक्ष्यन्ते । ते च परस्परं विरुद्धं क्रामेयुः परस्परबाधकाः स्युः । आरण्यपशूनां तथाविधत्वात् । किञ्च ग्रामान्तौ ग्रामयोः सीमानौ तयोर्ग्रामयोर्विदूरं यथा भवति तथा स्याताम् । ग्रामसीमनोरत्यन्तदूरत्वे सति मार्गमध्ये भयकारणं महारण्यमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । तथा सत्यारण्येषु कक्षीकादयः सर्वत उत्पद्येरन् । कक्षीका भल्लूकप्रभृतयो हिंसका मृगाः । व्याघ्रा इवातिकूराः पुरुषव्याघ्राः । मार्गचौराः परिमोषिणः । चोरप्रभूणां सेना आव्याधिन्यः । मायावित्वेनापहर्तारस्तस्कराः ।

एतेष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां मतमुपन्यस्यति—

तदाहुः । अपशवो वा एते । यदारण्याः ।

यदारण्यैः सः स्थापयेत् । क्षिप्रे यजमानमरण्यं

मृतं हरेयुः । अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव

इति । यत्पशून्नाऽऽलभेत । अनवरुद्धा अस्य

पशवः स्युः । यत्पर्याग्निकृतानुत्सृजेत् ।

(३) । यज्ञवैशंसं कुर्यात्, इति ।

तत्रैष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिन एवमाहुः । य एत आरण्यास्ते कर्मयोग्याः पशवो न भवन्ति । पशुकार्याभावात् । तथा हि किमेते पशवः समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयाः किंवा तेषामालम्भ एव मा भूत् । अथवा प्रारब्धानां तेषां पर्याग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्ग इति विचारणीयम् । तत्र समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगे क्षिप्रे स्वल्प एव काले मृतं यजमानं दाहार्थमरण्ये पुत्रादयो हरेयुः । आरण्यपशुवधस्याल्पायुष्ट्वहेतुत्वात् । यस्मादारण्यानां पशूनामारण्यमेवाऽऽयतनम् । अतो यजमानस्यापि तत्रैवाऽऽयतनं भवति । नापि द्वितीयः पक्षो युक्तः । आरण्यानामालम्भाभावे यजमानेन पशवो न प्राप्येरन् । पर्याग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्गे तु पशुप्रयोगसमाप्त्यभावाद्यज्ञविघातं कुर्यात् ।

अत्र समाधानवादिनां मतं दर्शयति—

यत्पशूनालभते । तेनैव पशूनवरुन्धे । यत्प-
र्यामिकृतानुत्सुजत्ययज्ञवैशसाय । अवरुद्धा
अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवैशसं भवति ।
न यजमानमरण्यं मृतं हरन्ति, इति ।

आरण्यानपशूनालब्धमुपाकरणं करोति तेनाऽऽलम्भदोषाभावात्पशुप्राप्तिर्भवति ।
उपाकृतेषु पर्यामिकरणस्यानुष्ठितत्वाच्च यज्ञवैशसं संपद्यते । तदेतद्दोषद्वयराहित्य-
मुपसंहर्तुं पुनरप्यवरुद्धा इत्यादिकमुच्यते । यत्तु यजमानस्य शीघ्रमरणमुक्तं
तदपि न भविष्यति । आरण्यपशूनां वधाभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न यजमान-
मरण्यं मृतं हरन्तीति ।

अग्निष्ठयूपव्यतिरिक्तेषु यूपेषु नियुक्तानां रोहितो धूम्रोहित इत्यनुवाकोक्ता-
नामष्टादशानां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं विधत्ते—

ग्राम्यैः सःस्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो
नाम । सं पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः
क्रामन्ति । समन्तिकं ग्राम्योग्रामान्तौ भवतः ।
नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्या-
धिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते (४), इति ।

ऋतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यतस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

रोहितादिभिर्ग्राम्यैः पशुभिः प्रयोगं समापयेत् । एते ग्राम्याः पशवः क्षेम
इत्येतन्नामार्हन्ति । तैः प्रजोपकारदर्शनात् । तस्मादारण्यपशुसंस्थापने पितृपुत्र-
विरोधादयो ये दोषाः पूर्वमुपन्यस्तास्तेऽत्र न भवन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके रोहितादीनां ग्राम्यपशूनां सूकरादीनामारण्यपशूनां च प्रयो-
गोऽभिहितः । द्वितीयेऽनुवाके चातुर्मास्यपशूनां प्रयोग उच्यते । तत्राऽऽदौ तावत्पू-
र्वोक्तानां ग्राम्याणामारण्यानां च पशूनां प्रशंसा क्रियते—

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स
एतानुभयान्पशून्पश्यत् । ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्च । तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववा-
रुन्ध । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध ।
आरण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव
तैर्लोकमवरुन्धे । यदारण्यान् (१) । अमुं तैः, इति ।

लोकद्वयप्राप्तिं कामयमानः प्रजापतिर्यथा द्विविधैः पशुभिः प्राप्तवान् । एव-
मन्योऽपि प्राप्नोति ।

अथ चातुर्मास्यपशून्विधत्ते—

अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः । य
इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त
इति । एतावान्वै संवत्सरः । यच्चातुर्मा-
स्यानि । यदेते चातुर्मास्याः पशव आल-
भ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानोऽ-
वरुन्धे, इति ।

यो यजमानः संवत्सरादितश्चातुर्मास्यानि स्थापयित्वा संवत्सरं प्रयुङ्क्ते संव-
त्सरमध्येऽस्मिन्नश्वमेधकर्मणि चातुर्मास्यपशून्प्रवेश्य तान्यत्र क्वापि संवत्सराह-
हिरेवावस्थाप्य संवत्सरसाध्यमिदमश्वमेधकार्यं कर्मानुतिष्ठति । एतस्य यजमानस्य
पशवोऽनवरुद्धा अप्राप्ता इत्येवमभिज्ञा आहुः । तथेयमुपपत्तिः—चातु-

मांस्यानि, इति यदस्येतावानेव संवत्सरः । न हि चातुर्मास्यानुष्ठानपरिमिता-
त्कालादन्यः संवत्सरो नामास्ति । तस्मादेते चातुर्मास्याः पशव आलब्धव्याः ।
चातुर्मास्येषु हि चत्वारि पर्वाणि विद्यन्ते वैश्वदेवरूपप्रघाससाकमेधशुनासिरीया-
ख्यानि (णि) । तत्संबन्धिनश्च पशवः सूत्रकारेणोदाहृताः—“ कृष्णग्रीवा
आग्नेयाः, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्राः, सारस्वत्यो वत्सतरीः,
पौष्णाः श्यामाः, पृश्नयो मारुताः, बहुरूपा वैश्वदेवाः, वशा द्यावापृथिव्याः,
इति । कृष्णग्रीवा इत्यादयस्त एते वैश्वदेवपर्वविषयाः पशवः । वैश्वदेवे हि पर्व-
ण्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमित्यादीनि यदेवताकानि हवींष्यान्नातानि
तदेवताका एव कृष्णग्रीवाद्याः पशवः शाखान्तरोक्ताः सूत्रकारेणोदाहृताः ।
एवमितरपर्वसंबन्धिनोऽपि पशवः सूत्रे द्रष्टव्याः । एकैकस्य देवस्य त्रयः पशव
इत्यभिप्रेत्य कृष्णग्रीवा इत्यादिबहुवचननिर्देशः । तैश्चातुर्मास्यपशुभिरैकस्मिन्नेव
दिनेऽनुतिष्ठतैरपि संवत्सरं प्रत्यक्षमेव संपूर्णमेव यजमानः प्राप्नोति ।

चातुर्मास्यपशून्विधायैकादशिनान्पशून्विधत्ते—

वि वा एष प्रजयां पशुभिर्ऋध्यते । यः संव-

त्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरः सुवर्गो लोकः (२) ।

सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति । प्रजा वै पशव

एकादशिनी । यदेत ऐकादशिनाः पशवं आल-

भ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून्यर्जमानोऽर्वरुन्धे, इति ।

यो यजमानश्चातुर्मास्यपशुभिः संवत्सरमनुतिष्ठत्येष यजमानः प्रजया पशुभि-
र्व्यर्ध्यते वियुक्त एव भवति । अनुष्ठाने प्रवृत्तस्य प्रजाद्यर्थप्रयत्नाभावात् । स्वर्ग-
लोकस्तु संवत्सरात्मक इति कृत्वा तं लोकं नापराध्नोति । अपराधस्तु तल्लोक-
प्राप्त्यभावः सोऽस्य न भवति । तर्हि प्रजापशुप्राप्तेः क उपाय इति स उच्यते ।
येयं पश्वेकादशिनी सा प्रजापशुस्वरूपैव । तस्मादैकादशिनाः पशव आलब्धव्याः ।
ते च द्विप्रकाराः प्राकृता आश्वमेधिकाश्च । ‘आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेयी’
इत्याद्यनुवाकनोक्ताः प्राकृताः । ‘अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वान्’ इत्या-

धनुवाकेनोक्ता आश्वमेधिकाः । अत एव सूत्रकार आह—‘ द्वयानैकादशिनानां लभन्ते प्राकृतानाश्वमेधिकांश्च ’ इति । एतेषामालम्बनेन साक्षादेव कालविलम्बमन्तरेणैव प्रजां पशून्यजमानः प्राप्नोति ।

एकादशिनान्पशून्विधाय दशिनः पशून्विधत्ते—

प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाऽश्वमेधं
प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायङ्क्त ।
तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध ।
यद्दशिनं आलभ्यन्ते (३) । विराजमेव
तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

पुरा प्रजापतिर्विराजमन्नं सृष्टवान् । अन्नं वै विराडिति हि श्रुत्यन्तरम् । सा च सृष्टा विराट् प्रजापतेरपेता सती स्वात्मनो गोपनायाश्वमेधं प्राविशत् । तदा प्रजापतिस्तां विराजमनुलक्ष्य दशिनामकैः पशुभिरनुष्ठानं कृतवान् । ततस्तां विराजं प्राप्य तैरेव दशिभिस्तां स्वाधीनां कृतवान् । तस्माद्दशिनः पशव आलब्धव्याः । ‘ इन्द्राय राज्ञे सूकरः ’ इत्यादिष्वनुवाकेषुक्ता आरण्याः पशव एकैकस्मिन्ननुवाके दशसंख्याविशिष्टत्वेन दशिन इत्युच्यन्ते । तैर्दशभिरन्नं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

पशुवर्गसंख्यां विधत्ते—

एकादश दशत आलभ्यन्ते ।

एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः

पशवः पशून्वारुन्धे, इति ।

दशानां पशूनां वर्गो दशच्छब्देनोच्यते । तादृशा वर्गा एकादशसंख्याकाः । ‘ इन्द्राय राज्ञे सूकरः ’ इत्यारभ्य सुपर्णः पर्जन्य इत्यन्तेष्वेकादशस्वनुवाकेष्वाम्नातत्वात् । अतो वर्गनिष्ठैकादशसंख्यया त्रिष्टुच्छन्दोद्वारा पशुप्राप्तिर्भवति । यद्यप्याद्यानुवाक एकादश पशव आम्नातास्तथाऽप्यन्येष्वनुवाकेषु दशानामेवाऽऽम्नातत्वाद्दहनुरोधेन दशत इत्युक्तम् ।

एतेषु सर्वेषु पशुदेवताभेदं जातिभेदं वर्णादिरूपभेदं च क्रमेण प्रशंसति—

वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पशवो भवन्ति ।
अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नाना-
नारूपाः पशवः । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः
पशवः समृद्धयै (४), इति ।

आरण्याल्लोको दक्षिणं आलभ्यन्ते नानारूपाः पशवो द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा अस्याश्वस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवः । तच्च सर्वदेवतात्मक-
प्रजापतिरूपत्वादुपपन्नम् । अतोऽश्वस्य सर्वपश्वात्मकत्वात्पशवो नानादेवत्याः कार्याः ।
यद्देवत्योऽन्यः पशुरश्वस्यापि तद्देवत्यत्वात्तत्पश्वात्मकत्वमुपपन्नम् । ‘ इन्द्राय राज्ञे
सूंकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णः ’ इत्यादौ वराहहरिणादिजातिभेदश्रवणान्नाना-
रूपत्वम् । अत एवाद्यापि नानाजातिभेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते । ‘ रोहितो धूम्र-
रोहितः ’ इत्यादौ वर्णभेदश्रवणाद्बहुरूपत्वम् । अत एव लोकेऽपि वर्णभेदभिन्नाः
पशवो दृश्यन्ते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये चातुर्मास्यादिपशवोऽभिहिताः । तृतीये रोहितादीनां पशूनां वपाहो-
मंसाहित्यमभिधीयते । तत्राऽऽदौ ग्राम्यारण्यपशून्बहुधा प्रशंसति—

अस्मै वै लोकार्यं ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते । अ-
मुष्मां आरण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव
तैर्लोकमदरुन्धे । यदारण्यान् । अमुं तैः । उभया-

न्यशूनालभते । ग्राम्याऽश्वाऽऽरण्याऽश्वः । उभयो-

लोकयोरवरुद्धयै । उभयान्पशूनालभते (१) ।

ग्राम्याऽश्वाऽऽरण्याऽश्वः । उभयस्यान्नाद्यस्यावरु-

द्धयै । उभयान्पशूनालभते । ग्राम्याऽश्वाऽऽर-

ण्याऽश्वः । उभयैषां पशूनामवरुद्धयै, इति ।

ग्राम्यारण्यपञ्चालम्बनेन लोकद्वयजयो ग्राम्यारण्यान्नाद्यजयो ग्राम्यारण्यप-
शुजयश्च भवति ।

एकैकस्य देवस्याऽऽघ्नातं पशुत्रित्वं प्रशंसति—

त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः ।

एषां लोकानामाप्त्यै, इति ।

रौहितो धूम्रोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या इत्येकस्यैव त्रयः प्रजापतेः
पशवं आघ्नाताः । तथा बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते रौद्रा इत्येकस्यैव रुद्रस्य
त्रय आघ्नाताः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

एकैकस्य बहुपशुत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तस्मात्सत्यात् (२) ।

अस्मिँल्लोके बहवः कामा इति । यत्समा-

नीभ्यो देवताभ्योऽन्येऽन्ये पशवं आलभ्यन्ते ।

अस्मिन्नेव तल्लोके कामान्दधाति । तस्मा-

दस्मिँल्लोके बहवः माः, इति ।

लोके ऐकैकस्यैव पुरुषस्य पुत्रपशुधनादिविषया बहवः कामा दृश्यन्ते ।
तत्कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यस्मादत्रैकैकस्यै देवतायै बहवः
पशव आलब्धास्तच्च बहुकामसाधनम् । तस्मादैकैकस्य बहवः कामा लोके
भवन्ति ।

वपानां होमसाहित्यं विधत्ते—

त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहेति । त्र्यावृतो

वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोका-

नामाप्त्यै । एषां लोकानां कल्पत्यै, इति ।

एकस्य प्रजापते रोहितादयः पशवस्तेषां त्रयाणां वपा युगपद्धोतव्याः । एवमेकैकदेवताकेषु रौद्रादिषु सर्वेषु पशुषु द्रष्टव्यम् । विधिः पशुभिः संबद्धत्वादेकैको देवस्त्रिविधः । लोकाश्च भूरादयस्त्रिविधाः । अतो लोकत्रयप्राप्त्यै वपात्रयस्य सह होमः ।

ग्राम्यपशूनामिवाऽऽरण्यानामपि वपाहोमप्रसक्तिं वारयितुं तेषां परित्यागं विधत्ते—

पर्याग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्य-

हिंसायै, (३) इति ।

उभयान्पशूनालंभते सत्यादहिंसायै ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

===

पर्याग्निकरणपर्यन्तान्संस्कारान्कृत्वा तानारण्यान्पशून्परित्यजेत् । स च परित्यागो हिंसाराहित्याय संपद्यते ।

इति श्रीभत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपद्वपाहोमोऽभिहितः । चतुर्थेऽध्वस्य रथयोजनानलंकारादयो विधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ युञ्जन्ति ब्रध्ममिति दक्षिणयुगधुर्यं तमध्वं युनक्ति” इति । सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमाज्ञातः—

“ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ” इति ।
तत्र पूर्वार्धभागं व्याचष्टे—

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो
ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमि-
त्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै यु-
नक्ति । चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् ।
वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह
(१) । इमे वै लोकाः परितस्थुषः । इमा-
नेवास्मै लोकान्युनक्ति, इति ।

स्वप्रकाशेन जगत्पुष्वंहणादादित्यो ब्रध्न इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहि-
त्यादग्निररुषः । सर्वदा चरणस्वभावत्वाद्वायुश्चरन् । परितोऽवस्थानात्पृथिव्यादय-
स्त्रयो लोकाः परितस्थिवांसः । आदित्यादित्रयेणायमश्वः स्तूयते । तादृशमश्वं
रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा ऋत्विजो वा युञ्जन्ति ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे—

रोचन्ते रोचना दिवित्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति, इति ।

दीप्तियुक्तानि नक्षत्राणि रोचना इत्युच्यन्ते । ताश्च रोचना दिवि दीप्यन्ते ।
अनेनार्धद्वयकथनेन यजमानायाऽऽदित्यादयो रथे योजिता भवन्ति । नक्षत्राणि
चैतदर्थं दीपयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी’ इति । तस्याश्वस्य पार्थव-
र्तिनावधौ प्रष्टी इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्तते । मन्त्रस्तु तत्काण्ड एवं पठ्यते—
“ युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ” इति । तत्र
प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्मै युनक्ति, इति ।

अस्य यजमानस्य रथे काम्या कामप्रदानसमर्थावधौ देवा युञ्जन्ति । अनेन
मन्त्रपाठेन यजमानार्थं कामानेव संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

हरी विपक्षसेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा ।

इमे एवास्मै युनक्ति (२), इति ।

विपक्षसा तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्तिनौ हरी द्वावधौ युञ्जन्तीत्य-
न्वयः । इमे द्वावापृथिव्यावेव पार्श्ववर्तिनौ तावधौ । अतस्तयोर्योगेन द्वावापृथि-
व्यावेव युनक्ति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

शोणा धृष्ण नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै

नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति, इति ।

शोणवर्णौ धाष्टर्ययुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रो ब्रूते । तत्राहोरात्रे एव
मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्ते एवाश्वरूपेण युनक्ति ।

उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं संगृह्य दर्शयति—

एता एवास्मै देवता युनक्ति ।

सुवर्गस्थं लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आदित्यं ब्रध्नेशब्दवाच्यमारभ्याहोरात्रपर्यन्ता या देवता उक्ता एताः सर्वा
एवास्मै यजमानार्थं रथे युनक्ति ।

रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते—

केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं प्रतिमु-

ञ्चति । यश एवैनं राज्ञां गमयति, इति ।

सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकम् । मन्त्रस्य पाठार्थो तु
तत्रैव द्रष्टव्यः । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां राज्ञां मध्य एनमेव राजानं यशः
प्रापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण— जीमूतस्येति कवचमध्वुद्धते, ध्वननाङ्गा इति ध्वजरा-

दत्ते ” इत्यादि च । तत्र चतुर्थकाण्डे समाम्नातस्य जीमूतस्येत्यनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमि-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

तस्मिन्यजुषि मन्त्रेऽनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः प्रतीयते स च तथैव भवति ।

रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलसमीपं गते सति तत्राध्वर्युणा संसम-
काण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते—

ये ते पन्थानः सवितः पुर्व्यास इत्यध्वर्यु-

र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै (३), इति ।

तदेतद्वाचनं यजमानस्य जयाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अपोऽश्वमवघ्राप्य यद्वातो अपो अगमदिति प्रदक्षिण-
मावर्तते ” इति । तत्र यद्वात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्धस्येमः स्तोतरित्यादेस्ता-
त्पर्यं दर्शयति—

परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाक-

तोऽन्यत्र वेद्या एति । एतः स्तोतरेतेन पथा

पुनरश्वमावर्तयासि न इत्याह । वायुर्वै स्तोता ।

वायुमेवास्य परस्ताद्वधात्यावृत्त्यै, इति ।

यस्य यजमानस्योपाकरणसंस्कृतः पशुर्वेद्या अन्यत्र गच्छत्येतस्य यजमा-
नस्य यज्ञः परैति विनश्यति । अतो विनाशाभावार्थमेतमित्यादिमन्त्रार्थं पठेत् ।
हे स्तोतर्वायो नोऽस्मदीयमेतमश्वमेतेन यथा वेदिमार्गेण पुनरप्यावर्तय । अस्मिन्मन्त्रे
स्तोतृशब्देन वायुर्विवक्षितः । वायुर्हि ताल्वादिवर्णस्थानाभिघातेन स्तोत्रमुत्पा-
दयति । तमेव वायुमस्याश्वस्य पृष्ठभागे स्थापयति । तच्चाश्वस्याऽऽवर्तनाय
संपद्यते ।

अथ तस्याश्वस्य रथयोजनात्पूर्वं मणिभिः शृङ्गारं विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्फुन्दति । एवं वा

एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि
शीयन्ते । यद्वाल्लेषु काचानावयन्ति । लोमान्ये-
वास्य तत्संभरन्ति (४), इति ।

यद्युपाकरणादिसंस्कृतस्याश्वस्य लोमानि भूमौ पतेयुस्तदानीं गृहीतस्य हविषः
स्कन्दनं यथा तथैवाश्वस्य स्कन्दनं भवति । तन्निवारणार्थमश्वस्य लोमसु काचो-
पलक्षितान्सौवर्णराजतसामुद्रमणीनावयन्त्योतान्कुर्वन्ति । तेन पतितानि लोमानि
पुनः संपादयति ।

तत्र सप्तमकाण्डोक्तव्याहतित्रयरूपान्मन्त्रान्विधत्ते—

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिराव-
यन्ति । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयै-
वैनं देवतया समर्धयन्ति, इति ।

प्राजापतिशरीरभूतलोकत्रयवाचित्वाद् व्याहतयः प्राज्यापत्याः । अश्वश्च प्राजा-
पत्यः । तस्मादेनमश्वं स्वकीयदेवतया समृद्धं करोति ।

व्याहतित्रयं पत्नीभेदेन व्यवस्थापयति—

भूरिति महिषी । भुव इति वावाता । सुवरिति
परिवृक्ती । एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

राज्ञः पत्न्य उत्तममध्यमाधमा महिष्यादिशब्दैरुच्यन्ते । तत्र व्याहतयो व्यव-
स्थिताः । तथा च सूत्रकार आह—“ भूरिति सौवर्णान्महिषी प्राग्वहात्, भुव
इति राजतान्वावाता प्रत्यग्वहात्प्राक्श्रोणेः, सुवरिति सामुद्रान्परिवृक्ती प्रत्यक्
श्रोणेः, बालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रथन्ति ” इति । तदेतन्महिष्यादिभिस्ति-
सुभिर्मणिग्रथनं लोकानां जयाय भवति ।

तत्र महिष्या ग्रथनीयानां मणीनां कारणद्रव्यं विधत्ते—

हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योतिर्वै
हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः (५) । ज्योति-

श्रैवासमै राष्ट्रं च सधीची दधाति, इति ।

काचा मणयो हिरण्ययाः सुवर्णेन निर्मातव्याः । हिरण्यस्य ज्योतिष्पद्मादथ-
मेधस्य राष्ट्रप्रदत्वेन तद्रूपत्वादुभयमप्यस्यानुकूलं संपादयति ।

मणिसंख्यां विधत्ते—

सहस्रं भवन्ति । सहस्रसंमितः सुवर्गो

लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै, इति ।

स्वर्गस्थानां भोग्यद्रव्याणां बहुमूल्याहत्वात्स्वर्गस्य सहस्रतुल्यत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अथोस्य स्ववेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति । वसवस्त्वाऽ-
ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति गौलगुलस्तम्बेन, महिषी रुद्रा इति काशस्तम्बेन
वावाता, आदित्यास्त्वा इति मौञ्जस्तम्बेन परिवृत्ती ” इति । तदिदं विधत्ते—

अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वाऽ-

ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति ।

तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसै-

वासमै तेजोऽवरुन्धे (६) । रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु

त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता । तेजो वा आज्यम् ।

इन्द्रियं त्रिष्टुप् । तेजसैवासमै इन्द्रियमवरुन्धे ।

आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परि-

वृत्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो

जगती । तेजसैवासमै पशूनवरुन्धे, इति ।

तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् । पशवो गवाश्वादेयः । श्रीर्ध-
नादिसमृद्धिः । अश्वमेधयाजिनो बहुद्रव्यव्ययेन शरीरप्रयासेन च तेज-

आदिकमपगच्छति । अतस्तत्समाधानाय वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्महिष्यादयोऽभ्य-
ञ्जनं कुर्युः । तत्र गौलुगुलाद्याज्यस्य तेजोरूपत्वान्मन्त्रोक्तानां गायत्रीविष्टुब्जग-
तीच्छन्दसां क्रमेण तेजइन्द्रियपशुहेतुत्वात्सर्वमनेन प्राप्तं भवति ।

अथाभ्यञ्जनस्य पत्निकर्तृकत्वं प्रशंसति—

पत्नयोऽभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् (७) ।

यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन्तद्दधति । नास्मा-

त्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति, इति ।

यत्पत्निचहुत्वं श्रियाः स्वरूपम् । धनवान्हि बह्वीः पत्निरुद्वहति । अतः
श्रीस्वरूपाः पत्नयोऽभ्यमभ्यञ्जन्त्यस्तेनाभ्यञ्जनेन यजमाने श्रियमेव संपादयन्ति ।
अतोऽस्मात्तेजआदयो नापक्रामन्ति ।

उक्तक्रमेणालंकृतेष्वश्वेष्ववगाहनं कृत्वा समागतेष्वनन्तरं मुख्यायाश्वाय पूर्वं
प्रजापतिव्हेन निहितानामन्नशेषाणामुपहरणं विधत्ते—

लाजीश्छाचीश्च्यशोममौश्च इत्यतिरिक्तमन्न-

मश्वायोपाहरन्ति । प्रजामेवाच्चादीं कुर्वते, इति ।

उपलालनपूर्वकमधसंबोधनार्थं लाज्यादिशब्दजातम् । हे लाजिन्, लाजोप-
लक्षितान्नवन्, हे शाचिच्छक्तिमन्, हे च्यशोमन्यशसः संपादक, इत्यादिमन्त्रेणा-
न्नहोमे त्ववाशिष्टमन्नमानीयाश्वाय समर्पयेयुः । तेन स्वकीयां प्रजामन्नादनयुक्तां
कुर्वन्ति ।

अस्मिन्मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्धि प्रजापत

इत्याह । प्रजायामेवाच्चाद्यं दधते, इति ।

हे देवा अश्वे प्रविश्य तदेतदन्नं भक्षयत । हे प्रजापते विशेषतस्तदन्नमद्धि ।
अनेन मन्त्रपाठेन पुत्रादिरूपायां प्रजायामेवाच्चाद्यं संपादयन्ति ।

अथ पञ्चमकाण्डोक्तं मन्त्रमेतदन्नावघ्राणे विनियुक्ते—

यदि नावाजिघ्रेत् । आग्निः पशुरासीदि-

त्यवंप्रापयेत् । अव हव जिघ्रति, इति ।

स्वयमेवाजिघ्रति चेत्तदा नायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । अन्यथाऽनेन मन्त्रेणाव-
प्रापयेत् । ततः स्वयमेवाऽऽघ्राणं कृतं भवति ।

अथ सप्तमकाण्डगतमन्त्रेण पञ्चमकाण्डगतमन्त्राभ्यां चानुमन्त्रणं विधत्ते—

आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते
पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते ।
एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

मन्त्रत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनियुङ्क्ते—

समिद्धो अञ्जन्कृदं मतीनामित्यश्वस्याऽऽ-
प्रियो भवन्ति सरूपत्वाय (८), इति ।

परितस्थुष इत्याहमे एवासै युनक्त्यभिजित्यै भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे
रूपं जिघ्रति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आ समन्तात्मीतिहेतव आप्रियः । तेषु मन्त्रेषु देवानां वक्षि मियमित्युच्यते ।
अश्वश्च तथा करोति । अतो मन्त्राणां सरूपत्वम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे रथयोजनाश्वालंकारावुक्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोद्यनामको(के) होतृब्रह्मणोरुत्तर-
कथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरौ महिमान-
परिवप्यौ हुत्वा चात्वाले मार्जयित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशतो दक्षिणतो
ब्रह्मोत्तरतो होता किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवाकस्य पृष्ठानि होतुः पति-

ज्ञातानि ब्रह्मणः” इति । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातान्युत्तरवाक्यानि(णि) ।
तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते—

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते ।
यौऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च
ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवैनं ब्रह्म-
वर्चसेन च समर्धयतः, इति ।

अश्वमेधयाजिनः शरीरप्रयासेन तेजोव्यूद्धिः । मन्त्रवैकल्यसंभवाद्ब्रह्मवर्च-
सव्यूद्धिः । तदुभयपरिहाय होतृब्रह्माणौ ब्रह्मोद्यं ब्रूयाताम् । जगत्स्थितिहेतोः
परब्रह्मणो विषये संवादो ब्रह्मोद्यम् । तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससमृद्धिर्भवति ।

अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते—

दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणतर्आय-
तनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा ।
ब्रह्मवर्चसमेधास्य दक्षिणतो दधाति ।
तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः, इति ।

आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानम् । अतोऽत्रापि दक्षि-
णभाग उपविशेत् । बृहस्पतिदेवताकश्चायं ब्रह्मा । अतोऽयं यजमानस्य दक्षिण-
भागे ब्रह्मवर्चसं संपादयति । यस्मात्तत्संपत्तिस्तस्माद्दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्च-
सयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ।

होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते—

उत्तरतो होता भवति (१) । उत्तरत-
र्आयातनो वै होता । आग्नेयो वै होता ।
तेजो वा अग्निः । तेज एवास्याँत्तरतो दधा-
ति । तस्मादुत्तरोऽर्धस्तेजस्वितरः, इति ।

सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरश्रोणिर्होतुर्नियतं स्थानम् । अतोऽत्रापि
यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्वृत्तिक्षु होतृत्वमग्रेराम्नातम्—“ अग्निर्होता
अग्निनाऽध्वर्यू ” इति । तत्संबन्धादयं मानुषो होताऽऽग्नेयः । अतोऽस्य यज-
मानस्योत्तरभागे तेजः संपादयति । यस्मादेवं तस्मात्केषुचित्पुरुषेषूत्तरोऽर्धो वाम-
भागः शक्तिमत्तरः ।

दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ । कस्य दक्षिणोत्तरावित्याकाङ्क्षितत्वादग्निं
यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते—

यूपमभितौ वदतः । यजमानदेवत्यौ

वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च

ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः, इति ।

यजमानवद्यूपस्य पशुप्रयोगनिर्वाहकत्वाद्यजमानदेवत्यत्वम् । तस्य पार्श्वयोः
स्थित्वा ब्रह्मवदने सति यजमानमेव तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं कुरुतः ।

तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता ‘ किंस्वित् ’ इत्यादीनि प्रश्नवाक्यानि पठति ।
दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा ‘ द्यौरासीत् ’ इत्याद्युत्तरवाक्यानि (णि) पठति । तत्र प्रश्न-
क्यानि यथासाम्नातमनूद्य तद्व्याख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां (णां) तात्पर्यं प्रद-
श्यते । तत्र प्रथमप्रश्नवाक्यं दर्शयति—

किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याह । द्यौर्वै वृष्टिः

पूर्वचित्तिः (२) । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे, इति ।

पूर्वचित्तिः प्रथमतश्चेतयमाना किं नामाऽऽसीदिति प्रश्नः । या वृष्टिकारण-
भूता द्यौः सैव प्रथमतश्चेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पश्चादोषधिद्वारा सर्वे
प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं दिवमेव प्राप्नोति वृष्टिं लभत
इत्यर्थः ।

द्वितीयं वाक्यं दर्शयति—

किंस्विदासीद्बुहद्वय इत्याह । अश्वो वै

बुहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे, इति ।

युद्धे जयद्वारा वीरजीवनहेतुत्वादश्वो बुहद्वयः ।

तृतीयं दर्शयति—

किं॒स्वि॒दासी॒त्पि॒शाङ्गि॒लेत्या॒ह । रात्रि॒र्वै
पि॒शाङ्गि॒ला । रात्रि॒मेवा॒वरु॒न्धे, इति ।

अतिशयेन रूपवती पिशाङ्गिला रात्रिश्च तादृशी चन्द्रिकया नक्षत्रैश्च रूपव-
त्त्वप्रतिभासात् ।

चतुर्थं दर्शयति—

किं॒स्वि॒दासी॒त्पिलि॒प्पिले॒त्या॒ह । श्री॒र्वै पि॒लि-
प्पि॒ला । अ॒न्नाद्य॑मे॒वावरु॑न्धे (३), इति ।

पञ्जासमूहनिर्मितस्य ध्वनिविशेषस्य पिलिप्पिलेत्यनुकरणम् । श्रीश्च तथा-
विधध्वनियुक्ता । यस्मिन्गृहे धनसमृद्धिस्तत्र जनबाहुल्यान्निरन्तरं तथाविधः
शब्दो भवति ।

पञ्चमं दर्शयति—

कः॒स्वि॒देका॒की च॑रतीत्या॒ह । अ॒सौ वा आ॒दित्य
ए॒काकी॑ च॒रति । तेज॑ ए॒वावरु॑न्धे, इति ।

आदित्यस्य हि सहायनैरेपक्षेण जगद्भ्रमणं प्रसिद्धम् ।

षष्ठं दर्शयति—

क उ॑ स्वि॒ज्जाय॑ते पुनरि॒त्या॒ह । च॒न्द्रमा॑
वै जा॑यते पुनः । आ॒युरे॒वावरु॑न्धे, इति ।

कृष्णपक्षे क्षीणश्चन्द्रः शुक्लपक्षे पुनर्जायत इति हि प्रसिद्धम् ।

सप्तमं दर्शयति—

किं॒स्वि॒द्वि॒मस्य॑ भेषजमित्या॒ह । अ॒ग्निर्वै
हि॒मस्य॑ भेष॒जम् । ब्र॒ह्मव॑र्च॒समे॒वावरु॑न्धे, इति ।

अग्निसेवया हि शैत्योपद्रवो निवर्त्यते ।

अष्टमं दर्शयति—

किंस्विदावर्पनं महदित्याह (४) ।

अयं वै लोक आवर्पनं महत् । अस्मि-
न्नेव लोके प्रतितिष्ठति, इति ।

व्रीह्यादिबीजानां सर्वत आवापस्थानं भूमिः ।

नवमं दर्शयति—

पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्या इत्याह । वेदिवै
परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे, इति ।

यागसंबन्धिनी या वेदिः सा पृथिव्या उत्कृष्टप्रदेशः । न हि ततोऽन्य उत्कृ-
ष्टप्रदेशः कश्चिद्विद्यते ।

दशमं दर्शयति—

पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह । यज्ञो
वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे, इति ।

यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ।
कर्माधीनत्वात्सर्वजगद्व्यवहारस्य ।

एकादशं दर्शयति—

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेत
इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य
रेतः । सोमपीथमेवावरुन्धे, इति ।

वृष्णः सेक्तृत्वेन बलवतोऽश्वस्य संबन्धी सारभूतः पदार्थः सोमः । एवं सति
हृत्वे त्रिरात्ररूपोऽश्वमेधारण्यः सोमयागो निष्पद्यते ।

द्वादशं दर्शयति—

पृच्छामि वाचः परमं व्योमेत्याह ।
ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम ।

ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे (५), इति ।

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवावरुन्धे महदित्याह सोमो वै वृष्णो
अश्वस्य रेतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

जगत्कारणं ब्रह्मैव वाचो वेदरूपायाः परमं व्योम पर्यवसानभूमिः । ‘ सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति ’ इति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूतकृत्स्नजगद्व्यवहारविष-
यप्रश्नोत्तररूपाभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं प्रसिद्धम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठेऽनुवाकः ।

पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । षष्ठसप्तमयोर्मृताश्वोपचारोऽभिधीयते । तत्राऽऽदावश्वसं-
ज्ञपनकालीनानुष्ठेयान्होमान्विधत्ते—

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्कामन्ति ।

योऽश्वमेधेन यजते । प्राणाय स्वाहा

व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहु-

तीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्दधाति ।

नास्मात्प्राणा अपक्कामन्ति, इति ।

अश्वमेधयाजिनोऽश्ववधदोषेणाऽऽयुःसमाप्तेः पूर्वमेवाकस्मात्प्राणा अपक्कामन्ति ।
अतस्तत्परिहाराय सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्राणाय स्वाहेति योऽनुवाकस्तत्रत्यै-
र्मन्त्रैर्जुहुयात् । तेन यजमाने प्राणानवस्थापयति । ततोऽकाले प्राणा अस्मान्ना-
पक्कामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ अश्वे अश्वाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरुदान-

यति ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्य सव्यान्पक्षस्य दक्षिणानूरूनाघ्नानाः समिद्धि-
स्त्रिप्रदक्षिणमथमभिधून्वन्त्यः(त्यः)। परियन्त्यवन्ती स्थेति सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणा-
न्पक्षस्य सव्यानूरूनाघ्नाना अनभिधून्वन्त्य(त्यः)स्त्रिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो
यथा पुरस्तान्नवकृत्वः संपादयन्ति ” इति । तत्रावन्ती स्थेति मन्त्रं पठित्वा तस्य
तात्पर्यं दर्शयति—

अवन्ती स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वा
प्रियाणाम् । वर्षिष्ठमाप्यानाम् । निधीनां
त्वा निधिपतिः* हवामहे वसो ममेत्याह ।
अपैवास्मैतद्धनुवते (१) । अथो धुवन्त्येवै-
नम् । अथोऽन्ये वास्मै हनुवते, इति ।

हे राजपत्न्यो यूयमवन्ती स्थाश्वं रक्षयन्त्यः स्थ । हेऽश्व, अवन्तीः पाल-
यिष्यः पत्न्यस्त्वाऽवन्तु । *मम वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां वस्तूनां
मध्येऽत्यन्तं प्रियं त्वां हवामहे वयं पत्न्य आह्वयामः । कीदृशं त्वामाप्यानामा-
सव्यानां वस्तूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । किं च निधिपतिः शङ्खपद्मा-
दिनिधिविशेषाणां पालकम् । अथवा किमनेन विशेषणेन सर्वनिधीनां पालकं
त्वामाह्वयाम इति मन्त्रार्थः । तत्तेन मन्त्रेणास्मा अश्वायापहनुवत एव, एनमथम-
पलपन्त्येव । न हि मृतोऽश्वः परमार्थत आह्वातुं शक्यते । किंचानेनाऽऽह्वानेना-
श्वमेनं धुवन्ति चालयन्त्युत्थापयन्ति । अपि चाज्ञेन चालनेनाश्वमेनं निहनुवत
एव, उत्थापनमपि मृतस्याश्वस्यापलाप एव । तस्मादश्वस्योपचार इत्याभिप्रायः ।

प्रदक्षिणत्रयं विधत्ते—

त्रिः परियन्ति । त्रयं इमे लोकाः ।

एभ्य एवैनं लोकेभ्यो धुवते, इति ।

पत्न्यः प्रदक्षिणत्रयेणैवमथं लोकत्रयव्यवहारार्थं धुवते चालयन्त्युत्थापयन्ति ।

* ममेतेकवचनं पत्नीसंज्ञाभिप्रायम् । अर्थस्तु—अस्माकं पत्नीनां वसो, इति ।

त्रिवारं पुनरप्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः पुनः परियन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा

ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं ध्रुवते, इति ।

पूर्वेण प्रदक्षिणावृत्तित्रयेण सहितस्य विपरीतावृत्तित्रयस्य षट्संख्योपपत्तिः ।

पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य मिलित्वा नवसंख्यां विधत्ते—

अप दा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति (२) ।

ये यज्ञे ध्रुवनं तन्वते । नवऋत्वः परियन्ति ।

नव वै पुरुषे प्राणाः । प्राणानेवाऽऽत्मन्द-

धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति, इति ।

ये पुरुषा यज्ञे ध्रुवनं कम्पनं कुर्वन् एतेभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्येव । अतस्तत्प-
रिहाराय नवऋत्वः परिभ्रमणं कुर्यात् । पुरुषशरीरे नवसु द्वारेषु नवसंख्याकाः
प्राणा वर्तन्ते । तानात्मानि संपादयन्ति । तत्रश्च प्राणा एतेभ्यो नापक्रामन्ति ।

यथोक्तस्य मृतोपचारस्यानुष्ठानार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं पत्न्यानयनं विधत्ते—

अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति पत्नी-

मुदानयति । अह्नतैवैनाम्, इति ।

अम्बादिशब्दैः प्रतिप्रस्थाता महिषीं संवोधयति । तेन तामाह्वयत्येव । एत-
च्चान्यासामप्युपलक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमे(ण) वाससाऽध्वर्युर्महिषी-
मश्वं च प्रच्छाद्य ” इति । तस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुभगे काम्पीलवासिनीत्याह ।

तर्प एवैनामुपनयति, इति ।

अत्र प्रतिप्रस्थाता महिषीं संवोधयति । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते हे काम्पी-

लवासिनि शृङ्गारार्थं विचित्रदुकूलवस्त्रोपेते । अनेन संबोधनेन महिषीमेनां तप
एव प्रापयति । मृतेनाश्वेन सह भोगार्थमाह्वानं संतापहेतुत्वात्तपःस्थानीयम् ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गे लोके संप्रोण्वीथामित्याह (३) ।

सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति, इति ।

हे महिषि त्वमश्वेत्येतौ युवां स्वर्गलोकसदृशसुखानिमित्तामिदं वस्त्रं सम्यगा-
च्छादयतम् । अनेन मन्त्रभागेन(ण) महिषीं स्वर्गमेव प्रापयति ।

तृतीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि
गर्भधमित्याह । प्रजा वै पशवो
गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते, इति ।

हेऽश्व गर्भधारणहेतुं त्वामहं महिष्य(ष्या)जानि प्राप्नवानि । त्वं च गर्भधं
गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरम(मा)जासि प्राप्नुहि । यद्यप्ययं भागो महि-
ष्यैव पठितुं युक्तस्तथाऽपि तदभिप्रायानुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य
प्रजापशुरूपत्वादेतस्मिन्मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुं चाऽऽत्मानि स्थापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ गायत्री त्रिष्टुविति द्वाभ्यां सौवर्णाभिः सूचीभिर्महि-
ष्यश्वस्यासिपथान्कल्पयति प्राक्क्रोडात् । एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता प्रत्य-
क्क्रोडात्प्राङ्नाभेः । एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परिवृत्ती शेषम् ”
इति । तत्रासिपथान्विधत्ते—

देवा वा अश्वमेधे पर्वमाने । सुवर्गं
लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजा-
नात् । यत्सूचीभिरसिपथान्कल्पय-
न्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधे बहिष्पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते सति तत्र स्वर्गहेतुमश्वं
न ज्ञातवन्तः । तमश्वस्तु ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे

सूचीभिरसिपथाः कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन च्छिद्यत एवमथोऽपि च्छेदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्थानलाञ्छनानि सूचीभिः कर्तव्यानि । त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते ।

तस्मिन्सिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री त्रिष्टुवित्यनुवाकेन मन्त्रा आम्नातास्तेषां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह (४) । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

तेषु मन्त्रेषु गायत्र्यादिदेवताः सूचीभिः शिष्यन्त्विति सूचीविधेनमाम्नातम् । तत्तथैव क्रियते ।

सूचीनामवान्तरभेदं विधत्ते—

त्रयः सूच्यो भवन्ति । अयस्मर्यो रजता
हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मर्यः ।
अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो
वा अयस्मर्यः । अवान्तरदिशा रजताः ।
ऊर्ध्वा हरिण्यः । दिश एवास्मै कल्पयति, इति ।

तत्र परिवृक्त्या लोहमयः सूच्यः । वावाताया रजतमयः । महिष्याः सुवर्णमयः । ताश्च क्रमेण लोकत्रयरूपा दिगादिरूपाश्च । अतोऽस्य यजमानस्य दिशः स्वव्यापारक्षमाः करोति । एवं लोकत्रयमपीति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्तीत्यथस्य त्वचमा छयति चन्द्रनाममेदस्तदुद्धरति नाथस्य वपा विद्यते ” इति । तत्र पञ्चमकाण्डोक्तमन्त्रस्य कस्त्वित्यनुवाकोक्तस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

कस्त्वा छयति कस्त्वा विशास्ती-
त्याहाहिंसायै (५), इति ।

हनुवते कामन्त्यूर्वाथामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

पष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हेऽथ त्वां कः प्रजापतिश्छयति स्वङ्गेन च्छिनत्ति । तथा कः प्रजापतिरेव
त्वां विशास्ति विशसनमवयवविभागेन च्छेदनं करोति । अत्र मन्त्रे प्रजापत्यु-
किराहिंसार्था । स हि जगद्विधातृत्वाद्यथा हिंसा न भवति तथा छेतुं जानाति ।
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽथस्य मृतोपचारः संज्ञपनप्रकारश्चोक्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अव-
शिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अथेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽधो
निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति तदा पत्न्य इतरास्तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहन-
मन्त्राश्च “ ऊर्ध्वामेनाम् ” इत्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं
दर्शयति—

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं कामति । योऽश्व-
मेधेन यजते । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतादित्याह ।
श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्व-
मुच्छ्रयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बहुधनव्ययेन
श्रियोऽपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वाद्वाष्ट्रस्याप्यपगमः । तत्परिहा-
रार्थमितराः पत्न्य ऊर्ध्वामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः—हेऽथ, एनां महिषीं
प्रति स्वकीयां पुंलिङ्गव्यक्तिमूर्ध्वच्छ्रयताद्यथोर्ध्वा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्वति ।
एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वाद्वाष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया श्रियं
राष्ट्रं चोर्ध्वं यथा भवति तथैवोनतं करोति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै
भारः । राष्ट्रमेवास्मै पर्यहति, इति ।

व्यक्तेरौनत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन्पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मि-
न्भिद्गिरौ वेणुंश्छित्त्वा भारं वद्ध्वा स्वशिरस्यारोपयितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवष्ट-

म्मेन तं भारमूर्ध्वाग्रमवस्थापयति तद्वत् । अत्र राष्ट्रस्य भारस्थानीयत्वात् । यज-
मानार्थं राष्ट्रमेव परितः समादधाति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अथास्या मध्यमेधतामित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रस्य

मध्यम् (१) । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

अथस्य पुलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायामथानन्तरमस्या महिष्याः शरीरमध्यं
स्त्रीलिङ्गमेधतामुत्साहेन वर्धताम् । अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः श्रिय एव राष्ट्र-
मध्यरूपत्वाच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य

शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे, इति ।

पक्वानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते तदा प्रातःकाले शीते वाते
प्रवृत्ते सति धान्यं पुनन्, शोधयन्पुरुष उत्साहेन यथाऽभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् ।
अत्र शीतवातस्य तापनिवारकत्वेन क्षेमरूपत्वाद्यजमानः क्षेममेव प्राप्नोति ।

प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यद्धरिणी यवमत्तीत्याह । विड्वै हरिणी । राष्ट्रं

यवः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन दृष्टान्तोऽभिधीयते । यदा
हरिणी काचिद्रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यवं भक्षयति । तत्र यथा स्वामी न
जानाति । तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूयान्तार्हितमर्थं न जाना-
सीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजा राष्ट्रं चेत्युभयं सूज्यते ।
तत्र प्रजा हरिणीस्थानीया । यद्वा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्नधान्यभक्षणप्रद-
रिणीसादृश्यम् । राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यम् ।

अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्येगानुकूल्यं संपादयति—

न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्मा-

द्राजां पशून् पुण्यति (२), इति ।

हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणीरूपं पशुं पुष्टं क्षेत्रिको न जानाति । यस्मा-
देवं तस्मात्क्षेत्रस्वामिवत्कृत्स्नभूमिस्वामी राजा पशून् पुण्यति । पशुपुष्टिं स्ववृ-
त्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभावात्पशुपुष्टिमसौ बहु मन्यते । राजा तु
प्रभूतधनसमृद्धत्वान्न गणयति ।

द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

शुद्धा यदर्यजारा न पोषाय धनायती-
त्याह । तस्माद्द्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते, इति ।

यद्यदा कदाचिदासी स्वकीयंस्वामिना जारेण युक्ता भवति तदा सा दासी
स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषणाय धनमात्मन
इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्यश-
रीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव । न तु तुच्छमिमं
मानुषं भोगमपेक्षस्वेति मन्त्राभिप्रायः । यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं
तस्मादासीवन्नीचजातेवैश्यस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं नाभिषिञ्चन्ते ।

तृतीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इयं यका शकुन्तिकेत्याह । विड्वै शकुन्तिका । राष्ट्रम-
श्वमेधः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पक्षिस्त्री विद्यते सा
च पक्षिणं पृष्ठतो गच्छत्येव न तु पृष्ठे कचिदवतिष्ठते । हे महिषि, एवं त्वमपि
न तृप्यसि तदेतदयुक्तमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र शकुन्तिकाशब्देन पक्षिस्त्री-
सदृशी प्रजा सूच्यते । अयमश्वमेधश्च राष्ट्रसदृशः । तथा सत्येतत्पादपाठेन प्रजा-
राष्ट्रयोर्यजमानानुकूल्यं संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आहलमिति सर्पतीत्याह । तस्मा-
द्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति, इति ।

आहलमिति पक्षिशब्दानुकरणम् । तथाविधं शब्दं कुर्वती पक्षिस्त्री पुमांसं पक्षिणं सर्पति । यस्मान्मन्त्र एवमाह तस्माल्लोकेऽपि राष्ट्रार्थं शकृन्तिकास्थानीयाः प्रजाः प्रवर्तन्ते ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आहंतं गभे पस इत्याह । विड्वै गभः

(३) । राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विद्या-

हन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्, इति ।

अत्र गभशब्दो वर्णविपर्यासेन स्त्रीव्यञ्जनं भगमाचष्टे । पसशब्दोऽपि वर्णव्यत्यासेन सपमावापयोग्यं पुरुषव्यञ्जनमाचष्टे । स्त्रीव्यञ्जने पुंव्यञ्जनमाह-
तमिति मन्त्रार्थः । अत्र स्त्रीव्यञ्जनवाचिना गभशब्देन प्रजोपलक्षिता । पुंव्य-
ञ्जनवाचिना पसशब्देन राष्ट्रं सूचितम् । ततः प्रजायां राष्ट्रमाहन्ति संयोजयति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि यद्राष्ट्रं तद्विशं +घातुकं प्रजां प्रति गमनशीलम् । उभयमपि परस्परं संबध्य वर्तत इत्यर्थः । चतुर्थपादः स्पष्टत्वबुद्ध्या ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

माता च ते पिता च त इत्याह ।

इयं वै माता । असौ पिता ।

आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

हे महिषि तव या माता यश्च तव पिता तावुभौ सह शयनं कुरुत इति मन्त्रार्थः । अत्र पृथिवी द्यौश्च मातापितृशब्दाभ्यामुपलक्ष्येते । तथा सति द्यावा-
पृथिवीभ्यामेवैनं यजमानं रक्षार्थं परिददाति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्रं वक्षस्यं रोहत इत्याह । श्रीर्वै

वृक्षस्याग्रम् । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

वृक्षस्य कस्यचिदग्रं शाखया निर्मितं तल्पं माता पिता चाऽऽरोहत इति
मन्त्रार्थः । वृक्षाग्रशब्देनोत्कर्षसाम्याच्छ्रीर्विवक्षिता । अतो यजमानः श्रियमेव
प्राप्नोति ।

उत्तरार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति—

प्रसुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमंतःसयदि-
त्याह । विड्वै गभः । रा मुष्टिः । राष्ट्रमेव
विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्, इति ।

हे महिषि ते पिता प्रसुलामि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं मुष्टि-
सदृशं मेढ्रमंतसयत्प्रवेशयत् । एवमयमश्वश्चकार । अतो हे महिषि त्वमुत्तिष्ठेति
मन्त्राभिप्रायः । तत्र गभमुष्टिशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रयोरुपलक्षितत्वात्तयोः संबन्धः
पूर्ववदत्र संपादितो भवति । एवमत्र महिष्या आह्वानार्था इतरपत्नीवचनरूपा
मन्त्रा व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ दधिकाष्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचम-
न्ततो जपित्वा ” इति । तदिदं विधत्ते—

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये
यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिकाष्णो अका-
रिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति ।
प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवाऽऽत्मन्द-
धते । नैभ्यः प्राणा अर्पकामन्ति, इति ।

यज्ञे यागप्रयोगमध्ये ये मनुष्या अपूतमपवित्रं ग्राम्योक्तिरूपं वदन्त्येतेभ्यो
जनेभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । अतस्तन्निवारणार्थं सर्वा(र्व) अपि सुरभिमतीं ब्रूयुः ।
सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिश्चब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं सुरभिमती । प्राणानां
सुरभिगन्धवत्प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन प्राणानात्मनि संपादयन्ति । तत एभ्यः स्त्रीज-
नेभ्यः प्राणा नापक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आपोहिष्ठीयाभिर्माजयित्वा ” इति । तदिदं विधत्ते—

आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यद्भिर्माजि-
यन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देव-
ताभिरेवाऽऽत्मानं पवयन्ते, इति ।

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गभो रुन्धे दधते चत्वारि च ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक्तत्कारणत्वेनाऽऽपः समान्नाताः ‘ आपो वा इदमा-
सन्सलिलमेव ’ इति । अतः कारणत्वात्सर्वदेवतारूपा आपः । ततोऽन्नूपाभिर्दे-
वताभिरेवाऽऽत्मानं शोधयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे-मृताश्वोपचारे येऽवशिष्टा मन्त्रास्ते व्याख्याताः । अष्टमेऽश्वमेधतदीयप-
शुविधयः प्रशस्यन्ते । तत्राऽऽश्वमेधविधिप्रशंसां दर्शयति—

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनुप्राविशत् ।
ताभ्यः पुनः संभवितुं नाशक्नोत् । सोऽब्र-
वीत् । ऋध्नवदित्सः । यो मेतः पुनः संभरदिति ।
तं देवा अश्वमेधेनैव समभरन् । ततो वै
त आर्ध्नुवन् । योऽश्वमेधेन यजते । प्रजा-
पतिमेव संभरत्यृध्नोति, इति ।

पुरा प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा तासु प्रजासु प्रेणा प्रेम्णाऽनुप्रविश्य पुनस्ताभ्यः

प्रजाभ्यः सकाशात्संभवितुं स्वेन रूपेणाऽऽविर्भवितुमशकः सन्निदमब्रवीत्—यः कश्चिन्मामितः प्रजासमूहात्पुनरपि संभरत्स्वेन रूपेण संभूतं करोति स ऋध्नवादि-
त्समृद्धिं प्राप्नोत्येवेति । ततो देवा अश्वमेधानुष्ठानेनैव तं प्रजापतिं पुनः संभूतं कृत्वा
स्वयमृद्धिं प्राप्ताः । ततोऽन्योऽप्यश्वमेधेनेष्ट्वा प्रजापतिमेव संपाद्य समृद्धिं
प्राप्नोति ।

अथ पशुविधिषु मनुष्यविधिं प्रशंसति—

पुरुषमालभते । वैराजो वै पुरुषः ।

विराजमेवाऽऽलभते । अथो अन्नं

वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवांहावित्यनुवाके वैराजी पुरुषीति विराट्देवताका मनु-
ष्यस्त्री पशुत्वेनाऽऽम्नाता । तदत्र पुरुषमालभत इत्युच्यते । मनुष्यजातिमालभत
इत्यर्थः । मनुष्यशरीरस्य विराट्पुरुषशरीरसमानाकारत्वादयं वैराजः । अतो
विराजमेवाऽऽलब्धवान्भवति । अपि चान्नस्यापि विराट्शब्दाभिधेयत्वादनमपि
प्राप्नोति ।

अश्वविधिं प्रशंसति—

अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः ।

प्रजापतिमेवाऽऽलभते । अथो श्रीर्वा एक-

शफम् । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

प्रजापत्यक्षिजन्यत्वादश्वः प्राजापत्यः । तदालम्बेन प्रजापतिमेवाऽऽलब्धवा-
न्भवति । अपि चैकशफमश्वाश्चतरगर्दभरूपं श्रीस्वरूपम् । धनिकानां गृहेषु मनु-
ष्यधनादिवहनायाश्वादीनां दर्शनात् । तस्माच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

गोविधिं प्रशंसति—

गामालभते (२) । यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवाऽऽलभते ।

अथो अन्नं वै गौः । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

द्वे धेनू भौमी इत्यादौ पशुत्वेन गौर्विहिता । सा च यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञ-

स्वरूपा । अतो गवालम्बेन यज्ञ एवाऽऽलब्धो भवति । अपि च क्षीरादिद्वारेण गोस्नत्वादन्मेव प्राप्नोति ।

अजविधिमविविधिं च प्रशंसति—

अजावी आलभते भूम्ने । अथो

पुष्टिर्वै भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे, इति ।

अग्नेयेऽनीकवत इत्यनुवाक आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषीत्यजाव्योः पशुत्वमाम्नातम् । तदालम्बो भूम्ने बाहुल्याय संपद्यते । तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः, इति बाहुल्यसंभावनायाः श्रुतत्वात् । अपि च बाहुल्यस्य पुष्टिरूपत्वात्पुष्टिमेव प्राप्नोति ।

उत्सर्गविधिं प्रशंसति—

पर्याश्रितं पुरुषं चाऽऽरण्याश्चो-

त्सृजन्त्यर्हिःसायै, इति ।

यद्वप्यारण्योत्सर्ग एवान्यत्राऽऽघ्रातो न तु पुरुषोत्सर्गस्तथाऽप्यप्राप्तांशे विधित्वं प्राप्तांशस्य त्वनुवादेन प्रशंसति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ मिलित्वा संगृह्य प्रशंसति—

उभौ वा एतौ पशू आलभ्येते । यश्चावमो यश्च

परमः । तैऽस्योभयं यज्ञे वद्धाः अभिष्टा अभि-

प्रीताः । अभिजिता अभिहुता भवन्ति, इति ।

तत्रोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारम्याजावी आलभत इत्यन्तेषु पशुपूतमाधमभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्षयाऽथोऽधमः । अधापेक्षया गौरधमा । गवापेक्षयाऽजावी अधमौ । एवं योऽधमो यश्च परमस्तावुभौ पशू आलभ्येते । अस्य यजमानस्य यज्ञ उभयविधास्ते सर्वे पशवो वद्धा नियोजिताः । ते च देवतानामभिष्टा अपेक्षिताः । अत एवाभिप्रीता अत्यन्तप्रीतिविषयाः । अभिजिता वशीकृताः । अभिहुता देवार्थमग्नौ प्रेक्षिता भवन्ति ।

अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—

नैनं दंक्ष्णवः पशवो यज्ञे बद्धाः। अ-
भीष्टा अभिप्रीताः। अभिजिता अभि-
हुता हिंसन्ति। योऽश्वमेधेन यजते।
य उ चैनमेवं वेद (३), इति ।

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

एनमश्वमेधयाजिनमश्वमेधवेदिनं च दक्ष्णवः स्वभावतो दंशनशीला अपि
पशवो नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तोऽपि न हिंसन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनां च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु विरात्रस्योत्तमेऽ-
हनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्राऽऽदौ तावत्प्रथमाद्वितीये अहनी प्रशंसति—

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राद्ध्वा। चतु-
ष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे
प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, इति ।

एषोऽश्वमेधयाजी प्रथमेनाहना राद्ध्वा समृद्धिं प्राप्नोत्तरेऽहन्वितीयेऽहनि
प्रतितिष्ठति । कीदृशेन प्रथमेन स्तोमेन स्तोत्रयुक्तेन चतुष्टोमेन त्रिवृत्पञ्चदशसप्त-
दशैकविंशारव्यैश्चतुर्भिः स्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः—अयानां कालानां मध्ये
कृतेन कृतयुगेनैव । यथा कृतयुगं चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तमेवामिदं प्रथममश्व-
तुर्भिः स्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तर एकविंश एकविंशस्तोमयुक्ते । अत एव
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाहेतौ ।

अथ तस्मिन् द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शाक्रं साम विधत्ते—

एकविंशत्प्रतिष्ठायां ऋतूनन्वारौ हति ।
 ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतु-
 ष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारौ-
 हति । शक्ररयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः ।
 अन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते (१) ।
 उतैव ग्राम्याः । उतैवाऽऽरण्याः । अहरेव रूपेण
 समर्धयति । अथो अहं एवैष बलिर्हियते,
 इति ।

यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहस्तत्सकाशादयमृत्वभिमानि-
 देवान् प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्र तु प्राप्तिहेतुत्वादृतव इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः साध्य-
 त्वात्संवत्सर ऋत्वात्मकः । अतोऽयं पृष्ठस्तोत्रबलादृत्वात्मके संवत्सरे प्रतिष्ठां
 प्राप्य तद्देवताः प्राप्नोति । तस्मिन् पृष्ठस्तोत्रे शक्ररयो भवन्ति शाक्रं साम गात-
 व्यम् । सामाधारभूतास्वृक्ष्वन्यदन्यच्छन्दो भवति न त्वेकच्छन्दस्काः सर्वा ऋचः ।
 यस्मादेते पशवो नानाविधा आलभ्यन्ते केचिद्ग्राम्याः केचिदारण्याश्चेति तस्मा-
 त्पशुवच्छन्दासां नानाविधत्वं युक्तम् । तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयमहरेव स्वरू-
 पेण समृद्धं कृतं भवति । अपि च तस्मादहन एव सकाशादेष बलिर्हियते । इयं
 लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य संपद्यते ।

अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते—

तदाहुः । अपशवो वा एते । यद्जावयश्चाऽऽ-
 रण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः । यद्गव्या इति ।
 गव्यान्पशून्तमेऽहन्नालभते (२) । तेनैवो-
 भयान्पशूनवरुन्धे, इति ।

तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा एवमाहुः—अजजातीया अविजातीया आर-
 ण्याश्च ये सन्ति ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किंतु ये गोजातीया एत एव

सर्वे पशवः सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मादुत्तमेऽहनि गोजातीयान्पशूनालभेत । तेनैव गवालम्भनेन ग्राम्यानारण्यांश्चोभयान्प्राप्नोति ।

गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते—

प्राजापत्या भवन्ति । अनंभिजितस्याभिजित्यै, इति ।

सर्वेषां प्राजापत्यत्वे सति प्रजापत्यनुग्रहात्पूर्वमवशीकृतमपि राष्ट्रं वशीकृतं भवति ।

अथ त्रिरात्रावसाने पशून्विधत्ते—

सौरीर्नव श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति ।

अन्तत एव ब्रह्मवर्चसमवर्णुधे, इति ।

सूर्यदेवताका नवसंख्याकाः श्वेतवर्णा वन्ध्या गावोऽनूबन्ध्याख्याः पशवः कर्तव्याः । तेनाधमेधस्यान्तत एव काले ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति ।

अनूबन्ध्यानन्तरं पञ्चन्तराणि विधत्ते—

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावन् इवाहाविति द्वंद्विनः

पशूनालभते । अहोरात्राणामभिजित्यै, इति ।

सोमायेत्यनुवाके द्विवचनान्तैः शब्दैरभिहिता द्वंद्विनस्तदालम्भेनाहोरात्राभिजयो भवति ।

द्वंद्विभ्य ऊर्ध्वं पञ्चन्तराणि विधत्ते—

पशुभिर्वा एष व्यूध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं

कल्माषं किकिदीविं विदीगयामिति त्वाष्ट्रापशूनाल-

भते । पशुभिरेवाऽऽत्मानं समर्धयति, इति ।

अधमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभिर्वियुक्तो भवति । अतः पशुसमृद्धये त्वष्ट्रदेवताकान्पशूनालभेत । त्वष्टा हि रूपनिर्माता पशून्संपादयति । छगल-श्छागार्भकः । कल्माषः कृष्णबिन्दुमान् । किकिदीविस्तिक्षिरिः । विदीगयः श्वेतवक्त्रः । एते चैकादश प्रातर्गव्याः पशव आलभ्यन्त इत्यनुवाके समान्नाताः ।

पश्चन्तराणि विधत्ते—

ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते ।

पिशङ्गस्त्रयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते ।

ऋतुभिरेवाऽऽत्मानं समर्धयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनश्चिरकालं नियमे वर्तमानस्य तत्तदृतुप्रयुक्तभोगाभावादृतुभिर्वियोगो भवति । तत्परिहाराय पिशङ्ग इत्याद्यनुवाकोक्तानृतुदेवताकान्पशूनालभते । ततस्तुष्टैर्ऋतुभिरात्मानं समृद्धं करोति ।

तेषामुत्सर्गं विधत्ते—

आ वा एष पशुभ्यो वृश्च्यते । योऽश्वमेधेन यजते ।

पर्यग्निकृता उत्सृजन्त्यनात्रस्काय (३), इति ।

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्वमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभ्यो विच्छिद्यते । तत्परिहाराय पर्यग्नि-
करणानन्तरमुत्सृजेत् । अनात्रस्कायाविच्छेदायेत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे गव्यादयः पशवोऽभिहिताः । दशमे महिमाख्यो ग्रहावुच्येते । तावेतौ
विधत्ते—

प्रजापतिरकामयत महानंन्नादः स्यामिति ।

स एतावदश्वमेधे महिमानावपश्यत् । ताव-

गृह्णीत । ततो वै स महानन्नादौऽभवत् । यः काम-
येत महानन्नादः स्यामिति । स एतावत्श्वमेधे
महिमानौ गृह्णीत । महानेवान्नादो भवति, इति ।

पुरा कदाचित्पजापतिरैश्वर्यादिभिर्गुणैर्महान्नोगाभावेन यथेच्छमन्नादश्च स्या-
मिति कामयित्वा तत्साधनं महिमाख्यौ ग्रहौ निश्चित्य तौ गृहीत्वा महानन्नाद-
श्चाभवत् । ततोऽन्योऽपि तौ गृहीत्वा तथा भवति ।

तद्ग्रहणप्रकारश्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“ अन्तरेणाऽऽग्रयणोक्त्यौ प्राक्त-
तः सोममभिपुत्य यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ गृह्णाति राजतेन
पूर्वं सौवर्णेनोत्तरम् ” इति । तयोर्ग्रहयोर्भागं विधत्ते—

यजमानदेवत्यां वै वपा । राजा महिमा ।

यदृपां महिन्नोभयतः परियजति । यजमा-

नमेव राज्येनोभयतः परिगृह्णाति, इति ।

वपाया यजमानवन्मुख्यत्वाच्चेदेवत्यत्वम् । महिमाख्ययोर्ग्रहयोर्महत्त्वयोगाद्वा-
जत्वम् । तस्माद्वपामभितः पुरस्तात्पश्चाच्च महिन्ना ग्रहेण यजेत । तेन यजमान-
मेवोभयत इह लोके परलोके च राज्ययुक्तं करोति ।

तमेवं महिमयागं पुनः प्रशंसति—

पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः । उप-

रिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव

मेध्यं उभयेऽर्वरुध्यन्ते । यदृपां महिन्नोभ-

यतः परियजति । तानेवोभयान्प्रीणाति

(१) , इति ।

परियजति पट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रकृता स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति, इति पुरस्ता-

त्स्वाहाकारोपरिष्ठात्स्वाहाकाराश्च द्विविधा देवा उक्ताः । ते द्विविधा अत्रापि यागयोग्येऽथे प्राप्यन्ते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—पूर्वानपचित्य वप्यमहिमानौ हुत्वा ” इति । एवं सति वपाया उभयतो महिमयोगेन द्विविधानपि देवान्प्रीणयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे महिमानाख्यौ ग्रहावुक्तौ । एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृदाहुतयश्चोच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ हविषा प्रचर्याऽऽज्यमवदानं कृत्वा स्तेगान्दष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति दिवाकीर्त्यं पञ्चदशम् ” इति । तत्र शरीरहोमान्विधत्ते—

वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।
या देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्धयेत् । देवताभ्यः समदं दध्यात् । स्तेगान्दष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसंख्यायमाहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यः समदं दधाति (१), इति ।

अयमर्थो वैश्वदेवः सर्वदेवसाधारणः । “ अथे वै सर्वा देवता अन्वायताः ” इत्युक्तत्वात् । तादृशमर्थं यदि प्रजापतिदेवताकमेव कुर्यात्तदानीमस्मिन्या देवता अपिभागाः संभावितभागार्थास्ताः सर्वा देवता होमरहितत्वात्स्वभागेन वियोजिताः स्युः । तदानीं प्रजापतेरन्यासां देवतानां च परस्परं समदं कलहं संपादयेत् । मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । अतस्तत्परिहारायाऽऽज्यद्रव्यमवदाय विस्मृतिपरिहाराय प्रतिमन्त्रं गणयित्वा स्तेगानित्याद्यनुवाकोक्तमन्त्रैराहुतीर्जुह्यात् ।

ततः संभावितभागा देवतास्तत्तद्भागेन समृद्धाः करोति । तेन च देवतानां परस्परं कलहं न संपादयति । स्तेगान्दृष्ट्वाभ्यामित्येको मन्त्रः । मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रतिमन्त्रं हस्तेन गणयेत् ।

अनुवाकसंख्यां विधत्ते—

चतुर्दशैताननुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

स्तेगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमीदित्यन्ताश्चतुर्दशानुवाकाः । अयं च होमः सर्वासां देवतानामन्तरायराहित्याय भवति ।

आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते—

प्रयासाय स्वाहेति पञ्चदशम् । पञ्च-

दश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।

अर्धमासशः संवत्सर आप्यते, इति ।

पञ्चदशरात्रीणामर्धमासत्वाच्चतुर्विंशत्यर्धमासानां संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ।

अथ स्विष्टकृदाहुतीर्विधत्ते—

देवासुराः संयत्ता आसन् । तैऽब्रुवन्नग्नयः

स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वयमु-

द्धारमुद्धरामहे । अथैतानभिर्भवामेति ।

ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा अभ-

वन् (२) । पराऽसुराः । यत्स्विष्टकृद्भ्यो

लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भव-

त्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

देवेष्वसुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ते स्विष्टकृतोऽग्नयो देवा इतरदेवान्प्रत्येवमब्रुवन् । यागयोग्यस्याश्वस्य संवन्धिनमुद्धारं सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उक्त-
वर्णे हरणीयं भागमश्वादुद्धृत्य वयं संपादयामः । अनन्तरमेतानसुरान-

भिभवितुं शक्नुम इति । तथोक्त्वा तेऽग्नयोऽश्वस्य सकाशालोहितमुदहरन्त । तता देवा विजयिनोऽभवन् । असुराः पराभूताः । एवमन्योऽपि यजमानः स्विष्टकृद्ग्न्योऽग्निभ्योऽश्वस्य लोहितं जुहोति चेत्स होमः शत्रूणामभिभवाय भवति ।

अत्र जुहूं बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते—

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो
वै गोमृगाः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव
पशून्तर्दधाति । अथो अत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते ।
न तत्र रुद्रः पशून्भिमन्यते (३), इति ।

अथं तूपरं गोमृगमित्युक्तेषु मध्ये यो गोमृगस्तस्य कण्ठप्रदेशो विशसनकाले पृथगवस्थापनीयः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“ प्रजापतयेऽश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्थिलोमेत्वचमसंभिन्दतः सूकरविशसनं विशसतेति संप्रैषवत्कुर्वन्ति । अश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति शकं गोमृगकण्ठं च ” इति । तेन गोमृगकण्ठेन प्रथमा स्विष्टकृदाहुतिर्होतव्या । गोमृगस्य पशुरूपत्वात्स्विष्टकृदग्न्येऽश्वोऽग्नेन रुद्ररूपत्वादेन कण्ठहोमेन तस्माद्रुद्रात्सर्वान्पशून्तर्हितान्करोति । अपि च यस्मिन्देश एषा स्विष्टकृदाहुतिर्हूयते तस्मिन्देशे पशून्रुद्रो न हिनस्ति ।

द्वितीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते—

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो
वा एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रा-
देव पशून्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हू-
यते । न तत्र रुद्रः पशून्भिमन्यते, इति ।

एकशफमश्वशरीरम् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते—

अयस्मर्येन कमण्डलुना तृतीयाम् । आहुतिं
जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निः स्विष्ट-

कृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो
यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभि-
मन्यते (४), इति ।

दधात्यभ्वन्मन्यते प्रजा अन्तर्दधाति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अयसा लोहेन निर्मितः कमण्डलुरयस्मयः । अयास्यनामकेन महर्षिणा सृष्ट-
त्वात्प्रजा आयास्यः । अन्यत्पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमाश्चाभिहिताः । द्वादशे तदुभयहोममध्य-
वर्त्यश्वस्तोमीयहोम उच्यते । तमिमं विधत्ते—

अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत् ।

तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं

जुहोति । स मेधमेवैनमालभते, इति ।

योऽयमश्व आलब्धस्तस्य संवन्धी मेधः सार उदक्रामत् । स च सारोऽश्व-
स्तोमीयनामकं मन्त्रजातमभवत् । अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द इत्यादिषु त्रिष्वनु-
वाकेषु श्रूयते तेऽनुवाका अश्वस्तोमास्तेषु श्रूयमाणं मन्त्रजातमश्वस्तोमीयम् ।
तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमालब्धवान्भवति ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यम् । मेधोऽ-

श्वस्तोमीयम् । मेधेनैवास्मिन्मेधं दधाति, इति ।

ब्रव्यमन्त्रयोः सारत्वात्तेनैव सारेण यजमाने सारं संपादयति ।

मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा
बृहतीः (१) । बार्हताः पशवः । सा पशूनां
मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति, इति ।

यद्यपि अदकन्द इत्याद्यनुवाकेषु, ऋचः पञ्चत्रिंशदेवा आम्नातास्तथाऽपि
क्रमैरत्यक्रमीदित्यनेन षट्त्रिंशत्संख्या पूरणीया । अत एव सूत्रकार आह—
“क्रमैरत्यक्रमीदित्येतां षट्त्रिंशतम्” इति । बृहतीच्छन्दसोऽक्षराणां षट्त्रिंशत्सं-
ख्या पशवश्च तेन च्छन्दसा लभ्यत्वाद्बार्हताः । अतः सा संख्या पशूनां मात्रा
प्रमाणम् । ततः षट्त्रिंशन्मन्त्रहोमेन पशून्सर्वान्स्वयोग्येन प्रमाणेन समर्धयति ।
तासामाहुतीनां न्यूनाधिकसंख्यानिराकरणेन पूर्वोक्तां संख्यां प्रशंसति—

ता यद्भूर्यसीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मा-
त्रया व्यर्धयेत् । षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंश-
दक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । सा पशूनां
मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति (२), इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इमा नुकमित्यादीनां द्विपदामृचां होमं विधत्ते—

अश्वस्तोमीयं हत्वा द्विपदा जुहोति । द्विपाद्वै
पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति, इति ।

द्वौ पादौ यस्या ऋचः सा द्विपदा । तादृशीस्तिस्र ऋचो जुहुयात् । ता
ऋचः सूत्रकार उदाजहार— “इमा नुकं भुवना सीपधेमेति द्विपदा अन्ततो
हुत्वा” । एताश्चारण्यकाण्डे समाम्नाताः । पुरुषस्य पादद्वयोपेतत्वाद्द्वाभ्यामेव
पादाभ्यां स्थैर्येण प्रतिष्ठातुं शक्यत्वाच्चैनं यजमानं तेन होमेन प्रतिष्ठापयति ।

अत्र विचारेण होमयोः पौर्वापर्यं निश्चिनोति—

तदाहुः । अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्याँ३ द्विप-
दा३ इति । अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् ।
पुरुषो द्विपदाः । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा
जुहोति । तस्माद्द्विपाच्चतुष्पादमाप्ति । अथो
द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति, इति ।

तत्र होमपौर्वापर्यविषये विचारकाः कस्य होमस्य पूर्वत्वं युक्तमित्येवं विचा-
र्याश्वस्तोमीयस्य पूर्वत्वं निश्चिन्वन्ति । तस्याश्वसंबन्धेनाश्वरूपत्वात्, द्विपदानां च
पुरुषसंबन्धेन तद्रूपत्वादश्वस्तोमीयस्य पूर्वभावित्वे सति चतुष्पादमश्वं भोग्यं प्रथ-
मतः संपाद्य द्विपात्पुरुषो भुङ्क्ते । द्विपदानां पश्चाद्भावित्वेन द्विपदि पुरुषे चतुष्पदः
पशून्प्रतिष्ठापयति ।

यथाऽश्वस्तोमीयहोमादूर्ध्वं द्विपदाहोमस्तथा तद्धोमादप्यूर्ध्वं शरीरहोमादिशङ्कां
वारयितुं निषेधति—

द्विपदा हुत्वा । नान्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । यद-
न्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायाश्च्यवेत ।
द्विपदा अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै (३), इति ।

बृहत्संहयति स्थापयति पञ्च च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमा-
ध्याये द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

द्विपदाहोमादूर्ध्वं स्वष्टकृद्धोमात्पुरा नान्या काचिदाहुतिर्होतव्या । तस्मादुप-
होमानामन्ते द्विपदाहुतय एव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशेऽश्वस्तोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्तास्त्रिष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एवमेतानि सावित्रादीनि संवत्सरं कर्माणि क्रियन्ते ” इति । तादिदं विधत्ते—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपा-
कामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतु-
भिरान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टि-
भिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्स-
रमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति, इति ।

पुरा प्रजापतिरश्वमेधसाधनमश्वमसृजत । स च सृष्टोऽश्वो मरणभीत्या प्रजापतेर-
पाकामत् । तमपक्रान्तमश्वं यूपवद्भिर्यज्ञक्रतुभिः प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धन-
हेतोर्युपान्नीतं तमश्वं यूपवद्भिर्नाऽऽलभत । ततः प्रजापतिर्विचार्य यूपराहिताभिरि-
ष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । इष्यत इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनाम संप-
न्नम् । तस्माद्दीक्षायाः पूर्वमेकं संवत्सरं निरन्तरमिष्टिभिर्यजते । तेनाश्वमन्विष्य
लभते ।

तास्त्रिष्टिषु देवतां प्रशंसति—

आवित्रियो भवन्ति (१) । इयं वै सविता । यो
वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं
विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः । तिर्यङ्मो-
र्ध्वोऽत्येतुमर्हतीति । यत्सावित्रियो भवन्ति ।
सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति, इति ।

तिस्रोऽपीष्टयः सवितृदेवताकाः । तथा च पूर्वप्रपाठके समान्नातम्—“ सावि-
त्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यंदिने । सवित्र

आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे” इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं भूमिस्वरूपः । तत्कथमिति तदेवोपपाद्यते—यः कश्चित्पदार्थो भूम्यां नश्यति पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति यश्च निलयते स्वदेश एव निलीनो भवति । अत एव रथ्यादौ सुरक्षितं स्तिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिष्वर्ध्वदेहो मनुष्यो वा . तत्सर्वं नष्टं विलीनं च पुनरन्विष्य भूम्यामेव लभते । कश्चिदपि तिर्यग्गिमां भूमिमत्येतुं नार्हति कश्चिदप्यर्ध्वदेहो मनुष्य इमां भूमिमत्येतुं नार्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । तस्मान्भूमिस्वरूप-सवितृदेवताकास्विष्टिषु कृतासु तेन सवित्राऽनुज्ञात एव सन्नेनमश्वं भूम्यामिच्छति प्राप्नोति ।

पूर्वपपाठके विहितसायंधृतिहोममनूद्य प्रशंसति—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं
गन्तौः । यत्सायंधृतीर्जुहोति । अश्वस्य
यत्यै धृत्यै (२), इति ।

योऽयं संवत्सरमात्रं स्वेच्छासंचारार्थमुत्सृष्टोऽश्वः सोऽयं परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः सायंधृतिभिराहुतिभिरश्वः क्वचिन्नियतो धृतो भवति

इष्टीर्धृतीश्च पुनः प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तद-
न्विच्छति । यत्सायंधृतीर्जुहोति ।
अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं
प्रजाः क्षेम्या भवन्ति, इति ।

याः प्रातरिष्टयस्ताभिरश्वो लभ्यते । याः सायंधृतयस्ताभिरश्वः क्वचिद्रक्ष-
काणां निवासगृहे नियतो धृतो भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः सायं-
काले गोमहिपादीन्स्वगृहेषु वद्ध्वा प्रजाः क्षेम्याः क्षेमयोग्या न क्वापि गवादयो
गता इत्येवं निश्चिता भवन्ति ।

इष्टिं पुनः प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्वि-

च्छति । तस्माद्विवा नष्टेष एति, इति ।

यस्मादध्वान्वेषणार्था इष्टयो दिवा प्रातःकाले क्रियन्ते तस्माल्लोकेऽपि नष्टेषो नष्टस्य गवादेरन्वेष्टा पुरुषो दिवैवान्वेषणार्थं संचरति ।

पुनरपि मिलित्वा प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति । अहो-
रात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति । अथो अहोरात्रा-
भ्यामेवास्मै योगक्षेमं कल्पयति (३), इति ।

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येक च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

कालद्वयेऽनुष्ठानादहोरात्रयोरन्वेषणसाधनत्वम् । अत एवास्मै यजमानायोहो-
रात्राभ्यां योगक्षेमकल्पनम् । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।
इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे संवत्सरानुष्ठानमिष्टीनां विहितम् । तास्वाष्टिषु गानं चतुर्दशेऽभि-
धीयते । तदेतद्विधत्ते—

अप वा एतस्माच्छ्रीं राष्ट्रं कामति । योऽश्वमे-
धेन यजते । ब्राह्मणौ वीणागायिनीं गायतः ।
श्रिया वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मि-
न्तद्धत्तः । यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते ।
वीणाऽस्मै वाद्यते, इति ।

नियमं स्वीकृतवतो राजाश्रिरकालं राजोपचाराभावेन श्रीरस्मादपगच्छति ।

क्रतुसमाप्तिपर्यन्तमध्वर्योरेव राजत्वात् । राष्ट्रमप्यस्मादपगच्छति । तदुभयपरिहारार्थं वीणया गातुं कुशलौ द्वौ ब्राह्मणौ गायेताम् । वीणा हि श्रियः स्वरूपम् । तस्मादस्मिन्राज्ञि तौ श्रियमेव संपादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धम् । दरिद्रोऽपि यदा श्रियं प्राप्नोति तदानीमस्य सुखार्थं गायकैर्वीणा वाद्यते ।

अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं क्षत्रियं विधत्ते—

तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् (१) ।

प्रभ्रङ्गुकाऽस्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे

श्री रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् ।

राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्रञ्च

राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण

चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणयोरेव गाने श्रीर्भ्रष्टा स्यात् । ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः श्रियं पालयितुं न क्षमते । तस्मादेको ब्राह्मण इतरो राजन्यश्च गायेत् । तत्र ब्राह्मणो ब्रह्ममन्त्रात्मकः । राजन्यः क्षत्रबलात्मकः । तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन क्षत्रियः शौर्येण चोभयेनापि प्रकारेण च श्रीः स्वीकृता भवति ।

अथ कालविशेषं विधत्ते—

तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं

क्रामेत् (२) । न वै ब्राह्मणे राष्ट्रञ्च रमत इति ।

यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं

जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्तञ्च

राजन्यः । ब्रह्मणो वै रूपमहः । क्षत्रस्य

रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण

चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणराजन्यावुभावपि दिवैव यदि गयेतां तदानीं रात्रौ रक्षकाभावाद्वाष्ट्रमस्माद्यजमानाद्भ्रश्येत् । तत्रेयमुपपत्तिः । न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं क्रीडन्ते । कुत एतदिति चेदुच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं पालयति सति यदा राजा राष्ट्रं मे भूयादिति कामयते तदानीमेव ब्राह्मणं जित्वा तत्स्वाधीनं करोति । अह्नः प्रथमभावितात्तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यम् । अतो ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य पर्याप्त इति द्वयोः कालयोर्द्वाभ्यां गातव्यम् । तत्रोज्ज्वलत्वादिग्रिमभवत्वाच्च ब्राह्मणस्य रूपमहः । अन्धकारावृतत्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य क्षत्रस्य स्वरूपं रात्रिः । तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रेण बलेन चोभयविधेन कालद्वये राष्ट्रं परिगृहीतं भवति ।

तत्र दिवसे सावित्रीष्टिसंबन्धिनः स्विष्टरुतः पुरा ब्राह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति—

इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो

गायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य (३) ।

इष्टापूर्तेनैवैनं स समर्थयति, इति ।

इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । हे राजस्त्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभू-
हिरण्यादिकं दत्तवानसि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्ट-
वानसि । अनेन प्रकारेण शाकसूपपायसादीन्यन्नानि ब्राह्मणार्थं पक्वानसि ।
एतच्च गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणम् । ततो ब्राह्मणः स्वोचितार्थप्रतिपादकैर्गर्धैः
पद्यैश्च गायेत् । इष्टापूर्तं श्रौतस्मार्ते देवे पित्र्ये वा ब्राह्मणस्योचिते । अत ईदृश-
गानेन यजमानमिष्टापूर्ताभ्यां समृद्धं करोति ।

अथ सायंधृतिषु हूयमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्शयति—

इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुं संग्राम-

महन्निति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य ।

युद्धेनैवैनं स समर्थयति, इति ।

अत्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथुभरतर्भगीरथयुधि-

धिरादिभिः सुकृतकर्मभिः समानस्त्वं शत्रूञ्जितवानसि । अनेन प्रकारेण करि-
तुरगरथपदातिसमेतः शरचापतोमरकरवालादिधारिभिः शूरभटैः परिवृतस्त्वं शत्रुभिः
सह युद्धं कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवन्महावीरपुरुषसह-
स्राधिष्ठितममुं संग्रामं प्राप्य काश्मीरं मागधं पौण्ड्रं च राजानं निशितासिमात्र-
सहायस्त्वं हतवानसि । तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्योचितम् । अत एव
तद्विषयैर्गद्यैः पद्यैश्च राजन्यो गायेत् । तथा सत्येनं राजानं युद्धेन समृद्धं करोति ।
। एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते—

अकलृप्ता वा एतस्यर्तव इत्याहुः । योऽश्वमे-
धेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गायति
तिस्रोऽन्यः । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः ।
ऋतून्वास्मै कल्पयतः, इति ।

अश्वमेधयाजिनो राजस्तत्तद्वतूचितराजोपचाराभावादृतवोऽकलृप्ताः स्वोचितभोग-
समर्था न भवन्तीत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्समाधानाय द्वयोरेकैकस्तिस्रो गाथा
गायेत् । तथा सति गाथानां षट्संख्यासंपत्त्या षडप्यृतूनस्मै यजमानाय समर्था-
न्कुरुते ।

गायकाभ्यां दानं विधत्ते—

ताभ्यां स॒स्थाया॑म् । अ॒नो॒युक्ते॑ च
श॒ते च॑ द॒दाति॑ । श॒तायुः॑ पुरु॒षः श॒ते-
न्द्रि॒यः । आ॒यु॒ष्ये॒वेन्द्रि॒ये प्र॒ति॒तिष्ठ॑ति, इति ।

गायेतां क्रमेद्ब्राह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

=====

संस्थायां यथोक्तगानयुक्तसंवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यामनोयुक्ते अनसि
शकटे वद्धे द्वे गावौ शते च पुनरपि गवां शतद्वयं च ताभ्यां ब्राह्मणराजन्याभ्यां
दद्यात् । पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमितायुर्योगाच्छतसंख्याकनाडीसंचारिशतेन्द्रि-

यवृत्तियोगाच्चानयोगोऽशतसंख्या । यजमान आयुषीन्द्रिये च प्रतितिष्ठति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगान्मुक्तम् । पञ्चदशे त्ववभृथाविषयां होमविशेषां
उच्यन्ते । तं होमं विधत्ते—

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः । तेभ्यो
यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं
मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्य-
भिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकाल्लोकादेव मृत्युम-
वयजते । नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति, इति ।

य एते लोका जनामां निवासस्थानानि तेषु सर्वेष्वपि मृत्यवो मरणहेतवो
व्याध्यादयोऽन्वायत्ता अनुप्रविश्य स्थिताः । तेभ्यो मृत्युभ्य आहुत्यकरणेनाश्व-
मेधयाजिनमेनं तत्तत्स्थाने मृत्युर्विन्देत् । तस्मात्तत्परिहाराय सर्वान्मृत्युहेतूनुद्दिश्य
प्रत्येकं मृत्यवे स्वाहेत्यनुक्रमेणाऽऽहुतीर्जुहुयात् । ताभिराहुतिभिस्तत्स्थानादेव मृत्युं
विनाशयति । तत एनं यजमानं क्वापि स्थाने मृत्युर्न लभते ।

इदानीं मृत्यवे स्वाहेति मन्त्रस्य धीप्सया पूर्वोक्तं ब्रह्माहुतिपक्षं निराकृत्यै-
काहुतिपक्षं विधत्ते—

यदमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति जुह्वत्संच-
क्षीत । बह्वं मृत्युममित्रं कुर्वीत । मृत्यवे
स्वाहेत्येकस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा
अमुष्मिँल्लोके मृत्युः (१) । अश्नया

मृत्युरेव । तमेवामुष्मिँल्लोकेऽवयजते, इति ।

यदि प्रतिमृत्युहेतुमुद्दिश्यामुष्मै व्याधिरूपाय मृत्यवे स्वाहांऽमुष्मै दारिद्र्यरूपाय मृत्यवे स्वाहेत्येवं होमं कुर्वाणः पुरुषस्तत्तद्विशेषनामाऽऽचक्षीत तदानीममित्रं शत्रुरूपं बाधकं मृत्युं बहुविधं संपादयेत् । ततो ब्रह्माहुतिपक्षं परित्यज्य मृत्यवे स्वाहेत्येकेनैव मन्त्रेणैकस्मा एव देवाय मृत्युसामान्यरूपिण एकामेवाऽऽहुतिं जुहुयात् । स्वर्गलोके हि मृत्युरेक एव । कोऽसाविति चेदुच्यते । योऽयमशनया मृत्युः क्षुधात्मको मृत्युः स एवैको न तु ज्वरादयस्तत्र सन्ति । अत एकयाऽऽहुत्या स्वर्गलोके तमेवाशनयारूपं मृत्युं विनाशयति ।

आहुत्यन्तरं विधत्ते—

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ।

भ्रूणहत्यामेवावयजते, इति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाऽऽहुत्या दोषं विनाशयति ।

इमामाहुतिमाक्षिपति—

तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽपात्र्याऽथ । कस्मा-

द्यज्ञेऽपि क्रियत इति, इति ।

तत्र भ्रूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूणहत्या सेयमपात्र्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं सति कस्मात्कारणादस्मिन्यज्ञमध्येऽपि तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न त्वियं कर्तुं युक्ता किंत्वधिकारसिद्धये कूष्माण्डादिहोमवत्कर्मादावेवाऽऽहुतिः कर्तव्येति चोद्यम् ।

अत्रोत्तरं दर्शयति—

अमृत्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः ।

भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति (२) ।

मृत्युमेवाऽऽहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा ।

भ्रूणमे भेषजं करोति, इति ।

अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवमाहुः—भ्रूणहत्याया इतरो यः पापविशेष एतामपेक्ष्य स सर्वोऽप्यमृत्युरेव । पापान्तरेणेदृशबाधाभावात् । तस्मादतिबाधकत्वाद्भ्रूणहत्यैव मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेण तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात्कर्ममध्येऽप्यवभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्तदानीमनयाऽऽहुत्या मृत्युदेवतामेव तृप्तां कृत्वा यजमानं च परिपाणं सर्वतः पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने भेषजं शमनं करोति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति—

एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूणह-

त्यायै प्रायश्चित्तिं विदांचकार । यो

हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति ।

सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति, इति ।

उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युर्जलमात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र औदन्यवः । तस्य च मुण्डिभ इति नामधेयम् । स चाश्वमेधावभृथमन्तरेण केवलामप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभो वयं त्वेवं मन्यामहे । अस्याश्वमेधयाजिनः प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः कश्चिद्ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति । किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भ्रूणहत्यां नाशयतीति ।

तृतीयामाहुतिं विधत्ते—

जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं

जुहोति । वरुणो वै जुम्बकः । अन्तत एव

वरुणमवयजते, इति ।

जुम्बकशब्दस्य वरुणवाचित्वात्तदीयोत्तमाहुतिर्होमेन कर्मान्ते वरुणमेव विनाशयति । अतो बाधकविनाशेन सर्वोपद्रवपरिहारः ।

होमाधारं विधत्ते—

खलतेर्विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गक्षस्य मूर्ध-
न्जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव
वरुणमवयजते (२), इति ।

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धन्जुहोति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

खलतिः केशरहितमस्तकोपेतः । विक्लिधः स्वेदनशीलशरीरो विक्लिन्नदेहो
वा । शुक्लः धिव्री । पिङ्गक्षः पिङ्गलवर्णाक्षियुक्तः । तस्य शिरस्येतामाहुतिं
जुहुयात् । एतत्खलत्यादियुक्तं शरीरं वरुणस्य वारकस्य पापस्य रूपमतस्तदुचि-
तेनैव रूपेण वरुणं पापरूपमवयजते विनाशयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशोऽवभृथहोमविशेषा उक्ताः । षोडश उपाकरणमन्त्रव्याख्यानादयोऽ-
भिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाखयाऽ-
श्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति ” इति । तस्य मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति ।
यत्प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो
वरुणायेत्याह । वारुणो वा अश्वः । स्वयै-
वैनं देवतया समर्धयति, इति ।

अश्वस्याव्योमित्वाद्वरुणस्य चापांपतित्वादयमश्वो वारुणः । यद्येनं प्राजापत्यं कुर्यात्तदा तमश्वं वरुणदेवतया नियोजयेत् । तत्परिहारार्थमुपाकरणकाले वरुणस्य नमस्कारे कृते सति स्वयैव वरुणदेवतया तमश्वं समृद्धं करोति ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

नमोऽश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवेनं देवतया समर्थयति, इति ।

अश्वस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन प्राजापत्यत्वादश्वप्रजापत्योर्नमस्कारे कृते सत्येनमश्वं स्वकीयैव देवतया समृद्धं करोति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

नमोऽधिपतय इत्याह (१) । धर्मो वा अधिपतिः । धर्ममेवावरुन्धे, इति ।

धर्माभिमानो देव एवानुष्ठानस्याधिपतिरिति कृत्वा तन्ममस्कारेण धर्ममेव प्रामोति ।

चतुर्थभागं व्याचष्टे—

अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह । अधिपतिमेवैनं समानानां करोति, इति ।

हेऽथ त्वमनुष्ठानस्याधिपतिरसि, अतो मामधिपतिं कुरु त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । एतत्पाठेन समानानां मध्ये यजमानमधिपतिं करोति ।

पञ्चमभागं व्याचष्टे—

मां धेहि मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

मामस्मिन्कर्मणि स्थापय मयि चैतत्फलं वा हेऽथ स्थापय । अनेन मन्त्रभागाठेन कर्मतत्फलसिद्धिरूपामाशिषमेव प्रार्थयते ।

नमो राज्ञ इत्यनुवाकस्य शेषे समाम्नातानां त्रयाणां मन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—

उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।

आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति ।

हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां

लोकानामभिजित्यै (२), इति ।

उपाकृते देवतायै संकल्पिते । नियुक्ते यूपे बद्धे । हुते बह्वौ प्रक्षिप्ते । मन्त्राणामपि स एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप आलभ्यन्ते ” इति । तदेतद्विधत्ते—

प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽ-

श्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्वि-

नम् । तान्पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनो बह्वपराधसंभवाल्लोकत्रयात्पच्युतिः स्यात् । तन्निवराणार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालभ्ये सति प्रतिष्ठितिर्भवति ।

आग्नेयं प्रशंसति—

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा

देवताः । देवता एवावरुन्धे, इति ।

ते देवा अग्नौ तनूः संन्यधत्तेत्युक्तत्वादग्निः सर्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्वदेवताः प्राप्नोति ।

ऐन्द्राग्रं प्रशंसति—

ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्रो

भवति (३) । ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे, इति ।

अग्नेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वम् । इन्द्रस्य च क्षत्रियजात्यभिमानित्वात्क्षत्ररूपत्वम् । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं करोति ।

आश्विनं प्रशंसति—

यदाश्विनो भवति । आशिषामवरुद्ध्यै, इति ।

आशिषां प्रार्थनीयानां फलानाम् ।

पशूनां त्रित्वं प्रशंसति—

त्रयौ भवन्ति । त्रयं इमे लोकाः ।

एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति, इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तेषां पशुपुरोडाशानामग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टिमनुनिर्वपति । समानं तु स्विष्टकृदिडामग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवन्ति ” इति । तत्र सप्तमकाण्डोक्तमेकामिष्टिं विधत्ते—

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविष-
मिष्टिं निर्वपति । दक्षाक्षरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे, इति ।

अग्नयेऽहोमुच इत्येतस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवींष्यान्नातानि ।

चतुर्थकाण्डस्यानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते—

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानु-
वाक्या भवन्ति सर्वत्वार्य (४), इति ।

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्नौ भवति रुन्ध एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

सर्वत्वमपेक्षितफलपौष्कल्यम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयाष्टके नवप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोमपश्चिष्टिक्विक्षेपाश्चाभिहिताः ।
सप्तदशेऽथस्य रोगादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्र रोगदोषपरिहाराये-
ष्टित्रयं विधत्ते—

यद्यश्वमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम्, इति ।

उपतपत्संतापकरो रोगविशेषः ।

तास्विष्टिष्वाग्नेयं प्रशंसति—

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः ।

देवताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

एनमश्वं भिषज्यत्यरोगिणं करोति ।

सौम्यं प्रशंसति—

यत्सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधी-

ना राजा । याभ्यं एवैनं विन्दति

(१) । ताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

याभ्य एवौषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्त्याभ्य एनमश्वं रोगो लभते ।
सोमाधीनत्वादोषधीनां सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ताभिरेवौषधिभिरेनमश्वमरोगं
करोति ।

सावित्रं प्रशंसति—

यत्सावित्रो भवति । सवितृप्र-

सूत एवैनं भिषज्यति, इति ।

सधियाऽनुज्ञातत्वाच्चिकित्सा सम्यक्संपद्यते ।

अग्निसोमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति—

एताभिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति, इति ।

अग्न्यादिभिश्चिकित्सितोऽश्वः सर्वथा रोगरहित एव भवति ।

अथाश्वस्य त्वग्दोषनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते—

पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् ।

पूषा वै श्लौण्यस्य भिषक् । स एवैनं भिष-

ज्यति । अश्लौणो हैव भवति (२), इति ।

श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लौण्यस्य त्वग्दोषस्य चिकित्सकः पूषा । अतः पौष्ण-
चरुणा पूषैव चिकित्सां करोति ।

उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताऽभि-

मन्येत । एतदेवत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देव-

तया भिषज्यति । अगदो हैव भवति, इति ।

महती देवता रुद्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरा-
दिना पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्यत्वाद्गौद्रयागेऽनुष्ठिते सति
स्वकीयैव देवतया चिकित्सितत्वाद्गोरहितो भवति ।

निवासस्थानप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगास्वरे

यदि नाऽऽगच्छेत् । इयं वा अग्निवैश्वा-

नरः । इयमेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमान-

यति । आ हैव सुत्यमहर्गच्छति, इति ।

मृगस्याश्वस्याऽऽखरः सुत्येऽहनि निवासस्थानं तत्राऽऽगमनाभावे वैश्वानरेष्टिं
कुर्यात् । इयमेव पृथिवी विश्वमनुष्यहितकार्यभिस्तस्मादियमेवाग्निरूपा सती स्वकी-
याभ्यामर्चिभ्यां परितो रुद्ध्वा निवासस्थानमानयति । ततोऽश्वः सुत्यमहः प्रत्या-
गच्छत्येव ।

वडवादिध्यानेऽश्वेन कृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यद्यधीयात् (३) । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाक-

पालः । सौर्यं पर्यः । वायव्यं आज्यभागः, इति ।

आज्यमेव भागो भजनीयं हविः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । अहंसा वा एष गृहीतः ।

यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहोमुचे

निर्वपति । अहंस एव तेन मुच्यते, इति ।

अयमश्वः प्राधान्याद्यजमानस्वरूपः । तथा सति यस्य यजमानस्याश्वो यज्ञार्थं प्रोक्षितः सन्नध्येति वडवां गर्दभीं वा स्मरेत् । तच्च स्मरणं तृणखाद्यादिप्राप्तावौदासीन्यादिनाऽनुमातव्यम् । तदानीमेषोऽश्वः पाप्मना गृहीतो भवति । तेनाहोमुग्यागेनायमश्वः पापान्मुक्तो भवति ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । रेतसा वा एष

व्युध्यते (४) । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षि-

तोऽध्येति । सौर्यं रेतः । यत्सौर्यं पयो

भवंति । रेतसैवैनं स समर्धयति, इति ।

सूर्यस्य रेतःस्वामित्वात्सौर्ययागेन वडवादिध्यानप्रयुक्तेतोवियोगः समाहितो भवति ।

तृतीयं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । गर्भैर्वा एष व्युध्यते ।

यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति ।

वायव्या गर्भाः । यद्वायव्यं आज्यभागो
भवति । गर्भैरेवैनं स समर्थयति, इति ।

वायुप्रेरितस्य शारीरस्य रेतसो गर्भाशये पतने सति गर्भीभावाद्गर्भा वायव्याः ।
अतो वायव्ययागेन वडवाध्यानप्रयुक्तो गर्भविद्योगो न भविष्यति ।

एतदनुवाकोक्तां प्रायश्चित्तिं निगमयति—

अथो यस्यैषाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते ।

इष्ट्वा वसीयान्भवति (५), इति ।

विन्दत्यश्वोणो हैव भवत्यधीयादृध्यते गर्भैरेवैनं स समर्थयति द्वे च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

=====

यस्य यजमानस्याश्वमेधयागे यथोक्तनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते स यजमा-
नोऽश्वमेधेनेष्ट्वाऽतिशयेन धनवान्भवति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशेऽश्वरोगादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अष्टादशे ब्रह्मौदना उच्यन्ते । तत्र
शाखान्तरगतं ब्रह्मौदनेष्ट्योर्विकल्पमनुवदति—

तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्तसंस्थिते
निर्वपेत् । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति, इति ।

तत्राश्वमेधविषये शाखान्तरानुसारिण एवमाहुः । अश्वमेधे संस्थिते समाप्ते
सति स्वगृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्वा निर्वपेत् । इष्टिभिर्वाऽऽग्नेयाष्टाकपालरू-
पाभिर्द्वादशभिर्यजेतेति ।

तत्रेष्टिपक्षं दूषयति—

यदिष्टिभिर्भ्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः
 स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । आप्तानि
 वा एतस्य छन्दांसि । य ईजानः ।
 तानि क एतावदाहुः पुनः प्रयुञ्जीतेति ।
 सर्वा वै सःस्थिते यज्ञे वागाप्यते
 (१) । साऽऽप्ता भवति यातयाम्नी ।
 क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुणकता ।
 सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः, इति ।

यद्ययमिष्टिभिर्भ्यजेत तदानीं सफलो यज्ञ एनं यजमानं प्रत्युपनामुक उपनम-
 नशीलः स्यात् । यज्ञफलमस्य संपद्यत एव । किंत्वसौ पापतरो भवति । कुत
 इति चेत्तदुच्यते । यो यजमान इष्टवानेतस्य छन्दांसि मन्त्रगतान्याप्तान्युपयुक्तानि ।
 एवं सति तानि छन्दांसि पुनरप्येतावदाश्वत्यन्तशीघ्रं को नाम प्रयोक्तुमर्हति । न
 ह्यपकर्तृणि छन्दांस्यत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि । किंच न केवलं छन्दांस्ये-
 वोपयुक्तानि किंतु यज्ञे समाप्ते सति सर्वाऽपि वागाप्यते कृतप्रयोजना भवन्ते ।
 सा च तथा कृतप्रयोजना सती यातयाम्नी गतसारा भवति । एवं सति पुनः
 प्रयुज्यमानाऽरुणकता पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनःप्रयोगेण बाधिता क्रूरीकृतेव
 हिंसकस्वभावतां नीतैव भवति हि । तस्मात्सा वाङ्मन पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रह-
 स्याभिज्ञा आहुः ।

शास्त्रान्तरपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विधत्ते—

द्वादशैव ब्रह्मोदनान्सःस्थिते निर्वपेत् ।
 प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः प्रजापतिः ।
 उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापी-
 यान्भवति, इति ।

अश्वमेधे समाप्ते सति द्वादश ब्रह्मौदनानेव निर्वपन्ने त्विष्टिभिर्यजेत् । ब्रह्मौ-
दनविधिश्चाऽऽधानप्रकरणे प्रपञ्चितः । ओदनस्य यज्ञस्य च प्रजापातकार्यत्वन-
प्रजापतिरूपत्वादेकत्वे सत्योदननिर्वपणैर्न यजमानं प्रति यज्ञ उपनामुक उपनम-
नशीलो भवति । छन्दसां वाचश्च पूर्वोक्तपुनःप्रयोगदोषार्भावादयं यजमानः पाप-
तरो न भवति ।

संख्यां प्रशंसति—

द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संव-
त्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति, इति ।

आप्यते संवत्सर एकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अष्टादशे ब्रह्मौदना अभिहिताः । एकोनविंशे विभुत्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणैरश्व-
मेधः प्रशस्यते । तत्र प्रथमं गुणमाह—

एष वै विभूर्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
विभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विविधानां श्रेयसां भावयिता विभुः । यस्मिन्देश एतेन यज्ञेन यजन्ते तस्मि-
न्देशे सर्वं गवादिकं विभु विविधश्रेयोभावयितुं भवति ।

द्वितीयं गुणमाह—

एष वै प्रभूर्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
प्रभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

प्रकर्षेण श्रेयोभावयिता प्रभुः । अन्यत्पूर्ववत् ।

तृतयिं गुणमाह—

एष वा ऊर्जस्वान्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्रो-
र्जस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ऊर्जस्वानन्नवान् ।

चतुर्थमाह—

एष वै पर्यस्वान्नामं यज्ञः । सर्वं ह वै
तत्र पर्यस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

पर्यस्वान्क्षीरादिरसवान् ।

पञ्चममाह—

एष वै विधृतो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
विधृतं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विधृतो विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः ।

षष्ठमाह—

एष वै व्यावृत्तो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
व्यावृत्तं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

व्यावृत्तः फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ।

सप्तममाह—

एष वै प्रतिष्ठितो नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
प्रतिष्ठितं भवति (२) । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

प्रतिष्ठितश्चाश्वल्यराहितः ।

अष्टममाह—

एष वै तेजस्वी नामं यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
तेजस्वि भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

तेजस्वी ख्यातिमान् ।

नवममाह—

एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह
वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ब्रह्मवर्चसी मन्त्रप्रयुक्तेजोयुक्तः । ब्राह्मणोऽपि तत्र देशे तथाविध एवाऽऽ-
जायते खलु ।

दशममाह—

एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः ।
आ ह वै तत्र राजन्योऽतिव्याधी
जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

अतिशयेन पापं वेदुं शीलं यस्य सोऽयमतिव्याधी । तस्मिन्देशे क्षत्रियोऽपि
शत्रुमतिशयेन वेदुं समर्थ आजायते खलु ।

एकादशमाह—

एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तत्र
मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

दीर्घो दीर्घफलयुक्तः ।

द्वादशमाह—

एष वै क्लृप्तो नाम यज्ञः । कल्पते ह
वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते (३), इति ।

पर्यस्वानाम यज्ञः प्रतिष्ठितं भवत्यतिव्याधी जायते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते षट् च ।

एष वै विभूः प्रभूर्ऋजस्वान्पयस्वान्विधृतो व्यावृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मव-
र्चस्यतिव्याधी दीर्घः क्लृप्तो द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

क्लृप्तः सर्वसाधनसंपन्नः । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः । स च कल्पते संप-
द्यते । एतैर्द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशब्रह्मौदनस्तुतिद्वाराऽश्वमेधः प्रशस्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे विभुत्वादिगुणैर्यज्ञस्य प्रशंसाऽभिहिता । विंशेऽश्वस्य संज्ञपन-
प्रकारोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वडवा पुरीषी चाजः पुरो नीयतेऽ-
श्वस्य वेतसशाखायां तार्प्यं कृच्यधीवासं हिरण्यकशिपु चाऽऽस्तीर्य सौवर्णं रुक्म-
मुपरिष्ठाकृत्वा तस्मिन्ऽश्वतूपरगोमृगान्निघ्नन्ति प्लक्षशाखास्वितरान् ” इति । तत्र
तार्प्यं विधत्ते—

तार्प्येणाश्वं संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै

तार्प्यम् । यज्ञेनैवाश्वं समर्धयन्ति, इति ।

तार्प्यमिति घृताक्तस्य कम्बलस्य नामधेयम् । तेनाश्वं संज्ञपयन्ति मारयन्ति ।
प्रधानसाधनत्वात्तार्प्यस्य यज्ञत्वम् । अतो यज्ञेनैवाश्वं समृद्धं करोति ।

पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते—

यामेन साम्नां प्रस्तोताऽनूपतिष्ठते ।

यमलोकमेवैनं गमयति, इति ।

यमसंबन्धि सामं यामं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र प्रस्तोता संज्ञप्य-
मानं पशुमनु समीपे स्थित्वोपस्थानं कुर्यात् । तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः ।

चर्मपटं विधत्ते—

तार्प्यं च कृच्यधीवासे चाश्वं संज्ञपयन्ति । एतद्वै

पशूनां रूपम् । रूपेणैव पशुनवरुन्धे, इति ।

ताप्यं प्रथममास्तीर्य तस्मिन्कृत्यधीवासं चर्ममयमाच्छादनपटमास्तीर्य तस्मिन्संज्ञपयेत् । चर्मणः पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात्पशुप्राप्तिः ।

कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां शय्यां विधत्ते—

हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽव्रुद्ध्यै (१), इति ।

हिरणस्य तेजस्वित्वात्तेजःप्राप्तिः ।

शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते—

रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

रुक्मस्य दीप्यतिशयात्स्वर्गः प्रकाशितो भवति ।

तदुपर्यश्वस्थापनं विधत्ते—

अश्वो भवति । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

स्पष्टम् ।

ताप्यादीन्प्रशंसति—

अस्य वै लोकस्य रूपं ताप्यम् । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपु । आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः । इममेव लोकं ताप्येणाऽऽप्नोति (२) । अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन । दिवं हिरण्यकशिपुना । आदित्यं रुक्मेण । अश्वेनैव मेध्येन प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति, इति ।

ताप्यादीनामश्वान्तानामुपर्यश्वोभावसाम्येन भूलोकादिरूपत्वे सति यजमानस्य तेन तेन ताप्यादिना तत्तद्भूलोकादिमाप्तिर्भवति । सायुज्यं सहैकत्र वासः सलोकतां समानलोकेरवामित्वम् ।

कत्वनुष्ठानवेदने प्रशंसति—

एतासांमेव देवतांनां सायुज्यम् ।

सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति । योऽश्व-

मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

अवरुद्ध्या आमोत्यष्टौ च ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सार्ष्टितां समानैर्धर्ययुक्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशेऽश्वस्य संज्ञपनमुक्तम् । एकविंशे तूत्तरवेद्युपवापोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ
तावद्बहुविधनामनिर्वचनेनाश्वः स्तूयते । प्रथमं सवरीति नाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पर्धन्त ।

तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वं

श्वेतं भूतं दक्षिणामनयन् । तेऽब्रुवन् । यं

नोऽनेष्ट । स वर्योऽभूदिति । तस्मादश्वं सव-

र्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे वरो दीयते, इति ।

पुरा कदाचिदादित्या गणदेवता अङ्गिरसो महर्षयश्च स्वर्गलोकं निमित्तीकृत्य
स्पर्धां कृतवन्तः । तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति तेऽङ्गिरसः, स्वर्ग-
सिद्ध्यर्थं तेभ्य आदित्येभ्यः कांचिदक्षिणामनयन् । काऽसौ दक्षिणेति सोच्यते ।
योऽयमादित्यो जगत्प्रकाशयन्नस्माभिर्दिश्यते स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोऽश्वोऽ-

भवत् । तमश्वमितरेभ्यः सर्वेभ्यो द्वादशभ्यो दक्षिणात्वेन नीतवन्तः । तनङ्गिरसः
प्रति त आदित्या अब्रुवन्हेऽङ्गिरसो यूयं यमश्वं नोऽस्मान्प्रत्यनेष्ट नीतवन्तः
सोऽश्वो वर्यः श्रेष्ठोऽभूदिति । यस्मादादित्यैरश्वो वर्यनाम्ना व्यवहृतस्तस्माल्लोकेऽपि
सारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे सवर्येत्यनेन नाम्ना व्यव-
हरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः सवर्यः । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोऽभूत्तस्मा-
त्सर्वस्मिन्नपि यज्ञे वरः श्रेष्ठः पदार्थो दक्षिणात्वेन दीयते ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति—

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् ।

तस्मादश्वो नाम, इति ।

प्रजापतिः स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैरालब्धः सन्नश्वो व्यापकोऽभ-
वत् । यद्यस्मादेवं तस्मादश्वते व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्याऽश्वनाम संपन्नम् ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति—

यच्छ्वयदरुरासीत् । तस्मादश्वो नाम, इति ।

प्रजापतेरक्षि केनापि रोमेण श्वयदुच्छूनं यदाऽभूत्तदानीमरुर्व्यथाहेतुरासीत् ।
यस्मादुरुस्तस्मादश्वेति नाम ।

वाजिनान्नो निर्वचनं दर्शयति—

यत्सद्यो वाजान्तसमजयत् ।

तस्माद्वाजी नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणात्सद्यो जातमात्र एव वाजानन्तानि वेगाद्गत्वा सम्यग्जित-
वान् । तस्माद्वाजिनाम संपन्नम् ।

आदित्यनाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

यदसुराणां लोकानादत्त । तस्मादादित्यो नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणादयमश्वो युद्धे जयं प्राप्यासुराणां संबन्धिनो लोकान्निवास-
स्थानान्यादत्त स्वीकृतवान् । तस्मादादानादादित्यनाम संपन्नम् ।

एवं नामनिर्वचनैरश्वं प्रशस्यास्मिन्क्रतावुत्तरवेद्युपवापं विधत्ते—
 अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् ।
 सूर्योऽग्निर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ
 चित्ये उत्तरवेदिमुपवपति । योनिमन्तमेवै-
 नमायतनवन्तं करोति, इति ।

योऽयमश्वमेधः क्रतुस्तस्याग्निर्योनिः कारणम् । अग्नेः सकाशात्क्रतुनुष्ठाननि-
 ष्पत्तेः । आयतनमाश्रयश्चाग्निरेव । सति ह्यग्नौ समाप्तिपर्यन्तो ह्यश्वमेधः प्रतितिष्ठति ।
 तस्य चाग्नेः सूर्य एव कारणमायतनं च । अत एव परिधिप्रकरणे पश्चिमदक्षि-
 णोत्तरपरिधानादूर्ध्वं “ सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु ” इत्येतेन मन्त्रेण सूर्यस्यैव रक्षक-
 त्वमाम्नातम् । “ ततो योनित्वं रक्षाकरणत्वम् । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमा-
 रोहति ” इति दर्शनादायतनत्वमप्युपपन्नम् । एवमग्न्यादित्ययोः साक्षात्परम्प-
 रया च योनित्वं आयतनत्वे च सति यद्यश्वमेधक्रतौ चित्येऽग्नौ चयनारूढेऽग्नि-
 क्षेत्रे उत्तरवेदिमुपवपतीष्टकाचयनेनोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । यदुपवापादेनमश्वमेधम-
 ग्नियुक्तत्वेन योनिमन्तमायतनवन्तं च करोति ।

वेदनं प्रशंसति—

योनिमानायतनवान्भवति । स एवं वेद, इति ।

अश्वमेधक्रताः साक्षात्परम्परया च योन्यायतनभूतावग्न्यादित्यौ प्रशंसति—

प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदर्का-
 श्वमेधौ । प्राणापानावेवावरुन्धे, इति ।

अर्चनाहर्त्वाद्गिरर्कः । अश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्य-
 त्राऽऽम्नायते—अर्का वा एव यद्गिरसावादित्योऽश्वमेधः ” इति । यदर्काश्वमेधौ
 यावग्न्यादित्यावेतौ देवानां सर्वेषां प्राणापानस्थानीयौ । अत एव तदुभयसंबन्धु-
 त्तरवेद्युपवासेन प्राणापानावेव प्रामोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्व-

मेधौ । ओजो बलमेवावरुन्धे, इति ।

बलहेतुर्नवमो धातुरोजः । तत्कार्यं बलम् । एतावग्न्यादित्यौ सर्वेषां देवाना-
मोजोबलरूपौ । तस्मादग्न्यादित्यसंबन्ध्युत्तरवेद्युपवापेनौजो बलं च प्राप्नोति ।

उत्तरवेद्युपवापं निगमयति—

अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिर्निरायतनम् । सूर्योऽ-

ग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्यं उत्तर-

वेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्काश्वमे-

धावेवावरुन्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव

प्रतितिष्ठति (३), इति ।

नामं करोति सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमा-
ध्याय एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

उत्तरवेद्युपवाप एकविंशेऽभिहितः । ऋषभालम्भो द्वाविंशेऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदावश्वस्य दीक्षादिकात्प्रधानयागात्पुरस्तात्संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यङ्गं
विधत्ते—

प्रजापतिं वै देवाः पितरम् । पशुं भुतं मेधायाऽऽ-

लभन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रार्थयामहे

इति । एकं वा एतद्देवानामहः । यत्संवत्सरः ।

तस्मादश्वः पुरस्तात्संवत्सर आलभ्यते, इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिर्देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः पशुरभूत् । तं पशुं देवा मेधाय यज्ञार्थमालभन्त स्पर्शनेन संकल्पितवन्तः । तं संकल्प्य परेद्युः प्रातर्यष्टास्मह इति निश्चित्योपावसन्पशुमपीपे स्थितवन्तः । योऽयमस्माकं संवत्सरः काल एतदेवानामेकमेवाहः । यस्मादेवं देवैः कृतं तस्मादयमधो दीक्षादियागप्रयोगात्पुरस्ताद्देवानामेकदिनरूपेऽस्मदीये संवत्सरे स्पर्शनप्रोक्षणादिना प्रारब्धव्यः ।

अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति—

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः ।

यत्सद्यो मेधोऽभवत् (१) । तस्मादश्वमेधः, इति ।

यद्यस्मात्प्रजापतिरयं पशुरूपेणाऽऽलब्धः सन्नश्वो व्यापकोऽभवत्तस्मादश्वत इति व्युत्पत्त्याऽश्वनामाभवत् । यद्यस्मात्कारणात्सद्य एव तस्मिन्नेवाहन्यश्वो मेधरूपो यज्ञोऽभवत् । तस्मादश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञोऽश्वमेधः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

वेदुकोऽश्वमाशुं भवति । य एवं वेद, इति ।

आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेदुको लब्धा भवति ।

पुनरप्यश्वं प्रशंसति—

यद्वै तत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मा-

दश्वः । प्रजापतेः पशुनामनुरूपतमः, इति ।

यस्मादश्वः प्रजापतिरालब्धोऽभवत्तस्मादयमश्वः पशूनां मध्ये प्रजापतेरातिशयेनानुकूलः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

आऽस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद, इति ।

अस्यानुरूपत्ववेदितुः पुनः प्रतिरूपोऽनुरूप आजायते ।

अश्वमेधयागं तद्वेदनं च प्रशंसति ।

सर्वाणि भूतानि संभृत्याऽऽलभते । समेनं

देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्व-
मेधेन यजते (२) । य उ चैनमेवं
वेदं, इति ।

यो यष्टा यश्च वेदिता स सर्वोऽप्यश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतेश्च सर्वात्मक-
त्वात्सर्वाण्यपि भूतान्यश्वरूपेण संभृत्यैकीकृत्याऽऽलम्भं करोति । तेनाऽऽलम्भेन
देवा एनं पुरुषं तेजसे शरीरकान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय श्रुताध्ययनसंपत्त्यै च संभरन्ति
समर्थं कुर्वन्ति ।

पुनरप्यश्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एतद्वै तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं मेधा-
याऽऽलभन्त । यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त
देवाः । कामप्रं यज्ञमकुर्वत । तैऽमृतत्वम-
कामयन्त । तैऽमृतत्वमगच्छन्, इति ।

तत्तदा पूर्वस्मिन्काले देवा एतां प्रजापतिदेवतां पशुं भूतमश्वरूपेण निष्पन्नं
यज्ञार्थमालभन्तेति यत्तदेतद्वै वक्ष्यमाणमेवेति मन्तव्यम् । तदेतत्स्पष्टी क्रियते यज्ञ-
मेव यज्ञायाऽऽलभन्त इति तस्यार्थः । एवं सति प्रजापत्यात्मना यज्ञेनाश्वमेधाख्यं
यज्ञं देवा अयजन्त । तं च यज्ञं कामप्रं सर्वेषां कामानां पूरयितारमकुर्वत । ततस्ते
कर्तारोऽमृतत्वं कामयित्वा तदमृतत्वमगच्छन् ।

ऋत्वनुष्ठानं प्रशंसति—

योऽश्वमेधेन यजते । देवानामिवायनैनेति
(३) । प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते काम-
प्रेण । अपुनर्मरमेव गच्छति, इति ।

अश्वमेधयाजी देवानामेव योग्येन मार्गेण गच्छति । किंच प्रजापतिसं-
बन्धिनैव कामपूरकेण यज्ञेनायं यजते तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव यदं
प्राप्नोति ।

ऋषभं पशुं विधत्ते—

एतस्य वै रूपेण पुरस्तात्प्राजापत्यमृषभं

तूपरं बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः ।

सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्य जित्यै, इति ।

सर्वकामसिद्धयर्थं पुरस्तादश्वमेधारम्भ एव सांग्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरं वैशाख्यां पौर्णमास्यां कंचिदृषभमालभेत । कीदृशमेतस्यैवं प्रजापतेः स्वरूपेणोपलक्षित-
त्वात्प्राजापत्यम् । तूपरं वृद्धहीनम् । बहुरूपं नानावर्णम् । सोऽयमृषभालम्भः
सर्वस्य कामस्य प्राप्त्यै सर्वस्य वशीकरणाय च संपद्यते ।

यागवेदने प्रशंसति—

सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति । सर्वं जयाति । योऽश्व-

मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेदं (४), इति ।

मेधोऽभवेद्यजत एति वेदं ।

इति ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

तेन यागेन वेदनेन च ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

द्वाविंशे प्रथममनुष्ठेय ऋषभोऽभिहितः । एतावता यद्यत्कृतावनुष्ठेयं तत्सर्व-
मुक्तम् । अथ त्रयोविंशेऽश्वमेधवेपूपासनमाभिधीयते । तत्राऽऽदावहोरात्ररूपेण
लोमध्यानं विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेदं ।

अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमल्लोमेज्जुहोति । अहो-

रात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्सा-
यं प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोम-
ल्लोमञ्जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य लोमल्लोमञ्जुह्वति, इति ।

यः कश्चित्पुमान्यागयोग्यस्याश्वस्य पार्श्वद्वयवर्ति लोमद्वयं वेदोपास्ते निरन्तरं
ध्यायति सोऽयमश्वस्यैकैकस्मिन्नलोम्नि हुतवान्भवति । कथं ध्यातव्यमिति तदु-
च्यते—ये अहोरात्रे विद्येते ते एव प्रजापतिरूपस्याश्वस्य लोमनी इति ध्यायेत् ।
एवं ध्यानयुक्तः सायं प्रातश्च यदग्निहोत्रं जुहोति तेनाश्वस्य यावन्ति लोमानि
तावत्य आहुतयः संपद्यन्ते । पुरा कल्पादौ देवा एतदनुकृत्यैतस्य ध्यानसंपाद्यस्य
फलस्यानुकरणं यथा भवति तथाऽश्वस्यैकैकस्मिन्नलोम्येकैकामाहुतिं जुह्वति ।
अस्माकं तु तर्थाविधसामर्थ्याभावाद्देवोपासनेनैव तत्फलसिद्धिरित्यभिप्रायः ।

अवयवान्तरध्यानं विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद । अश्वस्यैव
मेध्यस्य पदे पदे जुहोति । दर्शपूर्णमासौ वा
अश्वस्य मेध्यस्य पदे (१) । यद्दर्शपूर्ण-
मासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे
जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुह्वति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अश्वो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ रुरीरस्य द्वादिपारिवर्तनं करोति तस्य ध्यानं
विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनं वेद । अश्व-
स्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । असौ
वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमार्गच्छति ।

तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति । अश्वस्यैव
मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । एतदनुकृति
ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तने विव-
र्तने जुह्वति (२), इति ।

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

योऽसावादित्यो दृश्यते स एवाश्वरूपेणाऽऽहवनीयं प्रत्यागच्छति । “ अग्नि
वावाऽऽदित्यः सायं प्राविशति ” इति श्रुत्यन्तरात् । तदेतदादित्यागमनमश्वस्य
विवर्तनमिति ध्यायेत् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशभिः प्रजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाऽप प्राणा
अपश्रीरूर्ध्वा प्रजापतिः प्रेणानुं प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान्वैश्वदेवो वा
अश्वस्य प्रजापतिस्तं यंज्ञक्रतुभिरपश्रीब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै
विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी त्रयो-
विंशतिः ।

प्रजापतिरस्मिँल्लोके बहव उत्तरतः श्रियमेवाव प्रजापतिरकामयत महान्यत्प्रा-
तरीष्टिभिः प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्वं ह वै तत्र पयस्वद्य उ चैनमेवं वेदं
चत्वार्यशीतिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-

भाष्ये नवमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ९ ॥

=====

अथ तृतीयकाण्डे दशमः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति—“सावित्रश्च
स्वर्गकामश्चिन्वीत, पशुबन्धे चीयते चेष्ट्यमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिर-
ण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलिपरु तावतीः शर्करा वा, अभ्यक्ताश्चस्तप्तः स्वयमा-
तृणणा अपरिमिता लोकंपृणाः ” इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्ड-
लाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम्—“उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं
निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्त-
म्बमाहत्य मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सजूरब्दो यावभिरिति दर्भ-
स्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वोद्धृत्यावोक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया अभ्य-
न्तरं नवपरिमण्डला लेखा लिखित्वा ” इति । तासु नवसु लेखासु प्रपाठक-
स्याऽऽद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् । एतस्मिन्प्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदाद-
वान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुङ्क्ते—“नवम्यां
वाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति—संज्ञानं विज्ञानम् ” इति ।
पाठस्तु—

हरिः ॐ ।

संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानद्भिजानत् ।

संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकल्पतं

कल्पतम् । श्रेयो वसीय आयत्संभूतं भुतम्, इति ।

तत्र संज्ञानादीनि पञ्चदश पदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दिनेष्वह्नां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टी भविष्यति । तैरे-
तैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां बाह्यरेखायामुपदध्यात् । हे प्रथमेष्टके त्वं संज्ञा-
ननामकं प्रथममहरसि । हे द्वितीयेष्टके त्वं विज्ञाननामकं द्वितीयमहरसि । एवं
सर्वत्र योज्यम् । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्सर्वत्रायं पठनीयः । ततश्चैवं
पाठः संपद्यते संज्ञानं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्ट-
व्यम् । तत्तदहःपरत्वेन निर्वचनानि यथायोग्यमुन्नेयानि ।

कल्पः—“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—चित्रः केतुः ”
इति । पाठस्तु—

चित्रः केतुः प्रभानोभान्संभान् । ज्योतिष्मा-
स्तेजस्वानातपस्स्तपन्नभितपन् । रोचनो रोच-
मानः शोभनः शोभमानः कल्याणः, इति ।

एतस्मिन्द्वितीयेऽवान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः पञ्चदश ये शब्दास्ते
शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहन्युदयास्तमयमध्यवर्तिनां मुहूर्तानां नामधेयानि । शेषं
पूर्ववत् ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—दर्शा दृष्टा ”
इति । पाठस्तु—

दर्शा दृष्टा दर्शिता विश्वरूपा सुदर्शना ।
आप्यार्यमाना प्यार्यमाना प्यायां सुनृ-
तेरां । आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूर-
यन्ती पूर्णा पौर्णमासी, इति ।

अस्मिंस्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्चदशानां रात्रीणां
नामधेयानि ।

कल्पः—“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—दाता
प्रदाता ” इति । पाठस्तु—

दाता प्रदाताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः (१) ।

आवेशयन्निवेशयन्त्संवेशनः सःशान्तःशान्तः ।

आभर्वन्प्रभर्वन्त्संभवन्त्संभूतो भूतः, इति ।

अस्मिन्श्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैकरात्रिगतानां पञ्च-
दशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एता रात्रय एते च मुहूर्ता अष्टम्यां लेखायामु-
पधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति—प्रस्तुतं विष्टु-
तम् ” इति । पाठस्तु—

प्रस्तुतं विष्टुतं सःस्तुतं कल्याणं विश्वरू-

पम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम् ।

अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्, इति ।

एतस्मिन्पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रस्तुतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु प्रतिपदाद्यमावा-
स्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि ।

कल्पः—“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—सविता
प्रसविता ” इति । पाठस्तु—

सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ।

ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन् । रोचनो

रोचमानः शुम्भूः शुम्भमानो वामः, इति ।

अस्मिन्षष्ठानुवाके प्रोक्ताः सवित्रादयः पञ्चदश शब्दाः कृष्णपक्षगत एकै-
कस्मिन्नह्नि पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एतानि कृष्णपक्षगतस्याहानि
तन्मुहूर्ताश्च सप्तम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—सुता सु-
न्वती ” इति । पाठस्तु—

सुता सुन्वती प्रसुता सुयमानाऽभिषुय-

माणा । पीती प्रपा संपा तृप्तिस्तर्पय-

न्ती (२) । कान्ता काम्या कामजाताऽऽ-
युष्मती कामदुर्घा, इति ।

अस्मिन्सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ताः सुतादयः शब्दाः पञ्चदशसंख्याकाः कृष्णप-
क्षगतानां पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ।

कल्पः—“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—
अभिशास्ताऽनुमन्ता ” इति । पाठस्तु—

अभिशास्ताऽनुमन्ताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः ।

आसादयन्निषादयन्तस्सादनः सःसन्नः

सन्नः । आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुवः, इति ।

एतस्मिन्सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ता अभिशास्तेत्यादयः पञ्चदश शब्दा एकैकस्यां
कृष्णपक्षरात्रौ विद्यमानानां पञ्चदशमुहूर्तानां नामधेयानि । कृष्णपक्षरात्रयस्तन्मु-
हूर्ताश्च षष्ठ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति—पवित्रं पवयिष्यन् ”
इति । पाठस्तु—

पवित्रं पवयिष्यन्पुतो मेध्यः । यशो यशस्वाना-

युरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्स्वर्गो लोकः, इति ।

अस्मिन्चवमानुवाकेऽभिहिता द्वादश पवित्रादिशब्दाश्चैत्रवैशाखादिमासेषु
वर्तमानानां द्वादशानां शुक्लपक्षाणां नामधेयानि । एते च शुक्लपक्षाः पञ्चम्यां
लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां द्वादशपरपक्षानुपदधाति—सहस्वान्तसहीयान् ”
इति । पाठस्तु—

सहस्वान्तसहीयानोजस्वान्तसहमानः । जय-

न्नभिजयन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रप-

वित्रो हरिकेशो मोदः प्रमोदः (३), इति ।

अस्मिन्दशानुवाकेऽभिहिताः सहस्वानित्यादयो द्वादश शब्दाश्चैत्रवैशाखा-
दिमासेषु कृष्णपक्षाणां नामधेयानि । एते कृष्णपक्षाश्चतुर्थ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां त्रयोदशमासनामान्युपदधाति—अरुणोऽरुणरजाः ”
इति । पाठस्तु—

अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको विश्वजिदंभि-
जित् । आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान्नसवानिरा-
वान् । सर्वौषधः संभरो महस्वान्, इति ।

अस्मिन्नेकादशानुवाकेऽभिहिता अरुणादयस्त्रयोदश शब्दाश्चैत्रादिमासाना-
मधिकमाससहितानां नामधेयानि । एते मासास्तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ सिकता उपदधाति—एजत्का जोवत्काः ” इति । पाठस्तु—

एजत्का जोवत्काः । क्षुल्लकाः शिपिविष्टकाः । सरि-
स्त्रराः सुशेरवः । अजिरासौ गमिष्णवः, इति ।

अस्मिन्द्वादशानुवाकेऽभिहिता एजत्कादयोऽष्टौ शब्दाः सिकताविशेषाणां
नामधेयानि । एताश्च सिकतास्तस्यामेव तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—इदानीं तदानीम् ” इति ।
पाठस्तु—

इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आशु-
निमेषः फणो द्रवञ्चतिद्रवन् । त्वरस्त्वरमाण
आशुराशीयाञ्जवः, इति ।

अस्मिन्त्रयोदशानुवाकेऽभिहिता इदानीमित्यादयः पञ्चदश शब्दाः पूर्वोक्त-
स्यैकैकमुहूर्तस्यावयवभूतानां पञ्चदशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामधेयानि । एते च क्षुद्र-
मुहूर्ता द्वितीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पश्यज्ञक्रतुंस्त्रीणि चर्तुनामान्युपदधाति—अग्नि-
ष्टोम उक्थ्योऽग्निकर्तुः ” इति । पाठस्तु—

अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रो द्विरात्रस्त्रिरात्रश्चतुरात्रः ।

अग्निर्ऋतुः सूर्यं ऋतुश्चन्द्रमां ऋतुः, इति ।

अस्मिंश्चतुर्दशानुवाकेऽभिहिता अग्निष्टोमादयः पट्छब्दाः षण्णां ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । अस्मिन्पञ्चदशानुवाकेऽभिहिता अग्निसूर्यचन्द्रमशब्दास्त्रय ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । एते ऋतव ऋतवश्च प्रथमलेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपदधाति—प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः ” इति । पाठोऽप्यत्रायमेव—

प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः (४), इति ।

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतियाष्टके दशमाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रजापत्यादयश्चत्वारः शब्दाः संवत्सरनामानि । ते च संवत्सरा नाभ्यामुपधेयाः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे नवसु लेखासु नाभ्यां चेष्टकोपधानमुक्तम् । द्वितीये स्वयमातृणोपधानमुच्यते । कल्पः—“ चतस्रः स्वयमातृणो दिक्षुपदधाति—भूरग्निं च पृथिवीं च मां च ” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

भूरग्निं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च

लोकान्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा साद-

यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सिदि, इति ।

हे स्वयमातृणो, प्रजापतिर्देवस्त्वां प्राच्यां दिशि सादयतु । तथा भूःशब्दाभिधेयां प्रथमव्याहृत्यभिमानिनीं देवतामाग्निं देवं पृथिवीं देवतां मां यजमानं च लोकत्रयाभिमानिनो देवान्संवत्सराभिमानिनं देवं च सादयतु । यथा पुराऽ-

ङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता त्वं धृता स्थिता । तथैव तया प्रजापतिदेवतयोपहिता
सती ध्रुवा सीद ।

दक्षिणादिदिक्षु स्वयमातृणानामुपधानार्थं त्रीन्मत्रानाह—

भुवो वायुं चान्तरिक्षं च मां च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । स्वरादित्यं च दिवं च
मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसं च दिशश्च मां च । त्रींश्च
लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१), इति ।

संवत्सरं च षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये स्वयमातृणोपधानमुक्तम् । तृतीये निष्पन्नायाश्चितेरध्वर्योरुत्तरथान-
मुच्यते । कल्पः—“ उपस्थानेनोपनिष्ठते । त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि ”
इति । पाठस्तु—

त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि । त्वमेव

त्वामचैषीः । चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने ।
 एतावाश्चासि भूयाश्चास्यग्ने । यत्तं अग्ने
 न्यूनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरस-
 श्विन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु ।
 चितश्चासि संचितश्चास्यग्ने । एतावाश्चासि
 भूयाश्चास्यग्ने । मा ते अग्ने च येन माऽति-
 च येनाऽऽयुरावृक्षि । सर्वेषां ज्योतिषां ज्योति-
 र्यददावुदेति । तपसो जातमनिभृष्टमोजः ।
 तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे
 ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । याव-
 दसांति सूर्यः । यावदुतापि ब्रह्म (१), इति ।

आ वृक्षि नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हे चितिरुग्रे त्वमेव त्वां वेत्थ त्वदीयं निजस्वरूपं वेत्ति न त्वन्यः
 कश्चित्तव रहस्यं ज्ञातुं क्षमते । अतस्तव दृष्ट्या योऽसि यादृशसामर्थ्यवानसि
 सोऽसि परमार्थतस्तथाविध एवासि । वयं तु स्वातन्त्र्येण त्वदीयं महिमानमिय-
 त्तया परिच्छेत्तुं न शक्नुमः । किंच त्वमेव त्वामचैषीस्त्वदीयं चयनमपि यथाशास्त्रं
 त्वमेव कृतवानसि न तु वयं शक्नुमः । अतस्त्वमिष्टकाभिश्चितोऽप्यसि तासामि-
 ष्टकानां मन्त्रयुक्तत्वात्सम्यक्चितोऽप्यसि । हेऽग्ने वासुदृष्ट्यैतावान्त्रयचक्रमात्रपरि-
 मितोऽसि । शास्त्रदृष्ट्या तु भूयानत्यन्ताधिकोऽप्यसि । हेऽग्नेऽस्माभिश्चितस्य ते
 तव स्वरूपे यदङ्गं न्यूनमासीद्यच्चातिरिक्तमासीत्तत्सर्वमादित्या देवा अङ्गिरसो
 महर्षयश्च चिन्वन्तु वैकल्यं परित्यज्य चयनं साङ्गं कुर्वन्तु । ये विश्वे देवास्ते
 चितिमेतां सर्वतः पूरयन्तु । अतो देवैर्महर्षिभिश्च सम्यगनुष्ठितत्वाद्देऽग्ने त्वं चितश्चा-

सीत्यादि पूर्ववत् । हेऽग्ने ते त्वदीयेन चयेन चयनन्यूनत्वेनाऽऽयुर्मदीयं माऽऽवृक्षि । छिन्नं मा भूत् । तथाऽतिचयेन चयनाङ्गधिक्येनाऽऽयुर्माऽऽवृक्षि । सर्वेषामपि चन्द्रनक्षत्रादिज्योतिषां मध्येऽधिकं त्वदीयं यज्ज्योतिरास्ति, अदाबुदेत्यदो ज्योतिरुदयं गच्छति । अतस्त्वदीयमोजः सामर्थ्यं तपसो जानमस्मदनुष्ठितात्तपसस्त्वदीयसंतापशक्तेर्वा निष्पन्नम् । अत एवानिमृष्टं केनापि भर्जितुं निराकर्तुमशक्यम् । हे इष्टके तदुक्तमग्निसामर्थ्यं ते त्वदीयं ज्यौनिस्तेन ज्योतिषा मे मदर्थं तप विरोधिनः संतापं कुरु । तथा त्वं तेन ज्योतिषा मे मदर्थं ज्वल प्रज्वलिता भव । तथा तेन ज्योतिषा मे मदर्थं दीदिहि सर्वं प्रकाशय । कियन्तं कालमिति चेत्तदुच्यते—यावन्तं कालं देवा वर्तन्ते सूर्यो यावदस्नाति यावन्तं कालमस्ति । उतापि च ब्रह्म जगत्कारणमपि यावदस्ति तावत्प्रकाशय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽध्वर्योरुपस्थानमुक्तम् । चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुच्यते । कल्पः—

“ यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि ” इति । पाठस्तु—

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदवत्सरोऽसी-
द्वत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।
तस्य ते वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः ।
वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो
मध्यम् । पूर्वपक्षाश्विनः । अपरपक्षाः पुरीषम्
(१) । अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि स्वर्गो
लोकः । यस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह
आवह । वायुर्भुत्वा सर्वा दिश आवाहि । सर्वा

दिशोऽनुविवाहि । सर्वा दिशोऽनुसंवाहि ।

चित्त्वा चित्तिमापृण । अचित्त्वा चित्तिमापृण ।

चिदांसि समुद्रयोनिः (२) । इन्दुर्दक्षः इयेन

ऋतावा । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः । महा-

न्तसधस्थे ध्रुव आनिषत्तः । नमस्ते अस्तु मा मा

हिंसीः । एति प्रेति वीति समित्युदिति ।

दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं

मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे

यच्छ । दिवं मे यच्छ । अन्ना प्रसारय । राज्या

समच । राज्या प्रसारय । अद्वना समच । कामं

प्रसारय । कामं समच (३), इति ।

पुरीषं समुद्रयोनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं मे यच्छ सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अत्र संवत्सरोऽसीत्यारभ्य मा हिंसीरित्यन्तः संहारमन्त्रः । एति प्रेतीत्या-
रभ्यावशिष्टो विहारमन्त्रः । प्रभवविभवादिषु षष्टिसंवत्सरेष्वकैकस्मिंश्च क्रमेण संव-
त्सरादिशब्दा वर्तन्ते । हेऽग्ने त्वं संवत्सरोऽसि प्रभवरूपोऽसि परिवत्सरोऽसि ।
विभवरूपोऽसि । इदावत्सरोऽसि । शुक्लरूपोऽसि । इदुवत्सरोऽसि । प्रमोदरूपोऽसि ।
इद्वत्सरोऽसि । प्रजापतिरूपोऽसि । पञ्चस्वप्येतेष्वनुगताकारो वत्सरः । एतद्रूपोऽसि ।
एवमङ्गिरःश्रीमुखादिष्वेकादशसु पञ्चकेषु योजयितव्यम् । तस्य ते तादृशस्य
संवत्सरादिरूपस्य तव पुनः पक्ष्याकारेण वर्तमानस्य वसन्तादयः पञ्चवोऽवयवाः ।
मध्यं मध्यशरीरम् । तथा चित्तिरूपेण वर्तमानस्य तव शुक्लपक्षाः सर्वे चितयः

कृष्णपक्षाः सर्वे पुरीषमाच्छादनार्था मृत्तिका । तेषु द्विविधपक्षेषु यान्यहोरात्राणि तानीष्टकाः । अनेनोक्तरूपेण भावनायामयमाग्निरुपस्थितो भवति । तथा त्वमृषभः श्रेष्ठः स्वर्गलोकहेतुरसि । तादृशस्त्वं प्राच्यां दिशि महोयसे पूज्यसे । ततो दिशः सकाशाच्चोऽस्माकं मह आवह पूजामानय । तथा त्वं वायुरूपो भूत्वा सर्वा दिश आवाहि समन्ताद्वातेन योजय । तथा सर्वा दिशोऽनु सर्वासां दिशामानुकूल्येन विवाहि विविधं वायुना योजय । यत्र यावान्वायुरपक्षितस्तत्र तावन्तमेव वायुं संपादय । तथा सर्वा दिशोऽनु संवाहि समोचानं शैत्यसौरभ्यमान्द्ययुक्तं वायुं कुरु । चित्तिज्ञानं तेनास्माभिर्धेयं चित्तिः संपादिता तां चितिमापृण सर्वतः पूरय । अचित्तिरज्ञानं तेन या चित्तेरस्माभिरनुष्ठिता तामप्यापृण ज्ञानेनाज्ञानेन वा यदस्माभिश्चितं तत्समाधेर्हृत्यर्थः । हेऽग्ने त्वं चिदादिगुणयुक्तोऽसि । चिच्चयनयाग्यः । समुद्रयोनिर्वडवारूपेण समुद्रादुत्पन्नः । इन्दुश्चन्द्रवदाह्लादकारो । दक्ष उत्साहयुक्तः । श्येनः पक्ष्याकारः । क्रतावा क्रतं यज्ञं तन्निष्पादकत्वेन तद्वान् । हिरण्यपक्षः सुवर्णमयपक्षोपेतः । शकुनः शक्तिमान् । भुरण्युर्भरणीयः । अत एव बहुगुणयुक्तत्वान्महान्सधस्थे देवैः सह सहावस्थानयोग्योऽस्मिन्देवयजने ध्रुवः स्थिरः सन्नानिषत्, आगत्योपविष्टस्ते तादृशाय तुभ्यं नमोऽस्तु मा मा हिंसाः । आ प्र वि सगुदित्येते पञ्चोपसर्गास्तोष्विति शब्दाः पञ्चयोग्याक्रियाप्रदर्शनार्थाः । अत्राऽऽगच्छाभिष्टं प्रापयानिष्टं विलोपयास्माभिः संयुक्तो भवास्माकमुत्कर्षं कुरु । एवं क्रियान्तराण्यापि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोकत्रयमवरोह । क्रमेणाऽऽरोहक्रमेण च मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयोर्मम स्वातन्त्र्यं देहोत्यर्थः । अह्ना दिननिमित्तं प्रसारय सूर्यरूपस्य तव राशेम् प्रसृतं कुरु । रात्र्या रात्रेनिमित्तं सम्यक्सौर्यं तेजः संकुचितं कुरु । तथा रात्र्या प्रसारय रात्रेनिमित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । अह्ना समचाहर्निमित्तं संकुचितं कुरु । अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वाद्वात्रौ सौर्यं तेजः संकुच्यते । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमाग्निरनुसमारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः संकुच्यते । तदेवमादित्यरूपेणाग्निरूपेण वा कामं स्वेच्छया तेजः प्रसारय स्वेच्छयैव संकोचय ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुक्तम् । पञ्चमे होतुरनुशंसनमुच्यते । कल्पः—
 “जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपाविश्य संचितोक्थ्येन होताऽनुशंसति—भूर्भुवः
 स्वरित्यनुवाकेन ” इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः स्वः । ओजो बलम् । ब्रह्म क्षत्रम् ।
 यशो महत् । सत्यं तपो नाम । रूपम-
 मृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् । मन आयुः ।
 विश्वं यशो महः । समं तपो हरो
 भाः । जातवेदा यदि वा पावकोऽसि ।
 वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोऽसि । शं
 प्रजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जे पुष्टिं
 ददद्भ्यावभृत्स्व (१), इति ।

भाश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

===

भूरादयो भा इत्येवमन्ताः पदार्था हेऽग्ने त्वदधीना इति वाक्यशेषः । भूर्भुवः
 स्वरित्येते त्रयो लोकाः । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । बलं शरीरशक्तिः ।
 ब्रह्मक्षत्रे जातिविशेषौ । महद्यशो महती कीर्तिः । सत्यं यथार्थभाषणम् ।
 तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । नामाऽऽचार्योपाध्यायादि । रूपं शरीरगतलावण्यम् ।
 अमृतं देवत्वपदम् । चक्षुःश्रोत्रमनआयूंषि प्रसिद्धानि । विश्वं यशः सर्वा कीर्तिः ।
 पूर्वमेतल्लोकविषया धनविद्यादिकीर्तिरुक्ता । इदानीं तु परलोकविषयाऽनुष्ठानकी-
 र्तिरिति विशेषः । महः पूजा । समं सर्वत्र साम्यबुद्धिः । तपः
 संतापशक्तिः । हरः शरीरगता दीप्तिः । भा रश्मिरूपं तेजः । एतत्सर्वं
 त्वदधीनम् । तादृशस्त्वं यदि जातवेदा उत्पन्नजगदभिज्ञः पावकः पाणि-
 नां शोधकोऽसि यदि वा वैश्वानरः सर्वपुरुषहितो वैद्युतो विद्युन्मभावोऽग्निरसि

प्रेषा १० अनु० ६] कृष्णयजुर्वेदीयं तैत्तिरीयब्राह्मणम् । १३२७

सर्वथाऽपि प्रजाभ्यो यजमानाय च शं सुरवं लोकं स्वर्गमूर्जं क्षीरादिरसं पुष्टिं
धनादिसमृद्धिं ददत्प्रयच्छन्भ्याववृत्त्वाऽऽभिमुख्येनाऽऽवृत्तो भव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे होतुरनुशंसनमुक्तम् । षष्ठे बहूनामाहुतीनां शतरुद्रीयादिमन्त्रसाध्यानां
संस्लावेणाऽऽज्येन मुखशोधनमुच्यते । कल्पः—“ तासां संस्लावेण यजमानो
मुखं विमृष्टे—राज्ञी विराज्ञीत्यनुवाकेन ” इति । पाठस्तु—

राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिः
शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो
बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः ।
ते मा सर्वे यशसा संसृजन्तु (२), इति ।

राज्ञीन्द्रो मा सप्त ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः । राज्ञी राजमाना । विराज्ञी विविधं राजमाना ।
सम्राज्ञी सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी, आभरणप्रदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राज-
माना । अर्चिर्ज्वालाभिमानिनी । शोची रश्म्याभिमानिनी तपः संतापशक्तिः ।
हरः पापहरणशक्तिः । भाः पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते
सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः सन्तः स्वकीयेन यशसा मां संसृजन्तु तत्संबन्धि-
सामर्थ्यं ममास्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पष्ठे मुखविमार्जनमुक्तम् । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः—“ अथैकविंशति-
माहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहा वसवे स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ” इति । पाठस्तु—

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा । विभुवे स्वाहा
विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाऽधिपतये
स्वाहा । दिवापतये स्वाहाऽहस्पत्याय
स्वाहा । चाक्षुष्मत्याय स्वाहा ज्योतिष्मत्याय
स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा ।
सम्राज्ञे स्वाहा स्वराज्ञे स्वाहा । शूषाय स्वाहा
सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे
स्वाहा । सःसर्पाय स्वाहा कल्याणाय
स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा (१), इति ।

कल्याणाय स्वाहेकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

असुवसुप्रभृतयश्चित्यस्याग्नेर्मूर्तिविशेषाः । असुः प्राणस्तद्रूपायाग्नये, स्वाहुत-
मिदमस्तु । वसुर्जगन्निवासहेतुः । विभूर्वैभवहेतुः । विवस्वान्विशेषेण निवासहेतुः ।
अभिभूः शत्रूणामभिभविता । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । दिवापतिर्द्युलोक-
पालकः । अहस्पत्यः पापात्पालयिता । चाक्षुष्मत्यश्चक्षुष्मतां स्वामी । ज्योति-
ष्मत्यो ज्योतिष्मतां नक्षत्रादीनां स्वामी । राज्ञ इत्यादिशब्दाश्चत्वारः पूर्ववत् ।
शूषो बलम् । सूर्यश्चन्द्रमाश्चोभौ प्रसिद्धौ । ज्योतिः प्रकाशः । संसर्पः

सम्यक्प्रापणीयः पदार्थः । कल्याणं मङ्गलम् । अजुनः श्वेतवर्णः । एतभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे होमा उक्ताः । अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिधीयते । कल्पः—“ औदुम्बरेण पात्रेण धूणो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति—विपश्चिते पवमानायेति ग्रहणसादनौ ” इति । पाठस्तु—

विपश्चिते पवमानाय गायत । मही न
धाराऽत्यन्धो अर्पति । अहिर्ह जीर्णामतिसर्पति
त्वचम् । अत्यो न क्रीडन्नसरद्वृषा हरिः ।
उपयामगृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा, इति ।

हे कात्विग्यजमाना विपश्चितेऽभिज्ञाय पवमानाय शोधकाय मृत्यवे गायत स्तौत्रे-
गानि कुरुत । अयं मृत्युदेवो मही न धारा महती वृष्टिधारेवान्धोऽन्मत्यर्पत्यति-
शयेन प्राप्नोति । यथा वृष्टिधारयाऽन्नं समृद्धं भवति, एवमस्यानुग्रहेणाप्यन्नसमु-
द्धिर्भवति । अस्य देवस्य विनाशाभावे दृष्टान्तः । अहिर्ह सर्प इव जीर्णां त्वचमति-
सर्पति । यथा सर्पो जीर्णां त्वचमतिमुच्य स्वयं जीवन्नेव परतः सर्पति न तु त्वचा सह
म्रियत एवमयं मृत्युदेवोऽपि न म्रियत इत्यर्थः । किंचात्यो न व्याप्त इव क्रीडन्नयं
मृत्युवृषा कामाभिवर्षको हरिः पापहर्ता च भूत्वाऽसरत्तर्वत्र प्रवृत्तः । हे पशुरस
त्वमुपयामगृहीतोऽसि पृथिवीकार्येणौदुम्बरपात्रेणोपयामाख्येन गृहीतोऽसि । तादृशं
त्वां मृत्यवे जुष्टं प्रियं गृह्णामि । अनेन मन्त्रेण ग्रहणम् । एष वेदिप्रदेशस्ते योनिः
स्थानमतो मृत्यवे मृत्युप्रीत्यर्थं त्वामत्र सादयामि ।

कल्पः—“ अथ जुहोत्यपमृत्युमपक्षुधम् ” इति । पाठस्तु—

अपमृत्युमपक्षुधम् । अपेतः शपथं जहि । अधो नो
अन्न आवह । रायस्पोषं सहस्रिणम् (१) ।
ये ते सहस्रमयुतं पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे ।
तान्यज्ञस्य मायया । सर्वानवयजामहे, इति ।

हेऽग्ने मृत्युं मरणमपजहि । क्षुधं क्षुद्धाधामपजहि । इतोऽस्मात्सकाशाच्छपथं
परकीयं शपमपजहि विनाशय । अथ तद्विनाशानन्तरं नोऽस्माकं सहस्रिणं
सहस्रसंख्यायुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिमावह संपादय । हे मृत्यो मर्त्याय हन्तवे
मनुष्यं हन्तुं ते तव ये सहस्रमयुतं च पाशाः सन्ति तान्यज्ञस्य मायया । यज्ञो वै
विष्णुरिति श्रुतेः । परमेश्वरस्य मायया शक्त्याऽवयजामहे विनाशयामः ।

कल्पः—“ तस्येडामनु भक्षो भक्षयति । भक्षोऽस्यमृतभक्षः ” इति । तस्य
पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेत् । पाठस्तु—

भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपति-
स्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः ।
उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि, इति ।

हे ग्रह त्वममृतभक्षोऽमृतवत्पित्या भक्षणार्हो मम भक्षोऽसि । तस्य ते तादृ-
शस्य तदांशमुपहृतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव मृत्युपीतस्य मृत्युदेवेन
प्रथमं पीतस्य, अमृतवतोऽमृतसमानेन स्वादुत्वेनोपेतस्य, स्वगाकृतस्य स्वाधीन-
त्वेन संपादितस्य मधुमतो मायुर्युक्तस्य । उपहृतस्थानुज्ञातस्य ।

कल्पः—“ भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन्प्रतिष्ठापयते मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवा-
कशेषेण ” इति । पाठस्तु—

मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि
(२) । अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि ।
बधिर आक्रन्दयितरप्राज । असावेहि । अह-

स्तोस्त्वा चक्षुः । असावेहि । अपादाशो
मनः । असावेहि । कवे विप्रंचिते श्रोत्रं ।
असावेहि (३) । सुहस्तः सुवासाः । ब्रूदो
नामास्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेद ।
असावेहि । अग्निर्मे वाचि श्रितः । दामघृ-
दये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्म-
णि । वायुर्मे प्राणे श्रितः (४) । प्राणो
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये ।
हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
चन्द्रमा मे मनसि श्रितः (५) । मनो
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । दिशो मे श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं
हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । आपो मे रेतसि श्रिताः (६) ।
रेतो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरी-
रं हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः
(७) । लोमानि हृदये । हृदयं मयि ।
अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले

श्रितः । बलं हृदये । हृदयं मयि । अह-
 ममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि
 श्रितः (८) । मूर्धा हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे
 मन्यौ श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा मं
 आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृतं । अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म
 आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुन-
 राकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिर्निर्वावृ-
 धानः । अन्तर्हिष्ठत्वमृतस्य गोपाः (९), इति ।

सहस्रिणमिहि श्रोत्रासावेहि प्राणे श्रितो मनसि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु
 श्रिता मूर्ध्नि श्रित आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ।

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्योषधिवनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य
 ईशान आत्मा पुनर्मे त्रयोदश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्यायेऽ-
 षमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

येयं वागस्माभिर्वक्ष्यमाणा मन्त्ररूपा सेयं मन्त्रा हर्षहेतुः, अभिभूतिर्विरो-
 धिनामभिभवहेतुः, यज्ञानां केतुर्ज्ञानहेतुः । हे वाग्देवि, असौ पूर्वोक्तमन्त्रादि-
 गुणवती भूत्वैहि समागच्छ । योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती दर्शनशक्त्यभा-
 वादन्वः, उच्छ्वासाक्रियायामप्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो

भूत्वा समागच्छ । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्वाधिरः ।
उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः
सन्नागच्छ । यदिदं चक्षुरिन्द्रियं तदहस्तोः । आदानशक्तिराहित्यादहस्तम् । हे
चक्षुरिन्द्रिय तादृशं त्वामाह्वयामि तथाविधः सन्नोहि । यदिदं मनोऽस्ति तदपा-
दाशो गमनशक्त्यभावात्पादरहितं सर्वगोचरत्वाद्व्यापकम् । हे मनस्तथाविधं भूत्वा
समागच्छ । श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवेदनसद्भावात्कविरूपं, तच्च शब्दान्विविच्य प्रक-
र्षेण चेतयत इति विप्रचित्तिः । तादृश हे श्रोत्र तथाविधं भूत्वा समागच्छ ।
योऽयं सर्वेन्द्रियस्वामी जीवात्मा सोऽयं हस्तस्वामित्वात्सुहस्तः, सुष्ठु देहे वसना-
त्सुवासाः, मर्त्येषु मरणयुक्तेषु देहेष्वमृतो मरणरहितः सन्वर्तते । तादृश जीव त्वं
शूषो नामासि सर्वव्यापारसमर्थत्वात्प्रबल इत्येतादृशनामधार्यसि । तादृशं त्वामहं
तथैव जानामि । त्वं तादृशो भूत्वाऽस्मिन्नेव शरीरे समागच्छ । वागिन्द्रियस्या-
ग्निभिमानिदेवता । अत एव शास्त्रान्तरे श्रूयते—“ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश-
द्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ” इत्यादि । सोऽग्निर्मम वागिन्द्रिये श्रितो
भवतु । सा च वाङ्मदीये हृदयेऽन्तःकरणे श्रिता भवतु । तच्च हृदयं मध्यहंक-
र्तारं जीवात्मानि श्रितं भवतु । अहं चामृते विनाशरहिते जगत्कारणे मायाविद्या-
शक्त्यव्याकृतादिशब्दैर्वेदेषु श्रूयमाणे प्रधाने श्रितो भवानि । तच्चामृतमव्याकृतं
ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्ये वस्तुनि श्रितं भवतु । एवं वायुर्मे
प्राणे श्रित इत्यादिपर्याया व्याख्येयाः । अन्तिमे पर्याये प्रथम आत्मशब्दो
ब्रह्माण्डरूपविराड्देहवर्तिनमिन्द्रवाय्वादिदेवतासमूहमाचष्टे । द्वितीय आत्मशब्दोऽ-
नुष्ठातृदेहवर्तिनं वाक्प्राणादिसंघातमाचष्टे । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् । योऽयं मृत्यु-
ग्रहर्भात्या पलायितुमुद्युक्तो मदीय आत्मा देहः स पुनरागच्छतु । आयुरपि पुन-
रागच्छतु । प्राणोऽपि पुनरागच्छतु । आकूतं मनसः संकल्पः सोऽपि पुनराग-
च्छतु । योऽयं वैश्वानरो जाठराग्निः सोऽयमपि रश्मिभिर्वर्धमानोऽमृतस्यान्नस्य
गोपा रक्षकः सन्मदीयशरीरस्यान्तस्तिष्ठतु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिहितः । एतावता सावित्राग्निचयनाङ्गमन्त्रप्रतिपादकां
अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्ननुवाके
ध्यानरूपा सावित्राग्निविद्याऽभिधीयते । आदौ तावन्मृत्युग्रहशेषत्वे मन्त्रद्वयं
विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्देवान्सृजत । ते पाप्मना संदिता
अजायन्त । तान्व्यद्यत् । यन्व्यद्यत् । तस्माद्वि-
द्युत् । तमवृश्चत् । यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः ।
तस्माद्यत्रैते देवतै अभिप्राप्नुतः । वि च हैवा-
स्य तत्र पाप्मानं दतः (१) । वृश्च-
तश्च, इति ।

प्रजापतिसृष्टा ये देवास्ते पाप्मना संदिताः संयुक्ता एवोत्पन्नाः । स प्रजाप-
तिस्तान्देवान्पाप्मनः सकाशाद्व्यद्यद्वियोजितवान् । अत एव व्यद्यदिति व्युत्पत्त्या
तस्या देवताया विद्युन्नाम संपन्नम् । तं च पाप्मानमवृश्चच्छिन्नवान् । अवृश्चदि-
त्यनयैव व्युत्पत्त्या वृष्टिनाम संपन्नम् । यस्मादेवं तस्माद्यत्र कर्मण्येते विद्युद्वृष्टि-
देवते आभिमुख्येन प्राप्नुतस्तत्रास्य यजमानस्य पापं वियोजयतो विच्छिन्नं च
कुरुतः ।

विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति—

सैषा मीमांसाऽग्निहोत्र एव संपन्ना । अथो

आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति, इति ।

येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया मीमांसा सेयमग्निहोत्र एव संप्रान्ता न त्वन्यत्रे-
त्येकं मतम् । एतदेवाऽऽश्रित्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेव-
माहुः । सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु मन्त्रद्वयमनुष्ठेयमिति । तदिदं मतमाश्रित्याऽऽपस्तम्बा-
दयो वर्तन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण तदाह—

होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदासि विद्यं मे

पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् । वृष्टि-
रासि वृश्च मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो
वेष्टा वा । वि च हैवास्यैते देवते पाप्मानं
यतः (२) । वृश्चतश्च, इति ।

हे देवते त्वं विद्युद्वियोगहेतुरासि । अतो मे पाप्मानं विद्य वियोजय । तथा
हे देवते वृष्टिश्छेदनहेतुरासि । अतो मे पाप्मानं वृश्च च्छिन्धि । एतयोर्मन्त्रयो-
र्मृत्युग्रहे होष्यन्तित्यादिविधिः सर्वयज्ञविषयो यक्ष्यमाण इत्यादिविधिः । वि च
हेत्यादि पूर्ववत् ।

तदेवं सावित्राग्निविषयं चयनं परिसमाप्य तद्विषयां विद्यां वक्तुमाख्यायि-
कामाह—

अत्यहो हाऽऽरुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य
प्रजिघाय । परेहि । पृक्षं दय्यांपातिं पृच्छ । वेत्थ
सावित्रा ३ न वेत्था ३ इति । तमागत्य पप्रच्छ ।
आचार्यो मा प्राहैषीत् । वेत्थ सावित्रा ३ न
वेत्था ३ इति । स होवाच वेदेति (३), इति ।

अहः पाप्मानमतिक्रम्य वर्तत इत्यत्यहः । एतन्नामको मुनिररुणस्य पुत्रः ।
स च स्वशिष्याय कस्मैचिद्ब्रह्मचारिणे प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तं ब्रह्मचारिणमन्यस्य
मुनेः समीपे प्रेषयामास । भो ब्रह्मचारिन्, ध्यांपातनामकस्य मुनेः पुत्रं दय्यांपातिं
पृक्षनामकं मुनिं गत्वा सावित्राग्निं वेत्थ न वेत्थेत्येवं प्रश्नं कुर्विति । स च ब्रह्म-
चारी तं पृक्षं गत्वा स्वकीयस्याऽऽचार्यस्याऽऽज्ञां कथयित्वा तथैव सावित्रं
जानासि न वेत्येवं पप्रच्छ । स च पृक्षो वेदेत्युत्तरमुक्त्वान् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रश्नानां पृक्षस्योत्तराणां च परम्परां दर्शयति—

स कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । परोरंजसीति ।
कस्तद्यत्परोरंजा इति । एष वाव स परो-

रजा इति होवाच । य एष तपति । एषोऽर्वा-
ग्रजा इति । स कस्मिन्त्वेष्ट इति । सत्य
इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति (४) ।
कस्मिन्नु तप इति । बल इति । किं तद्वल-
मिति । प्राण इति । मा स्म प्राणमतिपृ-
च्छ इति माऽऽचार्योऽब्रवीदिति होवाच
ब्रह्मचारी, इति ।

हे मुने यदि सावित्रमग्निं वेत्सि - तर्हि सोऽग्निः कस्मिन्नाश्रये प्रतिष्ठित इति
ब्रह्मचारिणः प्रश्नः । रजसा रजोगुणयुक्ताज्जन्ममरणप्रवाहरूपात्संसारत्वर-
स्ताद्यो वर्तते सोऽयं परोरजास्तस्मिन्नाश्रयं सावित्रोऽग्निः प्रतिष्ठित इति प्रश्नस्यो-
त्तरं यत्त्वयोक्तं तद्विस्पष्टं वक्तव्यम् । कोऽयं परोरजा इति प्रश्नः । य एष
मण्डलात्मा दृश्यते स एष एव परोरजा इत्युत्तरम् । मांसचक्षुषा दृश्यमान एष
मण्डलात्मा संसारमध्यवर्तित्वादर्वाग्रजा एव न तु परोरजा इत्यतो नैत-
द्युक्तमुत्तरम् । किं तु, एष सोऽग्निः कस्मिन्संसारतीत आश्रये प्रतिष्ठितः स
वक्तव्य इति प्रश्नः । यत्सयं पारमार्थिकं वस्तु तस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युत्तरम् । तच्च
सत्यं वस्तु किमिति प्रश्नः । केन साधनेन लभ्यत इत्यभिप्रायः । तपसा लभ्यत
इत्यभिप्रेत्य तप एव सत्यमित्युत्तरमुक्तम् । तच्च साधनरूपं तपः कस्मिन्प्रतिष्ठा-
तमिति प्रश्नः । साति शरीरबले तपसोऽनुष्ठातुं शक्यत्वाद्धले तपः प्रतिष्ठितमित्यु-
त्तरम् । बलकारणवस्तुनो विवाक्षितत्वात्किं तद्वलमिति प्रश्नः । प्राणस्य बलका-
रणत्वमभिप्रेत्य प्राणो बलमित्युत्तरमुक्तम् । अनया प्रश्नोत्तरपरम्परया सावित्रस्याग्नेः
प्रतिष्ठारूपं यत्सत्यं वस्तु तत्प्राणदेवतारूपेण शरीरे प्रतिष्ठितम् । तत्तथैव ध्यातव्य-
मिति निर्णयः संपन्नः । प्राणादूर्ध्वं वस्त्वन्तरप्रश्नो न कर्तव्य इत्येतादृशीमाचा-
र्याज्ञां ब्रह्मचार्युक्तवान् ।

अथ प्रसङ्गात्सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकं संवादं निषेधति—

स होवाच प्लक्षो दय्यां पातिः । यद्वै ब्रह्मचा-

रिन्प्राणमत्यप्रक्ष्यः । मुर्धा ते व्यपतिष्यत् ।

अहमुत आचार्याच्छ्रेयान्भविष्यामि । यो
मां सावित्रे समवादिष्टेति (५) । तस्मा-
त्सावित्रे न संवदेत, इति ।

स पृक्षो ब्रह्मचारिणं प्रत्येवमुक्तवान् । हे ब्रह्मचारिस्त्वदीयेनाऽऽचार्येण तुभ्य-
मत्यन्तं हितमेवोक्तम् । यदि त्वं प्राणदेवतां सर्वोत्तमामतिक्रम्य तदाश्रयत्वेनान्यां
देवतां पृच्छेत्त(स्त)दा तव मूर्धा विपतेत् । अतो नास्त्येव प्राणादुत्तमा देवता । किंच
यस्त्वदीय आचार्यो मां प्रति सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्येण संवादं कृतवान् ।
तस्मात्तव संवन्धिन आचार्यादहमेवातिशयेन प्रशस्तो भविष्यामि । यस्मादस्मि-
न्नुपाख्याने प्लक्ष एवमुवाच तस्माद्दहस्ये सावित्रविज्ञाने कश्चिदपि मात्सर्येण
संवादं न कुर्यात् । किं त्वाचार्योपदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं न्यायः सर्व-
ेष्वप्युपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः ।

विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनिषेधमेव प्रशंसति—

स यो ह वै सावित्रं विदुषां सावित्रे संवदेते ।
सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु ह वा अस्मा
असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो
मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै
बलं प्राणं मन्यते, इति ।

सो यो ह वै यः कोऽपि विद्यागर्वपराधीनः पुमान्सावित्रमग्निं विदुषा ध्यानेन
साक्षात्कृतवता पुरुषेण सह तस्मिन्सावित्राग्निविषये मात्सर्येण संवादं करोति स
खल्वस्मिन्विदुषि स्वकीयां श्रियं प्रक्षिपति । तदेव स्पष्टी क्रियते—असौ मात्सर्य-
ग्रस्तः पुमांस्तपन्सावित्रध्यानादिरूपं तपःकुर्वञ्छ्रियं तपःफलरूपमस्मै विदुषेऽनुम-
न्यत एव मदीया श्रीस्तव गच्छेदिति फलमङ्गी करोत्येव । सा च श्रीस्तदीयं
तपोऽप्यस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च तपस्तदीयं बलमस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च
बलं तदीयं प्राणं देवतारूपम् । मात्सर्यग्रस्तः सर्वस्मादेतस्माद्भ्रश्येत् । विद्वांस्तु
सर्वैरप्येतैरभिवर्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदेत ।

अथ संज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्रतिपादितः स सर्वोऽपि सावि-

त्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः
प्रथमतृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

स यदाह । संज्ञानं विज्ञानं दर्शाह—

ष्टेति । एष एव तत् (६), इति ।

स मन्त्रभागः संज्ञानं दर्शेत्याभ्यामनुवाकाभ्यां यद्वस्तु ब्रूते तद्वस्तु ध्यातव्यम् ।
एष सावित्रोऽग्निरेव ।

कृष्णपक्षस्याहोरात्रयोः प्रतिपादकयोः पञ्चमसप्तमानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता

सुन्वतीति । एष एव तत्, इति ।

उक्तानुवाकचतुष्टयतात्पर्यं निगमयति—

एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः, इति ।

प्रथमपञ्चमयोरुक्तानि यानि शुक्लकृष्णपक्षगतान्यहानि तानि सर्वाण्येष
सावित्रोऽग्निरेव । तृतीयसप्तमयोरुक्ताः शुक्लकृष्णपक्षगता रात्रयो याः सन्ति ताः
सर्वा एष सावित्राग्निरेव ।

चित्र इत्यस्मिन्द्वितीयानुवाके प्रोक्ताः शुक्लपक्षाहर्गता ये मुहूर्ता दातेत्यस्मि-
न्धृत्यानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये मुहूर्ता सवितेत्यस्मिन्षष्ठानुवाके प्रोक्ताः
कृष्णपक्षाहर्गता ये मुहूर्ता अभिशस्तेत्यस्मिन्नष्टमानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये
मुहूर्तास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरव रूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता

संविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति ।

एष एव तत् । एष ह्येव तेऽहो मुहूर्ताः ।

एष रात्रेः (७), इति ।

पवित्रमित्यस्मिन्नवमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश शुक्लपक्षाः सहस्वानित्यस्मिन्द-
शमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश कृष्णपक्षाः, अरुण इत्यस्मिन्नेकादशानुवाके

प्रोक्ता अधिकमासेन सह ये त्रयोदश मासास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्तस-
हयानरुणोऽरुणरंजा इति । एष एव तत् ।
एष ह्येव तेऽर्धमासाः । एष मासाः, इति ।

एजत्का इत्यस्मिन्द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये सिकताविशेषास्तेषामपि सावित्रा-
ग्निरूपत्वं द्रष्टव्यम् ।

अग्निष्टोम इत्यस्मिंश्चतुर्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञकृतवः, अग्निरित्यस्मिन्पञ्च-
दशानुवाके प्रोक्ता य ऋतवः, प्रजापतिरित्यस्मिन्षोडशानुवाके प्रोक्तो यः संव-
त्सरस्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुः
प्रजापतिः संवत्सर इति । एष एव तत् ।
एष ह्येव ते यज्ञकृतवः । एष ऋतवः (८) ।
एष संवत्सरः, इति ।

इदानीमित्यस्मिन्त्रयोदशानुवाके प्रोक्ता ये मुहूर्तानां संवन्धिनोऽवान्तस्मुहूर्ता-
स्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः, इति ।

सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह—

जनको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समार्जगाम । तः
होचुः । यो वा अस्मान्वेद । विजहत्पाप्मानं-
मेति (९) । सर्वमायुरीति । अभि स्वर्गं लोकं
जयति । नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति, इति ।

विदेहदेशाधिपतिर्जनको राजा तत्फलजिज्ञासुरहोरात्राभिमानिभिर्देवैः सह संगतिं कृतवान् । तं जनकं प्रति ते देवास्तत्फलमेवमूचुः । यः कश्चिदस्मानिहोरात्रदेवान्वेद सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते सोऽयं पुमान्स्वकीयं पाप्मानं विजहत्परित्यजन्नेति संचरति । अपमृत्युराहित्यात्सर्वमप्यायुः प्राप्नोति । अन्ते च स्वर्गलोकमभिजयति । अस्य स्वर्गलोके कदाचिदप्यन्नं न क्षीयत इति ।

एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य श्रुतिः स्वयमेव वेदितुस्तत्फलमाह—

विजहंद् वै पाप्मानमेति । सर्वमायुरेति । आभि
स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते ।
य एवं वेद, इति ।

पुनरपि फलं विशदीकर्तुं कस्यचिद्वर्षेर्वृत्तान्तमुदाहरति—

अहीना हाऽऽश्वथः । सावित्रं विदांचकार (१०) ।
स हं हंसो हिरण्मयो भूत्वा स्वर्गं लोकमियाय । आदि-
त्यस्य सायुज्यम्, इति ।

अहीनानामकः कश्चिद्वर्षेर्वृत्तान्तनामकस्य मुनेः पुत्रः । हशब्दस्तत्प्रसिद्धार्थः । स मुनिरेतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा विदांचकार साक्षात्कृतवान् । स खलु देहान्ते सुवर्णदेहो हंसो भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्तवान् ।

वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विशदयति—

हंसो ह वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

उक्तं फलमुपाख्यानान्तरेण द्रढयति—

देवभागो हं श्रौतर्षः । सावित्रं विदांचकार ।
तं हं वागदृश्यमानाऽभ्युच (११) । सर्व-
वत गौतमो वेद । यः सावित्रं वेदेति । सहो-

वाच । कैषा वागसीति । अयमहं सावित्रः ।

देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभ्रदिति ।

एतावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निष-

पात । नमो नम इति (१२) । स होवाच । मा

भैषीगौतम । जितो वै ते लोक इति, इति ।

देवान्भजतीति देवभाग एतन्नामकः कश्चिन्मुनिः श्रौतर्षः श्रौतानुष्ठानाभिज्ञः । स च मुनिः सावित्रमग्निं ध्यानेन साक्षात्कृतवान् । तं सावित्राग्निस्वरूपमात्मानं पश्यन्तं देवभागं काचिद्वागदृश्यमाना सत्याभिमुख्येनैवमुवाच यो देवभागः सावित्रमग्निं वेद साक्षात्करोति सोऽयं गौतमो गौतमगोत्रोत्पन्नो मुनिः सर्वमपि जगद्वेद । बतःऽऽश्चर्यमेतत्तस्य सर्वज्ञत्वमिति । तदेतद्वचनं श्रुत्वा केयं वागित्येवं स मुनिः पप्रच्छ । सा च वागेवमुत्तरमुवाच । अहं सावित्राग्निरूपः सन्नयमत्र वर्ते । कीदृशोऽहं सर्वेषां देवानामुत्तमलोकरूपः सर्वेऽपि देवा मय्येव निवसन्ति । किंच गुह्यं महो विभ्रत्सर्ववेदान्तेषु गोप्यं तेजो धारयन्निहास्मीति । एतावति सावित्राग्निदेवस्य वचने श्रुते सति तदानीमेव स गौतमो मुनिः स्वकीयेन वस्त्रेण यज्ञोपवीतं कृत्वा महत्या भक्त्या नमो नम इत्युच्चारयन्भूमौ दण्डवन्निपपात । तदानीं तदीयभक्त्या तुष्टः स खलु सावित्रोऽग्निस्तमनुगृह्णन्नेवमुवाच । हे गौतम मा भैषीरिदं सावित्राग्निज्ञानं सफलं जातं न वेति भयं मा कार्षीः । सर्वथा ते तवापेक्षितो लोकः फलविशेषो जितस्त्वया लब्ध इति ।

उपाख्यानेन दृढीकृतं फलमुपसंहरति—

तस्माद्ये के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः, इति ।

अथोपासनालम्बनभूतं सावित्रमन्त्रमुद्धरति—

स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽभि-

षिक्तं वेदं । श्रिया हैवाभिषिच्यते । घृणिरिति द्वे

अक्षरैः । सूर्य इति त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि

(१३) । एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽ-

भिषिक्तम् । य एवं वेद । श्रिया हैवाभिषिच्यते, इति ।

यः कश्चित्पुमान्सावित्रस्याग्नेः पदं गमकमष्टभिरक्षरैरुपेतं मन्त्रं श्रीबीजेनोभयतः संवद्धं वेदोपास्ते मन्त्रमुच्चारयन्तदर्थं स्वस्वरूपत्वेनानुसंधाति । स पुमानादित्य-
प्राप्तिरूपया श्रियाऽभिषिक्तो भवति । तस्मिन्मन्त्रे घृणिरित्यक्षरद्वयम् । तस्य शब्दस्य दीप्यमान इति वाच्योऽर्थः । सूर्यपदे यकारात्प्राचीनो रेफ ईकारेण लुप्तेन सह मध्याक्षरत्वेन गणनीयः । ततस्त्रीण्यक्षराणि संपद्यन्ते । सुष्ठु ईरणं गतिर्यस्यासौ सूर्यः । अदितेः पुत्र आदित्यः । सोऽयमष्टाक्षरो मन्त्र आदावन्ते च श्रीबीजेन युक्तोऽनुसंधातव्यः । उपसंहारार्थं पुनः फलवचनमुक्तम् ।

सावित्रवेदनमृगुदाहरणेन प्रशंसति—

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरैः परमे

व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तं न वेद किमुचा करिष्यति । य इत्त-

द्विदुस्त इमे समासतु इति, इति ।

तदेतत्सावित्राग्निमाहात्म्यं कयाचिदृचा विस्पष्टमुक्तम् । विविधं रक्षकं व्योम यद्वा निर्लेपत्वेन सर्वगतत्वेन चाऽऽकाशसदृशत्वाद्व्योम जगत्कारणं वस्तु तच्च भूताकाशवज्जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परममुत्कृष्टं तदेव सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्चाक्षरं विनाशरहितं तस्मिन्वस्तुनि ऋचं ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्रा आश्रिताः । आश्रितत्वं च द्विविधम्—तत्रोत्पन्नत्वं तत्प्रातिपादने पर्यवसानं च । तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिर इति श्रुत्या सर्वैर्हूयमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादृगादीनामुत्पत्तिरान्नाता । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्या तत्प्रातिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्मादृगादयस्तस्मिन्क्षरेऽवस्थिताः । किंच न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किंतु मन्त्रप्रातिपाद्याः सर्वे

देवा अपि जगत्कारणेऽधिनिषेदुरवस्थिताः । यस्मिन्सावित्राग्निश्च परवस्तुनि सर्वे समाश्रितास्तं सावित्राग्निं यो न वेदासावविद्वान्पठ्यमानयाऽपि ऋचा किं नाम प्रयोजनं करिष्यति सर्वोऽपि वेदस्तद्वेदनायैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिरुक्तिः । वेदनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात्तत्पाठो नात्यन्तं सप्रयोजनः । य एव पुरुषार्थिनस्तत्सावित्राग्निवत्त्वं विदुस्ते सर्वेऽपीमेऽस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः समासते सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ।

इत्थमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतम् । तस्या उदाहताया ऋचस्तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽर्थोऽस्ति ।

यः सावित्रं वेदं (१४), इति ।

ऋगादीनां त्रयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्ववेदनपर्यवसायित्वादविदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्णायां नावा प्रयोजनं पश्यामः ।

वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति—

तदेतत्परि यद्वैवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गं

लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि संपश्यन्, इति ।

तदेतदादित्यमण्डलरूपं देवचक्रं देवतारूपं चक्रं सत्स्वर्गलोक एति संचरति । कीदृशं परि यदहोरात्रनिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तम्, आर्द्रमादित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्भवीभूतम् । अत एव पिन्वमानं सर्वेषां प्रीणयितुं विश्वा भूतानि स्थावरजङ्गमरूपान्सर्वान्प्राणिनो विजहत्परित्यजद्वर्तते तदीयगुणदोषैर्न लिप्यत इत्यर्थः । संपश्यत्साक्षित्वेन सर्वान्प्राणिनोऽवलोकयद्वर्तते ।

इत्थं वेद्यं स्वस्वरूपमभिधाय तद्वेदितुस्तत्प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति—

आर्द्रो ह वै पिन्वमानः । स्वर्गं लोक एति ।

विजहन्विश्वा भूतानि संपश्यन् । य एवं वेद इति ।

उपाख्यानान्तरेण वेदनं प्रशंसति—

शूषो ह वै वाष्ण्येयः । आदित्येन समाजंगाम ।

त० हौवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै

स्वर्ग्योऽग्निः । पारयिष्णुरमृतात्संभूत इति ।

एष ब्रुव स सावित्रः । य एष तर्पति । एहि

मां विद्धि । इति हैवैनं तदुवाच (१५), इति ।

द्यतो द्यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्वात्रैर्ऋतव एति चकारोवाच नम
इत्यादित्य इति त्रीणि सावित्रं वेदं विद्धि पञ्च च ।

संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहानि चित्रः केतुस्तेऽह्नौ मुहूर्ताः पवित्रं तैर्ऽर्धमासा अग्नि-
ष्टोमो यज्ञकृतव इदानीं मुहूर्तानां जनको ह वा अहिना देवभागः कैषा वाक्शूषो
ह वै षोडश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्यायं
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः शूषनामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थमादित्येन
संगतोऽभूत् । तं शूषं स आदित्य उवाच हे शूष, अत्राऽऽगच्छेमं सावित्रमग्निं
जानीहि । अयमेवाग्निः स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः । अमृतात्पर-
मात्मनः समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । य एष पुरुष आदित्यमण्डले
तपत्येष एव स पूर्वोक्तगुणकः सावित्रोऽग्निस्तस्मादत्राऽऽगच्छ । मामादित्यं सावि-
त्राग्निरूपं विद्धि । तत्तदानीमेनं शूषं प्रत्येतत्सर्वमादित्य उवाच ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयाकाण्डे दशमपपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेषवेदनान्युच्यन्ते । आदौ तावन्मधुत्वसंपादनेन किञ्चिद्वेदनं दर्शयति—

इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं
मधु । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः ।
ता मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः ।
स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च
वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । नास्यै-
ष्टापूर्तं धयन्ति, इति ।

येयं पृथिवी सेयमेव सरघा मधुमक्षिका तथा ध्यायेदित्यर्थः । तस्याः पृथिव्याः संबन्धी सावित्रोऽग्निरेव सारघं सरघाभिर्निष्पादितं मधु तथा भावयेत् । या एताः शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च रात्रयो विद्यन्ते ता उभयविधा अपि मधुकृतो मधुनिष्पादिका मक्षिकोस्थानीयाः स्त्रियः । यानि त्वहानि पक्षद्वये विद्यन्ते ते सर्वेऽपि मधुवृषा मधुनिष्पादका मक्षिकाजातीयाः पुरुषाः । यः कोऽपि पुमानेता मधुकृतः स्त्रियो मधुवृषाश्च पुरुषानुपांस्तेऽस्योपासकस्यैता अहोरात्रयोर्देवता अस्मिन्ध्यातव्ये सावित्रेऽग्नौ मधु कुर्वन्त्युत्तमं फलं संपादयन्ति । अस्योपासकस्येष्टापूर्तं श्रौतस्मार्तकर्मफलं यन्मधुरूपं तत्स्वयं न पिबन्ति किंत्वेनमेव पाययन्ति ।

वेदनस्य फलमुक्त्वा वेदनाभावे तत्फलाभावं दर्शयति—

अथ यो न वेद (१) । न हास्यैता अग्नौ
मधु कुर्वन्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम्, इति ।

अथशब्दः पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थः । यः पुमानहोरात्रदेवता मधुनिष्पादकस्त्रीपुरुषरूपेण नोपास्तेऽस्यानुपासकस्य ध्यातव्येऽग्नौ यन्मधुसदृशं फलं देवतास्तन्न

संपादयन्ति । किंचेष्टापूर्तजन्यं यमन्धुस्थानीयं सारं तद्देवताः स्वयमेव पिबन्ति ।
ऋजीषस्थानीयं निःसारमेवांशमस्मै प्रयच्छन्ति ।

अनुवाकचतुष्टयोक्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनं विधत्ते—

यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद ।
नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छीति । संज्ञानं विज्ञानं
दर्शा दृष्टेति । एतावन्नुवाकौ पूर्वपक्षस्याहो-
रात्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्णुतः
सुता सुन्वतीति । एतावन्नुवाकावपरपक्षस्या-
होरात्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्ति-
माच्छीति । य एवं वेद (२), इति ।

यः पुमान्संज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याहर्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य
रात्रिनामानि प्रस्तुतमित्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य
रात्रिनामानि च प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते सोऽयं तेष्वहोरात्रे-
ष्वार्तिं व्याध्यादिदुःखं न प्राप्नोति । नाहोरात्रेष्विविति पुनरभिधानमुपसंहा-
रार्थम् ।

द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्तानां नामधेयानां वेदनं विधत्ते—

यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद । न
मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छीति । चित्रः केतुर्दाता
प्रदाता सविता प्रसविताऽभिज्ञास्ताऽनुम-
न्तेति । एतेऽनुवाका मुहूर्तानां नामधेयानि ।
न मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छीति । य एवं वेद, इति ।

नवमदशमैकादशोपूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षरूपद्विविधार्धमासानां चैत्रादिमासानां
च नामधेयसंज्ञानं विधत्ते—

यो ह वा अर्धमासानां च मासानां च नाम-

धेयानि वेद । नार्धमासेषु न मासेष्वातिमा-
च्छीति । पवित्रं पवयिष्यन्तस्वहस्वान्तस्सहीयान-
रुणोऽरुणरजा इति । एतेऽनुवाका अर्धमा-
सानां च मासानां च नामधेयानि (३) ।

नार्धमासेषु न मासेष्वातिमाच्छीति । य एवं वेद, इति ।

चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञर्तुसंवत्सराणां नामवेदनं विधत्ते—

यो ह वै यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च
नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संव-
त्सर आतिमाच्छीति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्नि-
र्ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति । एतेऽनुवाका
यज्ञक्रतूनां चर्तूनां च संवत्सरस्य च नामधे-
यानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आति-
माच्छीति । य एवं वेद, इति ।

त्रयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्तैकदेशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामवेदनं विधत्ते—

यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेद । न मुहूर्तानां
मुहूर्तेष्वातिमाच्छीति । इदानीं तदानीमिति ।
एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां
मुहूर्तेष्वातिमाच्छीति । य एवं वेद, इति ।

अत्रानुक्तमपि द्वादशानुवाकोक्तसिक्तानामवेदनमुंकरित्या द्रष्टव्यम् ।

दृष्टान्तपूर्वकं कृत्स्नवेदनं प्रशंसति—

अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति ।
एवमवैतान्क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति ।

स एतेषामेव संलोकताः सायुज्यमश्नुते ।

अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद (४), इति ।

न वेदैव वेदानुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वर्ति-
माच्छीति नव च ।

इयमहोरात्राणां संज्ञानं प्रस्तुतं मुहूर्तानां चित्रः केतुरर्धमासानां पवित्रं
यज्ञक्रतुनामग्निष्टोमो मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदेदानीमथो यथा क्षेत्रज्ञो द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

=====

तत्तत्कालेष्वार्यभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च यथा लोके मार्गे
गन्ता कश्चित्पुमानयं ब्राह्मणसमृद्धो ग्राम एते च वेदविदां गृहास्तत्राप्येते मदीया
बान्धवा इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य क्षेत्रस्य मर्मज्ञो भूत्वा तस्मिंस्तस्मिन्ग्रामे तेषु
तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु चानुप्रविश्य गृहस्वामिवदन्नं भुङ्क्ते । एवमेवाय-
मुपासक एतेषां देवताविशेषाणां क्षेत्रज्ञो ध्यानेन स्थानाभिज्ञो भूत्वा देहपाता-
दूर्ध्वमेतानेव देवान्प्रविश्य देववत्तदीयमन्नं भुङ्क्ते । एवं सर्वमप्यग्निस्वरूपं यो वेद
स पुमांस्तेषामेव देवानां संलोकतामेकलोकनिवासं सायुज्यमेकत्र सहावस्थानं च
प्राप्नोति । प्राप्य च पुनर्मृत्युरहितो भवति ।

इति श्रीभत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैवादशोऽनुवाकः ।

दशमे सावित्राग्न्यवयवानां नामवेदनमुक्तम् । एकादशेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विद्या प्रशस्यते । तत्राऽऽदावन्वयव्यतिरेकोपयुक्तं पुरुषद्वयमुपन्यस्यति—

कश्चिद्ध वा अस्माल्लोकात्प्रेत्यं । आत्मानं
वेद । अयमहमस्मीति । कश्चित्त्वं लोकं न

प्रतिप्रजानाति, इति ।

लोके विवेकी विवेकरहितश्चेति द्वौ पुरुषौ । तत्र कश्चिद्विवेकी पुमानस्मालो-
कात्प्रत्यक्षतो दृश्यमानादेहादिसंवातात्पेत्य विवेकेन स्वयं पृथग्भूत्वाऽऽत्मानं
स्वस्वरूपं वेद । केन प्रकारेण वेदेति तदुच्यते—अयं सावित्रोऽग्निरादित्यरूपः
सर्वात्मकः सोऽहमस्मीति वेत्ति । अन्यस्तु कश्चिद्विवेकी स्वं लोकं देहेन्द्रियादि-
व्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्याऽऽलोकयितुं शक्यं स्वमात्मानं न वेद ।

तावुभौ पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति—

अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः । स्वं लोकं न
प्रतिप्रजानाति । अथ यो हैवैतमग्निं
सावित्रं वेद । स एवास्माल्लोकात्प्रेत्य ।
आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति (१) ।
स स्वं लोकं प्रतिप्रजानाति, इति ।

यः पुमानग्निमुग्धो विद्यारहितः केवल एवाग्निः क्रतुनिष्पत्तिद्वारा पुरुषार्थं
प्रयच्छतीत्येवं भूतो धूमतान्तः पुनः पुनः कर्मस्वेव प्रवृत्तो धूमोपलक्षितकर्मव्यापा-
रेण ग्लानिं प्राप्तो भवति । स पुमान्वर्णाश्रमाधारमानुषदेहरहितं देवतारूपं स्वमा-
त्मानं न जानाति । अथ तस्माद्विलक्षणो यः पुमानेतं ध्यातव्यं सावित्रमग्निं वेद
स एव पुमानस्माद्वर्णाश्रमाधारत्वेनावलोक्यमानादेहादिविवेकेन पृथग्भूत्वा स्वात्मान-
मयं सावित्रोऽग्निरहमस्मीत्येवं वेद । स एव स्वं लोकं विवेकिभिरवलोकयितुं
योग्यं निजस्वरूपं प्रति विविच्य सम्यग्जानाति ।

उभयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति—

एष उ चैवैनं तत्सावित्रः ।
स्वर्गं लोकमभिवहति, इति ।

तत्तदा देहपातादूर्ध्वमेव एवोपासितः सावित्रोऽग्निरेनमुपासकमादित्यसायुज्य-
रूपं स्वर्गलोकं प्रापयति ।

अथ विद्यारहितस्य समृद्धफलाभावलक्षणं व्यतिरेकं दर्शयति—

अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्मिभः क्रियते । इतिरा-

त्रायादीक्षिषत । इतिरात्राय व्रतमुपागुरिति ।

तानिहानेवंविदुषः । अमुष्मिँल्लोके शैवधिं धयन्ति ।

धीतः हैव स शैवधिमनु परैति, इति ।

सयुग्मिभ्यजमानेन सहावस्थितैरहोरात्रदेवैरेवेदं कर्म क्रियते । न ह्यहोरात्राभिमानिनो देवान्वश्चयित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यम् । अहोरात्रव्यतिरिक्तस्य कालविशेषस्याभावात् । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यासंयुक्ता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना अदीक्षिषत नियमं स्वीकृतवन्तः । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना व्रतमुपागुरित्यमविशेषं प्राप्ता इत्येवं ये यजमाना विद्यासंयुक्ता ये च विद्यारहितास्तान्सर्वानहोरात्रदेवता जानन्तीति शेषः । एतेषु द्विविधेषु मध्ये यः पुमानेवं पूर्वोक्तरूपं सावित्रमग्निं न वेत्ति तस्यानेवंविदुषो यजमानस्य शैवधिं निधिसमानं फलं स्वर्गलोके धयन्त्यहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्सारं पिबन्ति । स विद्यारहितो यजमानो धीतमहोरात्रैः पीतं शैवधिं कर्मफलमनु पश्चान्निष्पीडितरसेक्षुवाग्निःसारं परैति प्राप्नोति ।

विद्यारहितस्य संपूर्णफलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्यासंयुक्तस्य तत्सद्भावरूपमन्वयं दर्शयति—

अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद (२) । तस्य

हैवाहोरात्राणि । अमुष्मिँल्लोके शैवधिं न

धयन्ति । अधीतः हैव स शैवधिमनु परैति, इति ।

विद्याहीनद्वैलक्षण्यार्थोऽथशब्दः । यः पुमानेन सावित्रमग्निं यथोक्तप्रकारेण वेद तस्यैव शैवधिं निधिसमानं फलमहोरात्रदेवताः स्वर्गलोके न धयन्ति स्वयं न पिबन्ति । किंतु तस्यैव सर्वं प्रयच्छन्ति । अधीतं तैर्देवैरपीतं शैवधिं निधिसदृशं संपूर्णं कर्मफलं स विद्वाननुक्रमेण प्राप्नोति ।

इत्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विदुषः फलब्राह्मण्यं दर्शितम् । अथ तां विद्यां प्रशंसितुमुपाख्यानं दर्शयति—

भरद्वाजो ह त्रिमिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवाच । तः
ह जीर्णिः स्थविरः शयानम् । इन्द्र उपव्रज्यो-
वाच । भरद्वाज । यत्तं चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमे-
नेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैनेन चरेयमिति
होवाच (३) । तः ह त्रीणिरिह पानविज्ञाता-
निव दर्शयांचकार । तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमा-
ददे । स होवाच । भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा
एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिमिरायुर्भि-
रन्ववोचथाः । अथ त इतरदनूक्तमेव । एहीमं
विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति (४) । तस्मै हैत-
मग्निः सावित्रमुवाच । तः स विदित्वा । अमृतो
भूत्वा । स्वर्गं लोकप्रियाय । आदित्यस्य सायु-
ज्यम्, इति ।

पुरा कदाचिन्द्ररद्वाजाख्यो महर्षिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्न इन्द्रं प्रसाद्य तत्प्रसादाच्छतसंवत्सरपरिमितानि त्रीण्यायुषि लब्ध्वा तैरायुर्भिर्ब्रह्मचर्य-
मुवाच वेदाध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले वासं कृतवान् । शतत्रयस्यान्ते जीर्णशरीरं वृद्धमशक्तत्वेन शयानं तं भरद्वाजं प्रतीन्द्र उपेत्योवाच । यच्चतुर्थमायुस्तुभ्यं दद्यामेतेनाऽऽयुषा किं कुर्याः कं पुरुषार्थं साधयसीति । स च वेदाध्ययनमेव करिष्यामीत्युवाच । ततः सर्ववेदाध्ययनकृतयत्नं तं भरद्वाजमुद्दिश्य सर्वाध्ययन-
स्याशक्यत्वं बोधयितुमृग्यजुःसामवेदानां त्रयाणां स्वकीययोगसामर्थ्येन पर्व-
ताकारत्वं संपाद्य गिरित्रयरूपान्पूर्वमविज्ञावानेव वेदानस्मै दर्शयामास । तत-
स्तेषां पर्वतानां मध्य एकैकस्मात्पर्ववान्मुष्टिना पांसूनाददे । आदायैवमुवाच—

हे भरद्वाज, एते त्रयः पर्वता वेदा एव । तत्रैकैकः पांसुरैको वेदस्तस्मादनन्ता वेदास्तेषां मध्ये त्वमेतैस्त्रिभिरायुर्भिरेतन्मुष्टित्रयपरिमितं वेदजातं गुरूपदेशमन्वधी-
तवानसि । अथानन्तरं तवेत्तरद्वेदजातमनधीतमेव । तस्मात्सर्ववेदाध्ययनमशक्यमेव ।
यदि सर्वाध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यगच्छेमं सावित्रमग्निं विद्धि ध्यानेन साक्षात्कुरु ।
अयमेव सावित्रोऽग्निः सर्ववेदविषया विद्येत्येवं बोधयित्वा तस्मै भरद्वाजायैतं
सावित्रमग्निं पूर्वोक्तप्रकारेणोवाच । ततः स भरद्वाजस्तं सावित्रमग्निं ध्यानेन
स्वात्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयममृतो देवो भूत्वा वर्तमानदेहादूर्ध्वं स्वर्गं
प्राप्य तत्राऽऽदित्यसायुज्यं प्राप्तवान् ।

इत्थमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाजवदन्यस्यापि वेदितुस्तत्फलं
दर्शयति—

अमृतो ह वै भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कं वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह—

एषो एव त्रयीं विद्या (५) । यावन्तं ह वै
त्रय्या विद्यां लोकं जयति । तावन्तं लोकं
जयति । य एवं वेद, इति ।

येयं सावित्राग्निविद्या, एषैव वेदत्रयीविद्यासमाना । वेदत्रयोक्तसर्वकर्मानु-
ष्ठानेन यावत्फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव प्राप्यते । न ह्यादित्योपाधिकहिर-
ण्यगर्भप्राप्तेराधिकं फलं कर्मकाण्डे किञ्चित्संभवाति ।

अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्तिलक्षणं फलं प्रत्येकमुदा-
हृत्य प्रदर्शयति—

अग्नेर्वा एतानि नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । वायोर्वा
एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं

सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य
 वा एतानि नामधेयानि (६) । इन्द्रस्यैव
 सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।
 बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पते-
 रेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।
 प्रजापतेर्वा एतानि नामधेयानि । प्रजापतेरेव
 सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।
 ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव
 सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
 वेद, इति ।

य एतेऽग्निवाध्विन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । प्रजापतिः सत्यलोक-
 वासी चतुर्मुखः । ब्रह्माण्डदेहाभिमानि विराट्पुरुषो ब्रह्मा । सावित्राग्नेः सर्वदेव-
 तात्मकत्वात्तेषामग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो देवः स्वस्यापेक्षितस्तस्य तस्यैव
 देवस्यैतानि संज्ञानादीनि नामधेयानि । अतस्तत्तद्देवतानामवेन ध्याने सति तत्त-
 देवतासायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्वेदत्रये यत्फलं तत्सर्वमत्र लभ्यत इत्युपपन्नम् ।

अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति—

स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्या-
 ग्निर्मुखम् । असावादित्यः शिरः । स यदेते
 देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मा-
 त्सावित्रः (७), इति ।

अयमहमस्मीति वेदं होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि

ब्रह्मण एव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति सप्त च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

योऽयमग्निर्भूमौ चीयते तस्येष्टकानिर्मितं पक्षपुच्छादिकं विद्यते । यस्तु मन-
सैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु वायुस्वरूप एव न तस्य पक्षपुच्छादिकमास्ति । किंतु
तस्य वायुरूपस्य प्रसिद्धोऽग्निर्मुखत्वेन ध्येयः । असावादित्यः शिरोरूपेण ध्ये-
यः । यदन्यदेवताजातमस्ति तत्सर्वमेते देवते अन्तरेणैतयोरग्न्यादित्ययोर्मध्ये
स वायुः सीव्यति सूच्या वस्त्रमिव संयोजयित्वा विच्छिन्नमेकी करोति ।
यस्मात्सीव्यति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः सावित्र इत्युच्यते । तदेवं सावित्राग्नि-
विद्या समापिता ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स वै ।

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽग्नि भू राश्यसवे विपश्चिते प्रजापतिर्देवानियं वाव
सरषा कश्चिद् वा एकादश ।

संज्ञानं राज्ञीं मुर्धा हृदय एष संवत्सरो नार्धमासेषु न मासेषु नर्चत्वारिं-
शान् ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुद्धणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

अथैकादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सावित्रचयनं प्रोक्तं दशमे हि प्रपाठके ।

नाचिकेताख्यचयनमेकादश उदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाक इष्टकोपधानमन्त्रास्तदुपधानप्रकारः सूत्रकारेणैवं संगृही-
तः—“ एतेन नाचिकेतो व्याख्यातः, नात्र लेखा भवन्ति, एकविंशतिहिर-
ण्येष्टकाः शर्करा वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्यमेवोपधीयन्ते चतुरस्रं परि-
मण्डलं वा लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ” इति । तत्र प्रथम-
मन्त्रमाह—

हरिः ॐ ।

लो॒को॒ऽसि स्व॒र्गो॒ऽसि । अ॒न॒न्तो॒ऽस्य पा॒रो॒ऽसि ।

आ॒क्षि॒तो॒ऽस्य क्ष॒य्यो॒ऽसि । तप॑सः प्र॒तिष्ठा । त्वयी-

द॒म॒न्तः । वि॒श्वं य॒क्षं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भूतम् ।

वि॒श्वं॒स्य भ॒र्ता वि॒श्वं॒स्य ज॒नयि॒ता । तं त्वो॒प॒द॒धे

का॒मदु॒घम॒क्षि॒तम् । प्र॒जाप॑ति॒स्त्वा सा॒दय॑तु ।

तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॒द्ध्रु॒वा सी॒द (१), इति ।

हे प्रथमेष्टकारूपाग्ने त्वं सामान्याकारेण सर्वोऽपि लोकोऽसि । विशेषाकारेण
स्वर्गोऽसि । तथाविधलोकस्वरूपत्वं दीर्घपरिमाणेनान्तराहितोऽसि । तिर्यक्प्रमा-
णेनापि पाररहितोऽसि । इतः पूर्वमक्षितः केनाप्यविनाशितोऽसि । इतः परम-
प्यक्षयो विनाशयितुमशक्योऽसि । तादृशस्त्वं तपसः सर्वैरनुष्ठीयमानस्य प्रतिष्ठा
फलभूमिरत एवाऽऽश्रयः । तादृशे त्वयीदं सर्वं जगदन्तर्भवते । किं किमिति
तदुच्यते—विश्वं यक्षं सर्वं पूज्यं यद्यद्गुरुदेवादिकं पूज्यमास्ति तत्सर्वं त्वयि
वर्तते । विश्वं भूतं यद्यत्पृथिव्यादिभूतजातमास्ति तत्सर्वं त्वयि वर्तते । विश्वं

सुभूतं यद्यत्तुष्टु पृथिव्यादिभूतकार्यं प्राणिशरीरजातं तत्सर्वं त्वयि वर्तते ।
अतस्त्वं विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य जगतो भर्ता पोषकः, विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य
जनयितोत्पादकः । कामदुग्धमपेक्षितकामानां दोग्धारमक्षितं क्षयरहितं तादृशं
त्वामिह भूमावहमुपदधे । प्रजापतिरेव त्वामत्र सादयतु । हे इष्टकेऽङ्गिरस्वद्य-
थाऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं ध्रुवा स्थिरा जाता तथा तथा प्रजाप-
तिदेवतयोपहिता सती ध्रुवा सीद ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

तपोऽसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोप-
दधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२), इति ।

हे द्वितीयेष्टके त्वं तपोऽसि । तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे लोके समाश्रितम् ।
तृतीयेष्टकारूपस्य तेजसः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । त्वयी-
त्यादि पूर्ववत् । पूर्वत्र लोकस्य पुलिङ्गत्वाद्भर्ता जनयिता तं त्वेति पुलिङ्गश-
ब्दैर्निर्देशः । इह तु तपसो नपुंसकत्वाद्भर्तु जनयित्रिति नपुंसकशब्दैर्निर्देशः ।
एवमुत्तरत्राप्युच्येयम् ।

अथ तृतीयं मन्त्रमाह—

तेजोऽसि तपांसि श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोप-
दधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (३), इति ।

तृतीयेष्टकारूपं तेजो द्वितीयेष्टकारूपे तपस्याश्रितम् । चतुर्थेष्टकारूपस्य
समुद्रस्य स्वयमाश्रयः । अत्रेष्टकानां लोकतपस्तेजःसमुद्रादिरूपत्वं भावनया

द्रष्टव्यम् । परस्परसंस्लेषणेनात्यन्तदृढत्वादेकैकस्या इतराश्रयत्वं च द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां प्रतिष्ठा । त्व-
यीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभु-
तम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं
त्वोपदधे । कामदुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद (४), इति ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

आपः स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा यु-
ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्र्यो विश्वस्य जन-
यित्र्यः । ता व उपदधे कामदुधा अक्षिताः ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वद्ध्रुवा सीद (५), इति ।

आप इत्यस्य विशेष्यत्वात्तदनुसारेण भर्त्र्य इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

अथ षष्ठमाह—

पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभु-
तम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां

त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ।
(६), इति ।

अथ सप्तममाह—

अग्निरसि पृथिव्याः श्रितः । अन्तरिक्षस्य
प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भुतं विश्वः सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य
जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघामक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वद्भुवा सीद (७), इति ।

अथाष्टममाह—

अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वः
सुभतम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु ।
तत्त्वोपदधे कामदुघामक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद ।
(८), इति ।

अथ नवममाह—

वायुरप्यन्तरिक्षे श्रितः । दिवः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वः
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।

तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (९), इति ।

अथ दशमाह—

द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री ।
तां त्वोपदधे कामदुघमक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(१०), इति ।

अथैकादशमाह—

आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(११), इति ।

अथ द्वादशमाह—

चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा

सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(१२), इति ।

अथ त्रयोदशमाह—

नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्स-
रस्य प्रतिष्ठां युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भुतं विश्वं सुभुतम् । विश्वस्य भर्तृणि
विश्वस्य जनयितृणि । तानि व उपदधे काम-
दुघान्यक्षितानि । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१३), इति ।

अथ चतुर्दशमाह—

संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रितः । ऋतूनां प्रतिष्ठा ।
त्वयिदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयम् । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद
(१४), इति ।

अथ पञ्चदशमाह—

ऋतवः स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं
विश्वं सुभुतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुघानक्षि-

तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१५), इति ।

अथ षोडशमाह—

मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-
तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१६), इति ।

अथ सप्तदशमाह—

अर्धमासाः स्थ मासु श्रिताः । अहोरात्रयोः
प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-
तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१७), इति ।

अथाष्टदशमाह—

अहोरात्रे स्थोऽर्धमासेषु श्रिते । भूतस्य प्रतिष्ठे
भव्यस्य प्रतिष्ठे । युवयोरिदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो

विश्वस्य जनयित्री । ते वाभुपदधे कामदुघे
अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवत-
याऽङ्गिरस्वदधुवा सिदि (१८), इति ।

भूतस्य च भविष्यतश्च जगतोऽहोरात्राधीनव्यवहारवत्त्वादहोरात्रयोस्तत्प्रति-
ष्ठात्वम् ।

अथैकोनविंशमाह—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादाः स्थान्नदुघो
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भुतं विश्वं
सुभुतम् । विश्वस्य भूयित्री विश्वस्य जनयित्री ।
ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदधुवा सिदि (१९), इति ।

या च पौर्णमासी-या च माघकृष्णाष्टमी देवता याऽप्यमावास्यादेवता ताः
सर्वा एकोनविंशेष्टकारूपाः । तथाविधास्तिस्रो देवता यूयमन्नादाः स्थ^१ बह्वन्-
भक्षणशक्तियुक्ताः स्थ तथाऽन्नदुघोऽस्माकमन्नसंपादकाः स्थ ।

अथ विंशमाह—

राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी ।
विश्वं भुतमनुप्रसूता । त्वयोदमन्तः । विश्वं
यक्षं विश्वं भुतं विश्वं सुभुतम् । विश्वस्य
भूमी विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे
कामदुघा अक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।

तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद (२०), इति ।

हे विंशेष्टके त्वं राडासि राजमानाऽसि । तथा बृहती गुणैर्महत्यासि । श्रीः संपत्प्रदाऽसि । इन्द्रपत्नीन्द्रस्य पालयिष्यासि । धर्मपत्नी धर्मस्य पालयिष्यासि । तथाविधा त्वं भूतं विश्वं पूर्वमुत्पन्नं सर्वं जगदनुसृत्य प्रभूता बहुलाऽसि ।

अथैकविंशमाह—

ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि भ्राजोऽसि ।

देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः । त्वयीद-

मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।

विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे

कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया

देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद (२१), इति ।

लोकस्तपस्तेजः समुद्र आपः पृथिव्याग्निरन्तरिक्षं वायुर्द्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवत्सर ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी राडस्योजोऽस्यैकविंशतिः ।

लोकः समुद्रोऽग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः संवत्सर ओजोऽसि भर्ता श्रितः । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । तपस्तेजोऽन्तरिक्षं भर्तु श्रितम् । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । आपः पौर्णमासी भर्त्यो जनयिष्यः श्रिताः । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । पृथिवी द्यौ राडासि भर्त्री श्रिता । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । नक्षत्राणि स्थ भर्तृणि श्रितानि । तानि व उपदधे कामदुघान्यक्षितानि । ऋतवो मासा अर्धमासा भर्तारो जनयितारः श्रिताः । तान्व उपदधे कामदुघानक्षितान् । अहोरात्रे भर्त्यो श्रिते । ते वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । आपो नक्षत्राण्युतवो मासा अर्धमासाः पौर्णमासी युष्मास्विदमन्तः । अहोरात्रे युवयोऽस्विदमन्तः । अन्यत्र त्वयीदमन्तः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशा-

ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥१॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शत्रूणामभिभवनम् । बलं शरीरशक्तिः ।
भ्राजः कान्तिः । हे एकविंशेष्टके त्वमोजःप्रभृतीनां स्वरूपभूताऽसि । तथा देवा-
नाममृतं धाम विनाशरहितं स्थानमसि । अमर्त्यो मरणरहितो देवः । स च
तपोजास्तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशो देवस्त्वमसि । यद्यप्योजःप्रभृतीनि
नपुंसकानि तथाऽप्यमर्त्य इत्येतस्य पुल्लिङ्गत्वात्तदनुसारेण भर्तेत्यादिपुल्लिङ्गव्यव-
हारः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु होम-
मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शत-
रुद्रीयस्य रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णू इति वसोर्धाराया अपरं चतुर्गृहीतमन्त्र-
पत इत्यन्तर्होमस्यापरं चतुर्गृहीतं सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वमीः”
इति । तत्रास्मिन्द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह—

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शर्धो
मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि
शङ्गयः । त्वं पूषा विधत्तः पांसि नु त्मना ।
देवा देवेषु श्रयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु श्रय-
ध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु श्रयध्वम् । तृतीयाश्च-
तुर्थेषु श्रयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु श्रयध्वम् ।
पञ्चमाः षष्ठेषु श्रयध्वम् (१) । षष्ठाः सप्तमेषु
श्रयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु श्रयध्वम् । अष्टमा
नवमेषु श्रयध्वम् । नवमा दशमेषु

श्रयध्वम् । दशमा एकादशेषु श्रयध्वम् ।
 एकादशा द्वादशेषु श्रयध्वम् । द्वादशास्त्रयोद-
 शेषु श्रयध्वम् । त्रयोदशाश्चतुर्दशेषु श्रयध्वम् ।
 चतुर्दशाः पञ्चदशेषु श्रयध्वम् । पञ्चदशाः
 षोडशेषु श्रयध्वम् (२) । षोडशाः सप्तदशेषु
 श्रयध्वम् । सप्तदशा अष्टादशेषु श्रयध्वम् ।
 अष्टादशा एकात्रविंशेषु श्रयध्वम् । एकात्र-
 विंशा विंशेषु श्रयध्वम् । विंशा एकविं-
 शेषु श्रयध्वम् । एकविंशा द्वाविंशेषु श्रय-
 ध्वम् । द्वाविंशास्त्रयोविंशेषु श्रयध्वम् ।
 त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु श्रयध्वम् । चतुर्विंशाः
 पञ्चविंशेषु श्रयध्वम् । पञ्चविंशाः षड्विं-
 शेषु श्रयध्वम् (३) । षड्विंशाः सप्तविंशेषु
 श्रयध्वम् । सप्तविंशा अष्टाविंशेषु श्रयध्वम् ।
 अष्टाविंशा एकात्रत्रिंशेषु श्रयध्वम् । एकात्र-
 त्रिंशास्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । त्रिंशा एकत्रिं-
 शेषु श्रयध्वम् । एकत्रिंशा द्वात्रिंशेषु त्रय-
 ध्वम् । द्वात्रिंशास्त्रयस्त्रिंशेषु श्रयध्वम् ।
 देवास्त्रिंशेकादशास्त्रिंशस्त्रिंशाः । उत्तरे भवत ।
 उत्तरवर्त्मानि उत्तरसत्त्वानः । यत्काम इदं
 जुहोमि । तन्मे समृध्यताम् । वयं स्याम-

पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (४), इति ।

पृष्ठेषु श्रयध्वं षोडशेषु श्रयध्वं षड्विंशेषु श्रयध्वमुत्तरे भवतोत्तरवर्त्मान्
उत्तरसत्त्वानश्चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकं एकादशाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

=====

हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनुयुक्तः । असुरः शत्रूणां निरसिता । दिवो द्युलो-
कस्य मह उत्सवरूपः । हविर्हवनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शर्धो मरुतां
संबन्धि बलम् । बलवच्चेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेण बलं भवति ।
तः पृक्ष ईशिषे मरुद्भिः संपृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किंच त्वं शङ्ख्यः
सखं प्राप्तो वायुवेगैररुणवर्णैरैश्वर्यासि । किंच पोषकस्त्वं नु त्मना स्वयमेव
पासि । कान्विधत्तो हविषा परिचर्यान्विदधतो यजमानान् । अस्याग्निस्वरूपस्य
रुद्रस्य मूर्तिविशेषा देवास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तरमाध्यायते—
“ त्रिंशत्रयश्च गणिनो रुजन्तः ” इति । तथाविधा हे देवां देवेषु श्रयध्व-
मन्योन्यमाश्रयध्वं मदनुग्रहाय परस्परं प्रीतियुक्ता भवन्तिवत्यर्थः । सामान्या-
कारेण संक्षिप्योक्तं पुनर्विशेषाकारेण प्रपञ्च्यते । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां
मध्य एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः प्रथमा
इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषा द्वितीयाः । हे प्रथमे देवा द्वितीयेषु
देवेषु श्रयध्वं द्वितीयैर्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवत । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंश-
न्तेषु योजनीयम् । त एते मुख्यदेवास्त्रिंशत्संख्याकाः । एकादशसंख्याका
लोकत्रयवर्तिनः । तथा च मन्त्रान्तरमाध्यायतम्—“ ये देवा दिव्येकादश स्थ
पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्नुषदो महिनैकादश स्थ ” इति । ते च त्रिंशत्संख्याका अपि
पुनस्त्रिंशत्संख्याका अवान्तरमातभेदादेकैकस्य मूर्तित्रयमित्येवं त्रिगुणितास्त्रय-
स्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तावन्तो हे देवा उत्तरे भवतोत्तरवर्त्मान् भवत । तदे-
वोत्तरत्वं स्पष्टी क्रियते । उत्तरमुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषां त उत्तरवर्त्मानः । स्वर्ग-
मार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तर उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्त्विकमूर्तिविशेषा येषां त
उत्तरवर्त्मानः । अत एव रुद्रस्य मूर्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाम्नातम्—
‘अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः’ इति । अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः ।
तथाविधा हे देवा यत्कामो यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहमिदं द्रव्यं जुहोमि

तत्फलं मे मदर्थे समृध्यतां समृद्धं भवतु । युष्मत्प्रसादाद्वयं भूर्भुवःस्वर्लोकात्रये
रयीणां पतयो धनस्वामिनः स्याम स्वाहुतमिदमस्तु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोधारायाः
प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते—

अ॒ग्नावि॒ष्णू स॒जोप॑सा । इ॒मा वर्ध॑न्तु वां गि॒रंः ।
द्यु॒न्नैर्वा॒जैर्भिरा॑गतम् । रा॒ज्ञीं वि॒राज्ञीं । स॒म्राज्ञीं
स्व॒राज्ञीं । अ॒र्चिः शो॒चिः । तपो॒ हरो॒ भाः ।
अ॒ग्निः सोमो॒ बृह॒स्पतिः॑ । वि॒श्वे दे॒वा भुव॑नस्य
गो॒पाः । ते सर्वे॑ सं॒गत्य॑ । इ॒दं मे प्रा॑वता वचः ।
व॒यं स्या॑म प॒तयो रयी॑णाम् । भूर्भुवः॒ स्वः
स्वाहा॑ (१), इति ।

संगत्य त्रीणि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशा-
ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽग्नाविष्णू सजोपसा परस्परं मयाऽपि सह समानप्रीती वां युवामिमा
गिरो मदीयाः स्तुतिरूपा वाचो वर्धयन्तु परितोपयन्तु । युवामपि द्युन्नैर्धनैर्वाजे-
भिरनैश्च सहाऽऽगतमिह कर्मणि समागतम् । राज्यादयो देवताविशेषाः । राज्ञी
राजमाना । विराज्ञी विशेषेण राजमाना । सम्राज्ञी सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी,
आभरणदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । अर्चिर्ज्वालाभिमानीनी । शोचिः
कान्त्यभिमानीनी देवता । तपः संतापशक्तिः । हरः पापहरणशक्तिः । भाः

पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः सन्तः संगत्य मया संबध्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रावत प्रकर्षेण रक्षत । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । यथा महाचयने शतरु-
द्रीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति तद्वदन्नस्यान्नस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोऽप्यस्ति ।
तद्वदन्नाप्यन्नहोमार्थो मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते—

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अनमीवस्य शुष्मिणः ।
प्र प्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो धेहि द्विपदे
चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोम वीरुधां पते ।
• त्वष्टः समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्रं
सत्यानां पते । वरुण धर्मणां पते (१) । मरुतो
गणानां पतयः । रुद्रं पशूनां पते । इन्द्राँजसां
पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आ रुचा रौचेऽहं
स्वयम् । रुचा रुरुचे रोचमानः । अतीत्यादः
स्वराभरेह । तस्मिन्योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयं
स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा
(२), इति ।

वरुण धर्मणां पते स्वः स्वाहा ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हेऽन्नपतेऽन्नस्य पालकाग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य सारं देहि । कीदृशस्थानमीव-
स्याऽऽरोग्यहेतोः शुष्मिणो बलहेतोः प्रदातारं प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं
मां प्रवारिवः प्रकर्षेण तारय दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । नोऽस्मदीयं द्विपदे मनुष्याय
चतुष्पदे पशवे चोर्जं देहि क्षीरादिरसं संपादय । अग्न्यादयो बृहस्पत्यन्ता देवाः
पृथिव्यादीनां पालकाः । तादृशा हे देवा भवदनुग्रहादहं स्वयमेव परनैरपेक्ष्येण
रुचा दीप्या रोचे सर्वतो दीप्ये । तथा स्वयं रोचमानो दीप्यमानो रुचा
स्वकीयया दीप्या रुरुचे पेरानपि प्रकाशयामि । हेऽग्नेऽदो मानुषसुखमतीत्ये-
हास्मिन्कर्मणि स्वराभर स्वर्गसुखमानस । तस्मिन्योनैः प्राविधे स्वर्गमानसुख
यक्ते स्थाने प्रजनौ प्रजोत्पत्तिहेतुः प्रजायेत पुत्रादुत्पत्तिः । यन्नित्यादि
२५५२ ।

इति श्रीभत्तायणाचार्यवरचिते भावपीठे वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये पत्तीयका० ७० एकादशपराठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अ० पञ्चमाऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽन्नहोममन्त्र उक्तः । पञ्चने विधम्रीनामको होममन्त्र उच्यते—
सप्त ते अग्ने स॒भिधः॑ स॒प्त जि॒ह्वाः॑ । स॒प्तर्ष॑दः॒ सप्त॑
धा॒नं प्रि॒याणि॑ । स॒प्त हो॒त्रा अनु॑वि॒दान । स॒प्ता
योनी॒राधृ॑णस्वा घृ॒तेन॑ । प्रा॒ची दि॒क् । अ॒निदे॒वता॑ ।
अ॒ग्निः स दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॒ैतस्यै॑
दि॒शोऽभि॑दास॒ति । द॒क्षिणा॑ दि॒क् । इन्द्रो॑ दे॒वता॑ (१) ।
इन्द्रः॑ स दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॒ैतस्यै॑
दि॒शोऽभि॑दास॒ति । प्र॒तीची॑ दि॒क् । सोमो॑ दे॒वता॑ ।
सोमः॑ स दि॒शां दे॒वं दे॒वता॑नामृच्छतु । यो म॒ैतस्यै॑

दिशोऽभिदासति । उदीची दिक् । मित्रावरुणौ दे-
 वता । मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु ।
 यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति (२) । ऊर्ध्वा दिक् ।
 बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः स दिशां देवं देवताना-
 मृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । इयं दिक् ।
 अदितिर्देवता । अदितिः स दिशां देवीं देवतानामृ-
 च्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । पुरुषो दिक् ।
 पुरुषो मे कामान्त्समर्धयतु । अन्धो जागृविः प्राण ।
 असावेहि । वधिर आक्रन्दयितरपान । असावेहि ।
 उषसमुपसमशीय । अहमसो ज्योतिरशीय । अह-
 मसोऽपोऽशीय । वयः स्याम पतयो रथिणाम् ।
 भूर्भुवः स्वः स्वाहा (३), इति ।

दक्षिणा दिग्निद्रो देवता मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु
 यो मैतस्यै दिशोऽभिदासत्यर्धयतु नव च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याकाः । अथत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताश-
 निहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकार आधानप्रकरणे—“ यथोक्तसं-
 भारान्सप्तमन्त्रकाननुक्रम्येति वानस्पत्याः ” इत्युपसंहार । ज्वालारूपा जिह्वाः
 सप्त । तथा चाऽऽथर्वणिक्रा आमनन्ति—“ काली कराली च मनोजवा च
 पुञ्जोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुटिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना

इति सप्त जिह्वाः ” इति । ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः “ अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः ” इत्यादयः समाप्ताः । प्रियाणि धाम स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंभ्यावसंध्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाख्यानि(णि) सोमयागे वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृप्रमुखो वषट्कर्तारः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीपोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रेति सप्तसंख्याकाः । तादृशः सप्तसमिदादियुक्तस्त्वमनुविद्वानाहवनीयादीनि स्थानान्यनुक्रमेण जानन्सप्त योनीराहवनीयादीनि स्थानानि घृतेन सर्वतः पूरय । येयं प्राची दिग्दृश्यते तस्या दिशोऽग्निर्देवता, अग्निर्हि तां दिशं पालयति । एवं सति यः शत्रुर्मांसेतस्या दिशः सकाशादभिदासति हिनस्ति स शत्रुर्दिशां देवानां च मध्ये प्राग्दिकूपालकमग्निं देवमृच्छतु प्राप्नोतु । सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयतीत्यभिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यम् । इयं दिगित्यनेनाधरा दिक्प्रदर्शयते । आदितिर्भूमिस्तस्या दिशो देवता । पुरुषो दिगित्यनेन सर्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्वदिक्समष्टिरूप इत्युच्यते । स च पुरुषो मे मदीयान्कामान्समृद्धान्करोतु । योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती सोऽयं दर्शनशक्त्यभावादन्धः । उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्वधिरः । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः सन्नागच्छ । वयोः प्राणापानदेवयोः प्रसादादहमुपसमुपसं दैनंदिनवर्तिनमुपःकालमशीय प्राप्नुयाम् । स एवार्थः स्पष्टी क्रियते । हेऽतो प्राणाहं ज्योतिरशीय प्रकाशं प्राप्नुयां न कदाचिदप्यन्धकारः । किं व हेऽतो प्राणाहं त्वत्प्रसादादपो वृष्टिजलादिकमशीय प्राप्नुयाम् । वयमित्यादि पूर्ववत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे विश्वप्रतिनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तूपस्पर्शनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बौधायनः—“ अथाग्निमभिमृशति । यत्तेऽचितम् ” इति । पाठस्तु—

यत्तेऽचितं यद्वचितं ते अग्ने यत्त ऊनं यदु तेऽ-

तिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे
ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचितश्चा-
स्यमे । एतावाश्चासि भूयाश्चास्यमे, इति ।

हेऽग्ने ते तव संबन्धि यदङ्गमचितं चयनकाले विस्मृतं ते तव संबन्धि यदु-
षदप्यङ्गं चितमविस्मरणेन चयनं कृतम् । किंच ते तव संबन्धि यदङ्गमूनं
मन्त्रादि कलं ते तव यदु यदप्यङ्गमतिरिक्तं तत्सर्वमङ्गम्, आदित्या देवा
अङ्गिरसो महर्षयश्च चिन्वन्तु यथाशास्त्र चयनं कुर्वन्तु । विश्वे सर्वे देवास्ते
त्वदीयां चितिमापूरयन्तु । हेऽग्ने त्वमेनेन प्रकारेण चितश्चासि, अस्माभिरादौ
चितोऽसि पश्चाद्वैः संचितश्चासि सम्यक्चितोऽसि । एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्या-
वान्संपद्यते हेऽग्ने त्वमेतावानप्यासि । फलतो भूयानप्यासि ।

कल्पः—“ लोकं पूजति लोकं पूजा उपदधति ” इति । ते एते द्वे ऋचौ ।
तत्र प्रथमामाह—

लो॒कं पू॒ज॒ति चि॒च्छ॒द्रं पू॒ज॒ति यथा॑ स॒ती स॒ती ।
इ॒न्द्रा॒ग्नी त्वा॒ बृह॒स्पतिः॑ । अ॒स्मि॒न्यो-
ना॒वसी॒षद॑न् (१) । तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व-
इधु॒वा सी॒द, इति॑ ।

हे इष्टके लोकं चयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं
स्थानं पूज पूरय । तथा छिद्रं पूज द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किंचिदपि छिद्रं यथा
न दृश्यते तथा पूरय । अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । अथो अपि च त्वं शिवा
शान्ता सती सीदावातिष्ठस्व । इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चेत्येते देवा अस्मिन्योनौ
स्थाने त्वामसीषदन्सादितवन्तः । तथेन्द्रादिदेवतयाऽङ्गिरोभिरवोपहिता सती ध्रुवा
सीद स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ।

अथ द्वितीयामाह—

ता अस्य सू॒द॒दोह॑सः । सांमं॑ श्री॒णान्ति॑ ।

पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशः । त्रिष्वारोचने
दिवः । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सिदि, इति ।

दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशकेऽस्य जन्मन्यजमानस्य जन्मानि निमित्तभूते
सति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोरुदृशाः सूददोहसोऽ-
नस्य दोहयिन्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । कदा त्रिषु सवनेषु ।
आ समन्ताद्यानि मातःसवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव एता इष्टका
इत्यर्थः । एता इष्टका यद्देवतासंबन्धिन्यस्तया देवतयेत्यादि पूर्ववत् ।

अथ महाम्निचयन आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभिमृशेदित्यादिना पञ्च-
मिर्ऋग्भिः पञ्चानां चित्तिनां स्पर्शनमुक्तम् । इह तु चित्तेरेकत्वात्पञ्चभिरप्येकामेवा-
भिमृशेत् । तत्र प्रथमामाह—

अग्ने देवाः इहाऽऽर्वह । जज्ञानो वृक्त-
वर्हिषे । असि होता न ईड्यः, इति ।

हेऽग्ने त्वमिह कर्मणि देवानावह । जज्ञान उत्पन्न एव सन्नोऽस्माकं वृक्तवर्हि-
षेऽनिष्पन्नयज्ञनिष्पत्त्यर्थं होता होमनिष्पादक ईड्यः स्तुत्यश्चासि ।

अथ द्वितीयामाह—

अग्न्य महा मनसा यविष्ठम् (२) । यो
दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चित्रमानु
रोदसी अन्तरुर्वी । स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम्, इति ।

योऽग्निः स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे समिद्धः सम्यक्प्रज्वलितो दीदाय दीप्त-
वान् । तमग्निं मनसाऽग्न्यं वयं प्राप्तवन्तः । कीदृशं महागुणैर्महान्तं पूज्यं वा
यविष्ठं युवतमम्, स्वाहुतं सुष्ठु होमेन तर्पितम्, विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतोऽभिमुक्तम्,
उर्वी रोदसी, अन्तः, विस्तीर्णयोद्यावापृथिव्योर्मध्ये चित्रमानुर्विचित्ररश्मिः, यो
दीदायेत्यन्वयः । यद्वा चित्रमानुमिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयामाह—

मेधाकारं विदथस्य प्रसार्धनम् । अग्निः

होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वाम-
र्भस्य हविषः समानमित् । त्वां महो
वृणते नरो नान्यं त्वत्, इति ।

हे चितिरूप त्वामग्निं स्पृशामीति शेषः । कीदृशं मेधाकारं ग्रन्थतदर्थधारण-
शक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारस्तम्, विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण साध-
नभूतम् । होतारं देवानामोहयितारम् । परिभूतमं शत्रूणामतिशयेन तिरस्कृतारम् ।
मतिं मननीयम् । अर्भस्याल्पस्यापि हविषः समानमित्सदृशमेव । न हेतावद्धविः
स्वी करोति न त्वल्पमित्येवं वैषम्यम् । नरो मनुष्या यजमानाः सर्वत्र महो मह-
नीयं त्वां वृणते संभजन्ते त्वदन्यं कंचिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं न वृणते ।

अथ चतुर्थीमाह—

मनुष्यत्वा निधीमहि । मनुष्वत्समिधीमहि ।
अग्ने मनुष्वदङ्गिरः (३) । देवान्देवायते यज, इति ।

हेऽग्ने त्वां मनुष्वन्निधीमहि यथाकथंचिन्मनुष्यं बन्धुं सखायं वा कचिद्वि-
स्मभेण स्थापयामस्तथा त्वामप्यस्मिन्कर्मणि विस्रम्भेण स्थापयामः । तथा
मनुष्वत्कस्मिन्मनुष्य इव त्वयि विस्रब्धाः सन्तस्त्वां समिधीमहि सम्यक्प्र-
ज्वालयामः । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने मनुष्वन्मनुष्यत्विगिव देवायते देवानात्मन
दृच्छते यजमानां देवान्यज पूरय ।

अथ पञ्चमीमाह—

अग्निर्हि वाजिनं विशे । ददाति विश्वचर्षणिः ।
अग्नी राये स्वाभुवं । स प्रीतो याति वार्यम् ।
इषं स्तोतृभ्य आभर, इति ।

विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः सर्वमनुष्योपकारकः । अय-
मग्निः खलु विशे प्रजायै वाजिनमन्नं ददाति । अयमग्नी राये धनार्थं यजमा-
नानां धनदानाय स्वाभुवं सुष्ठु सर्वतो भूमिं प्राप्तवानिति शेषः । सोऽग्निः प्रीतः

सन्वार्यं वरणीयं यजमानं यावि प्राप्नोति । हेऽग्रे स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इषमन्-
माभर संपादय ।

कल्पः—“ चात्वालात्पुरीषमाहत्य पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा चितावध्यूहति
सा चितिर्भवति ” इति । पाठस्तु—

पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्याम् । पृष्ठो विश्वा
ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः ।
स नो दिवा स रिपः पातु नक्तम् (४), इति ।

असीपदन्यविष्ठमङ्गिरो नक्तम् ।

इति रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमग्निर्दिवि स्पृष्ट आदित्यरूपेणावस्थितः ।
पृथिव्यामिह पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी सन्पृष्ठः
संवद्धः सर्वा अप्योषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन पृष्ठः
संवद्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिपो हिंसकात्पातु । नक्तं रात्रावपि सोऽ-
स्मान्पातु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेतचयनस्यापेक्षिता मन्त्रा
उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके नाचि-
केताग्निदेवतोपासनमभिधीयते—

अयं द्राव यः पर्वते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स
यत्प्राङ् पर्वते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा ।
स दक्षिणः पक्षः । अथ यत्पश्चिमम् । तत्पुच्छम् ।

यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः (१) । अथ यत्सं-
वाति । तदस्य समञ्चनं च प्रसारणं च । अथो
संपदेवास्य सा, इति ।

अयं वाव प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव यो वायुः पवते संचरति सोऽयं पूर्वोक्त-
नाचिकेताभिदेवस्वरूपः । स वायुः प्राग्दिगभिमुखः संचरतीति यत्तदस्य
नाचिकेताग्नेः शिरःस्थानीयम् । अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि संचरतीति यत्तोऽयं
पक्ष्यकारस्य नाचिकेताग्नेर्दक्षिणः पक्षः । अथ प्रत्यङ्मुखः संचरतीति यत्तत्पुच्छ-
स्थानीयम् । अनन्तरमुत्तराभिमुखं संचरतीति यत्तोऽयमुत्तरः पक्षः । अथ
संवाति संभूय सर्वत्र प्रसरतीति यत्तदस्याग्नेः संकोचो विकाशश्च । अपि च
येयं शिरआदिकल्पना सेयमस्याग्नेः संपदेव ध्यानार्थं संपादनमेव । एवं संपद्य
भ्यायेदित्यर्थः ।

अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य च समानं फलं दर्शयति—

स ह वा अस्मै स कामः पद्यते ।

यत्कामो यजते । योऽग्निं नाचिकेतं

चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेतो नाम कश्चिदुद्दालकस्य पुत्र उत्तरानुवाके वक्ष्यते तन्नाम्ना प्रसिद्धो
नाचिकेतो लोकोऽसीत्यादिमन्त्रसाध्योऽग्निस्तं पूर्वोक्तप्रकारेण याश्चिनुते । योऽ-
प्यन्यः कश्चिदयं वाव यः पवत इत्याद्युक्तप्रकारेणोपास्ते । उभयविधः स पुरुषो
यद्विषयकामनायुक्तोऽनुतिष्ठति स कामोऽस्मै संपद्यते सम्यक्प्राप्यते ।

तस्याग्नेराधारत्वेन हिरण्यध्यानं विधत्ते—

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां

वेद । आयत्नवान्भवति । गच्छति प्रतिष्ठाम्

(२) । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं

प्रतिष्ठा । य एवं वेद । आयत्नवान्भवति ।

गच्छति प्रतिष्ठाम्, इति ।

अथ सर्वकामसंपूर्यर्थं नाचिकेताग्नेः प्रकारान्तरेण ध्यानं विधत्ते—

संवत्सरो वा अभिर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः (२) । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा
उत्तरः । शरत्पुच्छम् । मासाः कर्मकाराः ।
अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो वसोर्धारा ।
यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वृष्ट्वा । प्रजाभ्यः सर्वा-
न्कामान्तसंपूरयति । एवमेव स तस्य सर्वा-
न्कामान्तसंपूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते
(३) । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

अयं नाचिकेताग्निरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन ध्यातव्यः । तस्य ना-
चिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पक्ष्याकारस्य वसन्तर्तुः शिरःस्थानीयः । ग्रीष्मवर्षर्तुं
दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयौ । शरदृतुः पुच्छस्थानीयः । चैत्रादयो मासा कर्म-
कारा आतिवस्थानीयाः । अहोरात्रे तु ' त्वमग्ने रुद्रः ' इत्यस्य शतरुद्रीयम-
न्वस्य स्थाने वर्तते । योऽयं पर्जन्यः सोऽयम् ' अग्नाविष्णू ' इत्यस्य वसो-
र्धारामन्वस्य स्थाने वर्तते । तदेवमुक्तावयवविशिष्टं नाचिकेताग्निरूपं संवत्सरं
य उपास्ते यश्च तमग्निं चिनोति तस्योभयविधस्य पुरुषस्य स नाचिकेताग्निः
सर्वान्कामान्तसंपूरयति । तत्र दृष्टान्तः—लोके पर्जन्यः सम्यग्वृष्टं यथा भवति
तथा वृष्टिं संपाद्य प्रजार्थं सर्वान्कामान्ब्रीह्यादिरूपान्तसंपूरयत्येवमेवायं नाचिकेता-
ग्निरिति द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तदग्निध्यानं विधत्ते—

संवत्सरो वा अभिर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् ।
शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षा-
श्वितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणी-
ष्टकाः । एष वाच सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः ।
अग्निमयो ह वै पुनर्णवो भुत्वा । स्वर्गं लोक-

मेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचि-
क्रेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

अमुं तथा लोकमभिर्जयति शिरश्चिनुत इष्टक्राः षट् च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इदानींतनस्य ध्यानस्य वर्षाः पुच्छमित्यादिर्विशेषः । पूर्वपक्षाः शुक्लपक्षा
अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । ' संवत्सरो वा अग्निः ' इत्यादिः “ अहोरात्राणी-
ष्टकाः ” इत्यन्तो यो निरूपित एष एव सोऽग्निर्नाचिक्रेताख्यः । स चाग्निमयो
ज्योतिर्मयः पुनर्नवः सर्वदा नूतन एव न तु कदाचिदपि जरो भवति । एवरूप-
मग्निं य उपास्ते योऽपि चिनोति सोऽयमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वदा नूतनो
भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य सहावस्थानं गच्छति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णु अन्नपते सप्त ते अग्ने यत्ते चितमयं वावोऽश्ववै-
त हेतमेके यां प्रथमाभिष्टकां दश ।

लोकं आदित्य ओजोऽस्यूर्ध्वा दिगन्तं ह वै कामेन ग्रीष्मो द्विषष्टिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक
एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्म-
णभाष्ये एकादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नाचिकेतामित्रचयनमेकादश उदीरितम् ।

चातुर्होत्रं वैश्वसृजं द्वयं द्वादश ईर्यते ॥ २ ॥

तत्र 'ब्रह्म वै चतुर्होतारः' इत्यस्मिन्प्रथमानुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधि-
भविष्यति । तच्च द्विविधं व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तम् ।
सावित्रादिभिः संयुक्तं समस्तम् । तत्र समस्ते वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूता दिवःश्ये-
न्याख्याः पोद्याख्याश्चेष्टयः । तत्र दिवःश्येनय इष्टयो द्वितीयानुवाके विधास्यन्ते ।
तास्विष्टिषु क्रमेण याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि प्रथमानुवाके दर्शयति—

हरि ॐ ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाऽश्याम तं काममग्ने ।

आशानां त्वा विश्वा आशाः । अनु नोऽद्यानु-

मतिरेन्विदनुमते त्वम् । कामो भुतस्य काम-

स्तदग्ने । ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् । यज्ञो

रायोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आदिर्पश्यामि ।

तुभ्यं भरान्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अपरेण

प्राणापानौ । हव्यवाहं स्विष्टम् (१), इति ।

तुभ्यं देश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालम्, इत्यस्य हविषः 'तुभ्यं त्राः'
इति पुरोनुवाक्या । 'अश्याम तम्' इति याज्या । एतच्चोभयं संहितायां

‘त्वद्वत्ते रुद्रः’ इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘आशायै चरुम्’ इत्यस्य हविषः
 ‘आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः’ इति पुरोनुवाक्या । ‘विश्वा आशा मधुना
 घृश्रुजामि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘पुनर्न इन्द्र मधवा’ इत्यनुवाके व्या-
 ख्यातम् । ‘अनुमत्यै चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘अनु नोऽद्यानुमतिः’ इति पुरो-
 नुवाक्या । ‘अन्विदनुमते’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘इदं वामास्ये’
 इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘कामाय चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘कामो भूतस्य
 शव्यस्य’ इति पुरोनुवाक्या । ‘कामस्तदग्रे समवर्तत’ इति याज्या । एत-
 च्चोभयम् ‘जुष्टो दमूनाः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘ब्रह्मणे चरुम्’ इत्यस्य
 हविषः ‘ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘पिता विराजा-
 मृषभो रयीणाम्’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘अहमस्मि प्रथमजा क्रतस्य’
 इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘यज्ञाय चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘यज्ञो रायो यज्ञ
 ईशे वसुनाम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरथैः’ इति याज्या ।
 एतच्चोभयं ‘यज्ञो राये’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘अद्भ्यश्चरुम्’ इत्यस्य
 हविषः ‘आपो भद्रा घृतमिदाप आसुः’ इति पुरोनुवाक्या । आदित्यश्याम्युत
 वा शृणोमि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘हिरण्यवर्णाः’ इत्यनुवाक्ये व्या-
 ख्यातम् । ‘अस्ये बलिमते चरुम्’ इत्यस्य हविषः ‘तुभ्यं भरन्ति क्षितयो
 यविष्ठ’ इति पुरोनुवाक्या । ‘यो देशो अनमयद्वधस्रैः’ इति याज्या । एत-
 च्चोभयं ‘वृषाऽस्यःशुः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ‘अनुवित्यै चरुम्’ इत्यस्य
 हविषः ‘पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्जन्मभिः’ इति पुरोनुवाक्या । ‘माणापानौ
 चक्षुःभोत्रम्’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘वार्त्रहत्याय’ इत्यनुवाके व्याख्या-
 तम् । स्विष्टकृद्धविषः ‘हव्यवाहमभिमातिषाहम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘स्विष्ट-
 बभ्रे अभि तत्पृणाहि’ इति याज्या । एतच्चोभयं ‘जुष्टो दमूना’ इत्यनुवाके
 व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
 रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके दिवःश्येनीनामिष्टीनां याज्यानुवाक्याप्रतीकान्याम्नातानि ।
 द्वितीये वा इष्टयो विधीयन्ते । तत्र बोधायनोऽथ समस्तस्येत्युपक्रम्य सावित्र-

नाचिकेतचातुर्होत्रसमाष्टिरूपं प्रतिपाद्येदमाह—‘ तं चेत्सौम्येऽध्वर उत्तम एव
चक्रे । चिन्वीत प्राग्दीक्षणीयायै दिवःश्वेनीभिर्यजेतोदवसायाऽऽपाद्याभिः ”
इति । तत्र दिवःश्वेनीर्विधातुं प्रस्तौति—

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोक-
स्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिर-
न्विच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तामि-
ष्टिभिरन्विच्छत् । तामिष्टिभिरन्विन्दत् । तदि-
ष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव
हि देवाः (१), इति ।

पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत् । किंतु तिरोऽभवत् ।
ते च देवाः स्वर्गलोकावेषणार्थं प्रजापतिं प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिर्यज्ञक्र-
तुभिरन्विष्य तं लोकं नालभत् । यूपवन्तो यज्ञक्रतवस्तैरलब्ध्वा पुनस्तं लोकं
यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुश्वतीत्येवं
यूपस्य निन्दितत्वात्तद्युक्तैः क्रतुभिरलाभः । इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावालाभो युक्तः ।
अन्वेयणसाधनत्वादिष्टिनाम संपन्नम् । अत्र हीष्टीनां नेच्छामन्नसाधनत्वं श्रुत्या
विवक्षितं किंत्विष्यमाणं वस्त्वागतमाभिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । तथा
सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य तासामेष्टय इत्येतादृशं नाम वक्तव्यम् ।
तथाऽपि तन्नाम रहस्यत्वेन गोपयित्वा परोक्षमुख्यमाकाररहितमिष्टय इत्येवं
नाम प्रकटीकृत्य तेन परोक्षेण नाम्ना सर्वे देवा व्यवहरन्ति । लोकेऽपि देवाः
पूज्याः पुरुषाः परोक्षनामप्रिया इव दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः
प्रत्यक्षनामभिर्न तुष्यन्ति । किंतु हे मातर्हे पितरित्यादिभिरमुख्यनामाभिस्तुष्टा
भवन्ति ।

एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते—

तमाशाऽब्रवीत् । प्रजापत आशया वै श्रान्यसि ।

अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते
 सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
 सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाक-
 पालं निरवपत् । आशायै चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभवत् । अनु
 स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्याऽऽशा
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ च न देवं वेद, इति ।

कश्चिद्द्रव्यादिलाभः सर्वथा भविष्यतीत्येवं निश्चित्याद्य वा धो वेत्येवं
 फलमात्रप्रतीक्षणरूपस्तृष्णाविशेष आशा तदभिमानिनी देवताऽप्याशाशब्देनैवा-
 भिधीयते । सेयमाशाख्या देवता तं प्रजापतिमिदमब्रवीत्, हे प्रजापते त्वमा-
 शयैव श्रान्तो वर्तसे । सा द्विविधा ह्याशाऽनृता सत्या च । फलरहिताऽऽशाऽ-
 नृता । तथा सत्यत्र फलरहितया स्वर्गो भविष्यतीत्याशया तव श्रम एव
 जायते न तु स्वर्गो लभ्यते । अहमेव त्वाशाख्या देवताऽस्म्यतो मां नु क्षिप्र-
 मेव यजस्वानन्तरमेव तव स्वर्गविषयाऽऽशा सत्या भविष्यति । तामनु स्वर्गं
 लोकं लप्स्यसे इति तद्वचनं श्रुत्वा स प्रजापतिस्त्रिहविष्कामिष्टिं कृतवान् ।
 कामगुणकायाग्नये पुरोडाशमेकं हविः । आशादेवतायै चरुद्वितीयं हविः ।
 अनुमतिदेवतायै चरुस्ततीयं हविः । एते प्रथमतृतीयं हविषी वक्ष्यमाणोऽस्वर्गो-
 धिष्णुसंचारिणी । तत्त्रिहविष्केष्टयनुष्ठानादस्य प्रजापतेः स्वर्गलाभाशा सत्याऽ-
 भवत् । तामाशामनु स्वर्गमलभत् । एवमन्योऽपि यः पुमानेतेनोभयतोनुसंचा-
 रिद्वयसहितेन मध्यमेन हविषा यजते योऽप्येनद्धविष्यथावजानाति तस्योभय-
 विधस्य पुरुषस्य स्वर्गलाभाशा सत्या भवति । तामाशामनु स्वर्गं लभते ।

अस्यामिष्टावुपहोमान्विधत्ते—

सोऽन्नं जुहोत । अग्नये कामाय स्वाहाऽऽशायै

स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति (२), इति ।

यो यजते सोऽत्र षडुपहोमाञ्जुहुयात् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै
श्राम्यासि । अहमु वै कामोऽस्मि । मां नु-
यजस्व । अर्थ ते सत्यः कामो भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
कामाय पुरोडाशमद्वाकंपालं निरवपत् ।
कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै-
तस्य सत्यः कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोक-
मविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य कामो भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हवि-
षा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र-
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा कामाय
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेति (३), इति ।

निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणमाशा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः । तस्य
कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादस्तपारभ्य स्वर्गं लोकमविन्ददित्यन्तो ग्रन्थो

विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं य एवं वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽप्सुर्ध्वमु-
पहोमाः । एवं सर्वे द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयाभिष्टिं विधत्ते—

तं ब्रह्माब्रवीत् । प्रजापते ब्रह्मणा वै श्राम्यसि ।

अहमु वै ब्रह्मास्मि । मां नु यजस्व । अथ ते

ब्रह्मण्वान्यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं

वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाश-

मष्टाकपालं निरवपत् । ब्रह्मणे चरुम् । अनु-

मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य ब्रह्मण्वान्यज्ञोऽ-

भवत् । अनु स्वर्गं लोकमाविन्दत् । ब्रह्मणा-

न्ह वा अस्य यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं

विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-

नदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये कामाय

स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजा-

पतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये

स्विष्टकृते स्वाहेति (४), इति ।

ब्रह्म मन्त्रजातम् । तदभिमानिदेवोऽपि ब्रह्मशब्दाभिधेयः । तदनुग्रहरहितं
मन्त्रजातं निष्फलम् । यथा पूर्वमनृतयाऽऽशयाऽनृतेन च कामेन वृथा श्रमः । एव-
मत्रापि निष्फलेन मन्त्रजातेन वृथा श्रमः । ब्रह्मण्वान्सफलमन्त्रयुक्तः । सवि-
देवतानुग्रहे तथा भवति । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीभिष्टिं विधत्ते—

तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजापते यज्ञेन वै श्राम्यसि ।

प्रहान्यं व्लीनाति (८), इति ।

वदत्याश्ना इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तृतीयं प्रास्यदगृह्णाददक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य य एवं वेदैकं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

===

अन्नदाननिमित्तकीर्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवास्तस्य पुत्रा वाजश्रवसः । ते च गौतमास्तद्गोत्रोत्पन्नत्वात्तादृशा महर्षयः । तदेतदक्षिणामाहात्म्यं विजानन्त अन्-
देश्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । द्विविधा दक्षिणा प्रत्यक्षमेव दत्ताऽनुदिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददातीत्येवं दानार्थधातुनैव विहिता प्रत्यक्षदत्ता । देवताभ्यः समर्पिताऽनुदिष्टा । अत एवान्यत्राऽऽस्नातम्—“ यदेव-
मेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति ” इति । तथा सन्ति देवतार्थ-
मनुदेश्याममुख्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति किं वक्तव्यं प्रत्यक्षदत्तां मुख्यां प्रति-
गृह्णन्तीति । तथा प्रतिग्रहीतृणां तेषामयमभिप्रायः । मुख्याममुख्यां च दक्षिणां प्रतिगृह्योभयेन दक्षिण्यामहे कार्यसमर्था भविष्याम इति । ते महर्षयस्तथैव दक्षिणां प्रतिगृह्य स्वकार्येष्वदक्षन्त समर्था अभवन् । योऽप्यन्य एवं महर्षिवृ-
त्तान्तं वेद सोऽपि दक्षिणां प्रतिगृह्य स्वकार्यसमर्थो भवत्येव । अन्यं द्रव्यरहितं स्वविरोधिनं प्रकर्षेण व्लीनाति हविःशीर्णं करोत्येव ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे नाचिकेताग्निचयनतद्वेदने उपाख्यानानेन प्रशस्ते । नवमे चयनप्रयो-
गोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चयनस्य देशविशेषं निश्चिनोति—

त२ हैतमेकं पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।

उत्तरवेदिसंमित एषोऽग्निरिति वदन्तः । तन्न

तथा कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्धयेत् ।

स ए॒नं का॒मेन॒ व्यृद्धः । का॒मेन॒ व्य॑र्धयेत् ।

सौ॒म्ये वा॒वैन॑म॒ध्वरे चि॑न्वीत । यत्र॑ वा॒ भूयि॑ष्ठा

आहु॑तयो हू॒येर॑न् । ए॒तम॒ग्निं का॒मेन॒ सम॑र्ध-

यति । स ए॒नं का॒मेन॒ समृ॑द्धः (१) ।

का॒मेन॒ सम॑र्धयति, इति ।

: एके महर्षय एष नाचिकेतोऽग्निरुत्तरवेदितुल्य इत्येवं वदन्तो निरूढादिपशु-
बन्ध एव कर्मण्युत्तरवेदिदेशे तमेतं नाचिकेताग्निं चिन्वते । सोऽयं पूर्वः पक्षो
न तु सिद्धान्तः, तत्तस्मात्तथा न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदानीमेतमग्निं कामेन
व्यर्धयेत्सोमयागादिफलेन वियोजयेत् । सोऽग्निः कामेन वियोजितः सन्नेनं यज-
मानं फलेन वियोजयति । तस्मात्पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयाग
एवैनं चिन्वीत । अथवा सोमयागेष्वपि यत्र गवामयनादावतिबहव आहुतयो
हूयेरंस्तत्रैतमग्निं चिन्वीत । एवं सत्येतमग्निं तत्तत्फलेन समृद्धं करोति । स च
समृद्ध एनं यजमानमपि फलेन समर्धयति ।

सैव फलसमृद्धिरुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्च्यते । तत्र प्रजालाभं स्वर्गप्राप्तिरूपं
फलं च दर्शयति—

अथ॑ है॒नं पु॒रर्षे॑यः । उ॒त्तर॒वेद्यामे॒व स॒त्रियं॑म-

चि॒न्वत । ततो॒ वै तेऽवि॑न्दन्त प्र॒जाम् । अ॒भि-

स्व॒र्गं लो॒कम॑जयन् । वि॒न्दत॑ ए॒व प्र॒जाम् ।

अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । योऽग्निं ना॒चिके॑तं

चि॑न्नुते । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑, इति ।

पुरा केचिद्वपय एनं नाचिकेताग्निं सत्रियं सत्रसंवन्धिनं कृत्वोत्तरवेदिदेश
एवाचिन्वत । ततस्तेषां फलसिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ।

द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति—

अथ॑ है॒नं वा॒युर्ऋ॑द्धि॒कामः॑ (२) । य॒थान्यु॑त्त-

मेवोपदधे । ततो वै स एतामृद्धिमाध्नोत् ।

यामिदं वायुर्ऋद्धः । एतामृद्धिमृध्नोति । यामिदं

वायुर्वृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य

उं चैनमेवं वेद, इति ।

वायुदेवः समृद्धिं कामयमान एनं नाचिकेताग्निं यथान्युप्तमेवोपदधे । पशुबन्धसोमाद्रावुत्तरवेदिन्युप्ता भवति । तामेतां न्युप्तामनतिक्रम्य यथान्युप्तम् । उत्तरवेदिनिर्वापस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय स वायुः पुरातनीमेतां वक्ष्यमाणसदृशीं धनादिसमृद्धिं प्राप्तवान् । काऽसौ वक्ष्यमाणेति सोच्यते । ऋद्धः सर्वभोगसमृद्धो वायुः स्वेच्छासंचाररूपां यां समृद्धिमिदमस्मात्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्नोति तामेव स्वेच्छासंचाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः । अन्योऽपि यजमानश्चिन्वान उपासीनो वा यां समृद्धिं स्वातन्त्र्यलक्षणाभिदमस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एतामेव समृद्धिं प्राप्नोति सर्वत्र स्वतन्त्रो भवति न तु परतन्त्र इत्यर्थः ।

पशुफलार्थं कंचित्प्रकारविशेषं विधत्ते—

अथ हैनं गोवलो वाष्णीः पशुकामः । पाङ्क्त-

मेव चिक्ये । पश्चं पुरस्तात् (३) । पश्चं

दक्षिणतः । पश्चं पश्चात् । पश्चोत्तरतः । एकां

मध्ये । ततो वै स सहस्रं पशून्प्राप्नोत् । प्र

सहस्रं पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।

य उं चैनमेवं वेद, इति ।

वृष्णेः पुत्रो वाष्णीं गोवलो नामतः । स च पशून्कामयमान एनं नाचिकेताग्निं पाङ्क्तमेव चिक्ये पश्चसंख्योपेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत्कथमिति तदुच्यते—प्राच्यादीनां चतसृणां दिशां मध्य एकैकस्यां पश्च पश्चेष्टकामध्ये

चैका । एवं सति पञ्चसु स्थानेषूपहितत्वादवैकस्यां दिशीष्टकानां पञ्चत्वात्पाङ्क्त-
त्वम् । ततश्चयनाद्गोचलस्य सहस्रपशुप्राप्तिः । एवमन्यस्यापि भवति ।

ज्यैष्ठ्यादिकफलार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनं प्रजापतिज्यैष्ठ्यकामो यशस्कामः
प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिन्तये (४) । सप्त
पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् ।
तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र
यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजा-
यत । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै
ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः (५) । त्रिवृत्प्रज-
ननम् । उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्र यशो
ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्रजायते ।
यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं
चिन्तते । य उं चैनमेवं वेदे, इति ।

वयसा गुणैश्चाऽऽधिक्यं ज्यैष्ठ्यम् । यशः कीर्तिः । प्रजननं पुत्राद्युत्पादनम् ।
ग्रीणि फलानि कामयमानः प्रजापतिरेनं नाचिकेताग्निं त्रिवृतमेव त्रिगुणमेव
यथा भवति तथा चितवान् । प्राक्प्रत्यग्दिशोरिष्टकानां सप्तसंख्या दक्षिणोत्तर-
दिशोऽस्त्रित्वसंख्या, मध्ये त्वेकसंख्येति त्रिविधसंख्योपेतत्वात्रैगुण्यम् । तथाविधेन
चयनेन स प्रजापतिः कीर्तिं ज्यैष्ठ्यं च प्राप्तवान् । तथा प्रजा इदानीं वर्तमा-
नायां पुत्रपौत्रदुहितृदौहितृरूपायां प्रजोत्पात्तिमिदमस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा
प्रजायन्ते संपादयन्ति । तामेतां प्रजातिं पुत्राद्युत्पत्तिं प्राजायत स प्रजापतिः संपा-
दितवान् । यत्तु ज्यैष्ठ्यं प्राशस्त्यं फलमुक्तं तत्रिविधम् । कुलाचारसंपन्ना
माता तादृशः पिता पुत्रश्चेति । तथा प्रजोत्पादनसामर्थ्यालक्षणमपि प्रजननं

त्रिगुणम् । उपस्थ इन्द्रियशक्तिः । योनिः स्त्रीलिङ्गम् । मध्यमा गर्भधारणस्थानम् । अतः फलरूपयोज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात्रिगुणचयनसाध्यत्वं युक्तम् । प्रजापतिवदन्योऽपि तत्फलं प्राप्नोति ।

केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोप-
दधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् (६) ।
ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद, इति ।

ज्यैष्ठ्यं वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामयमान इन्द्र एनं नाचिकेताग्निं चित्वा-
प्रथमामिष्टकामुपधाय तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयामित्येवमूर्ध्वा एव
इष्टका उपधाय तेन ज्यैष्ठ्यमौन्नत्यं प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः । प्राचीरे-
वोपदधे । ततो वै सोऽग्निं स्वर्गं लोकमजयत् ।
अग्निं स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं
चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

स्वर्गं कामयमान आदित्यः प्रथमामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां
ततोऽपि प्राच्यां तृतीयामित्येवमिष्टका उपधायैनं नाचिकेताग्निं चितवान् । ततः
स आदित्यः स्वर्गं लोकमाभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं
प्राच्युपधानं च बोधायनेन स्पष्टीकृतम्—अथ यदूर्ध्वाः पश्चात्को-
ट्याः प्रभृत्यूर्ध्वा आस्वयमातृण्णावकाशादथ यदि प्राचीः स्वयमातृण्णावकाशा-
त्प्रभृति प्राचीः ” इति ।

अथ तेजआदिप्राप्त्यर्थं प्रयोगे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

स यदच्छेत् (७) । तेजस्वी यज्ञस्वी ब्रह्म-
वर्चसी स्यामिति । प्राणहोतुर्धिष्ण्यादुत्स-

पेतु । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा प्रोर्णोतु ।

तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्व्येव

यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

यो नाचिकेतमग्निं चिनुते स यदि तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत तदानीं यजमानो होतुर्धिष्ण्यसमीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्माद्विष्ण्यादारभ्याऽऽहवनी-
यपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन्नुत्सर्पेदुत्कर्षेण गच्छेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—येयं
देवता यशस्वती यशोयुक्ता सती प्राक्प्राङ्मुख्यपगच्छति सा देवता मां तेजो-
यशोब्रह्मवर्चसैः प्रोर्णोत्वाच्छादयतु, इति । तथा सत्येतैर्युक्त एव भवति ।

विश्वासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यं च कामयमानस्य कंचिद्विशेषं विधत्ते—

अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्धधीरन् । भूयिष्ठा

दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु

प्राच्येहि प्राच्येहीति प्राची जुषाणा वेत्वाज्यस्य

स्वाहेति सुवेणोपहृत्याऽऽहवनीये जुहुयात् (८) ।

भूयिष्ठमेवास्मै श्रद्धधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति, इति ।

सर्वे प्राणिनो मे मदर्थं भूयिष्ठमत्यधिकं श्रद्धधीरन्विश्वासं प्राप्नुयुः, ऋत्विजश्च
भूयिष्ठा अतिबहुला दक्षिणा नयेयुरिति यः कामयते स पुमान्दक्षिणानयनकाले
सुवेणाऽऽज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्यादिमन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् । मन्त्रस्यायमर्थः—
हे श्रद्धादक्षिणाभिमानिनि देवते प्राच्येहि प्राङ्मुखी सती समागच्छ । द्विरुक्तिः
श्रद्धादेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाऽऽभिमुख्यार्था । इतिशब्दो हेत्वर्थे । यस्मादा-
गता तस्मात्प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता सती सा द्विविधा देवताऽऽज्यस्य वेत्वि-
दमाज्यं पिबतु । तदर्थमिदं स्वाहुतमिति । अनेन होमेनास्मिन्यजमाने सर्वेऽप्यत्य-
धिकं विश्वासं कुर्वन्ति । दक्षिणा अतिबहुला ऋत्विजो नयन्ति ।

अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते—

पूरिषमुपधाय । चितिक्लृप्तिभिर्भिमृश्य । अग्निं

प्रणीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति ।
 त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् । अग्नाविष्णु
 इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त
 ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः (९), इति ।

समृद्धं कर्षिकामः पुरस्ताच्चिक्ये पुत्रोऽगच्छदीच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ।
 पुरर्षयो वायुर्गोबलः प्रजापतिस्त्रिवृदिन्द्रोऽसावादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ।
 इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
 नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

=====

उपहितानामिष्टकानां सर्वासामुपरि 'पृष्टो दिवि' इत्यनया वैश्वानर्यर्चा पुरीषं
 पांशुमुपधाय 'यत्ते चितमग्ने देवाः इहाऽऽवह' इत्यादिभिः, चित्विक्त्वाप्तिनामभिर्क-
 ग्भिस्तां चितिं हस्तेनाभिमृश्य तस्यां चितावग्निं प्रणीय समिद्धिरूपसमाधाय
 'त्वमग्ने रुद्र' इत्यादिभिश्चतुर्भिर्नुवाकैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । महामौ यः
 शतरुद्रीयमन्त्रो यश्च वसोर्धारामन्त्रस्तयोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं 'त्वमग्ने रुद्राग्ना-
 विष्णु' इत्यनुवाकद्वयम् । 'अन्नपते' इत्यनेनानुवाकेनान्नहोमः कार्यः । 'सप्त ते
 अग्ने' इत्ययमनुवाको विश्वप्रीसंज्ञकः । विश्वं प्रीणयतीति विश्वप्रीः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाऽभिधीयते ।
 तत्राऽऽद्विष्टकाः प्रशंसति—

यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तया
 लोकमभिजयति । अथो या अस्मिँल्लोके

देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ।
 यां द्वितीयामुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तथाऽ-
 भिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः ।
 तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां
 तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकमभिज-
 यति (१) । अथो या अमुष्मिँल्लोके देवताः ।
 तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो
 या अमूरितरा अष्टादश । य एवामी उरवंश्च
 वरीयांसश्च लोकाः । तानेव ताभिर्भि-
 जयति, इति ।

लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां
 देवानां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽसी-
 त्याभ्यां द्वितीयतृतीयमन्त्राभ्यामुपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्षद्युलोकजयादिकमवग-
 न्तव्यम् । तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया अमूरिष्टका अष्टादशसं-
 ख्याकाः । अस्माभिः सर्वाभिरादित्यमण्डलादर्वाच उरूँल्लोकान्पराचो वरीयसश्च
 लोकानभिजयति ।

इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनं तद्वेदनं च प्रशंसति—

कामचारौ ह वा अस्योरुषु च वरीयःसु च
 लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
 उं चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेताग्निं चिन्वानस्तदभिज्ञश्च यो विद्यते तस्योभयविधस्य पुरुषस्याऽऽदि-
 त्यलोकादर्वाक्षरुषु लोकेषु पराक्षु वरीयःसु च लोकेषु स्वेच्छया संचारो भवति ।

आयतनमाधारः प्रतिष्ठा चिरमवस्थानम् । हिरण्येष्टकानां नाचिकेताश्वपहि-
तत्वाद्धिरण्यमस्याऽऽधारः । तत्रैवास्य चिरकालावस्थितिः । हिरण्यस्याऽऽकारद्व-
यध्यानेनासौ गृहवान्भूत्वा चिरकालार्थितिं लभते । फलस्य पुनर्वचनमुपसंहा-
रार्थम् ।

अथ हिरण्यशरीरत्वेन ध्यानं विधत्ते—

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सश-
रीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्ने-
र्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । सशरीर
एव स्वर्गं लोकमेति, इति ।

हिरण्यस्य शरीरत्वध्यानेन मनुष्यशरीरकहितस्यैव स्वर्गप्राप्तिः ।

फलान्तरं दर्शयति—

अथो यथा रुक्म उत्तमो भाव्यात् (३) ।
एवमेव स तेजसा यज्ञसा । अस्मिंश्च
लोकैऽमुष्मिंश्च भाति, इति ।

अपि च यथा लोके रुक्मः सौवर्णाभरणविशेष उत्कर्षेणाग्नौ तप्तः सन्स्व-
निष्ठां कालिकां परित्यज्य विस्पष्टं भासेत, एवमेव स हिरण्यध्याता शरीरका-
न्त्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ।

अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं
दर्शयति—

उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणाऽऽदित्यम् ।
अथ हैते वरीयांसो लोकाः । ये परेणाऽऽदित्यम् ।
अन्तर्वन्तः ह वा एष क्षय्यं लोकं जयति । योऽ-
वरेणाऽऽदित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमक्षय्यं
लोकं जयति । यः परेणाऽऽदित्यम्, इति ।

द्विविधाः स्वर्गलोका आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाश्च । तत्राऽऽदित्यमवरे-
णाऽऽदित्यादर्वाञ्चो ये लोकाः स्वर्गविशेषारते सर्वेऽप्युरवो विस्तीर्णा इति । नाम
प्रसिद्धम् । अथ ये स्वर्गलोका आदित्यं परेणाऽऽदित्यलोकात्परस्ताद्वर्तन्त एते
वरीयांसोऽतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति यः पुमानादित्यादर्वाञ्चं लोकं प्राप्नोति,
एष पुमानन्तवन्तं विनाशयुक्तं क्षय्यं परस्परमेकैकापेक्षया क्षयार्हं तादृशं लोकं
प्राप्नोति । यस्त्वादित्यात्पराञ्चं प्राप्नोति, एष पुमाननन्तमपारम्, आतानविता-
नाभ्यामवसानरहितमक्षय्यं भोग्यवस्तुक्षयरहितं लोकं प्राप्नोति ।

एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताभिं चिन्वतस्तस्योपासकस्य चोपरितन-
लोकप्राप्तिफलं दर्शयति—

अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति ।

योऽभिं नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ॥

आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तस्याऽऽयुष्मक्षयहेतुभूतकालपारतन्त्र्या-
भावं दृष्टान्तेन दर्शयति—

अथो यथा रथे तिष्ठन्पक्षसी पर्यावर्तमाने

प्रत्यपेक्षते । एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्या-

होरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽभिं नाचिकेतं

चिनुते । य उ चैनमेवं वेद (४), इति ॥

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाष्याद्यः परेणाऽऽदित्यमष्टौ च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशा-

ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अत्युन्नतस्य रथस्योपरि वर्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयोरधोभागे पुनः
पर्यावर्तमाने पक्षसी उभे चक्रे, स्वस्मादत्यन्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति,
एवमसौ ब्रह्मलोके वर्तमानः पुरुषोऽधस्तनेषु मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायु-
पक्षपणाय पुनः पुनः पर्यावर्तमाने अहोरात्रे स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रतिक्षणं

पश्यति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते यश्चोपास्त उभयविधस्यास्य लोकमहोरात्रे न प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किंतु कल्पमात्रमेक-
महः । तस्मादितरलोकेष्विव नास्याऽऽयुः क्षीयते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे नाचिकेताग्न्युपासनं पक्ष्याकारवायुदेवताविषयमुक्तम् । अष्टमे ब्रह्म-
लोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युराहित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्राऽऽदौ
नचिकेतसः प्रश्नं दर्शयति—

उ॒श॒न्ह वै वा॒जश्र॒वसः॑ सर्व॒वेद॒सं ददौ॑ । तस्य॑ ह
नचि॑के॒ता नाम॑ पु॒त्र आ॑स । त॒ हं कु॒मा॒रः
सन्त॑म् । दक्षि॑णासु नी॒यमा॑नासु श्रद्धाऽऽवि॒वेश ।
स हो॒वाच॑ । तत॑ कस्मै॒ मां दा॑स्य॒सीति॑ । द्वि॒तीयं॑
तृ॒तीय॑म्, इति ।

वाजोऽन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वाजश्रवाः कश्चिन्मुनिर्गौत-
मगोत्रोत्पन्नस्तस्य पुत्र उद्दालकाख्यो मुनिर्वाजश्रवसः । स च कदाचित्सर्वस्व-
दक्षिणाकेन विश्वजिदादियागेनोशंस्तत्फलं कामयमानो यागमध्ये सर्ववेदसं सर्व-
स्वमृत्विग्भ्यो ददौ । तस्मिन्काले तस्योद्दालकस्य कश्चित्पुत्रो नचिकेता नाम
आसीत् । स चोपनयनयोग्यवयस्कः कुमारो भूत्वा तदा वर्तते । तं कुमारं सन्तं
नाचिकेतसमृत्विजः प्रति दक्षिणासु पित्रा नीयमानास्वतिशयेन श्रद्धाऽऽविवेश ।
यथाशास्त्रं दक्षिणा दातव्येत्येषा बुद्धिः श्रद्धातिशयः । श्रद्धाविशिष्टः स कुमारो
मनस्येवं विचारयामास । कर्मसाद्गुण्यार्थं पित्रा सर्वस्वं दातव्यम् । अहं च पितुः
स्वं तस्माद्दातव्योऽहमिति विचार्य पितरं प्रत्येवमुवाच । हे तत हे पितः कस्मा
ऋत्विजे मां दास्यसीति । तदानीं वालोऽयं मुग्ध इति तद्वचनमुपेक्ष्य तूष्णीं स्थितं
पितरं प्रति द्वितीयं वारं तृतीयं वारं च तथैवोवाच ।

पुत्रस्य प्रश्नं दर्शयति—

तः ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति, इति ।

अयं तावन्मुग्धो न भवति । किंतु धूर्त इत्येवं कुपितः संस्तदाभिमुख्येन पर्यावृत्तः कोपवेशान्मृत्यवे त्वा ददामीति तं कुमारमुवाच । अस्मिन्नवसरे काचिददृश्यमानशरीरा दैवी वाक् नचिकेतसं समनुजग्राह ।

तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति—

तः ह स्मोत्थितं वाग्भिर्वदति (१) । गौतम-

कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृहान् ।

मृत्यवे वै त्वाऽदामिति, इति ।

कोपयुक्तं पितुस्तद्वचनं श्रुत्वा पितुः सकाशात्परतो गन्तुं सहोत्थितं कुमारमभिमुखीकृत्यानुग्रहपरा दैवी वागित्येवं वदति स्म । किमिति तदुच्यते—हे गौतमगोत्रोत्पन्न नचिकेतः स खलु तव पितैवमुवाच । तद्वचनस्यायमभिप्रायः, हे पुत्र मृत्योर्गृहान्पति परेहि गच्छ । मृत्यवे त्वामहं दत्तवानस्मीति ।

इत्थं तत्पितुरभिप्रायं विशदीकृत्य सा वाग्देवता कुमारमनुग्रहीतुं बुद्धिप्रदानं करोति—

तं वै प्रवमन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म

तिस्रो रात्रिरनाश्वान्गृहे वसतात् । स यदि

त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रिरवात्सीरिति ।

तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमाः रात्रि-

माश्चा इति (२) । प्रजां त इति । किं द्विती-

यामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।

साधुकृत्यां त इति, इति ।

हे नचिकेतो यमो यदा गृहान्निर्गत्य यत्र कापि प्रवसति तं प्रवसन्तं निश्चित्य तद्गृहे गन्तां गमिष्यसि गच्छेत्यर्थः । एवमुक्त्वा पुनरप्येवमुवाच । तस्य

यमस्य गृहे गत्वा यमदर्शनाभावे तदीयपुत्रभार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्र-
यमनाश्वान्भोजनरहितो निवासं कुरु । तावत्समागत्य स यमो यदि त्वां प्रति हे
कुमार कति रात्रीरिहोषितवानिति पृच्छेत्, तदानीं तिस्र इत्येवं सत्यमेव प्रत्यु-
त्तरं ब्रूहि । ततः प्रथमदिने किं भुक्तवानसीत्येवं पृष्ठः संस्त्वदीयां प्रजां भक्षित-
वानस्मीत्येवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिर्गृहे समागत्य भोजनरहितो वसति चेत्तस्य
गृहस्वामिन एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण प्रजाक्षयो भवतीत्येतच्छास्त्ररहस्यं तेन
वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीयतृतीयदिवसयोरुपवासेन पशुक्षयं सुकृतक्षयं
चासूचयत् ।

तदेवं वाग्देवतया शिक्षितो नाचिकेतास्तथैव चकारेत्येतद्दर्शयति—

तं वै संन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरना-
श्वान्गृह उवास । तमागत्य प्रपच्छ । कुमार-
कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच
(३) । किं प्रथमा रात्रिमाश्ना इति । प्रजां
त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति ।
किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु मूर्खः । तस्मात्सत्कारार्हो न
मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं सत्कारं चकार तं दर्शयति—

नमस्ते अस्तु भगव इति

होवाच । वरं वृणीष्विति, इति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

एतच्छास्त्रानुसारेण नाचिकेतसमाभिज्ञं मत्वा भगवच्छब्देन संबोध्य दिनत्र-
योपवासकृतं स्वापराधं परिहर्तुं वरत्रयं दत्तवान् । सोऽयमर्थः कठवल्लीष्वस्मि-
न्नेव नाचिकेतोपाख्याने विस्पष्टमाम्नातः—“तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे भोज-
नान्ब्रह्मन्नातिथिर्नमस्यो नमस्ते अस्तु ब्रह्मन्त्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रिन्व-

रान्वृणीष्वः” इति । प्रतिशब्देन प्रतिदिनोपवासनिमित्तापराधपरिहारयेत्यम-
मर्थ उच्यते ।

नाचिकेतोऽसा वृतं प्रथमं वरं दर्शयति—

पितरमेव जीवन्नयानीति, इति ।

हे यम त्वयाऽहममारितो जीवन्नेव मदीयं पितरं प्राप्नवानि सोऽयं प्रथमो
वरः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां द्वितीयं वरं दर्शयति—

द्वितीयं वृणीष्वेति (४) । इष्टापर्तयोर्मैऽक्षितिं
ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेत-
मुवाच । ततो वै तस्यैष्टापूर्ते ना क्षीयेते, इति ।

द्वितीयवरार्थं प्रार्थितोऽयं कुमारो मदीययोः श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयहेतुं
ब्रूहीत्येतादृशं वरं वृतवान् । ततो यमस्तस्मै नाचिकेतस एतं पूर्वानुवाकेष्वभि-
हितं चेतव्यमुपास्यं च द्विविधं नाचिकेतनामाङ्कितमग्निमुवाच । तन्नामाङ्कि-
तत्वं कठवल्लीषु स्पष्टीकृतम्—“एष ते अग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा
द्वितीयेन वरेणैतमग्निं तत्रैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः” इति । ततो नाचिकेताग्नि-
चयनादाग्निध्यानाच्च तस्य नाचिकेतसः श्रौतस्मार्तसुकृते न क्षीयेते अल्पफले
न भवतः ।

नाचिकेतस इवान्यस्यापि श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयं दर्शयति—

नास्यैष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचि-
केतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां वरान्तरं दर्शयति—

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मुत्योर्मैऽपंचितिं ब्रूही-
ति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै सोऽप पुनर्मुत्युर्मजयत् (५) । अप
पुनर्मुत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।

य उ चैतमेवं वेदं, इति ।

वर्तमानस्य मनुष्यशरीरस्य सकृन्मृत्युरवश्यंभावी । तदूर्ध्वं पुनरप्यर्वाचीनज-
न्मस्वीकारे सति पुनर्मृत्युर्भवति । जन्मस्वीकारं विना मुक्तौ सत्यां सोऽयं पुनर्मृ-
त्युरपक्षीयते । मृत्योरपजयः पुरुषस्यैव जयः । तादृशं पुनर्मृत्योरपजयहेतुं ब्रूही-
त्येष तृतीयो वरः । एवं वृणानाय तस्मै नचिकेतसे पुनर्मृत्युजयहेतुत्वेन तमेव
द्विविधं नाचिकेताग्निमुक्तवान् । चयनोपासनयोर्मध्ये चयनस्य प्राधान्यमुपासन-
स्योपसर्जनत्वं यस्य पुंसः संपद्यते तस्येष्टापूर्तयोरक्षयत्वमात्रं चिरं पुण्यलोकमनु-
भूय पुनर्जन्मस्वीकारः । यस्य तूपासनं प्रधानं चयनमुपसर्जनं तस्य ब्रह्मलोकप्रा-
प्तिद्वारा मुक्तिरेव न तु जन्मान्तरम् । तस्मान्मृत्युं जयेत्येवं वस्योर्विभागः । ततो
वै तस्मादेव प्रधानभूतादुपासनात्स नचिकेताः पुनर्मृत्युं जितवान् । अन्योऽपि
विद्याप्राधान्ये सति तद्वन्मृत्युं जयति ।

अथ प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणां प्रशंसति--

प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । साहिर-
ण्यमुदास्यत् । तदग्नौ प्रास्यत् । तदस्मै ना-
च्छेदयत् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै
नैवाच्छेदयत् । तच्चूतीयं प्रास्यत् (६) ।
तदस्मै नैवाच्छेदयत् । तदात्मन्नेव हृदयं ऽग्नौ
वैश्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छेदयत् ।
तस्माद्विरण्यं कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जति-
तमम् । हृदयजः हि । स वै तमेव नावि-
न्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् । ताः
स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्य-
गृह्णात् (७) । दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृ-
ह्णातीति । सोऽदक्षत दक्षिणां प्रतिगृह्णात् ।

दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य। य एवं वेद, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा उत्पादयिष्यामीति कामयित्वा तपः कृतवान् । तदा स प्रजापतिः स्वाभीष्टफलत्वेन किञ्चिद्धिरण्यमुदास्यदुत्पादितवान् । तच्च हिरण्यं स्वकार्यसिद्धयर्थमग्नौ प्रक्षिप्तवान् । तच्चाग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थं नाच्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणं नाकरोत् । एवं द्वितीयतृतीययोरपि पर्याययोर्द्विष्टव्यम् । ततः स प्रजापतिर्हिरण्यस्य बाह्यवह्नौ प्रक्षेपं परित्यज्याऽऽत्म-
जेव स्वशरीरमध्य एव हृदये हृदयपुण्डरीकसमीपवर्तिनि वैधानरे सर्वपुरुषाहिते जाठराग्नौ प्रास्यत्प्रक्षिप्तवान् । तच्च जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थम-
च्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणमकरोत् । यस्माद्बाह्येऽग्नौ प्रक्षिप्तमकिञ्चित्करं जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं कार्यकरमासीत्तस्मात्लोकेऽपि हिरण्यं बाह्यदेशे भूमिमञ्जूषादौ प्रक्षिप्तं सद्भोगानुपयुक्तत्वाद्धनानां मध्ये कनिष्ठमुच्यते । यत्तद्धनं भुञ्जद्भोगोप-
युक्तं सदाभरणरूपेणान्नादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राणिनां प्रियतमम् । यस्मा-
च्छृदयजं प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदयसंबद्धं तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तम् । उक्त्वा उक्त्वा चेतने प्रक्षिप्तस्य हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य यस्मै चेतनाय पुरुषाय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां स्वयमनेष्यत्तमेव चेतनं पुरुषं प्रतिग्रहीतारमन्विष्य तदानीं नालभत पुरुषान्तरमलब्ध्वा स्वकीयायैव दक्षिणहस्ताय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां नीतवान् । नीत्वा च हे हिरण्य त्वद्रूपां दक्षिणां दक्षाय कार्यसमर्थाय प्रतिगृ-
ह्णामीत्येवं वदन्स्वयमेव तां दक्षिणां प्रत्यगृह्णात् । ततः प्रजापतिर्दक्षिणां प्रतिगृ-
ह्णादक्षतं कार्यसमर्थोऽभूत् । अन्योऽपि यः पुमानेवं हिरण्यवृत्तान्तं वेद स एव दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते कार्यसमर्थो भवति ।

प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्तेनापि प्रशंसति—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसो वाजश्रवसा

गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्ण-

न्ति । उभयेन वयं दक्षिण्यामह एव दक्षिणां

प्रतिगृह्येति । तैऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य ।

दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद ।

अहमु वै यज्ञोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
ते सत्यो यज्ञो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाश-
मष्टाकपालं निरपवत् । यज्ञाय चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो यज्ञोऽ-
भवत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह
वा अस्य यज्ञो भवति । अनुं स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैषदेवं वेदं । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये कामाय
स्नाह्ना यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय, स्वाहाऽ-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (५), इति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः । तदाभिमानो देवोऽपि यज्ञशब्दाभिधेयः । यज्ञ-
नुमहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्सहितः सत्यः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमीमिति निधने—

तमापोऽनुवच । प्रजापतेऽण्डु वै सर्वे कामाः
श्रिताः । वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु
यजस्व । अथ त्वयि सर्वे कामाः श्रयिष्यन्ते ।
अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत् ।
अद्भ्यश्चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै

तस्मिन्सर्वे कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अस्मिन्कामाः
 श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्नं
 जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहा ।
 अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
 लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
 (६), इति ।

आपो जलाभिमानिन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन्नित्येतदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्वे-
 ष्वपि वस्तुष्वभिमानिदेवताः सन्तीति भगवान्वाद्रायण उत्तरधीमांसायां सूत्र-
 यामास—“ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ” इति । नाश्चाब्दे-
 वतास्तं प्रजापतिमिदमब्रुवन् । हे प्रजापते सर्वेऽपि भोगा अप्स्वाश्रिताः । ओष-
 धिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात्सर्वभोगानां(णां) च तत्फलाधीनत्वात् ।
 नातामर्षा स्वामिभूता देवता वयमेवातोऽस्मत्परितोपमन्तरेण भोगाभावादस्मानेव
 त्वं यजस्व । त्वयि सर्वे कामा आश्रिता भविष्यन्ति । स्वर्गं चान्विष्य लप्स्यस
 इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अब्देवता इष्टवति प्रजापतौ सर्वे कामा आश्रिताः ।
 एवमन्यस्मिन्नप्याश्रयन्ते ।

अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते—

तमाग्निर्धालिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै व-
 लिमते सर्वाणि भूतानि बलिः हरन्ति ।
 अहमु वा अग्निर्धालिमानस्मि । मां नु यज-
 स्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि बलिः हरि-
 ष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं देत्स्यसीति । स

एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं
 निरवपत् । अग्नये बलिमते चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि
 बलिमहरन् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् ।
 सर्वाणि ह वा अस्मै भूतानि बलिः हर-
 न्ति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
 हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽन्नं
 जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽग्नये
 बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजाप-
 तये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति (७), इति ।

बलिमान्पूजावान् । तस्मै बलिमतेऽग्नये सर्वे प्राणिनः पूजां संपादयन्ति ।
 सप्तमीमिष्टिं विधत्ते—

तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लोक-
 मनुवित्ससि । अहमु वा अनुवित्तिरस्मि ।
 मां नु यजस्व । अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भवि-
 ष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
 एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
 पत् । अनुमित्यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
 ततो वै तस्य सत्याऽनुवित्तिरभवत् । अनुं स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानुवित्ति-

भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्नं
 जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽनुवित्त्यै
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
 स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
 (८), इति ।

अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यथा क्रियया सेषं क्रियाऽनुवित्तिः ।
 तदभिमानिनी देवताऽप्यनुवित्तिरित्युच्यते । सा देवता प्रजापतिमब्रवीत्—हे प्रजा-
 पते त्वं स्वर्गं लोकमनुवित्सस्यन्विष्य वेत्तुं लब्धुमिच्छसि तदभिमानिन्या मम
 यागेन तदीयाऽनुवित्तिक्रिया सत्या फलपर्यवरायिनी भविष्यति । एतेषून्नेदु
 पर्यायेष्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपहोमाश्च प्रथमपर्यायवद्व्याख्यायेयाः ।

तदेवं कर्मावयवभूता इष्टयः पृथग्विहिताः । अष्टेष्टिसंवातरूपं कर्म विधत्ते—

ता वा एताः सप्त स्वर्गस्थं लोकस्य द्वारः ।
 दिवःश्येनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा*
 रक्षति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्म तृतीयाम् ।
 यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्वलिमा-
 न्यष्टीम् । अनुवित्तिः सप्तमीम् । अनु ह
 वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गं
 लोके भवति । य एताधिरिष्टिर्गिर्यजते । य
 उ चैना एवं वेद । तास्वान्विष्टि । पटौही-
 षरा दद्यात्क*सं च । स्त्रियै चाऽऽभार*

समृद्धयै (९), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

=====

या इष्टयः पूर्वमभिहितास्ता एताः सप्तसंख्याकाः स्वर्गलोकस्य द्वार इव
गामिताधनभूतास्तासां च दिवःश्वेनय इत्येतन्नाम । यथा लोके श्वेन उत्पत्त्याऽऽ-
काशे स्वेच्छया संचरत्येवमेता अपि यजमानस्य द्युलोके स्वेच्छया संचारं प्राप्नु-
वन्ति । तस्माद्द्युसंपादाच्छ्वेनाख्यपक्षिसदृशत्वाच्च दिवःश्वेनयः संपन्नाः । अन्वे-
षणपूर्वकलाभसाधनत्वाद्नुवित्तय इत्युच्यन्ते । तासामिष्टीनां मध्ये प्रथमामिष्टिमा-
शाख्यदेवता रक्षति तत्त्वामित्वात्तयेष्ट्या तुष्टा सती तत्फलं प्रयच्छति । एवं
कायाद्या देवतास्तां तामिष्टिं रक्षन्ति । एताभिः सप्तभिरिष्टिभिर्यो यजते योऽपि
चैना यथोक्तप्रकारेण वेद सोऽयमुभयविधः पुमान्स्वर्गमन्विष्य लभते । तस्य
तस्मिन्स्वर्गे कामचारः स्वेच्छया संचारो यथेष्टभोगप्राप्तिर्भवति । तासु सप्तस्वर्षी-
ष्टिषु मध्येऽन्विष्टि, एकैकामिष्टिमनुष्ठायानन्तरमेव दक्षिणार्थं पष्ठौहीवरां दद्यात् ।
चतुःसंवत्सरवयस्का गौः पष्ठौही । पष्ठौहीनां मध्ये या श्रेष्ठा तां दद्यात् । यथा
कंसं भोजनार्थं कांस्यपात्रं च दद्यात् । तथा स्त्रियै योग्यमाभारमाभरणं च
दद्यात् । तत्सर्वं दक्षिणादानं फलसमृद्धयै संपद्यते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सप्त तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये दिवःश्वेनाख्या इष्टयोऽभिहिताः । अथाऽऽपाद्याख्यानामिष्टीनां चतु-
र्थानुवाके विधास्यमानानां याज्यानुवाक्यास्तृतीयानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र 'तपसे
चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः
स्वर्गं विन्दन् । तपसा सपत्नान्प्रणुदामा-
रातीः । येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति, इति ।

यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूपमस्ति तदिदं विश्वं येन तपसा परिभूतं सर्वतो
व्याप्तं तेन तपसा देवा इन्द्रादयः सर्वे देवत्वमग्रे सृष्ट्यादौ प्राप्ताः पूर्वसृष्टौ
तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः । तथर्षयो वसिष्ठनारदाद्याः पूर्वानुष्ठितेन तपसा
स्वर्गमन्विष्य लब्धवन्तः । वयमपीदानीमनुष्ठितेन तपसा यागादिरूपेण सप्तत्वा-
ञ्जशत्रून्प्रणुदाम प्रकर्षेणापसारयामः । कीदृशान्सप्ततानरातीरस्मभ्यं दातव्यस्य
धनस्थादातुन् ।

तत्रैव याज्यामाह—

प्रथमजं देवः हविषा विधेम । स्वयंभु ब्रह्म
परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता स
माता । तपो ह यक्षं प्रथमः संबभूव, इति ।

योऽयं तपोभिमानी देवः स प्रथमजः । तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे
तपसः प्रथमजत्वमाम्नायते—“ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽ-
तप्यत ” इति । तादृशं तपोदेवं हविषा विधेम परिचरेम । यत्स्वयंभु स्वतःसिद्धं
सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म परमं सृष्टिकारणरूपं तपः संपन्नं स एव तपोदेवः पुत्रपि-
तृमात्रादिरूपेणाऽऽविर्बभूव । किंच तपो ह तप एव प्रथमं यक्षं पूज्यं संबभूव ।
सर्वोऽपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपोऽनुष्ठाय पश्चात्फलं लभते । तस्मात्प्र-
शस्तमिदं तपः ।

अथ ‘ श्रद्धायै चरुम् ’ इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते । श्रद्धा प्रतिष्ठा
लोकस्य देवी (१) । सा नो जुषाणोप यज्ञ-
मागात् । कामवत्साऽमृतं दुहाना, इति ।

येयमास्तिक्यरूपां श्रद्धा तथैव देवः सर्वोऽपिन्द्रादिदेवो देवत्वं प्राप्नोति ।
श्रद्धारहितस्य तपआदेर्निरर्थकत्वात् ।

तथा च स्मर्यते—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्पेत्य नो इह ॥ इति ।

अतः श्रद्धादेवी लोकस्य सर्वस्य प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सा देवी जुषाणा प्रीय-
माणा नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्रामोतु । कीदृशी श्रद्धा कामवत्सा फलकामनैव
वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्साऽत एवामृतं फलं दुहाना दोग्धी । श्रद्धा-
लुहिं यत्फलं कामयते तत्सिध्यत्येव ।

तत्रैव याज्यामाह—

श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री
जगतः प्रतिष्ठा । तां श्रद्धां हविषा यजामहे ।
सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुव-
नस्याधिपत्नी, इति ।

श्रद्धाख्या देवी, ऋतस्य सत्यस्य परमार्थस्य ब्रह्मणः सकाशात्प्रथमजाऽऽ-
दिवोत्पन्ना । अत एव विश्वस्य भर्त्री सर्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री जगतः
प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । श्रद्धाहीनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वा व्यवहारस्य फलपर्यव-
सायित्वाभावात् । तामेतां श्रद्धां देवीं वयं हविषा यजामहे पूजयामः । सा
श्रद्धा देवी नोऽस्माकममृतमविनाशं लोकं संपादयतु । सा हि देवी यस्मान्भुव-
नस्याधिपत्नी पालयित्री तस्मादीशानाऽस्माकं लोकं संपादयितुं समर्था ।

अथ 'सत्याय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा
जज्ञिरे भुवनं च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा
घृतेन (२) । यथा देवैः संधमादं मदेम, इति ।

यत्सत्यं सत्यवदनाभिमानिदेवतास्वरूपमस्ति तज्जुषाणं प्रीतियुक्तं सदिदम-
स्माभिर्दीयमानं हविः प्रत्यागादागच्छेत् । अस्मात्सत्याख्यादेवस्वरूपाद्विधे सर्वे
देवा भुवनं च जज्ञिरे । सत्यं हि परब्रह्मस्वरूपत्वात्सर्वस्य जनकम् । तस्मै
सत्याय देवाय घृतयुक्तेन हविषा विधेम परिचरेम । अथानन्तरं वयं देवैर्युक्ताः
सधमादं मदेमैकत्र हर्षं प्राप्नुयाम ।

तत्रैव याज्यामाह—

यस्य प्रतिघोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे
भुवनं च सर्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आ-
गात् । ब्रह्माऽऽहुतीरुपमोदमानम्, इति ।

यस्य सत्यस्य ब्रह्मण उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वगतत्वा-
दन्तरिक्षव्यापित्वं युक्तम् । यस्मात्सत्याद्ब्रह्मणः सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे तत्स-
त्याख्यमर्चत्पूजायुक्तं परं ब्रह्मास्मदीया आहुतीरुपेत्य मोदमानं सन्मदीयं यज्ञ-
मुपागादुपागच्छतु ।

अथ 'मनसे चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो
वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहसः सही-
यान् । स नो जुषाण उप यज्ञमागात्, इति ।

सर्वमिदं जगन्मनसो वशे बभूव न त्वेतन्मनोऽन्यस्य कस्याचिद्वशमनुगच्छति ।
सर्वस्य मनोधीनत्वं श्रुत्यन्तरे दर्शितम्—“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”
इति । मनस इतराधीनत्वाभावश्च स्मर्यते—‘असंशयं महाबाहो मनो दुर्नि-
ग्रहं चलम्’ इति । तादृशमनोभिमानी देवो भीष्मो हि भयहेतुत्वेन प्रसिद्धः ।
मनसः सर्वदुःखापादकत्वं सर्वैरप्यनुभूयते । सुप्ते मनसि दुःखमात्रस्याभावात् ।
तस्मादयं मनोदेवः सहसः सहीयान्बलवतोऽप्यत्यन्तं बलीयान् । अत एव
स्मर्यते—‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्’ इति । स तादृशो
मनोदेवो जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

आकूतीनामधिपतिं चैतसां च (३) । सङ्कल्प-
जूतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह वर्ध-
यन्तः । उपह्वेऽस्य सुमतौ स्याम, इति ।

इह कर्मणि वयं मनोनामकं चक्षुरादीन्द्रियाणां राजानं वर्धयन्तः परितो-
षयन्त उपह्वेऽस्य सुमतौ स्याम इत्युक्तं । यदा

स्यं सुखिनो भवन्वित्यस्माननुजानाति तदानीमेव सुखिनो भवेयः । कीदृशं
राजानमाकूतीनामिदमेव करिष्यामीत्येवंविधानां संकल्पानां चेतसां वेदं वस्त्वे-
तादृशमिति ज्ञानानां चाधिपतिं कर्तव्यसंकल्पानां वस्तुज्ञानानां च मनोधीनत्वं
प्रसिद्धम् । संकल्पजातिं सहस्रसंख्याककर्तव्यविषयेषु संकल्पेषु जातिर्वैगो यस्यासौ
संकल्पजातिस्तादृशं देवं सर्वस्य द्योतकमत एव विपश्चिं सर्वज्ञम् ।

अथ 'चरणाय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्त-
रति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन
पूताः । अति पाप्मानमरातिं तरेम, इति ।

चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं चरणं शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च पवित्रं
शुद्धिकारणं विततं सर्वप्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं पुराणं सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्त-
त्वाच्चिरन्तं येन चरणेन देवेन पूतः शोधितः पुरुषो दुष्कृतानि तरति पापानि
विनाशयति । पवित्रेणान्यस्य शोधकेन स्वयमपि शुद्धेन तेन चरणदेवेन पूता
नयं पाप्मानमरातिं पापरूपं शत्रुमातितरेमातिशयेन लङ्घयामः ।

तत्रैव याज्यामाह—

लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्विभ्रा-
जमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोह-
मानम् । चरणं नो लोके सुर्धितां दधातु, इति ।

यदेतच्चरणाख्यं देवतास्वरूपं तदेतन्नोऽस्माकं स्वर्गलोके सुर्धितं । सुखयुक्तामव-
स्थितिं दधातु संपादयतु । कीदृशं चरणं लोकस्य द्वारं स्वर्गस्य द्वारवत्प्रवेशसाध-
नं चिमदर्चनायुक्तं त्रैलोक्यं पूज्यं पवित्रं शोधकं ज्योतिष्मत्पवित्रं प्रकाशमानमर्थो-
पेतं भ्राजमानं स्वयमपि दीप्यमानं महस्वन्माहात्म्ययुक्तम् । अमृतस्य पीयूषस्य
धारा बहुधा दोहमानमनेकप्रकारेण संपादनशीलम् ।

अथ 'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके

अग्निमूर्धा भुवः, इति ।

‘ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् ’ इति पुरोनुवाक्या । ‘ भुवो यज्ञस्य ’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘ अग्निर्मूर्धा ’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘ अनुमत्यै चरुम् ’ इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् , इति ।

‘ अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु ’ इति पुरोनुवाक्या । ‘ अन्विदनुमते त्वम् ’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘ इदं वामास्ये हविः ’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

हव्यवाहः स्विष्टम् (४), इति ।

देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

‘ हव्यवाहमभिमातिषाहम् ’ इति पुरोनुवाक्या । ‘ स्विष्टमग्ने अभि तत्पु-
णाहि ’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘ जुष्टो दमूनाः ’ इत्यत्र व्याख्यातम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अपाद्याख्यानांमिष्टीनां याज्यानुवाक्यास्तृतीयेऽभिहिताः । चतुर्थे ता इष्टयोऽ-
भिधीयन्ते । प्रथमं तावदिष्टीनां प्रस्तावं दर्शयति—

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते
प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो
लोकस्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्र-
तुभिरन्विच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् ।
तमिष्टिभिरन्विच्छत् । तमिष्टिभिरन्विन्दत् ।

तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव
हि देवाः (१), इति ।

द्वितीयानुवाकवद्व्याख्येयम् ।

सामान्येन सर्वासामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वा विशेषाकारेण प्रथमाया इष्टेः प्रस्तावं
हविष्केष्टिविधानमुपहोमविधानं च दर्शयति—

तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै श्राम्यसि ।
अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते
सत्यं तपो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
सीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् ।
तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य
सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकं विन्दत् ।
सत्यं ह वा अस्य तपो भवति । अनु स्वर्गं
लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति (२), इति ।

अत्रेष्टिस्तपोसाधारणदेवत्या । अग्निरनुमतिश्च पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सवष्टि-
साधारणदेवते । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकोक्तं शौवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

तं श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते श्रद्धया वै

श्राम्यसि । अहमु वै श्रद्धाऽस्मि । मां नु
 यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमा-
 भेयमष्टाकपालं निरवपत् । श्रद्धायै चरुम् ।
 अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽ-
 भवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या
 ह वा अस्य श्रद्धा भवति । अनु स्वर्गं लोकं
 विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ-
 चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
 श्रद्धायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये
 स्विष्टकृते स्वाहेति (३), इति ।

अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

त* सत्यमब्रवीत् । प्रजापते सत्येन वै
 श्राम्यसि । अहमु वै सत्यमस्मि । मां नु
 यजस्व । अथ ते सत्य* सत्यं भविष्यति ।
 अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाभेय-
 मष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्य* सत्यमभ-
 वत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्य* ह वा

अस्य सत्यं भवति । अनुं स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा
सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्वि-
ष्टकृते स्वाहेति (४), इति ।

अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते—

तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै श्रा-
म्यसि । अहमु वै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व ।
अथ ते सत्यं मनो भविष्यति । अनुं स्वर्गं
लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं
निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनुं स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य मनो
भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अग्नये स्वाहा मनसे स्वाहा । अनु-
मत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति
(५), इति ।

अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते—

तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै श्राम्यासि । अहम् वै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकं पालं निरवपत् । चरणाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य चरणं भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनं देवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (६), इति ।

प्रत्येकमिष्टीर्विधाय तत्संघातरूपं कर्म विधत्ते—

ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपाद्या अनुचित्तयो नाम । तपः प्रथमा रक्षति । श्रद्धा द्वितीयाम् । सत्यं तृतीयाम् । मनश्चतुर्थीम् । चरणं पञ्चमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गं लोकं भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उ चैना ए वेद । तास्वन्विष्टि । पष्ठौ-

हिवरां दद्यात्क२सं च । स्त्रियै चाऽऽभार२
समृद्ध्यै (७), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ + ॥

अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्वेऽपि याभिरिष्टिभिस्ता अपाद्याः । अन्यत्सर्व-
मप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकवद्व्याख्येयम् । ता एता उक्ता दिवःश्वेनयोऽपा-
द्याश्च द्विविधा अन्तःप्रयोज्या बहिष्प्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्रचयनस्य
मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्वमुदाहृतः । बहिस्तु स्वर्गकामेन(ण) चातुर्हो-
त्रात्पृथगेव प्रयोक्तव्यः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽपाद्या इष्टयोऽभिहिताः पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिधीयते । तत्राऽऽदौ
चातुर्होत्रमन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधिभ्युज्ञो
निर्मितः । नैनं२ शतम् । नाभिचरितमार्ग-
च्छति । य एवं वेद, इति ।

य एते चतुर्होतृसंज्ञका मन्त्रास्ते ब्रह्म वै परब्रह्मस्वरूपा एव । सर्वजगत्सृष्टि-
हेतुत्वात् । दशहोतृचतुर्होतृपञ्चहोतृषड्द्वयोत्तमहोतृमन्त्राः सर्वेऽपि चतुर्होतृशब्दे-
नैवाच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं च द्वितीय-
काण्डस्य द्वितीयतृतीयप्रपाठकरूपे होतृमन्त्रब्राह्मणे बहुधा प्रपञ्चितम् । एतेभ्य-
श्चतुर्होतृभ्यः सर्वोऽपि यज्ञोऽधिनिर्मितः । एतदपि तत्रैवोक्तम् । यः पुमानेवं
चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वं यज्ञनिर्वाहकत्वं च वेद तमेनं पुरुषं शप्तं

+ अत्र कचिदधिको ग्रन्थः स यथा “आशानुविति अद्वा सत्यो ह । कामो
यज्ञः सत्यो ह । अन्यत्र सत्यं ह ” इति ।

परकीयः शापो नाऽऽगच्छति । अभिचरितं परकृताभिचारोऽपि नाऽऽगच्छति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

यो ह वै चतुर्होतॄणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो
पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते ।
वाचस्पतिर्होता दशहोतॄणाम् । पृथिवी
होता चतुर्होतॄणाम् (१) । अग्निर्होता पञ्च-
होतॄणाम् । वाग्धोता षड्होतॄणाम् । महा-
हविर्होता सप्तहोतॄणाम् । एतद्वै चतुर्होतॄणां
चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा
हास्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद, इति ।

यः पुमांश्चतुर्होतृसंज्ञकानामेतेषां मन्त्राणां बहूनामकेनैव चतुर्होतृशब्देनाभिधे-
यत्वं वेद । अपि च पञ्चस्वनुवाकेषु होतृप्रतिपादनात्पञ्चहोतृशब्दवाच्यत्वं च
वेद । अस्मै पुरुषाय सर्वा अपि दिशः कल्पन्ते स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्ति ।
आरण्यकेषु—‘चित्तिः सुक्’ इत्याद्यनुवाकेष्वाम्नाता ये होतृमन्त्रास्तेषु
मध्ये ‘पृथिवी होता’ इत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता चतुर्वारमाह्वानेन
श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवती । ‘अग्निर्होता’ इत्यस्य पञ्चहोतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री दे-
वता पञ्चवारमाह्वानेन । ‘वाग्धोता’ इत्यस्य षड्होतृमन्त्रस्याधिष्ठाता षड्वार-
माह्वानेन । ‘महाहविर्होता’ इत्यस्य सप्तहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता सप्तवारमाह्वानेन ।
‘चित्तिः सुक्’ इत्यस्य दशहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता दशवारमाह्वानेन । चतुर्होतृम-
न्त्रदेवस्य शीघ्रप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नाम्नैव सर्वेषां व्यवहारोऽस्त्विति
चरं ददौ । तथा च तत्राऽऽम्नातः—‘त्वं वै मे नेदिष्ठं हुतः प्रत्यश्रौषीः ।
त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्न हैनाश्चतुर्होतार इत्याचक्षते’ इति । तदेत-
च्चतुर्होतृत्वं तत्र प्रपञ्चितत्वादत्र संगृहीतम् । यत्तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतृः सद्-
भावात्पञ्चहोतृत्वं तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिः सुगित्यादिमन्त्राणां दशहोतॄणां
मध्ये वाचस्पतिर्होतृत्वेनाऽऽम्नातः । ‘वाक्पतिर्होता’ इति तस्मिन्नुवाके

म्नानात् । तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये पृथिवी होतेत्याम्नातः । पञ्चहो-
तृमन्त्रावयवानां मध्येऽग्निर्होतेत्याम्नातः । षड्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतेत्या-
म्नातः । सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतेत्याम्नातः । चतुर्होतृसंज्ञकानां
सर्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्वकाण्डोक्तवरप्रदानेन चतुर्होतृत्वम् । अत्रोक्तपञ्चविधहो-
तृसंज्ञावेन पञ्चहोतृत्वं च । सर्वा हास्मा इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान्प्रशंसति—

एषा वै सर्वविद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः
स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽयनिः स्तुतिः (२) ।
एतान्योऽध्यैत्यच्छदिर्दर्शं यावत्तरसम् । स्वरेति ।
अनपब्रवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् । राय-
स्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

येयं होतृमन्त्रविद्यैषैव सर्वविद्याऽन्यैवापेक्षितस्य फलस्य लभ्यत्वात् । एतदेव
मन्त्रजातं भेषजं सर्वानिष्टनिवारकम् । एषा विद्या पञ्चानुवाकरूपापङ्क्तिः ।
सा च स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽयनिरनायासेन प्राप्तिहेतुः स्तुतिमार्गः । एतान्प-
ञ्चानुवाकरूपान्मन्त्रान्यः पुमानच्छदिर्दर्शं गृहस्याऽऽच्छादकानि कटरूपाणि
च्छदीपि यावति दूरे न दृश्यन्ते तावति दूरेऽरण्ये गत्वा यावत्तरसं यावद्ब्रह्म-
ध्वनिनाऽध्यैत्यधिकत्वेन प्राप्नोति गुरुमुखादधीते जपति वेत्यर्थः । स पुमान्स्व-
रेति स्वर्गं प्राप्नोति । अनपब्रवोऽपकीर्तिरहितः सर्वमायुरेति प्रजादिकं च लभते
ब्रह्मवर्चसयुक्तश्च भवति । तत्र स्तुतिप्रसङ्गादयं पुरुषार्थो जपविधिर्दृष्टव्यः ।

पुनरपि तं विधिमनूय प्रशंसति—

एतान्योऽध्यैति । स्पृणोत्यात्मानम् । प्रजां
पितृन्, इति ।

योऽयं पुमानेतान्मन्त्रान्पूर्वोक्तरीत्याऽधीते स स्वात्मानं स्वकीयां पुत्रादिप्रजां
स्वकीयान्पितृपितामहादींश्च स्पृणोति तत्तदपेक्षितफलसंपादनेन प्रीणयति ।

पुनरप्येतन्मन्त्रवेदितृपुरुषमुदाहृत्य प्रशंसति—

एतान्वा अरुण औपवेशिर्विदांचकार (३) ।
एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मान-
नम् । स्वर्ग्ययौ । एतान्योऽध्यैति । अधिवादं
जयति । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वरेति, इति ।

उपवेशिपुत्रः कश्चिन्मुनिररुणाख्य एतान्मन्त्रान्विदांचकारारण्ये गत्वा ध्यानं
कृतवान् । स मुनिरधिवादं स्वस्मादधिकेन पुरुषेण सह विद्याविषये वादं कृत्वा
स्वयं जितवान् । अपि च सर्वमपि पाप्मानमपाजयद्विनाशितवान् । स्वर्ग्ययौ
च स्वर्गं च प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि यथोक्तं फलं सर्वं प्राप्नोति ।

एवं बहुधा मन्त्रान्प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते—

एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः ।
प्रजापशुकामो वा (४), इति ।

आयुरादिकामोऽस्मिंश्चयनेऽधिकारी ।

कर्म विधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान्विधत्ते—

पुरस्ताद्वशहोतारमुदंश्चमुपदधाति यावत्पदम् ।
हृदयं यजूंषी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं
चतुर्होतारम् । पश्चादुदंश्चं पश्चहोतारम् ।
उत्तरतः प्राञ्चं षड्होतारम् । उपरिष्टाप्राञ्चं
सप्तहोतारम् । हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च । यथा-
वकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहाल्लोकं-
पृणार्थं । सर्वाहास्येता देवताः प्रीता अभीष्टा
भवन्ति (५) । स देवमग्निं चिनुते, इति ।

चित्तिः सुगित्यादिमन्त्रसंघो दशहोता । तन्मन्त्रोपधेयाऽपीष्टका दशहोतेत्यु-
च्यते । दशहोतृरूपामिष्टकां पूर्वस्यां दिश्युदगपवर्गमुपदध्यात् । ' सुवर्णं धर्मम् '
इत्यनुवाको हृदयसंज्ञकः । तेनोपधेयमपिष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । ' आग्नि-
र्यजुर्भिः सविता स्तोमैः । इन्द्र उक्थामदैः ' इत्याद्यनुवाकोक्तानि मन्त्राणि
यजुर्नामकानि । तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । ते यजुपी द्वे उपदध्यात् । ' सेने-
न्द्रस्य ' इत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसंज्ञकाः । तन्मन्त्रैरुपधेया अपि पत्न्यः । ते अपि
द्वे उपदध्यात् । तदेवं दशहोतृमन्त्रैर्दशेष्टकाः । हृदयमन्त्रेणैका । यजुर्मन्त्राभ्यां
द्वे देवपत्नीमन्त्राभ्यां द्वे इत्येतावतीः पूर्वस्यां दिशि यावत्पदमुपदध्यात् । पदमुप-
धानस्थानं तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्तर्भावयेत् । एतच्च सर्वं बोधा-
यनः स्पष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव
नानाऽत्र लेखा भवन्ति, अथ पुरस्तादुदीर्चिर्दशेष्टका उपदधाति चित्तिः सुक्तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । चित्तमाज्यं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति
इश हृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्णं धर्मं परिवेद वेनमित्यनुब्रूत्य देवैः समानसीन
आत्मा जनानामित्यन्तो यजुरिष्टके उपदधात्याग्निर्यजुर्भिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्-
ध्रुवा सीद । सविता स्तोमैस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्यथ पत्नीष्टके उप-
दधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । सेना बृहस्पतेस्तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येवं पुरस्तादुपधाय दक्षिणस्यां दिशि पृथिवी हाते-
त्यादिभिश्चतुर्होतृमन्त्रैश्चतस्र इष्टका अनन्तरभाविना हृदयमन्त्रेणैका, अनन्तराभ्यां
यजुर्भ्यां पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतीच्यां दिश्यग्निर्हो-
तेत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोतृसंज्ञकैश्चतस्र इष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविर्भिर्हृदययजुः-
पत्नीमन्त्रैश्चेष्टका उदगपवर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्यां दिशि वाग्धोतेत्यादिभिः षड्हो-
तृमन्त्रैः षडिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविर्भिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैस्तत्तदिष्टकाश्च प्राग-
पवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्ठादित्यनेन मध्यदेश उपलक्ष्यते । अन्तरिक्षस्योपधान-
योग्यताभावात् । अत ऊर्ध्वदिग्बुद्ध्या मध्यदेशे महाहविर्होतेत्यादीभिः सप्तहोतृसं-
ज्ञकैः सप्तेष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविर्भिर्मन्त्रैर्हृदययजुःपत्नीष्टकाश्च प्रागपवर्ग-
मुपदध्यात् । एतदेव विवाक्षित्वा दक्षिणादिचतुर्दिक्शेषत्वेन ' हृदयं यजुःपि पत्न्यश्च '
इत्यान्नातम् । सर्वेष्वेतेषु होतृमन्त्रानुवाकेष्वन्तिमभागाः ' वाचस्पते विधे नामन् '
इत्यादयो ग्रहमन्त्रास्तेरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसंज्ञकाः । तान्सर्वान्यथा-
वकाशमुपदध्यात् । ' देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहिभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् '

इत्यनुदाकीर्णः प्रतिग्रहमन्त्रास्तरूपधेया इष्टकांविशेषा अपि प्रतिग्रहाः । लोकं-
पृणेतिमन्त्रोपधेया इष्टका अपि लोकंपृणाः । प्रतिग्रहाल्लोकंपृणाश्च यथावकाश-
मुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य यजमानस्य सर्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा
अमीष्टफलमदाश्च भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान्भवति ।

अस्य चयनदेशस्येयतां विधत्ते—

रथसंसमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव
पाप्मानं भ्रातृव्यः स्तृणुते । पक्षःसंसमितश्चे-
तव्यः । एतावान्वै रथः । यावत्पक्षः । रथसं-
मितमेव चिनुते, इति ।

रथस्य यावद्देशोऽपेक्षितस्तावति देशे चयने सति रथसंसमितो रथतुल्योऽग्नि-
र्भवति । रथो हि वज्रस्य तृतीयांशत्वाद्वज्ररूपः । ‘रथस्तृतीयम्’ इति श्रुतेः ।
अतः पापरूपं शत्रुं वज्रेणैव हिनस्ति । पक्षःशब्देन रथस्यैकभागवर्ति चक्रमु-
च्यते । चक्रपरिमिते देशे चेतव्यः । न चैवं सति रथसंसमितत्वं विरुध्यते । चक्रं
यावदस्ति तावानेव रथस्य मुख्यांऽशः । अतश्चक्रसंसमितत्वेन रथसंसमित एव
भवति ।

एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन(ण) फलविशेषं दर्शयति—

इममेव लोकं पशुवन्धेनाभिजयति । अथो
अग्निष्टोमेन (६) । अन्तरिक्षमुक्थ्येन ।
स्वरतिरात्रेण । सर्वल्लोकानंहिनेन । अथो
सत्रेण, इति ।

एतच्चयनयुक्तेन पशुवन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना
भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तेनोक्थ्येनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । चयनयुक्तेनाति-
रात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्वकामप्राप्तिः ।

चयनस्य दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा । वरेणैव वरः स्मृणोति । आत्मा हि
वरः, इति ।

वरशब्देन गौरभिधीयते । ‘गौर्वै वरः’ इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । ‘सा हि वरः’

इति श्रुतेश्च । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ आत्मा । सर्वस्य भोग्यस्य तच्छेषत्वात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ।

पक्षान्तरमाह—

एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति (७) । असावादित्य एकविंशः । अमुमेवाऽऽदित्यमाप्नोति, इति ।

भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्त लोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधाः । तथा सति सत्यलोके योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः सोऽयमधम-भूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसंख्यापूरको भवति । अतः संख्यासाम्यात्प्रकृतं स्वर्गमाप्नोति । 'द्वादश मासाः पञ्चवत्स्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात्संख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति, इति ।

यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिस्तथा गवां शतेनाऽऽयुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

सहस्रं ददाति । सहस्रसंमितः स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै, इति ।

स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात्स्वर्गस्य सहस्रसंमितत्वम् । अतः सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पक्षाः शक्त्यनुसारेण विकल्पिताः ।

एवं पक्षान्तरं विधत्ते—

अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयांसि (८) ।

सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावर्द्ध्यै, इति ।

एकैकामिष्टकामन्वित्यर्थेऽन्विष्टकमिति शब्दः । प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु सर्वाणि वयांसि संपादनीयानि । वयोविशेषाश्चाऽऽपस्तम्बेन दर्शिताः—“एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसि ” इति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तद्वशीकाराय च भवति ।

इष्टकासंख्यया संख्येयानां गवामलामे पक्षान्तरद्वयं विधत्ते—

यदि न विन्देत । मन्थानेतावतो दद्यादोद-
नान्वा । अश्नुते तं कामम् । यस्मै कामा-
यान्निश्चीयते, इति ।

यदि दरिद्रो गावस्तावतीर्न लभेत तदा यावत् इष्टका एतावतो मन्थानोद-
नान्वा दद्यात् । क्षीरादौ द्रवद्रव्ये सक्तुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो मन्थः । एतद्दानेना-
पेक्षितं कामं प्राप्नोति ।

वैकल्पिकीं दक्षिणां विधाय नियतां विधत्ते—

पष्ठौहीं त्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्वाणि
वयांसि । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावर्द्ध्यै
(९), इति ।

तुशब्दो विकल्पनिवृत्त्यर्थः । चतुर्वर्षा गौः पष्ठौही । सा चान्तर्वती गर्भिणी ।
तस्यां दत्तायां सर्वाणि वयांसि दत्तानि भवन्ति । एकहायनादीनां तत्र संभवात् ।
तच्च सर्वस्य भोगस्य प्राप्त्यै वशीकाराय च भवति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव स्वर्गं लोक-
मेति, इति ।

हिरण्यसदृशं ज्योतिर्यस्यासौ हिरण्यज्योतिः । तादृशो भूत्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

वासौ ददाति । तेनाऽऽयुः प्रतिरते, इति ।

वाससो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वम् । यदुक्तं बोधायमेन—“ वेदिं विमिमीते वेदितृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्याः सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात्प्रक्रमात्तृतीयांशः स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विमिमीते ” इति ।

तदेतद्विधत्ते—

वेदितृतीये यजेत । त्रिषत्या हि देवाः । स
सत्यमग्निं चिनुते, इति ।

सौमिकवेद्यास्तृतीयैऽंशे चयनं कृत्वा तत्र यजेत । अंशत्रये त्रिसंख्या विद्यते । तथा च संख्यया सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तत्राऽऽम्नायते—“ त्रिराह । त्रिषत्या हि देवा इति । त्रिह्वयति । त्रिषत्या हि देवाः ” इति । तस्मात्तृतीयभागेन सत्यसहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यनृतं वैकल्यं भवतीत्यर्थः ।

पूर्वत्रेममेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चयनमभ्युपगतम् । तत्र पशुबन्धपक्ष एव वेदितृतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति—

तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेषु, इति ।

तदेतद्ब्राह्मणं वेदितृतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न ब्रूयात् । यज्ञसमायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणां विधत्ते—

यो ह वै चतुर्होतॄननुस॒वनं तर्प॑यित॒व्यान्वेद॑
(१०) । तृ॒प्यति प्र॒जया॑ प॒शुभिः॑ । उपै॒नः
सोम॑प॒थो न॑मति । ए॒ते वै चतुर्हो॑तारोऽनुस॒
वनं तर्प॑यित॒व्याः । ये ब्रा॑ह्म॒णा ब॑हु॒विदः॑ ।
तेभ्यो॑ यद्दक्षि॒णा न॑ नयेत् । दुरि॑ष्टः स्यात् ।
अ॒ग्निर्म॑स्य वृ॒ज्जीर॑न् । तेभ्यो॑ यथाश्र॒द्धं
द॑द्यात् । स्वि॒ष्टमे॒वैता॑त्क्रियते । नास्या॒ग्निं
वृ॑जते (११), इति ।

चतुर्होतृमन्त्राणामभिमानिनो देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिसवनं तृप्तिं प्रापणीया इति यो वेद स प्रजया पशुभिश्च तृप्यति सोमपानफलमप्येनमुपनमति । के चतुर्होतृदेवा इति तदुच्यते । साभायामुपविष्टा बहुविदो वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणा एव ते चतुर्होतृदेवाः । तेभ्यो दक्षिणाया अदानेऽनुष्ठितं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म दुरिष्टं स्यात् । अस्य यजमानस्यैतं चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात्स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वयं न भवति ।

इष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते—

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तमममङ्गुलिकाण्डं

यज्ञपुरुषा संमितम् । तेजो हिरण्यम्, इति ।

हिरण्येन निर्मिता इष्टका यस्याग्नेः सोऽयं हिरण्येष्टकः । त्रिष्वङ्गुलिपर्वसू-
त्तममग्रमङ्गुलिपर्व यावद्भवति तावादिष्टकायाः परिमाणम् । तच्च यज्ञपुरुषस्य
पर्वणा सदृशं भवति । हिरण्यं च तेजोरूपत्वात्प्रशस्तम् ।

तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते—

यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् ।

तेजो घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते, इति ।

घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः सतेजा भवति ।

अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते—

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या

वा । वीर्येण वा एष व्यूध्यते । योऽग्निं चिनुते ।

यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन्दधाति, इति ।

सौत्रामणी संहितायां 'स्वाद्धीं त्वा' इत्यनुवाकेन ब्राह्मणे त्विन्द्रस्य सुषुवा-
णस्य यत्रिषु यूपेष्वित्यनुवाकाभ्यां च विहिता । सेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुलत्वेनानु-
ष्ठेया । यद्वा मैत्रावरुण्याविक्षा वा तदङ्गुलत्वेनानुष्ठेया । तदनुष्ठानेन यद्वीर्यं चय-
नेन विनष्टं तत्पुनः संपादितं भवति ।

चातुर्होत्रचयनतद्देवनयोः फलं दर्शयति—

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामामोति । एता-

सामेव देवतानां सायुज्यम् । साष्टितां

समानलोकतामाप्नोति । य एतमग्निं चिनुते ।

य उ चैनमेवं वेद, इति ।

‘ब्रह्म वै चतुर्होतारः’ इति चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वाभिधानात्, तदीयचय-
नेन ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं संलोकतामेकलोकनिवासं वा प्राप्नोति ।
तथैतासां तत्तन्मन्त्रोक्तानां तत्तदभिमानिनीनां देवतानां तादात्म्यं समानैश्वर्यं समा-
नलोकतां वा प्राप्नोति । अत्र श्रद्धादितारतम्येन फलस्य विविधत्वम् ।

चातुर्होत्रचयनस्याङ्गविधायकं ब्राह्मणं सावित्रनाचिकेतयोरिति दिशति—

एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते,

(१२) इति ।

होता चतुर्होतृणां स्तुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टोमेनाऽऽप्नोति वयांसि
वयांसि सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्ये वेदं वृज्जते चिनुते नवं च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अत्र मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै धृतमत्र किम् ।

तैलादिनाऽञ्जिता अक्ता धृतेनैवाथवाऽञ्जनम् ॥

तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्बलित्वतः ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।

धृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्धृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं धृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ”

‘अक्ताः शर्करा उपधत्ति’, ‘तेजो वै धृतम्’ इति श्रूयते । मृत्तिकामिश्राः
क्षुद्रपापाणाः शर्कराः । ताश्च धृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः ।
कुतः—अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य धृतविशेषस्य बोधकादर्थ-
वादात्मबलत्वात् । तत्मावस्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मु-

ख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थ-
त्वम् । अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वादमुख्यः । चरमश्रुतत्वान्संजातविरोधी । ज्ञाता-
र्थानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्माद्येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः—विधिवाक्येन
किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा । नाऽऽद्यः । सामान्यस्याननुष्ठेय-
त्वात् । न द्वितीयः । अक्ताः शर्करा इत्यत्र घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात् ।
तत उक्तरात्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्यविशेषे संदेहजनकतया निर्ण-
यहेतुमर्थवादमपेक्षते नतु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्ति,
इति चेत् । न । विधेरुच्चेयत्वात् । ‘तेजो वै घृतम्’ इत्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य
स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । ‘यत्स्तूयते तद्विधीयते’ इति न्यायात् । तेन च
विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते ‘घृतेनाक्ताः’ इति । तस्माद्घृतेनैवा-
ञ्जनम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशमपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिहितम् । उत्तरेषु चतुर्ष्वनुवाकेषु वैश्वसृजचयनमभि-
धीयते । तच्च बोधायनेन स्पष्टमभिहितम्—‘अथ वैश्वसृजस्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं
यथा सावित्रस्यैतावदेव नाना तिस्रो लेखा भवन्ति । अथान्तिमायां लेखायामु-
पदधाति यच्चा॒मृतं यच्च मर्त्य॑मित्यष्टादश’ इति । त एते मन्त्राः षष्ठानुवाकेऽ-
भिधीयन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यच्चा॒मृतं यच्च मर्त्य॑म् । यच्च प्राणि॑ति यच्च
न । सर्वा॑स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ काम॒दुघां
दधे । तेन॑र्पि॑णा तेन॒ ब्रह्म॑णा । तया॑ दे॒वर्त॑याऽ-
ङ्गिर॒स्वद॑ध्रु॒वा सी॑द, इति ।

लोके यदमृतं विनाशरहितं वस्तु यच्च मर्त्यं विनश्वरं यच्च आसोपेतं जंगमं
यदपि आसरहितं स्थावरं ता अमृतादिरूपाः सर्वा अपि कामदुघाः स्वापोक्षि-
तफलस्य दोहयित्रीरिष्टकाः कृत्वेह क्षेत्रेऽहमुपदधे । हे, इष्टके त्वं तेनर्पिणा मन्त्र-

दर्शना तेन च ब्रह्मणा मन्त्रेण तथा त्वदभिमानिन्या देवतयाऽङ्गिरस्वदङ्गिरो-
भिरिवोपहिता सती स्थिरोपविश ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

सर्वाः स्त्रियः सर्वान्पुंसः । सर्वं
न स्त्रीपुमं च यत् । सर्वास्ताः, इति ।

न स्त्रीपुमं स्त्रीपुरुषविलक्षणं नपुंसकम् । व्यक्तित्रयरूपास्ताः सर्वा इष्टकाः
कृत्वेत्यादिकमनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयमाह—

यावन्तः पांसवो भूमैः (१) ।
संख्याता देवमायया । सर्वास्ताः, इति ।

पांसवः परमाणवः । ते च मनुष्यादिभिः संख्यातुमशक्यत्वाद्देवमायया परमे-
श्वरशक्त्या दुर्घटकारिण्या संख्याता यावन्तो भवन्ति ताः सर्वा इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थमाह—

यावन्त ऊषाः पशूनाम् ।
पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः, इति ।

पशूनां गवादीनां पुष्टिकारित्वेन पुष्टिरूपाः । पृथिव्यां हिता अवस्थिताः ।
ऊषाः क्षारमृद्विशेषा यावन्तः सन्ति ताः सर्वा इत्यादि ।

अथ पञ्चममाह—

यावन्तीः सिकताः सर्वाः । अण्व-
न्तश्च याः श्रिताः । सर्वास्ताः, इति ।

जलमध्ये भूम्यां वाऽवस्थिताः सिकताः ।

अथ षष्ठमाह—

यावन्तीः शर्करा धृत्यै ॥ अस्यां
पृथिव्यामर्थि (२) । सर्वास्ताः, इति ।

दाहवर्धि पृथिव्यामुपर्यवस्थिताः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः ।

अथ सप्तममाह—

यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।

प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः, इति ।

भूमेरुपरि प्रतिष्ठासु दृढस्थलीष्ववस्थिता अश्मानः प्रौढाः पाषाणाः ।

अथाष्टममाह—

यावन्तीर्वीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः

पृथिवीमनु । सर्वास्ताः, इति ।

पृथिवीमनु प्राप्य तत्र तत्र विशेषेणावस्थिता वीरुधो वल्लयः ।

अथ नवममाह—

यावन्तीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः

पृथिवीमनु । सर्वास्ताः (३), इति ।

ओषधीर्वीह्लादयः ।

अथ दशममाह—

यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां

पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः, इति ।

वनस्पतयोऽधत्थपनसादयः ।

अथैकादशमाह—

यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे ।

आरण्याश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

गवाश्वादयो ग्राम्याः । उष्ट्रादय आरण्याः ।

अथ द्वादशमाह—

ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपाद

उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः, इति ।

द्विपादो मनुष्याः पक्षिणश्च । चतुष्पादो गवादयः । पादरहिता उदरेणैव
गच्छन्तः सर्पजलूकायः ।

अथ त्रयोदशमाह—

यावदाञ्जनमुच्यते (४) । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

देवत्रा देवेषु चक्षुषि प्रक्षेपणीयमाञ्जनं यावदुच्यते यदपि मानुषं मनुष्यैः प्रक्षे-
पणीयम् । त्रिककुत्पर्वतादिजन्यमाञ्जनम् ।

अथ चतुर्दशमाह—

यावत्कृष्णायसं सर्वम् । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

देवत्रा देवलोकं कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमायुधादि मानुषं च कुठारादि ।

अथ पञ्चदशमाह—

यावत्लोहायसं सर्वम् । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

लोहायसं ताम्रजन्यं पात्रम् ।

अथ षोडशमाह—

सर्वं सीसं सर्वं त्रपु देवत्रा यच्च

मानुषम् (५) । सर्वास्ताः, इति ।

सीसं त्रपु च तारतम्येनैवैकवर्णं लोहद्वयम् ।

अथ सप्तदशमाह—

सर्वं हिरण्यं रजतम् । देवत्रा

यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

हिरण्यं द्विविधं श्वेतं पीतं च तत्र श्वेतं रजतं पीतं सुवर्णम् ।

अथाष्टादशमाह—

सर्वं सुवर्णं हरितम् । देवत्रा यच्च मानुषम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुधा दधे ।
तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्-
ध्रुवा सीद, इति ।

भूमेराधि विष्ठिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्यते मानुषं सीद ।

यच्च स्त्रियः पांसव ऊषाः सिकताः शर्करा अश्मानो वीरुध औषधीर्वन-
स्पतयो ग्राम्या ये द्विपादो यावदाङ्गनं कृष्णायसं लोहायसं सीसं हिरण्यं-
सुवर्णं हरितमष्टादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हरितं पीतं हिरण्यम् । अत एव मनोहरत्वात्सुवर्णम् । तच्च देवलोकगतं
मनुष्यलोकगतं च यद्यदस्ति ताः सर्वाः कामदुधाः कृत्वोपदधे । सर्वत्रानुषङ्गयो-
तनार्थं पुनः पाठः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पठे तिसृषु लेखासूक्तमलेखायामुपधानार्था मन्त्रा उक्ताः । मध्यमलेखायामु-
पधानार्था मन्त्राः सप्तमेऽभिधीयन्ते। यदुक्तं बोधायनेन—“अथाभ्यन्तरायां लेखा-
यामुपदधाति—सर्वा दिशो दिक्ष्वति । पञ्चदश ” इति । तत्र प्रथममन्त्रमाह—

सर्वा दिशो दिक्षु । यञ्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।

सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुधा

दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवत-
याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद, इति ।

याः प्राच्यादिदिशः सन्ति यच्च तासु दिक्ष्वन्तर्भूतं पर्वतादिकं स्थैर्येणाव-
स्थितम् । सर्वास्ता इष्टका इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

अन्तरिक्षं च केवलम् । यच्चास्मि-
न्नन्तराहितम् । सर्वास्ताः, इति ।

यदन्तरिक्षं केवलमवकाशरूपं यच्चास्मिन्नन्तरिक्षे मध्ये स्थितं विमानादि-
कम् । सर्वास्ता इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आन्तरिक्ष्यश्च याः प्रजाः (१) ।
गन्धर्वाप्सरसश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

अन्तरिक्षेऽवस्थिता आन्तरिक्ष्यस्तासु प्रजासु मुख्या गन्धर्वाप्सरसः ।

अथ चतुर्थमाह—

सर्वानुदारान्तसलिलान् । अन्तरिक्षे
प्रतिष्ठितान् । सर्वास्ता, इति ।

उदारानतिबहुलान्तसलिलाञ्जलभेदानन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्मेघमध्येऽवस्थितान् ।

अथ पञ्चममाह—

सर्वानुदारान्तसलिलान् । स्थावराः
प्रोण्याश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

वृष्टिरूपा बहुला जलविशेषा अत्रोच्यन्ते । स्थावराः स्थिरत्वेन वृक्षाग्र-
विन्द्यादिरूपेणावस्थिता आपः । प्रोण्या वायुना चलन्त्य आपः ।

अथ षष्ठमाह—

सर्वा धुनिः सर्वान्ध्वसान् । हिमो

यच्च शीयते (२) । सर्वास्ताः, इति ।

धुनिरवाऽऽकाशगङ्गा । ध्वंसा वाय्वादिकृता जलशोषाः । हिमवत्पर्वतादिषु हिमशब्दवाच्यो जलघनः शीयतेऽधः पतति ।

अथ सप्तममाह—

सर्वान्मरीचीन्विततान् । नीहारो

यच्च शीयते । सर्वास्ताः, इति ।

अन्तरिक्षसंचारिणः सूर्यरश्मयो मरीचयः । घनीभावरहितो जलपरमाणुस-
मूहोऽधःपतन्नीहारः ।

अथाष्टममाह—

सर्वा विद्युतः सर्वान्स्तनयित्नुन् ।

हादुनीर्यच्च शीयते । सर्वास्ताः, इति ।

विद्युतश्चञ्चलप्रभाः । स्तनयित्तनवो मेघाः । हादुन्यो गर्जनानि । यदपि शीयतेऽशन्यादिरूपेणाधः पतति ।

अथ नवममाह—

सर्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्वेऽप्सु-

चरं च यत् । सर्वास्ताः (३), इति ।

स्रवन्तीः सरितो गोदावर्यादयः । अप्सुचरं मत्स्यादिकम् ।

अथ दशममाह—

याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः । याश्च

वैशन्तीरुत प्रासचीर्हि । सर्वास्ताः, इति ।

कूपे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चावस्थिता आपः कूप्याद्याः । प्रासचीः मकर्पेण समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ।

अथैकादशमाह—

ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । याश्च

वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः, इति ।

जीमूता मेघा उत्तिष्ठन्त्यूर्ध्वं घनीभूतास्तिष्ठन्ति । वृष्टयो वर्षन्ति भूमौ पतन्ति ।

अथ द्वादशमाह—

तपस्तेजं आकाशम् । यच्चाऽऽकाशे

प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः, इति ।

तपः संतापः । तेजः प्रकाशः । आकाशमवकाशः । यदप्यन्यदन्धकारादिक-
माकाशे प्रतिष्ठितम् ।

अथ त्रयोदशमाह—

वायुं चयांसि सर्वाणि (४) । अन्त-

रिक्षचरं च यत् । सर्वास्ताः, इति ।

यो वायुर्ये च सर्वे पक्षिणो यच्चान्यद्यक्षराक्षसादिकमन्तरिक्षचरम् ।

अथ चतुर्दशमाह—

अग्निं सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भर्गम् ।

सर्वास्ताः, इति ।

अग्न्यादयो देवताविशेषाः ।

अथ पञ्चदशमाह—

सत्यं श्रद्धां तपो दमम् । नाम रूपं च

भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप-

कामदुर्घा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ।

तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद (५), इति ।

प्रजा हिमो यच्च शीयते सर्वास्ताः सर्वाणि ब्रह्मणैकं च ।

दिशोऽन्तरिक्षमन्तरिक्ष्यं उदारानुदारान्धुनिं मरीचीन्विद्युतः सर्वन्तीर्याश्च ये
चोत्तिष्ठन्ति तपो वायुमग्निं सत्यं पञ्चदशम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-

ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भूतानां प्राणिनां संवन्धीनि सत्यवचनादीनि ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमन्त्रा उक्ताः । तदभ्यन्तरलेखायामुपधानमन्त्रा
अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“अथाभ्यन्तरलेखायामुपधाति सर्वा-
न्दिवः सर्वान्देवान्दिवीति नव” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

सर्वा॒न्दि॒वः॑ सर्वा॒न्दे॒वान्दि॒वि । यच्चा॒न्तर्भू॑तं
प्रति॑ष्ठितम् । सर्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप-
का॒मदु॒घा दधे । तेन॑र्षि॒णा तेन॑ ब्रह्म॑णा ।
तया॑ दे॒वत॑याऽङ्गि॒रस्व॑द्भु॒वा सी॑द, इति ।

कृत्स्नमपि द्युलोकं तस्मिन्नावस्थितान्सर्वानपि देवानन्यदपि तस्य लोकस्या-
न्तर्विद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वेति पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

याव॑ती॒स्तार॑काः सर्वाः॑ । वि॒तता॑
रोच॑ने दि॒वि । सर्वा॒स्ताः, इति ।

दिवि द्युलोके रोचने प्रकाशमाने तत्तन्मण्डले यावत्यस्तारका वितताः सन्ति ।

अथ तृतीयमाह—

ऋ॒चो यजू॑ऽपि सा॒मानि॑ (१) ।
अथ॒र्वाङ्गि॒रस॑श्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः, इति ।

अथवर्णाङ्गिरसा च महर्षिणा दृष्टा मन्त्राश्चतुर्थवेदे समाम्नाता अथर्वा-
ङ्गिरसः ।

अथ चतुर्थमाह—

इति॒हा॒स॒पुरा॒णं च॑ । सर्प॑दे॒वज॑नाश्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः, इति ।

इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मपाद्येत्यादि । सर्पेष्वेव देवाकारा मनुष्या-
काराश्च सर्पदेवजनाः ।

अथ पञ्चममाह—

ये च लोका ये चालोकाः । अन्त-
र्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः, इति ।

लोकाः प्राणिनिवासस्थानविशेषा भूरादयो लोकाः । अलोकाः प्राणिनि-
वासराहिता लोकालोकपर्वताद्वाहिर्देशाः । यदपि लोकेष्वन्तर्विद्यमानं स्थैर्येणा-
वस्थितम् ।

अथ षष्ठमाह—

यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मप्रति-
ष्ठितम् (२) । सर्वास्ताः, इति ।

ब्रह्म वेदः । अब्रह्म पौरुषेयग्रन्थाः । अन्तर्ब्रह्मन्वेदमध्ये प्रतिष्ठितं कर्म
ज्ञानं च ।

अथ सप्तममाह—

अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाःश्च
केवलान् । सर्वास्ताः, इति ।

मासरूपेण संघीभूता न भवन्ति किंतु शुक्लकृष्णपक्षरूपेण विश्लेषाकारा ये
ते केवला अर्धमासाः ।

अथाष्टममाह—

सर्वानितून्सर्वान्मासान् । संवत्सरं च केवलम् ।
सर्वास्ताः, इति ।

युगरूपेण संघीभावमप्राप्य प्रभवविभवादिविश्लिष्टाकारेणैव विवक्षितः केवलः
संवत्सरः ।

अथ नवममाह—

सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । यच्चातोऽधिभवि-

प्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
दुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद (३), इति ।

सामानि ब्रह्मन्प्रतिष्ठितं कृत्वा त्रीणि च ।

दिवं तारका ऋचं इतिहासपुराणं च ये च यच्चा-
होरात्राण्युतून्भूतं नवं ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भूतमतीतं, भव्यं वर्तमानम् । अत उभयस्मादध्युपरि यद्गविष्यति त्रिवि-
धकालवर्तिजगद्रूपास्ताः सर्वाः कामदुघा इष्टकाः कृत्वोपदधे । हे इष्टके तेन-
र्षिणा मन्त्रदर्शिना तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण तथा त्वदभिमानिन्या देवतयोपहिता
त्वमाङ्गिरोभिरुपहितेव निश्चलाऽत्र तिष्ठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अभ्यन्तरलेखायामुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः । नवमे ब्रह्मणा पठ-
नीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“ दक्षिणाकाले ब्रह्मा सदस्यासीनो
वैश्वसृजं व्याचष्टे । ऋचां प्राचीं महती दिगुच्यते इति ऋक्षु पच्छोऽर्धर्चशो
ब्राह्मणे वाग्यशस्तस्मा अध्वर्युः प्रतिगृणात्यो ब्रह्मन्तृतं ब्रह्मन्सत्यं ब्रह्मन् ” इति ।

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

ऋचां प्राचीं महती दिगुच्यते । दक्षिणामाहु-
र्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीचीं ।
साम्नामुदीचीं महती दिगुच्यते, इति ।

ऋगभिमानिदेवतानां प्राची दिक्प्रयेत्यभिज्ञैरुच्यते । अत एव सा दिङ्म-
हती । यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणा दिक्प्रिया । सा च पसरहिताऽतिविस्तीर्णा ।
अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीची दिक्प्रिया । सामाभिमा-
निदेवतानामुदीची दिक्प्रिया, सा च महती गुणैरप्यधिका । एताश्चतुर्वेदाभिमा-
निदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थाय सेवन्ते । एतच्छन्दोगाः—“ असौ
वा आदित्यो देवो मधु ” इत्यस्यां मधुविद्यायां बहुप्रपञ्चेनाऽऽमनन्ति ।

अथ द्वितीयमाह—

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीं-
यते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः, इति ।

दिवि वर्तमान आदित्यो देवः पूर्वाह्णे काल ऋग्देवताभिः सह गच्छति ।
अह्नो मध्यमे भागे यजुर्वेदेदेवतायाः समीपेऽवातिष्ठते । अस्तमयकाले सामवेद-
देवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरभि युक्तः सूर्यः सर्वदा गच्छति ।

अथ तृतीयमाह—

ऋग्भ्यो जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा
गतिर्याजुषी हैव शश्वत् (१) । सर्वे तेजः
सामरूप्यः ह शश्वत् । सर्वे हेदं ब्रह्मणा
हैव सृष्टम्, इति ।

या या मूर्तिरस्त्यादित्यस्य वा देवतान्तरस्य वा तां सर्वामप्यभिज्ञा ऋग्भिः
समुत्पन्नमाहुः । या या गतिर्देवानां विद्यते सा शश्वत्सर्वदेव याजुषी हैव यजु-
पैव संपादिता । यद्यत्तेजो देवेषु विद्यते तत्सर्वं शश्वत्सर्वदा सामरूप्यं ह सात्रैव
निरूपणीयम् । तदेवं सर्वमपीदं देवव्यहारजातं ब्रह्मणा हैव देवनव सृष्टम् ।

अथ चतुर्थमाह—

ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः । यजुर्वेदं क्ष-

त्रियस्याऽऽहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां
प्रसूतिः । पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः, इति ।

यथा देवव्यवहारस्य सर्वस्य हि वेदनयमेवं कारणम्, एवं मनुष्यव्यवहार-
स्यापीत्येवमवचः पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना महर्षयः पूर्वेभ्यस्तदानीं तनेभ्यः स्वशि-
ष्येभ्य ऊचुः ।

अथ पञ्चममाह—

आदर्शमग्निं चिन्वानाः । पूर्वे विश्वसृजोऽ-
मृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः सत्र-
मांसत (२), इति ।

सर्वतो दर्शनीयं महाग्निं चिन्वानाः पूर्वकल्पवर्तिनो वर्तमानस्य विश्वस्य
लक्षणरोऽमृता देवा दीक्षिताः सन्तो लक्षसंख्याकान्संवत्सरान्सत्रमन्वतिष्ठन् ।

अथ षष्ठमाह—

तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्व-
यम् । सत्यं ह होतृषामासीत् । यद्विश्वसृज
आसत, इति ।

तपआदिशब्दास्तदभिमानिदेवतावाचकाः । तस्मिन्विश्वसृजां सत्रे तपो गृहपति-
र्यजमानेषु मुख्य आसीत् । ब्रह्म मन्त्रजातं ब्रह्माख्य ऋत्विगासीत् । यत्स-
त्यवदनं विश्वसृजोऽनुष्ठितवन्तस्तदेव सत्यमेपां विश्वसृजां होत्राख्य ऋत्विगासीत् ।

अथ सप्तममाह—

अमृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् ।
भूतं ह प्रस्तोतृषामासीत् । भविष्यत्प्रति चा-
हरत्, इति ।

यदेतदमृतं देवैः पेयं पीयूषं तदेतदेभ्यो विश्वसृद्भ्यः सहस्रसंख्याकान्परि-
वत्सरानुद्गाता भूवौद्गात्रमकरोत् । यद्भूतमतीतकालस्वरूपं तदेपां विश्वसृजां

प्रस्तोत्रारख्य ऋत्विगासीत् । यत्तु भविष्यत्कालरूपं तत्प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहर-
णारख्यसामांशगानरूपं कर्माकरोत् ।

अथाष्टममाह—

प्राणो अध्वर्युरभवत् । इदं सर्वं सिषा-
सताम् (३) । अपानो विद्वानावृतः ।
प्रतिप्रातिष्ठदध्वरे, इति ।

इदं सर्वं कृत्स्नमेतत्सत्रं सिषासतामन्तर्पर्यन्तं कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां प्राणो
वायुरेवाध्वर्युरभवत् । योऽयमपानवायुर्विद्वान्प्रयोगभिज्ञः सोऽयमावृतः साकल्ये-
नाऽऽत्विज्यार्थं वृतः सन्नध्वरे सोमयागे स्वयं प्रतिप्रस्थाता भूत्वा प्रतिप्रातिष्ठत्प्र-
तिप्रस्थातृकर्माकरोत् ।

अथ नवममाह—

आर्तवा उपगातारैः । सदस्या ऋतवोऽभ-
वन् । अर्धमासाश्च मासाश्च । चमसाध्वर्य-
वोऽभवन्, इति ।

आर्तवास्तत्तद्वतुयोग्याः पदार्था उपगातारोऽभवन् । सामगेषु गायत्रसु तदु-
त्साहार्थं हो, इति शब्दमुच्चारयन्त उपगातारः । ये तु वसन्तादय ऋतवस्ते
सदस्या यज्ञसदस्यवास्थिता बहुविधा ब्राह्मणाः कर्मोपदेष्टारोऽभवन् । चतुर्विंश-
तिरर्धमासा द्वादश मासाश्चमसैर्होतारश्चमसाध्वर्युसंज्ञका अभवन् ।

अथ दशममाह—

अशंसद्वह्मणस्तेजः । अच्छावाकोऽभव-
द्यशः । ऋतमेषां प्रशास्ताऽऽसीत् । यद्वि-
श्वसृज आसत् (४), इति ।

विश्वसृजां यत्तेजस्तद्ब्राह्मणाच्छंस्यारख्य ऋत्विग्भूत्वा ब्रह्मसंवन्धिशस्त्रा-
ण्यशंसत् । विश्वसृजां संवन्धि यद्यशस्तदच्छावाकारख्य ऋत्विगासीत् । विश्व-
सृजां संवन्धि यद्वताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेवामृत्विजां प्रशास्त्रारख्य
ऋत्विगासीत् ।

अथैकादशमाह—

ऊर्ग्राजानमुदवहत् । ध्रुवगोपः सहोऽभवत् ।

ओजोऽभ्यष्टौद्राव्णः । यद्विश्वसृज आसत, इति ।

येयमूर्क विश्वसृजां संवन्धी रसः, सोऽयं राजानमुदवहत्, आसन्दीरूपेण सोममूर्ध्वं धृतवान् । यदेवां सहो बलं तद्भ्रुवंगोपेनामिको भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रक्षकोऽभवत् । विश्वसृजो यदोजः सामर्थ्यमासत संपादितवन्तस्तदोजो द्राव्णस्त-
द्राव्य ऋत्विग्भूत्वाऽभिषवहेतूनां द्राव्णां स्तुतिमकरोत् ।

अथ द्वादशमाह—

अपाचितिः पोत्रीयामयजत् । नेष्ट्रीयामयज-

त्विषिः । आग्नीध्राद्विदुषी सत्यम् । श्रद्धा

हैवायजत्स्वयम्, इति ।

येयं विश्वसृजामपाचितिः पूजा सेयं पोत्राख्य ऋत्विग्भूत्वा पोतृसंवन्धिनीं याज्यां पठितवान् । या च विश्वसृजां त्विषिर्दीप्तिः सेयं नेष्ट्राख्य ऋत्वि-
ग्भूत्वा नेष्टृसंवन्धिनीं याज्यामपठत् । या विश्वसृजां श्रद्धा सा स्वयमाग्नी-
ध्राख्य ऋत्विग्भूत्वाऽऽग्नीध्रान्निमित्तभूताद्यंतसत्यमं वश्यानुष्ठेयं कर्म तद्विदुषी सत्यय-
जं याज्यामपठत् ।

अथ त्रयोदशमाह—

इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आकूतिरपिनड्ढविः

(५) । इध्मः ह शुचैभ्य उग्रे । तृष्णा चाऽऽ-

वहतामुभे, इति ।

येयमिराऽन्नभूता सेयं विश्वसृजां पत्नी बभूव । येयमाकूतिरेषां संकल्परूपा सेयं हविरपिनड्ढासी भूत्वा पेपणमकरोत् । या क्षुत्, या च तृष्णा ते उभे उग्ररूपे सत्यौ, इध्ममाविहतां भारेण समानीतवत्यौ ।

अथ चतुर्दशमाह—

वागेपाः सुव्रह्मण्याऽऽसीत् । छन्दोयोगान्वि-

जानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाऽहः ।

संस्थाश्च सर्वशः, इति ।

येयमेषां विश्वसृजां वाक्सेयं सुब्रह्मण्याख्या देवताऽऽसीत्, तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्य ऋत्विगप्यासीत् । कीदृशी सुब्रह्मण्या छन्दोयोगान्विजानती गाय-
त्र्यादिच्छन्दसां संबन्धविशेषान्विजानती, तथा कल्पतन्त्राणि कल्पेषु प्रोक्तान्प्र-
योगविशेषानहः संस्थाश्च, अग्निष्टोमोक्थादिरूपाः सर्वात्मना तन्वाना विस्तार-
यन्ती ।

अथ पञ्चदशमाह—

अहोरात्रे पशुपाल्यौ । मुहूर्ताः प्रेष्या अभ-
वन् । मृत्युस्तर्दभवद्धाता । शमितोग्रौ विशां
पतिः (६), इति ।

धावेतावहोरात्राल्यौ कालविशेषौ तावत्रापेक्षितानां पशूनां पालकौ संपन्नौ ।
ये च मुहूर्ताख्याः कालविशेषास्ते नानाविधेषु व्यापारेषु प्रेषणीयाः पुरुषा अभ-
वन् । तत्तस्मिन्सत्रे योऽयं मृत्युः सोऽयं शमिताऽभवत् । कीदृशः शमिता धाता,
यथा पशुः शब्दं न करोति तथा तन्मुखं धारयितुं समर्थः । अत एवोग्रः सत्रो-
पयुक्तानां विशां प्रजानां पतिरमारणेन पालकः ।

अथ षोडशमाह—

विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमांसत । सहस्रसमं प्रसु-
तेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिर-
ण्यमथः शकुनिर्ब्रह्म नाम, इति ।

पूर्वेषु मन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सर-
सत्रं निरूप्यते । विश्वं सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः
सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं सहस्रसमं सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा
यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन यन्तः प्रतिदिनमभिपुतः सोमः
प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छकुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रिया-
शक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः सर्वस्य लोकस्य

पालकः, हिरण्यो ज्योतिर्मयः, ब्रह्मेति तस्य नाम । परब्रह्मैव विश्वसृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यमशकुनिरूपं स्वी चकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नायते—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ” इति ।

अथ सप्तदशमाह—

येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण
पितृमान्योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं बृह-
न्तम् । सर्वानुभूमात्मानं संपराये, इति ।

येन परब्रह्मरूपेण तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सन्सूर्यो लोके तपति । अत एव ज्योतिषां ज्योतिरित्युपनिषद्याम्नायते । किंच येन तेजसेद्धः प्रकाशितः पिता योनियोनौ तत्तज्जन्मनि पुत्रेण युक्तो भवति । पुत्रश्च पितृमा भवति । सूर्य-
तापपितृपुत्रादिव्यवहारः सर्वोऽपि परब्रह्माधीन इत्यर्थः । सर्वानुभूतं सर्वस्य जगतः साक्षित्वेन प्रकाशकत्वादानुभवितारं तं बृहन्तं परिपूर्णं परमात्मानं संपराये परलो-
कगमनवेलायामवेदवित्पुमान् मनुते न जानाति । तस्य वेदव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरा-
गोचरत्वात् ।

अथाष्टादशमाह—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा
वर्धते नो कनीयान् (७) । तस्यैवाऽऽत्मा पद-
वित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पार्पकेन, इति ।

ब्राह्मणस्य परब्रह्मरूपस्य यो महिमा ‘ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इति प्रति-
पादितस्वरूपविशेषः । स एष नित्यो विनाशरहितः । तत्कथमिति तदेवोच्यते ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपेण पुण्येन कर्मणा न वर्धते नोत्कृष्टं जन्म प्राप्नोति ।
महापातकोपपातकरूपेण कर्मणा नो कनीयान्निर्कृष्टं जन्म न प्राप्नोति । तस्यैव
ब्रह्मणः पदवित्स्वरूपज्ञानी तस्यैवाऽऽत्मा भवति । “ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तं बृहन्तं परमात्मानं वेदमुखाद्विदित्वा पापकेनात्यन्तकु-
त्सितेन कर्मणा न लिप्यते । पुण्यं पापं चेत्युभयमपि कर्म शरीरप्रदत्वादत्यन्तकु-
त्सितं तदुभयलपस्तत्त्वविदो नास्ति । तदेवं विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरप्रसङ्गेन
परमार्थत्वं निरूपितम् । मन्त्राश्च समाप्ताः ।

अथ सहस्रसंवत्सरसवस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणमुच्यते—

पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्चपञ्चा-
शत्तः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशत्तः सप्तदशाः ।
पञ्चपञ्चाशत् एकविंशः । विश्वसृजाः
सहस्रसंवत्सरम्, इति ।

सार्धशतद्वयसंवत्सरः सहस्रचतुर्थीशरूपास्त्रिवृतः कार्याः, त्रिवृतस्तोमयुक्तेन
सोमयागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽशः ।
पुनस्तावन्त एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं द्विती-
योऽशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः ।
सोऽयं तृतीयोऽशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन
नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽशः । तदेतत्सर्वं मिलित्वा विश्वसृजां देवानां सहस्रसं-
त्सरसत्रमित्युच्यते ।

तस्य सत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वं दर्शयति—

एतेन वै विश्वसृजं इदं विश्वमसृजन्त । यद्वि-
श्वमसृजन्त । तस्माद्विश्वसृजः, इति ।

पुरा विश्वसृजो देवा एतेनैव सत्रेण सत्यसंकल्पाः सन्तो विश्वं सर्वं जगदसृ-
जन्त । यस्मात्सत्यसंकल्पाः सत्यसंकल्पमात्रेणेदं विश्वमसृजन्त तस्मादेते विश्वसृज
इत्यभिधीयन्ते ।

तदेवं संवत्सरसत्रं प्रशस्य मनुष्यान्प्रति विधत्ते—

विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतां यन्ति । एतासामेव देवतानां
सायुज्यम् । साष्टितां समानलोकतां यन्ति ।
य एतदुपयन्ति । ये चैनत्प्राहुः । येभ्यश्चैन-
त्प्राहुः (८), इति ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एतद्ग्रन्थजातमाहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्ग्रन्थजातमाहुः । एताननुष्ठातृनध्यापकाञ्चिष्यांश्चानुसृत्य विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः । अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः । शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः । तदेवं साक्षात्परम्परया वा तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किञ्चैतासामेवाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं सार्ष्टितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः । यदेतद्दर्शपौर्णमासादिसहस्रसंवत्सरान्तं कर्मजातमुक्तं तस्य सर्वस्य वैकल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्यवसानार्थं च दर्शयितुं परतत्त्वप्रतिपादकं प्रणवमन्ते पठति-

ओम्, इति ।

शश्वदासत॒ सिषासता॒मासत॒ हविः॒ पतिः॒ कनी॒यां-
स्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ।

इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तुभ्यं॒ देवेभ्यस्तर्प॑सा देवेभ्यो ब्रह्म॒ वै चतुर्हो॑तारो यच्चा॒मृतं॒ सर्वा दि॒शो दि॒क्षु
सर्वान्दिव॑मृचां प्राची नव ।

तुभ्यं॒ तर्प॑सा ता वा ए॒ताः पञ्च॒ हिरण्यं॒ ददा॑ति सर्वा दि॒शस्तर्प॑
आसीद्गृ॒हप॑तिः प॒र्पञ्चा॒शत् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥
इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति रुक्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकं
समाप्तम् ॥ ३ ॥

अत एव महर्षय आहुः—

“यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्” ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ इति ।

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

सहस्रवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।

रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥

तदायुर्वाऽथ सार्धद्विशतानामुत मासगा ।

वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रिषु दिनेषु वा ॥

आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वानृणामेवाग्निसंभवे ।

द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥

कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासंभवे सति ।

पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ।

षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासा नाऽऽधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ।

वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥

स्वारस्यात्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।

त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ।

नाहःसंघस्ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विश्वसृजां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाम्नायते—“ पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरम् ” इति । तत्र सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः सन्धा-वादित्याद्यः पक्षः । “ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ” इत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाऽऽहवनीयाद्यग्नयः संभवन्ति, नान्येषां मन्धर्वादीनाम्, इति चेत् । तर्हि रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकारः, इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।

रसस्याऽऽरोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वम्, इति चेत्तर्ह्येकस्मिन्कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसंभवात्कुलाधिकारः, इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । कृत्स्नकर्तुः फलं भवति । न च पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति तस्मान्नास्ति फलमिति चेत् । तर्हि सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति, इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु । न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः संभवति, तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते, संभावितायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्निग्रयमाणानां तत्तत्सत्रविधिबलादायुर्वृद्धयदर्शनात्, इति चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु । “ चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन् ” इति वचनादभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि “ यो मासः स संवत्सरः ” इति वचनात्संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्तु । अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादश वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्निमादधीत । तस्मात्—आधानादूर्ध्वमस्याऽऽयूंषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत्तर्हि “ संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः ” इति वचनात्संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रिणां द्वादश सहस्राणि संपद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि संभवति, इति सप्तमः पक्षोऽस्तु । “ संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः ” इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः किंतु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात्सप्तमः पक्षोऽयुक्त इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति “ त्रिवृतः संवत्सराः ” इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्ग्रहानि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात् । न त्वहःसंघे कचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्तते । “ त्रिवृतः संवत्सराः ” इत्युक्ते त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं सहस्रदिनम्, इति राज्ञान्तः ” ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्म-
णभाष्ये द्वादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरि-
हरभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये
तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

=====

समाप्तिमगमदिदं सभाष्यं तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।

=====

तैत्तिरीयब्राह्मणविषयानुक्रमणिका ।

प्रथमं काण्डम् (१-३३५)

प्रथमः प्रपाठकः (१-६२)

अग्न्याधानविधिः १-६२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (२-६)		तृतीयोऽनुवाकः .... (१५-२२)	
अग्न्याधानविधेरारम्भः,		आधानोपयुक्तसंभाराणां	
सोमयागशेषभूताः शुक्राम-		देवयजनप्रदेशे प्रक्षेपणम् १५-२२	
न्धिग्रहप्रचारार्था मन्त्राः २-६		सप्तपार्थिवसंभाराणामाहरणार्थं खनि-	
द्वितीयोऽनुवाकः .... (७-१४)		त्रादिना भूभागस्य खननम् ... १५-२०	
आधानप्रकरणारम्भः ७		खननकृत्कर्तृको भूमौ जलसेकः ... १५	
आधानकालस्योल्लेखः ११		सिकतानां देवयजनभूमौ प्रक्षेपणम् ... १५	
कृत्तिकानक्षत्रप्रशंसा ... ११		देवयजनभूमौ वृषाणां निवापः ... १५	
प्रकारान्तरेण कृत्तिकानक्षत्रस्य प्रशंसनम् ... ११		ऊपानिवपनकाले विहितस्य विशिष्टध्यान-	
उक्तपक्षे दोषदर्शनम् ... ११		स्योल्लेखः ... १६	
आधाने निर्दोषं नक्षत्रम् ... ११		आखुकारीपस्याऽऽहरणम् ... १६	
कामनाविशेषेण विहितानि		तत्संवन्धिन्याख्यायिका ... १६	
नक्षत्राणि ८		वल्मीकमृदाहरणम् ... १७	
धनकामनायां पुनर्वसुनक्षत्रम् ... ११		वल्मीकमृदाख्यायिकावेदनफलम् ... १७	
दानशूरप्रजाकामनायां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रम् ... ११		सूदाख्यमृदाहरणम् ... १७	
ऐश्वर्यकामनायामुत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् ... ११		वेतृफलसहिता तत्संवन्धिन्याख्यायिका ... १७	
शत्रुनाशकामनायां चित्रानक्षत्रम् ... १०		शर्कराणामाहरणम् ... १८	
तत्संवन्धेन कालञ्जरीनामकामुराणामा-		वेतृफलसहिता तत्संवन्धिन्याख्यायिका ... १८	
ख्यायिका ... ११		हिरण्यस्याऽऽहरणम् ... १९	
ब्राह्मणक्षत्रियविट्कर्तृकाधाने क्रमेण वस-		वेतृफलसहिता तत्संवन्धिन्याख्यायिका ... १९	
न्तप्रीप्पवर्षर्तूनां प्राशस्त्यविधिः ... ११		हिरण्यस्य प्रक्षेपणस्यानम् ... २०	
नित्येऽग्न्याधाने पूर्वफल्गुनीनक्षत्रस्य निषेधः ... ११		द्वेष्ट्याय रजतदानम् ... २०	
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रस्य विधानम् ... ११-१२		सप्तवानस्पत्यसंभाराणामाह-	
सोमयागाङ्गाग्न्याधाने नक्षत्रादिकालपरी-		रणम् २०-२२	
क्षणनिषेधः ... १२		अश्वत्योदुम्बरसोमशमीविकट्कतानामाहरणं	
		तत्संवन्धिन्य आख्यायिकाश्च ... २०-२२	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
अशनिहतस्य वृक्षस्य संभरणम्, तत्संव- न्धिन्याख्यायिका च २२		राज्याभिषिक्तराज्ञो वरुणदेवतत्वाद्वरु-	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (२३-२८)		णस्येत्यादिर्मन्त्रोहः ... .. "	
संभृतसंभारेष्वायतनेषु त्र-		अभिषिक्तेतरक्षत्रियाणामिन्द्रदेवतत्वा-	
याणामाहवनीयादीनामाधा-		दिन्द्रस्य त्वेत्यादिर्मन्त्रोहः २७	
नम् २३-२८		वैद्यस्य ग्रामनिर्वाहको मनुदेवताऽतस्त-	
अग्न्यायतनानां परस्परमध्यगतान्तरपरि-		न्नाम्ना तन्मन्त्रस्योल्लेखः ..	
माणम् २३		रथकारस्याऽऽधाने तन्मन्त्रं ऋभुदेवताया उल्लेखः,,	
पक्षान्तरेण परिमाणकथनम्... .. "		पञ्चमोऽनुवाकः .... (२९-३५)	
द्वितीयपक्षस्य प्रशंसनम् ... .. "		आधानगतानामवशिष्टानां विशे-	
प्रसङ्गाच्चक्षुःसत्यस्य प्रशंसनम् ... २४		षाणामुल्लेखः २९-३३	
आहिताग्नेः कस्यचिद्धर्मस्योल्लेखः ... "		पवमानपावकशुच्यारख्याग्निदेव-	
अग्न्याधाने कालविशेष-		ताकहविषामुल्लेखः ३४-३५	
स्योल्लेखः २४		आधानोपयोगिनः साह्य्याना व्याहृतिमन्त्राः २९	
रात्रौ गार्हपत्याधाने पशुप्राप्तिः ... .. "		व्याहृतिमन्त्रोच्चारणफलम् ..	
अह्न्याहवनीयाधानेनेन्द्रियप्राप्तिः ... .. "		सामान्येन विहितस्य व्याहृतिमन्त्रस्य	
अहन्यप्यर्धादितो सूर्य आहवनीयस्याऽऽ-		विशेषतयोल्लेखः ..	
धानम् २५		व्याहृतित्रयस्य व्याहृतिपञ्चकस्य चोल्लेखः ३०	
आघातव्यानामग्नीनां क्रम-		त्रिभिर्गार्हपत्यस्याऽऽधानम् ... .. "	
निर्णयः २५-२७		पञ्चभिर्गाहवनीयस्याऽऽधानम् ... .. "	
आहवनीयस्याऽऽदावाधानेन धननाशः २५		गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्निमुद्धरता	
तत्संवन्धिन्याख्यायिका च ... .. "		तस्योर्ध्वमेव ग्राह्यत्वाविधिः ... .. "	
दक्षिणैरादावाधाने संततेरलाभः ... २६		तत्संवन्धिन्याख्यायिका च ... .. "	
आधाने गार्हपत्यस्य प्राथम्यम् ... .. "		अश्वं पुरस्कृत्य त्विजामाहवनीयं प्रति गमन-	
गार्हपत्यस्याऽऽदावाधाने प्रजापशुप्राप्तिः ..		विधानम् ३१	
अधिकारिभेदेनाऽऽधानमन्त्र-		तत्संवन्धिन्याख्यायिका फलं च ... .. "	
विशेषाः २७		अश्वपुरोगमनस्य प्रशंसा ... .. "	
यथादेवतमाधाने देवताप्रसादो धनप्रप्तिश्च		आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तैर्नैव	
व्यतिरेके दारिद्र्यम् ... .. "		पथा पुनरावृत्तिः ... .. "	
आधाने भृग्वद्विरोधोऽत्रोपज्ञानां भृगूणां		आहवनीयोपनीयमानाश्वस्य लक्षणं नेतुर्न-	
त्वाऽङ्गिरसामित्यादिर्मन्त्रः ... .. "		यने विशेषपथ ३२	
गोत्रान्तरतोत्पन्नानामादित्यदेवतत्वादादि-		अग्निप्रणयनात्पूर्वमग्नेर्विभागाः ... ३३	
त्यानां त्वेत्यादिर्मन्त्रः ... .. "		विभागानां क्रमशः प्रणयनस्थापने ... .. "	
		पवमानहविषामुल्लेखः ३४	
		सामान्येन विहितानां हविषां देवताविशेषाः ..	
		पवमानाग्न्युद्देशेन निर्वापितस्य हविषः फलम् ..	
		पावकाग्न्युद्देशेन निर्वापितस्य हविषः फलम् ..	

विषयाः	पृष्ठम्
शुच्यग्न्युद्देशेन निर्वापितस्य हविषः फलम् ..	
पष्ठोऽनुवाकः .... (३६—४२)	
पवमानहविषां विस्तारः,	
हविरन्तराणां दक्षिणानां	
चोल्लेखः .... ३६—४२	
पवमानहविषां देवताक्रमेण निर्वापः ... ३६	
तत्संवन्धिन्याख्यायिका	
उक्तानां हविषामाग्न्येयेन हविरन्तरेण सह	
निर्वापः ३७	
तदनु निर्वाप्यं हविर्द्वयम् ३८	
चरोः सहकारिद्रव्यस्य घृतस्थोल्लेखः	
आदित्यचरोश्चतुर्धाकरणनिषेधः ... ३९	
तस्य सर्वस्य ब्रह्मणो हस्ते देयत्वविधिः... ..	
चतुर्णामृत्विजां तत्प्राशनविधिः	
आदित्यचरप्राशनकर्तृणामृत्विजां चतुःसं-	
ख्यायाः प्राशस्त्यकथनम् ३९	
अग्न्याधानदिने हविर्निर्वापस्य युक्त्या	
खण्डनपुरःसरमुक्तहविषां कालविशेष-	
विधानम् ३९	
पवमानहविषां निर्वापे विशेषः ... ४०	
पवमानहविषां पृथक्पृथङ्निर्वापस्य युक्त्या	
खण्डनम्	
एकस्य हविषः पृथङ्निर्वापस्य द्वितीय-	
तृतीययोः संभूय निर्वापस्य च कथनम् ..	
गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रणयनकाले	
रथचक्रस्य प्रवर्तनविधानम्, तत्फलं च ..	
अग्न्याधानाङ्गामिहोत्रस्य समन्त्रहोमेऽ-	
मन्त्रहोमे चानिष्टप्रसङ्गाभिधानपुरःसरं	
तद्दोमस्य तूर्णोक्तव्यत्वविधानम्	
आग्नीध्रादिभ्यो दक्षिणारूपेण तत्तद्भ्याणां	
देयत्वकथनम्, तत्तद्भव्यदाने पृथक्पृथक्-	
फलनिरूपणं च ... .. ४१—४२	
सप्तमोऽनुवाकः .... (४३—४५)	
आधानमन्त्राः .... ४३—४५	
अन्वाहवर्षपचनविषयमन्त्रकथनम् ... ४३	
आहवनीयदेशं प्रति गगने मन्त्रकथनम्... ४४	

विषयाः	पृष्ठम्
आहवनीयविषयमन्त्रकथनम्... .. ४४	
आहितस्यामेरभिमन्त्रणमन्त्रकथनम् ... ४४	
यजमानेन जप्यानामग्निस्तुतियुक्तानां	
शिवासंज्ञकमन्त्राणामभिधानम् ... ४५	
द्वेप्याय यजमानकर्तृकामिप्रेषणोपयुक्तस्य	
मन्त्रस्याभिधानम् ४५	
अष्टमोऽनुवाकः .... (४६—५०)	
आधानमन्त्रब्राह्मणम् .... ४६—५०	
धर्मः शिर इत्याद्याधानमन्त्रत्रयस्य	
विनियोगः ४६	
गार्हपत्याद्याधानकाले क्रमेण रथंतरवाम-	
देव्यवृहदभिधानानां साम्रां गानविधानं,	
तत्फलकथनं च ४६	
आधानकाले वारवन्तीयस्यैतसाम्नोर्गान-	
विधानम् ४७	
वारवन्तीयस्यैतशब्दयोर्व्युत्पत्तिः, तदर्थ-	
माख्यायिका च ४७	
आधानमन्त्रस्थशिरःशब्दसंप्रियशब्दयो-	
स्तात्पर्यप्रदर्शनम् ४८	
आधानमन्त्रस्थयच्छेतिपदस्याऽऽशीरर्थत्व-	
प्रदर्शनम् ४८	
आधानमन्त्रस्थप्राणशब्दस्वादितशब्दपितु-	
शब्दानां तात्पर्यप्रदर्शनम् ४८	
प्राचीं प्रेहीतिपदद्वयस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्	
४८	
धेहीति पदस्याऽऽशीरर्थत्वम् ... ४९	
अक्रशब्दतात्पर्यम् ४९	
दीदिहिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वप्रदर्शनम् ..	
पूर्वपक्षत्वेनाऽऽनशे व्यानश इतिमन्त्रस्य	
कंचिद्विनियोगं प्रदर्श्य तत्खण्डनपुरःसरं	
विनियोगान्तरप्रदर्शनम्	
विराडादिशब्दानां तात्पर्यप्रदर्शनम् ... ५०	
यास्ते अम इत्यादिमन्त्रस्य विनियोगः... ..	
नवमोऽनुवाकः .... (५१—५७)	
ब्रह्मौदनाभिधानम् .... ५१—५७	
अग्निमन्थनविधानम् ५१	
ब्रह्मौदनविधानम् ५२	
तदर्थमाख्यायिका, तत्फलकथनं च	

विषयाः	पृष्ठम्
ऋत्विकर्तृकब्रह्मौदनप्राशनविधानम् ...	”
ब्रह्मौदनप्राशनात्पूर्वं समिदाधानविधानम्	५३
होमोच्छिष्टस्य समिदञ्जनसाधनीभूत- स्याऽऽज्यस्य प्रशंसापूर्वकं तदभ्यक्तस- मिप्रशंसा ...	५३
समिदस्य व्याविधानं सप्रशंसम् ...	”
प्रादेशाभिनयेन समित्परिमाणविधानम् ...	”
समिधामार्द्रत्वविधानम् ...	”
समिधां वृक्षविशेषविधानम् ...	५४
समिदाधानार्थानामृगविशेषाणां विधानम् ...	”
अधिकारिभेदादाधानार्थकार्गवशेषाणां व्यवस्था	”
समिद्धस्य ब्राह्मौदनिकामेधिरावस्थान- विधानम् ...	५५
द्रव्यराहित्यादिना यजमानस्याग्न्याधेय- प्राप्त्यभावे संवत्सरगोपिते ब्राह्मौदनि- केऽमौ पुनः समिदाधानेन तत्सिद्धिप- र्यन्तं तद्रक्षणविधानम्, तत्फलं च ...	”
ब्राह्मौदनिकस्याग्ने रक्षणकर्तुर्नियमविशेष- विधानम् ...	”
व्यतिरेकमुखेन नियमप्रशंसा ...	”
आधानदिनात्पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मौदनविधानम्	”
तदर्थमाख्यायिका ...	”
ब्राह्मौदनिकामेधः समिन्धनविधानम्, ब्राह्मौ- दनिकामावरणप्रतापनविधानं च ...	५६

विषयाः	पृष्ठम्
देशविशेषे मन्थनविधिः ...	”
उक्तस्य समिदाधानविधेः पुनः परामर्शेन पक्षान्तरविधानम् ...	५७
अस्यैव पक्षस्य मुख्यत्वमनूय तदसंभवेऽ- नुकल्पविधिः ...	”
दशमोऽनुवाकः .... (५८—६२)	
पश्चाग्न्याधानविधिः ५८—६२	
पश्चाग्न्याधानविधानार्थमाख्यायिका ...	५८
पश्चाग्न्युत्पत्तिप्रकारप्रदर्शनम्, तदर्थमा- ख्यायिका ...	”
पश्चाग्न्याधानविधानम्, तत्प्रशंसा च ...	५९
पश्चाग्न्याधानविषयाणामथर्व पितुं मे गोपायेत्यादिमन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यप्रद- र्शनम् ...	६०
पश्चानामग्नीनां सप्रशंसं पृथक्पृथगुपयोग- प्रदर्शनम् ...	”
आहिताग्नेर्ग्रामान्तरगमनात्प्रागग्न्युपस्था- नविधिः ...	६१
ग्रामान्तरादागतेनाऽऽहिताग्निना पुनरग्न्यु- पस्थानस्य कर्तव्यत्वविधानम् ...	”
पश्चादग्नीन्व्यक्रामदित्यादेः संध्योपस्था- नमन्त्रस्य तात्पर्यप्रदर्शनार्थं विराडाख्या- यिका ...	६२

द्वितीयः प्रपाठकः (६३—११०)

गवामयनशेषविधिः ६३—११०

विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (६३—८८)	
पूर्वोक्तानामाधानमन्त्राणां शेषविधानम्	६३—८८
उद्धन्वमानमस्या इत्यादिमन्त्रस्योद्धनने विनियुक्तस्याभिधानम् ...	६३

विषयाः	पृष्ठम्
शं नो देवीरित्यादिमन्त्रस्यावोक्षणे विनि-	
युक्तस्याभिधानम् ...	६४
सिकताहरणमन्त्रः ...	”
ऊपाहरणमन्त्रः ...	”
आखुरीपाहरणमन्त्रः ...	६५
वल्मीकवपाहरणमन्त्रः ...	”

विषयः	पृष्ठम्
सूदाहरणमन्त्रः ...	६६
वराहविहताहरणमन्त्रः ...	॥
पुष्करपर्णाहरणमन्त्रः ...	॥
शर्कराहरणमन्त्रः ...	६७
हिरण्याहरणमन्त्रः ...	॥
अश्वत्थाहरणमन्त्रः ...	॥
उदुम्बराहरणमन्त्रः ...	॥
पर्णा(पलाशा)हरणमन्त्रौ ...	६८
शम्भ्याहरणमन्त्रः ...	६९
विकट्कटाहरणमन्त्रः ...	॥
अशानिहृतवृक्षस्य शकलाहरणे त्वगाहरणे वा मन्त्रः ...	६९
संस्कृतब्रह्मौदनशेष आज्यशेषानयनपूर्वक- मार्द्रसपलाशप्रादेशमात्रीणां चित्रियाश्व- त्थस्य समिधां विवर्तने मन्त्रः ...	७०
शमीगर्भाश्वत्थारण्यभिमन्त्रणमन्त्रः ...	॥
शमीगर्भाश्वत्थारण्योराहरणमन्त्रः ...	॥
संभारपूर्वकमग्निनिधाने मन्त्रः ...	॥
ब्रह्मौदनादुद्धृत्य दर्व्या होमे मन्त्रः ...	॥
ब्राह्मणकर्तृकाधानविषयमन्त्रत्रयस्याभिधा- नम् ...	७२
राजन्यकर्तृकाधानविषयमन्त्रत्रयस्याभि- धानम् ...	७२-७३
चैश्यकर्तृकाधानविषयमन्त्रत्रयस्याभिधा- नम् ...	७४
उत्तरेण गार्हपत्यायतनं कल्मापाजवन्धने मन्त्रः ...	७५
आह्नियमाणारण्योर्यजमानकर्तृकप्रतीक्षायां मन्त्रः ...	॥
अरण्योर्हस्ताभ्यां प्रतिग्रहणे मन्त्रः ...	॥
अरण्योः प्रतिगृह्णाभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः ...	७६
यजमानकर्तृकप्रतग्रहणवाङ्नियमनयोर्मन्त्रः ...	७७
काष्ठलेशैरग्निमिन्धानस्य यजमानस्य रात्रा- वासने मन्त्रौ ...	॥
गार्हपत्यायतनोद्गमने मन्त्रः ...	७८
सिकतानिवापे मन्त्रः ...	॥
जपनिवापे मन्त्रः ...	॥
चानस्पत्यानां निवापे मन्त्रौ ...	७८-७९

विषयः	पृष्ठम्
यजमानकर्तृकान्युपस्थानोपयोगिन्धोः कृत्तिसामनस्यभिधयोर्ऋचोरभिधानम् ...	७९
गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूत्रकृद्गृहीतस्य दिव- स्त्वा वीर्येणेत्यादयर्मन्त्रस्याभिधानम् ...	८०
जातस्याग्नेरञ्जलिना ग्रहणे मन्त्रः ...	॥
जातमग्निमभिलक्ष्य यजमानकर्तृकश्वसनोप- योगिमन्त्राभिधानम् ...	॥
आधीयमानस्याग्नेर्यजमानकर्तृकानुमन्त्रणो- पयोगिमन्त्राभिधानम् ...	८१
सूत्रकृता गार्हपत्याधानमन्त्रेषूदाहृतस्य मन्त्र- स्याभिधानम् ...	॥
आधीयमानस्याग्नेराभिमन्त्रणमन्त्रः ...	॥
प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्तीतिसूत्रोदा- हृतविध्युपयोगिमन्त्रत्रयनम् ...	८२
अग्न्युद्यमनोपयोगिमन्त्रत्रयाभिधानम् ...	८२-८३
प्रणयनकाले पूर्वगमनोपयोगिमन्त्रत्रयाभि- धानम् ...	८३-८४
अग्न्याभिमन्त्रणोपयोगी मन्त्रः ...	८४
आहवनीयाधानोपयोगिमन्त्रत्रयाभिधा- नम् ...	८४-८५
यजमानकर्तृकोपस्थानोपयोगिनर्थ प्रजाभि- त्यादिमन्त्रपञ्चकाभिधानम् ...	८५-८६
वेदिसमीक्षणे विनियुक्तस्य चतुःशिक्षण्डे- तिसन्त्रस्याभिधानम् ...	८७
अग्निहोत्रिणौ ग्रामान्तरगमनसमये महत उपस्थानस्यावसराभावे कर्तव्योपस्थानो- पयोगिमन्त्राभिधानम् ...	८७
सर्वाग्न्याभिमन्त्रणमन्त्रः ...	८८

द्वितीयोऽनुवाकः ....(८९-९४)

गवामयनविशेषाः, तत्र विपुत्र-

न्नामकस्य मुख्यस्याहस्तदुभ-

यपार्श्ववर्तिनामष्टानामह्नां च

विधानम् ८९-९४

विपुवतत्पार्श्ववर्तिनामह्नां विधानम् ... ८९

तत्र शाखान्तरीयपक्षोपन्यासः ... ९०

शाखान्तरपक्षदूषणपूर्वकं स्वपक्षविधानम् ९०

उभयपार्श्ववर्तिपरःसामाख्याहविशेषेभ्यः

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाहर्द्वयविधानम् ...	९१	पूर्वानुवाकोक्तस्यैकविंशमहर्भवतीत्यादेः	
उभयपार्श्ववर्तिभ्यः परःसामाख्येभ्योऽहर्वि-		प्रशंसा	९८
शेषेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्चाहर्द्वयविधानम्	९१	विषुवत्यहि पञ्चानां दिवाकीर्त्यसाम्रां विधा-	
पूर्वोक्तानामह्नां प्रशंसा, पट्मु परःसामसु		नम्	९९
क्रमेण राथंतरादीनां पृष्ठस्तोत्राणां		तदाख्यायिका च	”
विधानम्	९२	पूर्व सामान्यतो विहितानां पञ्चानां साम्रां	
पूर्वोक्ताहः स्वस्तिग्राह्यानामकग्रहविशेषविधिः	”	विशेषाकारेण विधानम्	१००
विपुवत ऊर्ध्वभाविपु परःसामसु पूर्वोक्तप्र-		पार्श्ववर्तिनां परःसामाभिधानामह्नां पुनः	
हाणामेव व्युत्क्रमेण विधिः	”	प्रशंसा, परःसामाख्यानामह्नामेव परश-	
विषुवदिने पृष्ठस्तोत्रगतवृहत्साम्नो विधानम्	”	ब्दाभिधेयत्वकथनम्, तद्व्युत्पत्तिश्च	”
पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषविधानपुरःसरं पचमा-		पञ्चमोऽनुवाकः (१०१—१०३)	
नस्तोत्रे सामविशेषविधिः	”	पञ्चभिधानम् .... १०१—१०३	
विपुवत उत्तरेषु परःसामाख्याहःसु पूर्वोक्त-		वैष्णवादिपशुविधानप्रस्तावः	१०१
विपरीतक्रमविधिः, तत्प्रशंसा च	”	तत्तत्पञ्चानां तत्तद्देवताकथनेन प्रशंसापूर्वकं	
तृतीयोऽनुवाकः .... (९४—९८)		विधानम्	१०२
विपुवदहर्विशेषाः .... ९४—९८		जातिद्वारा पुनः पशुप्रशंसा	१०३
पूर्वोक्तपङ्क्तिनेपूक्तानामतिग्राह्याणां विपुव-		पुनर्व्यतिरेकमुखेण पशुप्रशंसा	”
त्यहि सदृष्टान्तं विधानम्	९४	षष्ठोऽनुवाकः .... (१०४—११०)	
विपुवत्यहनि स्तोमविशेषस्य ग्रहक्रमविशे-		महाव्रतनिरूपणम् .... १०४—११०	
पस्य च विधानम्	९५	महाव्रतशब्दस्य त्रेधानिरुक्तिद्वारा महाव्र-	
विपुवत्यहनि पशुविशेषातिग्राह्यविशेषयोः		तत्प्रशंसा, तत्राऽऽख्यायिका च	१०४
क्रमेण विधानम्	९६	महाव्रताख्येऽहनि प्रधानभूतपञ्चविंशस्तोम-	
विपुवदिनगतातिग्राह्यसंख्याप्रशंसार्थमर्थवादः	९६	विधानम्	”
विपुवत्यहि वैश्वकर्मणाभिधाष्टमातिग्राह्य-		महाव्रताख्यस्याहः संवत्सरमध्यरूपदेशवि-	
विधिः	”	शेषविधानम्, तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च	”
विपुवतोऽहः परेद्युरदितिदेवताक्रातिग्राह्य-		संवत्सरमध्येऽपि पुनः स्थानविशेषविधिः,	
विधानम्	९७	तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च	१०५
पूर्वोक्तातिग्राह्ययोः प्रशंसा	”	महाव्रताख्यस्याहः पक्षिरूपत्वप्रकल्पनपूर्वकं	
उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेण वैश्वकर्मणादि-		तदवयवत्वेन त्रिवृत्स्तोमविधानम्	”
त्याख्यातिग्राह्ययोर्विधानम्	”	त्रिवृत्स्तोमस्य पञ्चदशादिस्तोमवदावृत्तगा-	
उत्तरमासपट्कोपान्त्यदिने पूर्वोक्तातिग्रा-		नवारणार्थमूर्ध्वगानविधानम्, तत्रार्थ-	
ह्ययोः प्रयोगविधिः	”	वादश्च	”
विपुवत्यहि, अर्क्यनामकशस्त्राविधिः, तत्प्र-		पञ्चदशसप्तदशस्तोमयोर्महाव्रतपक्षिपक्ष-	
शंसा च	९८	स्थानीयतया विधानम्	१०६
चतुर्थोऽनुवाकः .... (९८—१००)		पूर्व विहितस्य पञ्चविंशस्तोमस्य महाव्र-	
विपुवत्यहि दिवाकीर्त्यसाम्रां		तत्पक्षिमध्यशरीरत्वकल्पनया सार्धवादं	
साम्रां विधिः .... (९८—१००)		प्रशंसा	”

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
एकविंशस्तोमस्य महाव्रतपक्षिपुच्छस्थानी-		मर्थवादः १०७	
यतया विधानम् ... .. ”		उद्गातुस्तत्पुष्पवेशनविधिः, तत्फलं च ... १०८	
मिलित्वा सर्वैर्ऋत्विग्भिर्ब्रिहदादिस्तोमसं-		होतुर्दोलाविधिः, तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च ... .. ”	
धेन स्तुतेः कर्तव्यत्वविधिः ... .. ”		आख्यायिकोक्तिपूर्वकं वेदिमध्यस्थितत्रा-	
मिलित्वा गायतामृत्विजां स्वस्वस्तोत्रान्ति-		ह्यणवेदिवाहिस्थितशूद्राभ्यां परस्परं परि-	
मस्तोत्रीयोच्छेषणविधानम्, तत्रार्थवादः १०७		मण्डलाकारार्द्रचर्म गृहीत्वा तद्विषयकल-	
हर्षहेतुव्यापाराणामृत्विग्भिः		हस्य कर्तव्यत्वविधिः, ताभ्यां पठनीय-	
कर्तव्यत्वविधानम् ११७		मन्त्रयोरभिधानम्, पूर्वोक्तकलहस्य	
उद्गातुरासन्द्यारोहणविधिः, तत्र प्रशंसार्थ-		फलकथनं च ... .. १०८—११०	

तृतीयः प्रपाठकः .... १११—१७०

वाजपेयब्राह्मणम् (१११—१७०)

(वाजपेयपुनराधानपिण्डपितृयज्ञाः) ।

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१११—११७)		पुनराधान आधानमन्त्रोच्चारणसंभारसंपा-	
पुनराधानम् .... १११—११७		दनयोरकर्तव्यत्वमिति पूर्वपक्षः ... .. ”	
पुनराधेयगताज्यभागयोर्विशेषविधानार्थं देवा-		तयोः कर्तव्यत्वमेवेति सिद्धान्तः ... .. ”	
सुरोपाख्यानम्, समिदादिचतुर्षु प्रवाजेषु		पुनराधान उपांश्चनुष्ठानविधानम्, तत्र	
संबुद्ध्यादिविभक्तिविधिः, महोत्पत्तिग्रह-		हेतुनिरूपणं च ११५	
शब्दव्युत्पत्ति च १११		पुनराधाने त्विष्टकृत उच्चैश्चरारणविधानम् ..	
पूर्वोक्तविभक्तिविध्युन्नयनायाऽऽक्षेपरूपोपो-		तत्र दृष्टान्तकथनेन हेत्वभिधानम् ... .. ”	
द्घातः, पुनराधेयेऽनाग्नेयत्वनिषेधेन		सर्वस्य पुनराधानकर्मण आग्नेयत्वे दोषं	
सर्वस्याऽऽग्नेयत्वाभिधानम् ... ११२		मन्यमानानां पूर्वपक्षिणां मताभिधानम् ..	
उभयोरप्याज्यभाचोरग्नेयत्वविधानम् ... ११३		पूर्वपक्षमते सर्वाग्नेयत्ववादिनां चोद्यकथनम् ११६	
शङ्कासमाधानाभ्यामुत्तराज्यभागस्य पञ्च-		सर्वाग्नेयत्वे समृद्धिहीनत्वं पुनराधानकर्मण	
मानायेतिविशेषणसाहित्यरूपविशेषविधिः..		इति पूर्वपक्षयुक्तचोद्यस्य समृद्धिहीनत्वा-	
प्रथमाज्यभागस्य प्राकृतपुरोनुवाक्यावा-		भावप्रतिपादनपुरःसरमुत्तराभिधानम्... ११६	
धनाद्याग्निं स्तोमेन बोधयेत्येवंरूपबुध-		द्वितीयोऽनुवाकः (११८—१२१)	
न्वत्याख्यपुरोनुवाक्याविधानम् ... .. ”		वाजपेयविधिः .... ११८—१२१	
पत्नीसंयाजमन्त्रेषु सर्वत्राग्नेयत्वसंपत्त्यर्थमा-		वाजपेयं विधातुमाख्यायिकया तत्प्रस्तावः	
प्यायस्त्वैत्यत्र सोमवृण्णयमित्यस्य स्थाने		स्वाराज्यादिकाभिना वाजपेयस्य कर्त-	
सोमाग्ने वृण्णयमित्यादिरूपामिपदयुक्तत्व-		व्यत्वविधानम् ११८	
विधिः ... .. ”		वाजपेयकरणे ब्राह्मणक्षत्रिययोरैवाधिकार-	
पत्नीसंयाजमन्त्रेष्वग्निपदयुक्तत्वस्याऽऽक्षेपः ११४		वर्णनम् ११९	
आक्षेपस्य सण्डनपुरःसरमुत्तरम् ... .. ”		वाजपेयशब्दनिरुक्तिः ... .. ”	

विषयाः	पृष्ठम्
वाजपेययागस्य सोमाभेदेन स्तुतिः, वाज- पेयज्ञानस्य च प्रशंसा	११९
वाजपेयगतसोमस्यान्नाभेदोपचारेण स्तुतिः	१२०
वाजपेयस्य तत्प्रतिपादकवेदाभेदेन स्तुतिः	१२१
वाजपेयस्य मन्त्रोच्चारणसाधनीभूतवागभे- देन स्तुतिः	१२२
एकादशानुवाकगतोज्जितिमन्त्राणां पाठवि- धानार्थमाख्यायिकया प्रस्तावः ...	१२३
उज्जितिमन्त्रपाठविधिः, तत्फलं च ...	१२४
प्रतिग्रहनिषेधविधानार्थमाख्यायिकया प्रस्तावः, तत्रैव लौकिकविषयगानस्य सुरायाश्चोत्पत्तिप्रकारवर्णनम्, तयोर्गर्ह्यत्वं च	१२५
लौकिकविषयगानकर्तुः सुरापानमत्तस्य धनस्य प्रतिग्रहनिषेधः	१२६
वाजपेययाजिनः सकलवाक्संपन्नत्वोक्त्या वाजपेयप्रशंसा	१२७
वाजपेयप्रशंसोपसंहारः	१२८
तृतीयोऽनुवाकः (१२२—१२६)	
ग्रहविधिः .... १२२—१२६	
सर्वग्रहश्रेष्ठत्वप्रतिपादनेनातिग्राह्यविधि- प्रस्तावः	१२९
अतिग्राह्यविधिः सप्रशंसः	१३०
प्रकृतिगतानामाग्नेयैन्द्रसौर्यातिग्राह्याणां चोदकप्राप्तत्वाद्विधित्वप्रान्तिव्युदासार्थं संख्याविशेषविधिः	१३१
इन्द्राय जुष्टमित्यादीन्द्रलिङ्गकमन्त्रैरेव तद्ग्र- हणविधिः	१३२
सप्तदशानां प्राजापत्यग्रहाणां विधिः	१३३
अयाविष्टाः कुविदङ्गेतिवक्ष्यमाणगर्ह्यस्य विषयविशेषेण व्यवस्थितत्वविधिः ...	१३४
पूर्वोक्तग्रहेषु सोमसुरारूपद्वयद्वयस्य विधानम्	१३५
तत्प्रशंसार्थमर्थवादश्च	१३६
सोमपुरारूपद्विविधग्रहविधेरनुवादपुरःसरं प्रशंसा	१३७
प्रकारान्तरेण द्विविधग्रहविधिप्रशंसा ...	१३८
सोमग्रहसुराग्रहयोः पूर्वोत्तरकालविशेषस्य स्थानविशेषस्य च विधिः	१३९

विषयाः	पृष्ठम्
सोमग्रहसुराग्रहयोर्व्यतिषङ्गविधिः	१४०
अध्वर्युकर्तृकोद्भवणमन्त्रस्योपपादनपूर्वकं व्याख्यानम्	१४१
प्रतिप्रस्थातृकर्तृकोद्भवणकरणभूतमन्त्रस्यो- पपादनार्थं प्रस्तावः	१४२
तन्मन्त्रस्योपपादनपूर्वकं व्याख्यानम् ...	१४३
अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोद्भवणविधिः	१४४
सोमग्रहप्रचार(हवन)विधिः	१४५
वैश्येभ्यः सुराग्रहहरणविधिः	१४६
मधुपूर्णहिरण्यपात्रस्य दक्षिणात्वेन दानविधिः	१४७
मधुपूर्णहिरण्यपात्रस्य कृष्णलदानसाहि- त्यविधिः	१४८
चतुर्थोऽनुवाकः (१२६—१२९)	
वाजपेयपशूनां विधिः १२६—१२९	
पशुविधानार्थं ब्रह्मवादिविचाररूपः प्रस्तावः १२६	
आग्नेयादिपशूनां विधिः	१२७
आग्नेयैन्द्रसारस्वतीमारुतीतिपशुचतुष्टयवि- धानम्	१२८
आत्मादिप्रीतिहेतुत्वेन भूम्यादिलोकहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च पूर्वोक्तप- शूनां प्रशंसा	१२९
सप्तदशप्राजापत्यपशुविधानम्	१३०
पशूनां श्यामत्वैकरूपत्वरूपगुणद्वयविधानम्	१३१
पशूनां पर्यग्निकरणादूर्ध्वमव्यवधानेनाऽऽल- म्भननिषेधः	१३२
आलम्भस्य व्यवधाने कारणाभिधानम्...	१३३
प्राजापत्यपशूनां संज्ञपनस्य मारुत्या वपाया हवनानन्तरं कर्तव्यत्वविधिः	१३४
सप्तदशप्राजापत्यपशुवपानां प्रचारस्य सहैव कर्तव्यत्वविधानम्	१३५
वपाप्रचारविधिः	१३६
सारस्वत्या मेघ्याऽङ्गप्रचारस्य काल- विधानम्	१३७
सारस्वत्या मेघ्या अपतितदन्तोपेतत्वरूप- गुणविधिः	१३८
पञ्चमोऽनुवाकः (१३०—१३७)	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
वाजपेयगतमन्त्रब्राह्मणम् .... १३०—१३७		रथारूढानामाजिधावनविधिः, वाजपेयगत- सामवेदप्रसिद्धस्तोत्रस्य सप्तदशसंख्या- कावृत्तियुक्तत्वविधिः, वाजपेये दक्षिणा- त्वेन दातव्यानां रथादिगोशतान्तद्र- व्याणां प्रत्येकं सप्तदशसंख्याकत्वविधिः	१२१
वाजपेयगततत्तत्कर्मादौ सावित्रहोमविधिः १३०		रथयोजिताश्वत्रयस्य वाग्वादिदेवतान्नय- रूपेण स्तुतिः १२१	
तत्तत्कर्मादौ होमस्योपपादनम्		अश्वानां रथयोजनविधिः	
सावित्रहोमकरणाशक्तस्य पक्षान्तरविधिः		आजिमुतामश्वानां विख्यापननियुक्तस्य वाजिनो वाजमितिमन्त्रस्य प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठा- शब्दव्याख्यानम्	१२१
सावित्रहोमोपयोगिदेव सवितरित्यादिम- न्त्रस्य व्याख्यानम्		आजिधावनकर्तृणां प्रस्तावपूर्वकं पूर्वाभि- मुखत्वेन धावनविधानम्	१२३
गमनाय सजीकर्तुं दक्षिणवेदिश्रेण्यन्ते रथ- वाहनकाष्ठाद्रथावरोहणविधानम्		प्रधावतां चतसृभिरनुमन्त्रणविधिः ... १२३	
धूर्धृहीतरथस्यान्तर्वेद्यभ्यावर्तनोपयोगिवा- जस्य न्वित्यादिमन्त्रस्य व्याख्यानम् ... १३१		आजि धावतामुदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिविधिः ..	
अश्वानां जलप्लावनविधिः, तत्प्रशंसा च... ..		रथविमोचनीयहोमस्य विधिः	
प्रकारान्तरेण प्लावनविधिप्रशंसा ... १३२		रथविमोचनीयहोममन्त्रे वाजप्रसवोत्तेर- मिप्रायः १२४	
दक्षिणयोग्ययोजने वायुर्वा त्वेतिमन्त्रपा- ठस्य तात्पर्यकथनम्		इतरपोडशरथैर्धावद्भयः कृष्णलदानविधिः सप्रस्तावः	
यजुषा रथेऽश्वयोजनविधिः		तान्योडश कृष्णलान्पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानविधिः	
अश्वपृष्ठसंमार्जनस्य समन्त्रो विधिः, तत्प्रशंसा		नैवारचरोः सप्रस्तावं विधिः	
यजमानस्य रथाभिगमनविधिः ... १३३		नैवारचरपरिमाणम्, चहनिष्पादनोपयुक्त- द्रव्यविशेषाभिधानम् १२५	
रथपार्श्वभिर्मर्शनोपयोग्यद्वौ न्यङ्कावित्येत- न्मन्त्रगताम्रिपदस्य रथावस्थितदेवता- परत्वेन व्याख्यानम्		निष्पन्नचरौ घृतप्लावनविधिः, चरदेवताया अभिधानम्	
पूर्वोक्तार्थवेदनस्य प्रशंसा		आजिधावनात्पुरा पश्चाच्चाश्ववघ्रापणविधिः १२६	
पष्ठोऽनुवाकः .... (१३८—१४७)		दुन्दुभिर्विमोचनविधिः	
वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १३८—१४७		सप्तमोऽनुवाकः .... (१४७—१५५)	
देवस्याहं सवितुरित्यादे रथधावनोपयोगि- मन्त्रगतवृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मणजाल- मिमानिदेवपरतया व्याख्यानम् ... १३८		वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १४८—१५५	
ब्रह्मणो रथचकारोहणोपयोगिमन्त्रस्य व्याख्यानम्		यजमानतत्पत्न्योस्तात्पर्यदर्भमयवस्त्रपरिधा- नविधिः १४८	
चात्वाले ब्रह्मकर्तृकरथचकारोहणविधिः ... १३९		यूपारोहणार्थं यजमानकर्तृकजायाह्वानस्य तात्पर्यकथनम्	
रथचक्रपर्यावर्तनविधिः		आरोहणीययूपस्य चोदकप्राप्तपरिमाणान्य-	
ब्रह्मणा वाजिसामगानस्य कर्तव्यत्वविधिः ..			
दुन्दुभिघातविधानाय प्रस्तावः			
दुन्दुभिसमाघातविधिः १४०			
दुन्दुभ्याघातोपयोगिमन्त्रस्येन्द्रियपदस्य वाजमजयिदित्यस्य च व्याख्यानम्			

विषयाः	पृष्ठम्
परिमाणविधिः...	१४९
यूपस्य तूपरत्वचतुरश्रत्वरूपगुणद्वय- विधानम्	१४९
चपालनामकस्य यूपकटकस्य दारुमयत्वा- पवादाय गौधूमत्वविधिः	१४९
वज्रैर्यूपस्य वेष्टनविधिः	१५०
वाजप्रसवीयहोमविधिः	१५०
यूपारोहणविधानम्	१५०
यजमानकर्तृकवाहूद्वहणे विनियुक्तस्य सुव- र्देवानित्यादिमन्त्रस्य भागत्रयस्य पृथ- क्पृथगव्याख्यानम्	१५१
सुवर्लोकवेक्षणोपयोगिमन्त्रस्याऽऽशीःपर- तया व्याख्यानम्	१५१
यूपादवरोहतो यजमानस्याऽऽसपुटो- षाभ्यां हननविधिः	१५२
हनने विशेषविधिः	१५२
ताड्यमानप्रदेशाभिधानम्	१५२
यजमानकर्तृकहिरण्यावरोहविधिः सप्र- स्तावः	१५३
हिरण्यपरिमाणविधिः	१५३
वस्ताजिने वामपादप्रक्षेपविधिः सप्रस्तावः	१५३
अष्टमोऽनुवाकः ....(१५६-१५९)	
वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १५६-१५९	
सप्तान्नहोमविधिः...	१५६
एकैकान्नस्य पृथक्पृथग्घोमविधिः	१५६
वौधायनमतानुसारेणैकीकृतसर्वान्नहोमविधिः	१५६
पूर्वोक्तहोमस्योदुम्बरसुवरूपसाधनविधिः	१५७
देवस्य त्वेतिमन्त्रस्थप्रसवपदाभिप्रायः	१५७
सर्वोपधिरसस्याभिपेक्षव्यत्वेन विधानम्	१५७
अभिपेक्षे विशेषविधिः, अभिपेक्षे शुणान्त- रविधिः	१५७
अभिपेक्षमन्त्रेष्वाग्नीन्द्रवृहस्पतिशब्दानां तात्पर्याभिधानम्	१५८
सोमप्रहाणामवदानीयानां चार्त्विग्भ्यो दानविधिः	१५८
सुराप्रहाणामनवदानीयानां च वाजसृद्धयो दानविधिः	१५८
वाजमृत्कर्तृककलहकरणविधिः	१५८

विषयाः	पृष्ठम्
सवनत्रये स्तोत्रेष्वग्विषयेष्वग्निविधिः	१५९
अन्तिमस्तोत्रे बृहत्सामगानविधानम्	१५९
नवमोऽनुवाकः.... (१६०-१६२)	
वाजपेयमन्त्रब्राह्मणम् १६०-१६२	
उपयाम गृहीतोऽसीत्याद्यतिग्राह्यग्रहणम- न्त्रस्थनृषदमित्यादिपदाभिप्रायाभिधानम्	१६०
द्वितीयातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थाप्सुषदमित्या- दिपदव्याख्यानम्	१६१
तृतीयातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थपृथिविपदमि- त्यादिपदव्याख्यानम्	१६१
चतुर्थातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थपञ्चजनीनशब्दा- भिप्रायः	१६२
पञ्चमातिग्राह्यग्रहणमन्त्रस्थभागद्वयपाठेन स्वामित्वतेजोयुक्तत्वप्राप्तिकथनम्	१६२
दशमोऽनुवाकः.... (१६३-१७०)	
पिण्डपितृयज्ञः १६३-१७०	
पिण्डपितृयज्ञे कालविशेषविधिः साख्या- यिकः	१६३
प्रथमहोममन्त्रविधिः, तत्फलं च	१६४
पूर्वोक्तफलादिवेदनप्रशंसा	१६४
द्वितीयहोममन्त्रविधिः	१६४
यमायाद्द्विरस्वत् इत्यादिमन्त्रेण शाखान्तर- गतेन तृतीयाहुतिविधानम्	१६५
पिण्डत्रयस्य दानविधिः	१६५
आहुतित्रयपिण्डत्रययोः प्रशंसा	१६५
मेक्षणस्याग्नौ प्रहरणविधिः	१६५
आहुतित्रयपिण्डत्रययोः प्रकारान्तरेण प्रशंसा	१६५
वर्हिष एकप्रयत्नेनैव च्छेदनीयत्वविधिः	१६६
पिण्डदानस्य त्रित्वप्रशंसा	१६६
पिण्डदानानन्तरं पिण्डानिरीक्षणपूर्वकं पराङ्मुखीभवनविधिः	१६७
पिण्डोष्मनिर्गमनपर्यन्तं तूष्णींस्थितिविधा- नम्	१६७
पात्रगतस्य पिण्डशेषस्य विचारपूर्वकमा- घ्राणविधिः	१६७
वासोदशायाश्छेदनपूर्वकं पिण्डेषु निधा-	१६७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
नविधिः, तत्कारणं च	”	पिण्डपितृयज्ञप्रशंसा	१६९
उत्तरे वयसि स्वकीयलोभद्वेष्टेदनपूर्वकं		प्रजापते न त्वदिति मन्त्रेण गार्हपत्यदेशं	
पिण्डेषु निधानविधिः	१६८	प्रत्यागमनविधिः	”
पिण्डनमस्कारविधिः	”	तस्यैव समन्त्रकस्य पुनरागमनस्य प्रशंसा	”
तत्र मन्त्रविनियोगश्च	”		

चतुर्थप्रपाठकः....(१७१-२२७)

सोमादिब्राह्मणानुक्तस्याभिधानम् १७१—२२७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(१७१-१७४)		वल्मीकवपायां वा तत्प्रक्षेप इति पक्षे	
सोमग्रहाभिधानम् १७१-१७४		प्रक्षेपतन्मन्त्रकथनम्	१७८
ग्रहग्रहणविधिः, तत्राऽऽख्यायिका, ग्रहो-		अवभृथ आश्विनसारस्वतैन्द्रपात्रवेधने	
त्पत्तिः, ग्रहग्रहणप्रशंसा	१७१	मन्त्रद्वयाभिधानम्	१७८
उपांशुग्रहस्य होमविधिः	१७२	सोमशेषो हविर्निर्वापविधिः, तदावश्यकत्वं	
उपांशुग्रहातिरिक्तग्रहाणां होमविधिः,		तत्फलकथनं च	१७९
तत्प्रशंसा च	”	तृतीयोऽनुवाकः (१८०-१८३)	
अनूर्ध्वं चतुरस्रपात्रस्थितसोमरसात्मकच-		दोहविषयं प्रायश्चित्तम् १८०-१८३	
मसहोमविधिः	१७३	दोहविषयप्रायश्चित्तमन्त्रपाठः... ..	१८०
प्रश्नोत्तराभ्यां रसग्रहणाधाररूपाणां दारु-		पूर्वोक्तमन्त्रस्य (उदस्यादित्यादेः) हवि-	
मयमृन्मयपात्राणां विधिः	”	दोहनसमय उपविष्टधेनोरुत्थापने विनि-	
पूर्वोक्तदारुमयमृन्मयपात्राणां प्रशंसा	”	योगः	”
प्रश्नोत्तराभ्यां स्थालीनिरूपणपूर्वकं मृन्मय-		पूर्वमन्त्रस्य द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम्	”
दारुमयाणां ग्रहणहोमयोर्यवस्थाविधिः १७४		पूर्वमन्त्रोत्तरार्धस्य यथार्थताप्रदर्शनम्	”
द्वितीयोऽनुवाकः (१७५-१७९)		दोहसमये वत्सेन संसृष्टाया धेनोरुपवेशने	
सौत्रामणिशेषमन्त्रकथ-		तस्या दोहपूर्वकं ब्राह्मणाय दानविधिः १८१	
नम्, सोमशेषविधिश्च १७५-१७९		तद्दानस्य प्रशंसा... ..	”
आश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहसाधारणपुरोनुवा-		दोहनकाले हविषः पतने यदद्येति मन्त्र-	
क्याकथनम्	१७५	पाठपूर्वकाभिमानस्य प्रायश्चित्तरूप-	
आश्विनसारस्वतैन्द्रग्रहसाधारणयाज्याक-		त्वेन विधिः सप्रस्तावः, तदनन्तरं	
थनम्	१७६	जलस्पर्शविधिः	१८२
सुराभिमाने मन्त्रद्वयकथनम्	”	आर्तानार्तहविःसंसर्गपरिहाराय कर्तव्य-	
सुरोच्छेपणपानार्थं ब्राह्मणपरिक्रयणं तस्य		विधिः	१८२
स्वयं वा प्राशनं विहितं तत्र स्वयं-		दोहनादूर्ध्वमाहवनीयं प्रत्युन्नीतहविलेशस्य	
प्राशनपक्षे प्राशने मन्त्रद्वयकथनम् ... १७७		भूर्मा पतने प्रायश्चित्तविधिः	”

विषयः	पृष्ठम्
पाकार्थं हविषि गार्हपत्येऽधिष्ठिते सति गार्हपत्याहवनीयमध्ये श्वधावने भस्मध्व- सनरूपप्रायश्चित्तम् १८३	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (१८४-१९१)	
वह्निविषयप्रायश्चित्तम् १८४-१९१	
सूर्यास्तापूर्वमग्न्यनुद्धरणे प्रकारान्तरेणो- द्धरणकरणरूपप्रायश्चित्तविधिः ... १८४	
पूर्वोक्तोद्धरणे विशेषः ... १८५	
तत्रैव पुनर्विशेषः ... .. "	
पुनरपि तत्रैव विशेषः ... .. "	
पुनरपि तत्रैव विशेषविधिः ... १८६	
उदयात्प्रागमग्न्यनुद्धरणे प्रायश्चित्तम् ... .. "	
पुनस्तत्रैव " ऊवाः " इति मन्त्रेण होम- विधानम् १८७	
पूर्वोक्तहोमानन्तरकर्तव्यविधिः ... .. "	
आहवनीयाम्नौ विद्यमाने गार्हपत्याग्निनाशे पूर्वासिद्धाहवनीयं विनाश्य पश्चाद्गार्हपत्यार्थं पुनरग्निमन्थनविधिः ... १८८	
पूर्वोक्तमन्थने मन्त्राभिधानम् ... १८९	
पूर्वोक्तमन्थनविध्यनुवादपूर्वकमनुमन्त्रण- विधिः ... .. "	
अग्निसमिन्धनमन्त्रस्थभागव्याख्यानम् ... .. "	
भागान्तरस्योदाहरणपूर्वकं व्याख्यानम् १९०	
आहवनीयगार्हपत्यमध्ये रथस्य शकटस्य वा गमन आहवनीयं विनाश्य यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण गार्हपत्यात्पुनरुद्धरणरूप- प्रायश्चित्ताभिधानम् ... .. "	
पूर्वोक्तोद्धरणे मन्त्रान्तरकथनम् ... १९१	
पूर्वोक्तप्रायश्चित्तशेषभूतं पथिकृदग्नयेऽष्टा- कपालपुरोडाशनिर्वापविधानं, तत्रैवान- हुहो दक्षिणात्वेन देयत्वविधानं च ... .. "	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (१९२-१९६)	
सोमविषयप्रायश्चित्त- विधिः १९२-१९६	
प्रातःसवनानुष्ठानानन्तरं सोमातिरेके ध्य- द्वदक्षु स्तोत्रकरणरूपप्रायश्चित्तविधानम् १९२	
धनुद्वतीषु स्तोत्रकरणे गायत्रिसामपञ्चदश-	

विषयः	पृष्ठम्
स्तोमरूपविशेषयोर्विधानम्... .. १९३	
ध्यद्वदक्षु मरुच्छब्दस्य विद्यमानतया तत्प्रयुक्तगुणप्रदर्शनम् ... .. "	
अतिरिक्तसोमानुष्ठानप्रकारविधिः ... .. "	
माध्यंदिनसवनानन्तरं सोमातिरेके प्राय- श्चित्तविधिः ... .. "	
पूर्वोक्तप्रायश्चित्ते सामाधारभूतार्ग्विशेषाभि- धानम् १९४	
गौरिवीताख्यसामविशेषसप्तदशस्तोमविशे- षयोर्विधानम् ... .. "	
पूर्वोक्तानुष्ठानप्रकारविधिः ... १९५	
तृतीयसवने सोमातिरेके बृहत्सामगानरूप- प्रायश्चित्तविधिः ... .. "	
तस्य साम आधारभूतार्ग्विशेषविधिः ... .. "	
पूर्वोक्तानुष्ठानप्रकारविधिः ... १९६	
षष्ठोऽनुवाकः .... (१९६-२०२)	
एकग्रामवर्तिवहुसोमयागवि- षयविशेषाभिधानम् १९६-२०२	
एकग्रामवर्तियजमानद्वयकर्तृकसोमयागे प्रातःसवन एतिवस्तोत्राणां कर्तव्य- त्वविधिः १९६	
पूर्वोक्तविषय एव मरुच्छब्दयुक्तार्चो प्रति- पत्वरूपविशेषविधिः ... १९७	
तत्रैवाऽऽज्यस्तोत्रेषु बृहद्रथंतररूपसाम- विशेषविधिः ... .. "	
तत्रैव तृतीये पृष्ठस्तोत्रे ब्रह्मसामविधानम् १९८	
तत्रैवाभिजिद्विध्वजिदाख्यैकाहान्यतरविधिः ..	
यदा यजमानद्वयमध्ये एकस्य प्रधानकृत- वोऽनुष्ठेयधर्मवहुला एकस्य चानुष्ठेयध- र्माल्पास्तत्रैकेन कर्तव्यविशेषविधानम् ..	
मात्सर्येण सोममभिपुण्वतोर्मध्य एकेनाप- रस्य च्छन्दोभिभवेच्छायां कर्तव्य- होमविधिः १९९	
अनुष्ठानबाहुल्येन प्रमादसंभवादन्यत्तिविगि- ष्टनाशकत्वेन स्वस्यापि क्षयः स्यात्तद्भा- वत्यर्थमध्वर्युणा कर्तव्यविधानम् ... .. "	
सत्रविषये विशेषविधिः २००	

विषयाः	पृष्ठम्
सत्रिणां मध्ये कस्यचिदेकस्य मरणेऽन्यैः सत्रिभिरादरपूर्वकं तदीयपुत्रादिकं प्रति तद्वाहादि कुर्वित्युक्त्वा तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराज्ञीदेवताकर्मिभः स्तोत्रस्य कर्तव्यत्वविधिः	”
पूर्वोक्तस्तुतेरूर्ध्वं होत्रा पुरोगामी प्राचीना- वीती च भूत्वा यामीर्ऋचोऽनुब्रुवता मार्जालीयपरिभ्रमणपूर्वकं सर्पराज्ञीभिः शंसनस्य कर्तव्यत्वविधिः	”
पूर्वोक्तमार्जालीयपरिभ्रमणस्याऽऽवृत्ति- विधिः	२०१
वहिष्पवमानार्थकसामयोर्विशेषविधानम्...	”
सप्तमोऽनुवाकः ....(२०३-२११)	
यूपविरोहणादिप्रायश्चि-	
त्तानि २०३-२११	
यूपविरोहणप्रायश्चित्तम्	२०३
अग्निविनाशप्रायश्चित्तम्	”
पूर्वोक्तप्रायश्चित्ते मन्यने विशेषविधानम्...	२०४
आहवनीयमन्यने यो दोषस्तदभावेन गार्ह- पत्यमन्यनप्रशंसा	”
सोमोपक्षयनिमित्तप्रायश्चित्तम्	२०५
पूर्वप्रायश्चित्तसाधनीभूतसुवर्णप्रशंसा	”
अक्रीतसोमापहारप्रायश्चित्तम्	”
क्रीतसोमापहारप्रायश्चित्तम्	”
पूर्वोक्तप्रायश्चित्ते कर्तव्यविशेषाणां विधा- नम्... ..	२०६
सत्रं संकल्प्य ततो निवृत्ती प्रायश्चित्तम् ..	२०७
अष्टमोऽनुवाकः.... (२१२-२१६)	
शुद्धिहेतवः प्रकृतौ विनि-	
योक्तव्या यजमानेन जप-	
नीया मन्त्राः २१२-२१६	
पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकस्यसप्तदर्शना-	

विषयाः	पृष्ठम्
मनुक्रमेणाभिधानम्	२१२-११६
नवमोऽनुवाकः ....(२१६-२१९)	
राजसूयगतचातुर्मास्यशेषा-	
भिधानम् २१६-२१९	
राजसूयगतचातुर्मास्यविधानाय तत्प्रशंसा-	
र्थमाख्यायिका	२१६-२१८
चातुर्मास्यविधिः	२१८
चातुर्मास्यविधितात्पर्यप्रदर्शनाय पुनः प्रशंसा	२१९
दशमोऽनुवाकः ....(२२०-२२६)	
चातुर्मास्यविशेषविधिः,	
तत्प्रशंसा च २२०-२२७	
विशेषविधानार्थं प्रस्तावः	२२०
प्रथमपर्वणि संवत्सररूपामिप्राप्तिप्रतिपाद-	
नपुरःसरं मन्त्रविशेषविधिः	”
द्वितीयतृतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररू-	
पादित्यचन्द्रमसोः प्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं मन्त्रविशेषविधिः	”
चातुर्मास्यावयवरूपमहापितृयज्ञविधिः	२२१
चतुर्थपर्वण्यनुवत्सररूपवायुप्राप्तिप्रतिपाद - नपुरःसरं मन्त्रविशेषविधिः	”
पर्वचतुष्टयात्मकचातुर्मास्यप्रशंस	”
वैश्वदेवाख्यकर्मप्रशंसा	२२२
प्रकारान्तरेण वैश्वदेवप्रशंसा	”
द्वितीयपर्वप्रशंसा साख्यायिका	२२३
तृतीयपर्वप्रशंसा साख्यायिका	”
पितृयज्ञप्रशंसा साख्यायिका	२२४
त्र्यम्बकहाविषां प्रशंसा साख्यायिका	२२५
चतुर्थपर्वप्रशंसा, तत्राऽऽख्यायिका च	”
ब्रह्मवादिनां विचारप्रदर्शनपूर्वकं चातुर्मा- स्ययाजिनामावृत्तिराहित्यरूपफलप्राप्तिप्र- तिपादनम्	२२६-२२७

पञ्चमः प्रपाठकः....(२२८-२८२)

नक्षत्रेष्टकामन्त्राणामभिधानम् २२८—२८२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः.... (२२८-२३३)		दिविशाखांस्तानामनूराधादिभरण्यन्तानां	
नक्षत्रेष्टकामन्त्राः, कचिद्वि-		च क्रमेण देवयमसंवन्धित्वकथनपूर्वकं	
कृतिरूपचयनोपयोगिम-		तेषां संचारमार्गकथनम् ... .. "	
न्नाश्च २२८-२३३		अनूराधादियमनक्षत्राणां तत्तन्नामनिर्वचन-	
अग्नेः कृत्तिका इत्यादि मन्त्रपञ्चकम्... २२८		पूर्वकमधमत्वप्रदर्शनम् २३८	
बृहस्पतेस्तिष्य इत्यादि मन्त्रपङ्कम्... २२९		देवनक्षत्रेषु लौकिकवैदिकाम्यानुष्ठानस्य	
इन्द्रस्य चित्रेत्यादि मन्त्रपङ्कम् ... २३०		कर्तव्यत्वविधानम् २३९	
अपां पूर्वा इत्यादि मन्त्रपञ्चकम् ... २३१		तृतीयोऽनुवाकः....(२४०-२४३)	
अजस्यैकपद् इत्यादि मन्त्रत्रयम् ... २३२		प्रातःसंगवादिदिवसविभा-	
अश्विनोरश्वयुजावित्यादि मन्त्रत्रयम्. २३३		गोपजीवनेन शुभकालनि-	
द्वितीयोऽनुवाकः (२३४-२३९)		रूपणम् २४०-२४३	
कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालनि-		प्रातःसायाह्नयोः स्वभावप्रदर्शनेन प्राणापा-	
रूपणम् २३४-२३९		नरूपत्वकथनम्... .. २४०	
नक्षत्रमुपजीव्य कालविशेषविधानम्, तत्रे-		प्रातःसंगवसंधिकालस्य हेयत्वकथनम् ... .. "	
तिहासश्च २३४		संगवकालप्रशंसा... .. २४१	
प्रसङ्गात्त्र्येकद्वये श्रेयःसाधनभूतं हस्तादिन-		दिनद्वितीयतृतीयभागयोः संधिकालस्य	
क्षत्राणां प्रजापतितत्तदवयवस्थानीय-		निन्दितत्वकथनम् ... .. "	
तथा ध्यानविधानम् २३५		दिनतृतीयभागप्रशंसा ... .. "	
स्वातीनक्षत्रे दुहितृदाने तस्याः पति-		दिनतृतीयचतुर्थभागयोः संधेर्निन्दा ... .. "	
प्रियत्वप्राप्तिविधानम् ... .. "		दिनचतुर्थपञ्चमभागयोः संधिकालस्य निन्दा ... .. "	
केनापि जेतुमशक्यसैन्यस्य जये काङ्क्षि-		दिनपञ्चमभागप्रशंसा ... .. "	
ते राज्ञाऽभिजिति प्रयत्नस्य कर्तव्यत्व-		उत्तमाधमकालविभागज्ञानस्य प्रशंसा ... .. "	
विधिः, अभिजित्संज्ञाया उपपत्तिश्च... २३६		पूर्वत्रोक्तस्यैव प्रकारान्तरेणाभिधानम् ... २४३	
सोमयागादर्वाचीनस्य पशुकर्मणो रेवत्यां		चतुर्थोऽनुवाकः.... (२४४-२४५)	
कर्तव्यत्वविधानम्, तत्राऽऽख्यायिका च ..		सोमविषये विशेषाभिधा-	
तारकाशब्दनक्षत्रशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्-		नम् २४४-२४५	
वकं देवतागृहत्वेन नक्षत्रप्रशंसा ... .. "		यद्गुरुमयाणि पात्राणि भवन्तीति पूर्वप्रपा-	
प्रसङ्गान्तेच्छभूयेष्टे निन्दिते ग्रामे यागा-		ठकोक्तस्य ब्रह्मवादिविचारपूर्वकं प्रशंसा २४४	
द्यनुष्ठाननिवासयोः प्रतिषेधनरूपलौकिक-		सवनीयपुरोडाशप्रशंसा २४५	
कर्मविधिः २३७		पञ्चमोऽनुवाकः.... (२४५-२५०)	
नक्षत्राणामुत्तमाधमत्वप्रदर्शनाय कृत्तिका-		चातुर्मास्यशेषभूतवपनमन्त्रा-	
		भिधानम् २४५-२५०	

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
वैश्वदेवानुष्ठानान्तरकालिकवपनमन्त्राभि-		प्रायणीयाख्येष्टिवर्णनम्	२६१
धानम् २४५-२४६		आतिथ्याख्येष्टिप्रदर्शनम्	२६१
वरुणप्रधासपर्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ... २४७		पूर्वोक्तेष्टित्रयविधानम्	२६२
साकमेधपर्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ... २४८		उपसदनुष्ठानप्रकारविधानार्थं स्तुतिः २६१-२६२	
शुनासीरीयपर्वानन्तरक्षौरमन्त्रौ ... २४८-२५०		उपसदनुष्ठानप्रकारविधिः	२६३
पष्ठोऽनुवाकः.... (२५०-२५४)		अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानविधानाय प्रस्तावः ..	२६४
चातुर्मास्ययाजिनां वपन-		अग्नीषोमीयपश्वनुष्ठानप्रकारविधिः	२६४
विधिः २५०-२५४		पूर्वोक्तपशोर्देवतासंबन्धविधिः	२६४
कक्षश्मश्रुकेशकमेणैव वपनस्य कर्तव्यत्व-		प्रसङ्गात्सर्वनीयपश्वनुष्ठानाख्यपश्वोर-	
विधिः, उक्तक्रमस्यैव प्राशस्त्यं तद्व्याख्या-		भिन्नित्रावरुणरूपदेवताप्रशंसा	२६५
सस्य चानिष्टत्वमित्यत्र देवासुराख्यायि-		प्रातरनुवाकाख्यकृत्स्नसूहे छन्दोविशेष-	
का च २५०		विधिः २६५-२६७	
श्मश्रुकेशकक्षकमेणापि वपनविधिः ... २५१		वहिष्पवमानाख्यस्तोत्रसंबन्धिप्रथमार्गविधानम्	
देवासुराख्यायिकया वपनस्य प्रशंसा ... २५२		दशमोऽनुवाकः.... (२६८-२७३)	
ताम्रमिश्रायोनिर्मितक्षुरस्य वपनसाधनत्व-		त्रिवृदादिस्तोमरूपाणां सोमा-	
विधानम् २५३		ज्ञानां कथनम् २६८-२७३	
श्वेतराजित्रययुक्तशलल्या वपनीयानामि-		सप्रमाणं चात्वालखननविधानम् ... २६८	
तरेषां च केशानां विभागकरणे साधन-		चात्वालस्याऽऽदित्यरूपेण प्रशंसा, तस्यैव	
त्वविधानम् २५३		देवैः सुवर्णरजतकुशीद्वयपरिगृहीतत्वं	
वपनविधिः २५४		कौशिकेतिनामवैशिष्ट्यं च २६९	
वपनप्रशंसा २५४		त्रिवृदादिस्तोमविधानाय त्रिवृत्स्तोमप्र-	
		शंसा २७०	
सप्तमोऽनुवाकः २५५		पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां प्रशंसा ... २७०	
अग्निचयनशेषभूतसंतत्या-		त्रिवृत्स्तोमविधिः २७१	
रूपेष्टकोपधानमन्त्राः २५५		पञ्चदशसप्तदशैकविंशस्तोमानां विधिः ... २७१	
आयुष इत्यादिद्वादशमन्त्राभिधानम् ... २५५		याभ्यां कुशीभ्यां चात्वालस्य परिग्रहणं	
अष्टमोऽनुवाकः....(२५६-२५८)		तयोरपनयनवर्णनम् २७१	
अथर्वशिरोभिधानेष्टका-		तेन च पूर्वत्र कुशीस्थापनानन्तरमपनयन-	
मन्त्राः २५६-२५८		विधानेनार्थात्तयोः स्थापनापनयनयोर्विधे-	
इन्द्रो दधीच इत्यादि मन्त्रत्रयम् ... २५६		रुन्वेयत्वकथनम् २७२	
इन्द्रमित्यादि मन्त्रचतुष्टयम् ... २५७		चात्वालप्रसङ्गात्प्रदर(भूमिच्छिद्र)गतो-	
तमिन्द्रमित्यादिमन्त्रत्रयम् २५८		दकाचमननिषेधः साख्यायिकः ... २७३	
नवमोऽनुवाकः.... (२५९-२६८)		एकादशोऽनुवाकः (२७३-२७६)	
सोमशेषभूतेष्टिविधिः २५९-२६८		सर्वनीयपुरोडाशाभिधा-	
दृष्टिशब्दनिर्वचनेनेष्टिप्रशंसा साख्यायिका २५९		नम् २७३-२७६	
दीक्षणीयाभिधप्रथमेष्टिकथनम् ... २६०		ज्योतिष्टोमे स्तोमानामियत्ताप्रदर्शनपूर्वकं	
		सोमयागस्य चतुष्टोमत्वप्रतिपादनम्... २७३	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रश्नोत्तराभ्यां स्तोमानां ज्योतिष्वसंपा- दनम् २७४		ताकत्वप्रदर्शनम् २७६	
आख्यायिकामुखेन धानाकरम्मलजामि- क्षारूपत्वेन सवनीयपुरोडाशप्रपञ्चः ... .. "		द्वादशोऽनुवाकः (२७७-२८२)	
प्रश्नोत्तराभ्यां धानादीनामिन्द्रदेवताकत्व- दर्शनम् २७५		सप्तानां छन्दसां प्रशंसा २७७-२८२	
पक्षमस्य पुरोडाशहविषः प्रशंसा ... .. "		श्रायन्तीयवारवन्तीयनामनिरुक्तिद्वारा सप्तच्छन्दःप्रशंसा तत्राऽऽख्यायिका ... २७७	
पूर्वप्रशंसानुरोधेन सवनत्रये विलक्षणपुरो- डाशप्राप्तौ तद्वारणपूर्वकं सवनत्रयेऽपि एकादशकपालपुरोडाशस्यैव युक्तत्वप्र- तिपादनम् ... .. "		बृहतीछन्दःप्रशंसा ... .. "	
पुरोडाशसहचरितधानादीनां पूर्ववदिन्द्रदेव-		प्रश्नोत्तराभ्यां बृहतीमाहिमप्रदर्शनम् ... २७८	
		देवतारूपसप्तच्छन्दसां संवादमुखेन बृहती- रूपत्वसंपादनम् २७८-२७९	
		अनुसंधानार्थं सप्तच्छन्दसां प्रजापतिरथ- रूपत्वकल्पनम् २८०-२८२	

*षष्ठः प्रपाठकः....(२८३-३०३)

राजसूययज्ञस्यानुवाहणम् २८३—३०३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(२८३-२८५)		सौम्यहविःप्रशंसा ... .. "	
अनुमत्यादीष्टयः २८३-२८५		सावित्रहविःप्रशंसा ... .. "	
अनुमतीष्टिः २८३		सारस्वतहविःप्रशंसा ... .. "	
नैर्ऋतेष्टिः ... .. "		पौष्णहविःप्रशंसा ... .. "	
आदित्येष्टिः २८४		मारुतहविःप्रशंसा ... .. "	
आम्रावैष्णवेष्टिः ... .. "		वेश्वदेव्यामिक्षा ... .. "	
अग्नीषोमीयेष्टिः ... .. "		द्यावापृथिव्यहविः २८७	
ऐन्द्रेष्टिः ... .. "		तृतीयोऽनुवाकः ....(२८७-२९०)	
आग्नेयेष्टिः ... .. "		वैश्वदेवहविरङ्गाविधिः २८७-२९०	
ऐन्द्रामेष्टिः २८५		वर्हिषलैगुण्याविधिः २८७	
द्वितीयोऽनुवाकः (२८६-२८७)		मुष्टित्रयस्य पृथग्वन्धनविशेषविधिः २८७-२८८	
वैश्वदेवहविषां प्रशंसा २८६-२८७		दर्माणां पुष्पितत्वरूपविशेषविधिः ... २८८	
आग्नेयहविःप्रशंसा २८६		अनूयाजार्थद्वयस्य पृषदाज्यस्य ग्रहण-	

* एतत्प्रभृतिप्रपाठकत्रयस्य भाष्यं संहितायां [का० १ प्र० ८ अ० १] इत्यत्र विद्यते तत्त एवैतत्प्रपाठकत्रयस्यविषयविशेषा अवगन्तव्याः । अत्रापि सामान्येन त उल्लेखिता एव ।

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
विधिः २८८		मेषयोर्गुणविशेषविधिः २९१	
ग्रहणे संख्याविधिः ... .. "		मेषयोः पुरतः शमीपर्णस्थापनविधिः ... .. "	
हविरासादनादूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः पुरा मन्य- नविधिः ... .. "		शमीपर्णानां शताधिकसंख्याविधानं सप्र- स्तावम् ... .. "	
प्रयजानन्याजादिसंख्याकथनपूर्वकं साङ्ग- कर्मप्रशंसा ... .. "		तत्र करीरोद्वापनविधिः सप्रस्तावः ... .. "	
आज्येनैककपालाभिपूरणस्य द्वेधा प्रशंसा ... .. "		नवमयागप्रशंसा ... .. "	
बह्वाज्यानयनस्य प्रस्तावपूर्वकं विधिः ... .. "		दीपपात्रसदृश्यवपिष्टनिर्मितपात्राणां विधिः ... .. "	
कृत्स्नस्यापि पुरोडाशस्य प्रस्तावपूर्व- विधिः ... .. "		पञ्चमोऽनुवाकः (२९२-२९३)	
एककपालानीताज्यहोमविधिः ... .. "		पूर्वानुवाकोक्तशेषविधिः २९२-२९३	
आहवनीयहोमेनैककपालप्रशंसा ... २८९		वेदिद्वये हविरासादनव्यवस्थाविधिः २९२-२९३	
पुरोडाशस्य हस्तेन द्वोमं निषिध्य सुचैव तद्विधिः ... .. "		मारुता वारुण्या च पौर्वीपर्येण प्रचार- विधिः सप्रशंसः २९२	
हुतस्य पुरोडाशस्य नैश्चल्यविधानं सप्र- स्तावम् ... .. "		प्रचारात्प्राचीनाङ्गेषु पूर्वोक्तपौर्वीपर्यवैपरी- त्यविधिः ... .. "	
आमिक्षानिःसृतवाजिनशब्दाभिधेयनी- रस्य वाजिनसंज्ञकदेवोद्देशेन यागविधिः ... .. "		प्रतिप्रस्थात्रा पत्नीं प्रति जारविषयक- प्रश्नविधिः ... .. "	
तथागस्य कालविधिः सप्रस्तावः ... .. "		पत्न्या च जारनिर्देशस्य कर्तव्यत्वविधिः ... .. "	
अधोवस्थितबर्हिषो विशेषेण सेचनविधिः ... .. "		प्रधास्यानितिमन्त्रेण कर्तव्यविधिः ... .. "	
परस्परोपहवनपूर्वकं वाजिनभक्षणविधिः ... .. "		मो घू ण इन्द्र यद्रामे यदरण्य इति याज्या- पुरोनुवाक्ययोर्होत्रत्वापवादार्थं विशेष- विधिः ... .. "	
यजमानकर्तृकवाजिनभक्षणस्य चरमत्व- विधिः २८९-२९०		याज्यायामेनःशब्देन वरुणस्य विवक्षित- त्वाभिधानम् ... .. "	
चतुर्थोऽनुवाकः.... (२९०-२९१)		दक्षिणवेदिगतेऽग्नौ होमविधिः सप्रस्तावः ... .. "	
वरुणप्रधासविधिः २९०-२९१		जुह्वपवादाय शूर्पस्य होमसाधनत्वविधिः ... .. "	
वरुणप्रधासविधिप्रस्तावः २९०		होमे गुणद्वयविधिः... .. "	
तद्विधिः ... .. "		अकन्कर्मैत्यादिमन्त्रपाठतात्पर्यकथनम् ... २९३	
वरुणप्रधासपर्वणि द्वितीयवेदिविधानं सप्र- स्तावम् ... .. "		तुपनिष्कासरूपावभृथद्रव्यविधिः सप्रस्तावः ... .. "	
उभयोर्वैद्योन्नयोदशाङ्गुलव्यवधानस्य विधिः ... .. "		अवभृथशब्देन सौमिकावभृथधर्मोपेतकर्म- प्रत्यभिज्ञानाय तत्रत्यसार्थविधीनामनुवादः ... .. "	
वैश्वदेवपूर्वोक्तपक्षहविषामत्राप्यतिदेशः... २९१		षष्ठोऽनुवाकः .... (२९३-२९५)	
मुह्यन्नाक्षणविहितैन्द्रामस्यातिदिष्टपक्षह- विरानन्तर्यविधिः ... .. "		साकमेधविधिः २९३-२९५	
यागश्रुतदेवताप्रशंसा ... .. "		सप्तमोऽनुवाकः .... (२९५-२९६)	
मुख्यन्नाक्षणविहितामिक्षायागानुवादेन तदे- वताकर्मोपमिधुनाविधिः ... .. "		साकमेधपर्वशेषः २९५-२९६	
		अष्टमोऽनुवाकः .... (२९७-२९९)	
		पितृयज्ञविधिः २९७-२९९	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
नवमोऽनुवाकः ....(२९९-३०१)		दशमोऽनुवाकः ....(३०२-३०३)	
पितृयज्ञशेषविधिः....२९९-३०१		त्र्यम्बकहविषां विधिः३०२-३०३	

सप्तमः प्रपाठकः....(३०४-३२२)

राजसूयानुवाहणम् ३०४—३२२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (३०४-३०६)		जलग्रहणजलाहरण-	
शुनासीरीयेन्द्रतुर्यहविर्विधिः,		विधिः ३११-३१२	
पञ्चध्मीययागः, अपामा-		षष्ठोऽनुवाकः .... (३१३-३१५)	
र्गहोमाः ३०४-३०६		जलसंस्कारः ३१३-३१५	
द्वितीयोऽनुवाकः (३०६-३०७)		सप्तमोऽनुवाकः ....(३१५-३१६)	
देविकाहवींषि, आग्नावैष्ण-		दिग्जयध्यानम् ३१५-३१६	
वाग्नीषोमीयसोमापौष्णहवि-		अष्टमोऽनुवाकः ३१७-३१८	
निर्वापविधिः ३०६-३०७		अभिषेकविधिः ३१७-३१८	
तृतीयोऽनुवाकः....(३०८-३१०)		नवमोऽनुवाकः ....(३१९-३२०)	
रत्निनां हविर्विधिः,		रथारोहणेन विजय-	
ऐन्द्रकर्मविधिश्च ३०८-३१०		विधिः ३१९-३२०	
चतुर्थोऽनुवाकः ....(३१०-३११)		दशमोऽनुवाकः .... (३२०-३२२)	
देवसुवां हविर्विधिः ३१०-३११		विजयादूर्ध्वमासनोपविष्टस्य यजमानस्य	
पञ्चमोऽनुवाकः ....(३११-३१२)		सवैः सेव्यत्ववर्णनम् ३२०-३२२	

अष्टमः प्रपाठकः ३२३-३३५

राजसूयानुवाहणम् ३२३—३३५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (३२३)		दशपेयविधिः ३२४-३२५	
संस्पृष्टां हविर्विधिः ३२३		तृतीयोऽनुवाकः....(३२५-३२६)	
द्वितीयोऽनुवाकः....(३२४-३२५)		दिशामवेष्टयः, पशुद्वययुक्त-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
कर्मविधिः, सात्यदूतह-		सप्तमोऽनुवाकः .... (३३१)	
विषां विधिः ३२५-३२६		पवित्राहविधिः, अभिषेचनीय-	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (३२६-३२७)		विधिः ३३१	
प्रयुजां हविर्विधिः ३२६-३२७		अष्टमोऽनुवाकः .... (३३२-३३३)	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (३२७-३२९)		साममन्त्रयोर्विशेषाभि-	
सौत्रामण्यागाविधिः ३२७-३२९		धानम् ३३२-३३३	
षष्ठोऽनुवाकः .... (३२९-३३१)		नवमोऽनुवाकः .... (३३३)	
सौत्रामणिविधिः ३२९-३३१		अभिषेकगतविशेषाभिधानम् ३३३	
		दशमोऽनुवाकः ३३४-३३५	

द्वितीयं काण्डम् ३३७-८५७

प्रथमः प्रपाठकः .... (३३७-३८०)

अग्निहोत्रविधिः ३३७-३८०

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ३३७-३३९		कालद्वयहोमप्रशंसा ... .. "	
अग्निहोत्रोपोद्धातः ३३७-३३९		प्रातःकाले मन्त्ररहिताद्वितीयाहुतिविधिः ३४४	
अग्निहोत्रप्रशंसार्थमाख्यायिका ... ३३७		अग्निसूर्ययोः संसृष्टहोमविधिः ... ३४४-३४५	
अग्निहोत्रप्रसङ्गेन पितृभ्यो लेपमार्जनविधिः ३३८		सायंकालिकहोममन्त्रस्य पूर्वभागतात्पर्यम् ... ३४६	
पूर्वविव्युक्तविषापनयनवेदनप्रशंसा ... "		तन्मन्त्रस्य व्याख्यानम् ... .. "	
अग्निहोत्रेण धेनुस्फूर्तेर्वत्सविषयकार्ककि-		प्रातःकालिकहोममन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागतात्प-	
द्धर्मविशेषकथनम् ३३९		र्यप्रदर्शनं क्रमेण ... .. "	
द्वितीयोऽनुवाकः .... (३४०-३४७)		कालद्वयेऽपि द्वितीयाहुतिविधिः ... ३४७	
अग्निहोत्रनिरूपणम् ३४०-३४७		अनुदितहोमपक्षविधिः ... .. "	
स्वाहाकारमन्त्रोत्पत्तिकथनार्थमाख्यायिका ३४०		तृतीयोऽनुवाकः .... (३४८-३५४)	
आख्यायिकाकोक्तवेदनप्रशंसा ३४१		अधिश्रयणादिहविः-	
स्वाहाकारमन्त्रोत्पत्तेः प्रदर्शनम्, तद्देवन-		संस्काराः ३४८-३५४	
प्रशंसा च ... .. "		अधिश्रयणप्रकारः ... .. "	
अग्निहोत्रशब्दार्थनिरूपणम् ३४२		तत्रैवाक्षरपृथक्करणे विशेषः ३४९	
अग्निहोत्रहविः कालभेदेन व्यवस्था ... ३४३		संतापाधिक्येन बहिरुद्गतक्षारस्य जलप्रति-	
उदितहोमपक्षविधिः ... .. "		पेकविधिः ... .. "	

विषयाः	पृष्ठम्
आधिकारिविशेषेण प्रतिपेकनिषेधः ...	३४९
पूर्वोक्तपक्षदूषणपुरःसरं प्रतिपेकप्रतिप्रस- वाभिधानम् ...	३५०
ज्वलत्तृणेन हविरवेक्षणविधिः...	३५०
पर्यभिक्करणविधिः, तस्य त्रिरावृत्तिवि- धिश्च ...	३५१
हविष उदगुद्रासनपक्षविधिः...	३५१
सुक्लसुवप्रतिपत्तपनविधिः ...	३५१
निष्टसुवचि सुवेण चतुर्वारं हविष्पूरण- विधिः ...	३५१
हविर्ग्रहणकाले सुवाणां पूर्णत्वविधिः ...	३५१
चतुर्णां पर्यायाणां व्यापारान्तरेणाव्यवहि- तत्वविधिः ...	३५१
गार्हपत्ये प्रतापनपूर्वं हस्तसंमर्शनविधिः	३५२
गार्हपत्यसमीपे हविरासादननिषेधः...	३५२
होच्यता जलोपस्पर्शपूर्वं पलाशसमिदाधा- नस्य कर्तव्यत्वविधिः ...	३५२
आक्षेपसमाधानाभ्यां समिध एकत्वपक्षस्य दार्ढ्यकरणम् ...	३५३
समिधः प्रदीप्तिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य तस्या होमविधिः ...	३५३
पूर्वाचोत्रयनसंख्याहुतिसंख्ययोः प्रशंसा	३५४
चतुर्थोऽनुवाकः.... (३५४-३५९)	
उपयुक्तहविःसंस्काराः ३५४-३५९	
अन्वयव्यातिरेकप्रदर्शनद्वाराऽऽहुतिप्रकार- कथनम् ...	३५४-३५५
प्रथमाहुतेरुर्ध्वं सुचोऽधस्तादुपसादनाविधिः	३५५
आहवनीयसमीपस्थितस्य गार्हपत्यप्रतीक्ष- णविधिः ...	३५५
द्वितीयाहुतिहोमदेशविधिः ...	३५६
सुग्लेपावमार्जनविधिः ...	३५६
हविःशेषप्राशनविधिः ...	३५६
होममार्जनप्राशनसंख्याप्रशंसा ...	३५७
प्रश्नोत्तराभ्यां सर्वदेवतासंश्रित्यत्वेनाग्निहो- त्रप्रशंसा ...	३५७
पूर्वोक्तप्रशंसायामाचामतीत्युक्तभक्षणस्य विधिः ...	३५८
अग्निहोत्रहवणीप्रक्षालनाविधिः ...	३५८

विषयाः	पृष्ठम्
सुचः सुचा च निष्टपनोद्देशयोर्विधिः ...	३५९
उद्देशनादूर्ध्वं प्रदक्षिणाकारेण पर्यावृत्ति- विधिः ...	३५९
दर्शपूर्णमासादिवत्कर्तव्यत्वभ्रमवारणाय वर्हिष्प्रहरणनिषेधः ...	३५९
अपां निनयनविधिः ...	३५९
पञ्चमोऽनुवाकः.... (३६०-३६७)	
अवशिष्टकाम्यद्रव्या-	
ङ्गविधिः ३६०-३६७	
अग्निहोत्रहविःसंस्कारोपक्रमनिश्चयः ...	३६०
अग्निहोत्रे प्रशंसार्थं भावनार्थं च सोमया- गवुद्धिसंपादनम्, अग्निहोत्रस्य सदःप्र- भृत्यङ्गनिरूपणं च...	३६०
प्रकारान्तरेणाग्निहोत्रप्रशंसा, तत्राऽऽ- ख्यायिका ...	३६१
पशुकामस्य गोद्वयक्षीरेणाग्निहोत्रहोमविधिः	३६२
तेजःपश्चिन्द्रियग्रामकामस्य क्रमेणाऽऽज्य- पयोदधियवागूद्रव्याणां विधिः ...	३६३
पूर्वोक्तचतुस्त्रयनादिकस्य प्रशंसा ...	३६३
हविषो भूमामुपसादनस्य ज्योतिष्टोमगतो- पसदुपचारेण प्रशंसा ...	३६४
उपचरिताश्रावणादिसंपादनेनाग्निहोत्रप्रशंसा	३६४
गृहागतातिथितर्पणविधिः ...	३६५
तर्पणार्थं सजूरित्यादिमन्त्राभ्यां हविःस्पर्श- नविधिः ...	३६५
अग्निहोत्रकर्मण्युन्नयनादिकस्य वज्रत्वक- ल्पनया प्रशंसा...	३६६
षष्ठोऽनुवाकः .... (३६८-३७१)	
अभ्युद्गवणस्य होमाभावप्रती-	
कारस्य चाभिधानम् ३६८-३७१	
अभ्युद्गवणविधानार्थमाख्यायिकायाऽग्निहो- त्रयागोत्पत्तिप्रदर्शनम् ...	३६८
अग्निहोत्रशब्दार्थस्य गोरूपत्वप्रतिपादन- पुरःसरमग्निहोत्रप्रशंसा साख्यायिका	३६८-३६९
अभ्युद्गवणाविधिः...	३७०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
होमाभावप्रतीकारप्रदर्शनं	प्रस्तावपूर्व-	त्पाकसूर्योदये प्रायश्चित्तविधिः साख्याधिकः ३७६	
कम् ३७०-३७१		दशमोऽनुवाकः .... (३७७-३७९)	
सप्तमोऽनुवाकः (३७१-३७२)		वह्नेरवस्थाविशेषानुसारेण	
प्रशंसार्यमनुसंधानार्थं च होतव्यस्य हवि-		होमविधिः ३७७-३७९	
पोऽवस्थाभेदेन सर्वदेवताप्रियत्वप्रदर्श-		अग्नेः प्रथमाऽवस्था, तस्यां चामेर्वसु- त्वम् ३७७	
नम् ३७१-३७२		अग्नेर्द्वितीयाऽवस्था, तस्यामग्ने रुद्ररूपत्वं च ..	
अष्टमोऽनुवाकः .... (३७२-३७४)		अग्नेस्तृतीयाऽवस्था, तस्यामग्नेरादित्यरूप-	
दोहनप्रकाराभिधानम् ३७२-३७४		त्वं च ... .. "	
गोसमीपे वत्सप्रेरणविधिः ३७२		अग्नेश्चतुर्थ्यवस्था, तस्यामग्नेर्विश्वदेवरु-	
धेनोः प्राङ्मुखोदङ्मुखत्वविकल्पविधिः... .. "		पत्वं च ३७८	
अधिकारिभेदेन दोहनीयस्तनव्यवस्था... ३७३		अग्नेः पञ्चम्यवस्था, तस्यामग्नेरिन्द्ररूप-	
दोहनात्पूर्वमङ्गुलीभिः स्तनमर्दनस्य निषेधः ..		त्वं च ... .. "	
पूर्वोक्तस्य हविपोऽवस्थाभेदेन सर्वदेवता-		अग्नेः षष्ठ्यवस्था, तस्यामग्नेः प्रजापतिरु-	
प्रियत्वस्यान्यैर्विशेषैः सहानुवादपूर्वकं तेन		पत्वं च ... .. "	
हविषाऽग्निहोत्रहोमप्रयोगविधिः ... .. "		अग्नेः सप्तम्यवस्था, तस्यामग्नेः परब्रह्म-	
पूर्वोक्तहोमस्य तद्वेदने बहुविधफलप्रदर्श-		रूपत्वं च ... .. "	
नेन प्रशंसा ३७४		तत्तदवस्थास्वमेस्तत्तद्देवतारूपत्वेन	
नवमोऽनुवाकः.... (३७५-३७६)		ध्यानस्य प्रशंसा ३७९	
अग्निहोत्रमन्त्राभिधा-		एकादशोऽनुवाकः (३७९-३८०)	
नम् ३७५-३७६		सायंप्रातःकालभेदेन सम-	
असंसृष्टहोममन्त्रयोरभिधानमाख्यायिकया ३७५		न्नकपरिपेचनविधिः ३७९-३८०	
अनुदितहोमं प्रक्रम्यानुष्ठाने प्रमादाद्दोमा-			

द्वितीयः प्रपाठकः .... (३८१-४३५)

आरण्यकाण्डगतमन्त्रब्राह्मणम् ३८१-४३५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (३८१-३८७)		मानसमन्त्रोच्चारणप्रशंसा ३८३	
चित्तिः स्मृगित्यादेर्दशहो-		पूर्णसुचा होमविधानम् ... .. "	
त्राख्यमन्त्रस्य विधा-		पक्षान्तरेण न्यूनया सुचा होमविधिः ... ३८४	
नम्.... ३८१-३८७		दर्भस्तम्बस्य होमाधारत्वाभिधानम् ... .. "	
प्रजाकामनया दशहोत्राख्यमन्त्रस्य विधिः		होमकाले कस्यचिद्ब्राह्मणस्य दक्षिणभागे	
साख्याधिकः ३८२		स्थापनीयत्वविधिः ... .. "	
		दशहोत्रमन्त्रस्यग्रहभागप्रशंसा ... ३८४	

विषयाः	पृष्ठम्
वेदशास्त्रविद्यानुसारेण यशोप्राप्तौ तत्प्रा- प्तिकामस्य ब्राह्मणस्य दशहोतृमन्त्रप्रयो- गविधिः ३८५	
पूर्वप्रयोगे श्रुतस्य दर्भस्तम्बस्य प्रशंसा	
होमकाले दक्षिणभागे स्थापितब्राह्मणप्र- शंसा	
साक्षिणे ब्राह्मणाय गोदानविधिः ... ३८६	
ऋत्वर्थं दशहोतृमन्त्रस्य प्रयोगचतुष्टयविधिः ..	
दशहोतृमन्त्रस्याऽऽभिचारिकप्रयोगविधिः २८७	
पूर्वप्रयोगे होमदेशविधानम्	
पूर्वप्रयोगे दशहोतृमन्त्रान्ते खट्वफडाद्यन्यत- मवाक्कूरेण वषट्कारकृत्यस्य संपादनी- यत्वविधिः	
द्वितीयोऽनुवाकः.... ३८८-३९३	
चतुर्होत्रादिमन्त्राणां ऋत्वर्थ- प्रयोगः ३८८-३९३	
चतुर्होतृमन्त्रप्रयोगविधिः ३८८	
पञ्चहोतृमन्त्रप्रयोगविधिः ३८९	
पङ्कहोतृमन्त्रस्य प्रयोगविधिः... .. ३९०	
सप्तहोतृमन्त्रस्य प्रयोगविधिः ३९१	
संभारयजुर्मन्त्राणां ऋत्वर्थप्रयोगविधिः ३९२	
सामान्येन यज्ञसंबन्धेन विहितसंभारयजुषां पुनः स्थानविशेषविधिः ३९२	
देवपत्न्याख्यमन्त्राणां ऋत्वर्थप्रयोगविधिः ३९३	
देवपत्नीमन्त्राणां सामान्येन यज्ञसंबन्धतया विहितानां स्थानविशेषविधिः	
तृतीयोऽनुवाकः (३९४-३९८)	
चतुर्होतृपञ्चहोतृमन्त्रस्यग्रहभा- गयोः पुरुषार्थप्रयोग- विधिः ३९४-३९८	
अनुक्तकालविशेषाणां कर्मणां शुक्लपक्षे कर्तव्यत्वविधिः ३९४	
प्रसङ्गात्सष्टः प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन स्तुतिः, तत्सर्वात्मकत्वानुसंधानस्य बहु- भवनफलत्वकथनम् ३९५	
चतुर्होतृमन्त्रस्य पुरुषार्थतया प्रयोगविधा-	

विषयाः	पृष्ठम्
नार्थं प्रस्तावः ३९५	
वीरोत्पत्तिं कामयमानस्य चतुर्होतृमन्त्रप्र- योगविधिः ३९६	
ऋतुमध्य एव पञ्चहोतृमन्त्रेण ग्रहहोमविधिः ..	
उक्तहोमकर्तुः फलायाऽऽदित्यप्रशंसामुखे- नाऽऽदित्यध्यानविधिः ३९७	
प्रकारान्तरेणाऽऽदित्यप्रशंसामुखेन ध्यान- विधिः ३९७-४०८	
चतुर्थोऽनुवाकः.... (३९८-४०३)	
जगत्सृष्टिकथनमुखेन होतृम- न्त्रप्रशंसा ३९८-४०३	
दशहोतृमन्त्रप्रशंसाऽख्यायिकया ... ३९८	
चतुर्होतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका ... ३९९	
पञ्चहोतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका ... ४००	
सप्तहोतृमन्त्रप्रशंसा ४०१	
होतृमन्त्रप्रशंसाप्रसङ्गेन सामवेदगतत्रि- णवत्रयर्षिंश्चैकविंशसप्तदशस्तोमानां प्रशंसा तत्तत्फलकथनसहिता ... ४०१-४०२	
पञ्चमोऽनुवाकः.... (४०४-४०८)	
देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिदक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रा- नुवाकव्याख्यानम् ४०४-४०८	
दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकारः सविशेषः ... ४०५	
मन्त्रेषु द्रव्याधिपतिदेवानामेव प्रतिग्रहीतृ- त्वेन निर्देशात्तद्व्यवधानेन प्रतिग्रहो न साक्षादित्येतस्य मन्त्राभिप्रायस्य प्रदर्श- नम्, तत्तद्देवतायै तत्तद्द्रव्यदानस्य चोद्वेष्टः ४०५	
वैश्वानरः प्रतनया इत्यृचा रथप्रतिग्रह- विधिः ४०६	
दक्षिणाप्रतिग्रहमन्त्रेऽश्यामित्युत्तमपुरुषच- यःशब्दयोस्तात्पर्यप्रदर्शनम्	
मयःशब्दतात्पर्यप्रदर्शनम् ४०७	
कशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वप्रदर्शनम्... ..	
दातृप्रतिग्रहीत्रोः कामस्यैव प्रेरकत्वमित्ये- तस्य प्रसिद्धिप्रदर्शनम्	

विषयः	पृष्ठम्
कामस्यैव दातृत्वप्रतिग्रहीतृत्वे इत्येतत्प्रदर्शनम्...	४०७
अवसानराहित्येन कामस्य समुद्रसाम्यप्रदर्शनम्	४०७
कामेनेति तृतीयानिर्देशस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्	४०८
कामसंयोजनेन द्रव्यसमर्पणदक्षिणानिर्देशयोरुपयोगः	४०८
संक्षेपेण प्रतिग्रहमन्त्रतात्पर्यप्रदर्शनम्	४०८
पष्ठोऽनुवाकः ....(४०८-४११)	
द्वादशाहर्भागगतदशरात्रस्य दशमेऽहनि होतृमन्त्र-	
विधिः ४८८-४११	
तत्राऽऽदी सर्पराज्ञीभिर्ऋग्भिः स्तुतिविधिः	४०८
पूर्वोक्तैर्ऋग्यजुर्वेदायां प्रस्तावोद्गीयप्रतिहारभागेषु मानसगानविधिः	४०९
ऋचां सर्पराज्ञीसंबन्धप्रशंसा	४१०
स्तुतेरुर्ध्वं होतृमन्त्रपाठविधिः	४१०
अहर्विशेषमन्त्रविशेषयोः संबन्धप्रशंसा	४१०
वाहिनियमनविधिः	४१०
अहा रात्रिध्यानपूर्वकं वाग्विसर्जनविधिः	४१०
सप्तमोऽनुवाकः ....(४११-४१४)	
काम्यफलसाधनत्वेन सप्तहोतृमन्त्रप्रशंसा ४११-४१४	
तदर्थमुपाख्यानम्	४११
उपाख्यानशेषः	४१२
पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा	४१२
सप्तहोतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका	४१२
सप्तहोतृमन्त्रस्यवाचस्पत इत्यादिग्रहभागप्रशंसा	४१३-४१४
अष्टमोऽनुवाकः ....(४१४-४१९)	
होतृमन्त्राणां सोमयागाङ्ग-त्वाभिधानम् ४१४-४१९	
होतृमन्त्राणां सामान्येन यज्ञसंबन्धविधानम्	४१४
पङ्क्तौत्रादिमन्त्राणां प्रायणीयादिभिः संब-	४१४

विषयः	पृष्ठम्
न्यविधिः ...	४१५
सवनेषु होतृमन्त्रप्रयोगविधिः	४१६
यज्ञाङ्गत्वेन विहितहोतृमन्त्रप्रशंसा साख्यायिका	४१६
प्रसङ्गाद्यज्ञाङ्गभूतप्रेषनिविदाप्रीग्रहाणां प्रशंसाऽऽख्यायिकाशेषेण	४१७
ग्रहप्रसङ्गाच्छन्दःसामोक्त्यानां प्रशंसाऽऽख्यायिकाया	४१८
सोमयागप्रशंसाप्रसङ्गात्सोमयागस्थानसमीपगमने महाफलप्राप्तिकथनम्	४१८-४१९
नवमोऽनुवाकः ....(४१९-४२५)	
होतृमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गेन जगत्सृष्टेरभिधानम् ४१९-४२५	
धूमाद्यभ्रान्तसृष्टिकथनम्	४१९-४२०
समुद्रोत्पत्तिर्तदुदकस्यापेयत्वयोः प्रदर्शनम्	४२१
प्रकृतहोतृमन्त्रोत्पत्तिप्रदर्शनम्	४२२
परमात्मकृततपोवेदनप्रशंसा	४२२
लोकत्रयसृष्टिप्रदर्शनम्	४२२
पृथिव्यामसुरसृष्टिप्रदर्शनम्, रात्रिसृष्टिप्रदर्शनम्	४२३
मनुष्यादिसृष्टिप्रदर्शनम्	४२४
वसन्तादिकालाभिमानिपुरुषसृष्टिकथनम्	४२४
देवसृष्टिकथनम्, अहस्तपत्तिकथनम्	४२४
पूर्वत्रासुरादिखाद्यत्वेनोक्तान्नपयोधृतसोमानां वेदनप्रशंसा	४२५
देवतावेदनप्रशंसा	४२५
देवासुरोत्पादकतनूभ्यामहोरात्रयोर्जन्मोत्पत्तिवेदनप्रशंसा	४२५
पूर्वत्र तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेत्यादिना परमात्मनो यन्मनः कथितं तस्य प्रशंसा	४२५
पूर्वोक्तवृत्तान्तवेदनप्रशंसा	४२५
दशमोऽनुवाकः ....(४२६-४३१)	
देवसृष्टिमध्येऽवस्थितेन्द्रस्य देवताधिपत्ववर्णनमाख्यायिका ४२६	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
कनामवेत्तुरिन्द्राधिप्रत्यवेत्तुश्चाऽऽख्यायि- कथा वेदनफलप्रदर्शनम् ४२७		पृथिवी होतेतिमन्त्रस्य वीरोत्पत्तिफलकप्र- योगविधिः ४३२	
इन्द्रस्य बहुधा स्तवनोपयोगिचन्द्रमःश- ब्दसूर्यशब्दयोर्निर्वचनम् ४२८		अग्निर्होतेतिमन्त्रस्य पशुप्राप्तिफलकप्रयो- गविधिः ४३३	
इन्द्रशब्दनिर्वचनम् ४२९		ऋतुभ्यः फलप्राप्तिफलकस्य सूर्ये त इत्यादिमन्त्रस्य प्रयोगविधिः ... ४३३	
परमेष्ठिनामनिर्वचनम् ४३०		सोमयागकर्तृत्वप्राप्तिफलकस्य महाहविर्हो- तेत्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगविधिः ... ४३३	
आख्यायिकयेन्द्रस्य सर्वदेवसेव्यत्वप्रद- र्शनम् ४३१		होतृमन्त्रपञ्चकस्य कामधेनुरूपत्वविवक्षया पशुत्वसंपादनपूर्वकं प्रशंसा... .. ४३४	
प्रजाभ्यो राजनीत्येन्द्रकर्तृककरसंपादनप्र- कारप्रदर्शनम् ४३०		कामधेनुरूपपशूनां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेन प्रशंसा ४३४	
पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा ४३१		सप्तहोतृमन्त्रस्य स्वर्गवासप्रदत्वेन विशेषतः प्रशंसाऽऽख्यायिकया ४३५	
एकादशोऽनुवाकः (४३१-४३५)		अग्निहोत्रादिषु होतृमन्त्रप्रयोगस्य वेदन- प्रशंसा ४३५	
होतृमन्त्राणां पुरुषार्थाः			
प्रयोगाः ४३१-४३५			
अत्यन्तश्रेष्ठभवनफलकदशहोतृमन्त्रप्र- योगः ४३१-४३२			

तृतीयः प्रपाठकः (४३६-४७३)

पूर्वोक्तशेषाभिधानम् ४३६-४७३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः.... (४३६-४३८)		विधिः ४३९-४४३	
सर्वहोतृमन्त्राणां चतुर्होतृश- ब्देन व्यवहारोपपाद- नम् ४३६-४३८		दक्षिणाप्रतिग्रहे कश्चिद्विशेषः ४३९	
तत्र ब्रह्मवादिविचारपूर्वकं पूर्वोक्तक- थनम् ४३६		आर्त्विज्यार्थं वृत्तस्य निराकरणे निराकर्तुः प्राणनाशाय तिरस्कृतेन होतृमन्त्रस्य प्रतिलोमोच्चारणेन होमस्य कर्तव्यत्व- विधानम् ४४०	
होतृमन्त्राणां तदभिमानिदेवतातादात्म्य- ज्ञानस्य समृद्धिफलकत्वकथनम् ... ४३७		पूर्वहोमाद्भीतस्य निराकर्तुः पुनरार्त्विज्याय प्रार्थयमानस्यानुग्रहकरणाय पूर्वोक्तहोम- स्यैवानुलोमोच्चारणेन विधिः ४४१	
चतुर्थोऽनुवाकस्यनेन होतृमन्त्रप्रशंसा ४३८		प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्येवं बुद्धिमता वाग्धो- तेत्यनुवाकेन शङ्कासमनन्तरभाविश्रुतप्रा- रम्भे होमविधिः ४४१	
दशहोत्रादिशब्दैरितरहोतृमन्त्राणां व्यव- हाराभावे कारणकथनम् ४३८		वाग्धोतेत्यादिमन्त्रप्रशंसा ४४१	
द्वितीयोऽनुवाकः (४३९-४४३)		प्रतिग्रहमन्त्रानुवाकोक्तद्रव्यातिरिक्तद्रव्यप्र-	
होतृमन्त्रेण नैमित्तिकयाग-			

विषयः	पृष्ठम्
तिग्रह उत्तान इत्यादिमन्त्रस्य विनियोगः	४४२
गवाश्वप्रतिग्रहे विशेषः	४४३
तृतीयोऽनुवाकः	४४३-४४४
केशनिवर्तनविषये कश्चिद्विधानविशेषः,	
केशनिवर्तनस्य पुष्टिसंपादकत्वमविदुषा	
कृतस्य केशनिवर्तनस्य पापप्रापकत्वाद्-	
प्रशस्तत्वम्	४४३
केशनिवर्तनस्याग्न्यादिदेवताकृतपुष्टिसंपा-	
दकत्वम्	४४४
चतुर्थोऽनुवाकः	४४५-४४८
प्रतिग्रहमन्त्रेषु तत्तन्मन्त्रविज्ञा-	
नाभिधानम्	४४५-४४८
हिरण्यप्रतिग्रहमन्त्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां	
महिमवेदनविधिः	४४५
चक्रगवाश्वपुरुषतल्पशकटप्रतिग्रहमन्त्राणां	
पूर्ववन्महिमवेदनविधिः	४४६-४४७
उत्तान इत्यादिमन्त्रस्य महिमवेदनविधिः	४४७-४४८
पञ्चमोऽनुवाकः	४४८-४५२
द्वादशाहगतदशरात्रदशमेऽ-	
हनि अध्वर्युपभृतिप्रहृणां	
गृहपतिरूपप्रवक्तुश्च प्रश्नोत्त-	
राभिधानम्	४४८-४५२
प्रश्नोत्तररूपसंवादविधिः	४४८
अध्वर्युगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४४९
होतृगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
ब्रह्मगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
होतृगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
वृद्धातृगृहपत्योः प्रश्नोत्तरे	४५०
उच्चप्रश्नोत्तरनिर्णायकगृहपतिवेदनप्रशंसा	४५१
अयमाख्यगृहपतेर्वेदनस्य विशेषेण प्रशंसा	४५१
प्रकारान्तरेणार्थमाख्यगृहपतेः पुनः प्रशंसा	४५१
चतुर्होतृमन्त्रवेदनप्रशंसा	४५२
होतृमन्त्राभिमानिदेवविषयवेदनप्रशंसा	४५२
षष्ठोऽनुवाकः	४५३-४५५

विषयः	पृष्ठम्
होतृमन्त्रप्रशंसार्थं कर्मविशेषेष्व-	
त्विग्विशेषनिर्णयाभिधा-	
नम्	४५३-४५५
अग्निहोत्रस्याध्वर्युरूपैकश्रुतिग्विशिष्टत्वा-	
भिधानम्	४५३
दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्महोत्रध्वर्य्वमीदित्यृत्विक्व-	
तुष्टययुक्तात्वाभिधानम्	४५३
चातुर्मास्यानां प्रतिप्रस्थात्रा सह पूर्वोक्त-	
त्विक्चतुष्टययुक्तात्वाभिधानम्	४५४
निरूढपशुवन्धादीनां मैत्रावरुणेन सह पूर्वो-	
क्तत्विक्पञ्चकयुक्तात्वाभिधानम्	४५४
सोमयागे होत्रादिसप्तत्विग्वैशिष्ट्याभिधानम्	४५४
संवत्सरसत्रे गवामयने सर्वकृत्वन्तर्भावप्र-	
दर्शनम्	४५५
एकाध्वर्युनिष्पाद्याग्निहोत्रस्य प्रथमभावि-	
त्वेन प्रशंसा	४५५
सप्तमोऽनुवाकः	४५६-४५८
सर्वक्रतुसंज्ञावसंपादनेनाग्नि-	
होत्रप्रशंसा	४५६-४५८
होतृमन्त्राणां प्रजापतेः शरीररक्षकत्वाभि-	
धानम्	४५६
अग्निहोत्रहोमेन कुसिंधरक्षाप्रदर्शनम्	४५६
अग्निहोत्र एव चतुर्होतृफलदर्शनम्	४५७
तत्रैव पञ्चहोतृफलप्रदर्शनम्	४५७
तत्रैव षड्होतृफलप्रदर्शनम्	४५८
तत्रैव सप्तहोतृफलप्रदर्शनम्	४५८
तत्रैव दशहोतृफलप्रदर्शनम्	४५८
अष्टमोऽनुवाकः	४५९-४६१
होतृमन्त्रसामर्थ्यप्रशंसा	४५९-४६१
आमुरसृष्टिदर्शनमाख्यायिकाया	४५९
पितृसृष्टिप्रदर्शनमाख्यायिकाशेषेण	४६०
मनुष्यसृष्टिप्रदर्शनं तेनैव	४६१
देवसृष्टिप्रदर्शनं पूर्ववदेव	४६१
पूर्वोक्तसृष्टिनिगमनम्	४६१
एतद्वेदनप्रशंसा	४६१
नवमोऽनुवाकः	४६२-४६८

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
वायुरूपत्वज्ञानेन होतृमन्त्र- शंसा ४६२-४६८		वायूप्रासकस्य भिक्षाटनप्रकारदर्शनम्	
होतृमन्त्रे वायुरूपत्वविज्ञाने श्रद्धोत्पादनं		भिक्षाटनवृत्तान्तज्ञानप्रशंसा... .. ४६८	
ब्रह्मवादिवाक्येन ४६२		दशमोऽनुवाकः ....(४६८-४७०)	
वायुरूपत्वविज्ञानविधिः		होतृमन्त्राणां काम्यप्रयोगविधिः ४६८-४७०	
ध्यानविदा ध्यातव्यस्य निरूपणम् ... ४६३		पूर्वोक्तविधानाद्योपाख्यानम् ... ४६८-४६९	
पृथिव्यग्रन्त्यन्तरिक्षादित्यबुद्धिग्विषये		स्वस्यान्यं प्रति प्रियत्वप्राप्तिफलकोऽन्यस्य	
ध्यातव्यप्रदर्शनम्		स्वं प्रति प्रियत्वप्राप्तिफलकश्च होतृमन्त्र-	
वायौ प्राणनामध्यानविधिः		प्रयोगविधिः ४७०	
वायौ मातरिश्वनामध्यानविधिः ... ४६४		एकादशोऽनुवाकः (४७१-४७३)	
वायौ पवमाननामध्यानविधिः		दशहोत्रादिनामप्रवृत्तिनिमि-	
वायौ सवितृनामध्यानविधिः ... ४६५		त्ताभिधानम् ४७१-४७३	
वायुध्यानकर्त्रा निन्दाया अनुप्राहकतया		दशहोतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम् ... ४७१	
सहनीयत्वविधानम् ४६५-४६६		सप्तहोतृषड्ढोतृपञ्चहोतृचतुर्होतृनामनिर्वच-	
अन्यैर्निन्दितेन ध्यात्राऽत्यन्तानन्दजनन		नम् ४७१-४७२	
इव वर्तनस्य कर्तव्यत्वविधिः ... ४६६		चतुर्होतृमन्त्राभिमानिपुरुषप्रशंसा ४७२-४७३	
निन्दासहनतात्पर्यदर्शनम् ४६७			

चतुर्थः प्रपाठकः....(४७४-५५१)

उपहोमानां पूर्वभागाभिधानम् ४७४-५५१

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(४७४-४८४)		आग्नेयकर्मणि विनियुक्तो विश्वानि नः,	
उपहोममन्त्राः ४७४-४८४		इति मन्त्रः	
जुष्टो दम्ना इत्यादिरग्रन्त्युपस्थानमन्त्रः ... ४७५		वृषोत्सर्गविनियुक्तः पूषा गा इत्यादिर्मन्त्रः ४७५	
अग्ने शर्ध्वेत्यादिष्वैमृधेयैः पुरोनुवाक्यामन्त्रः ..		पौष्णपुरोडाशयाज्यारूपो मन्त्रः... ..	
अग्ने यो न इत्यादिर्मन्त्रः		“यस्यानो वा रथो वाऽन्तराऽग्नी याति”	
अग्ने यो नोऽभिदासतत्यादिर्मन्त्रः ... ४७६		इति प्रायश्चित्तविनियुक्तो मन्त्रः	
त्वमिन्द्र, अप प्राचः, तमिन्द्रं वाजयाम-		अरण्यभिमन्त्रणोपयोगी मन्त्रः ४८०	
सि, युजे रथम्, इति ऐन्द्रकर्मोपयुक्त-		अग्ने रक्षा णः, अग्ने ह२सि, इति मन्त्रद्व-	
मन्त्रचतुष्टयम् ४७७		यम्	
हव्यवाहं, स्विष्टमग्ने, इति तान्तुमतीष्टि-		वायव्यकर्मोपयोग्यावातेत्यादिमन्त्रचतु-	
काम्ये जुष्टोऽनुवाकः ४७७-४७८		ष्टयम् ४८१	
युक्तः, त्वामग्ने इति मन्त्रारूपेण विनि-		त्वमग्ने अयासि, इष्टो अग्निः, इतिमन्त्रद्वयम्,	
युक्तः ४७८		तत्र प्रथमः सर्वप्रायश्चित्तोपयोगी मन्त्रः, ४८२	
		दिवःश्येनीष्टिषु द्वितीयेष्टौ याज्यानुवाक्या-	

विषयाः पृष्ठम्
रूपेण विनियुक्तकामो भूतस्य, कामस्त-
दग्रे, इति मन्त्रद्वयम्, ... ४८२-४८३
मन्युकर्मण्युपयुक्तं त्वया मन्यो, मन्युर्भगः,
इति मन्त्रद्वयम्... ३८३-४८४
औपवसथ्येऽहन्त्यश्रुपातप्रायश्चित्तेष्टौ या-
ज्यानुवाक्यारूपेण विनियुक्तं त्वमग्रे
व्रतभूत, व्रता नु विभ्रत, इति मन्त्रद्व-
यम् ... ४८४

द्वितीयोऽनुवाकः....(४८५-४९२)

उपहोममन्त्राः ४८५-४९२

एतयैव यजेताभिर्चर्यमाणा इत्यादिष्विष्टि-
पूपहोमार्थत्वेन विनियुक्ताः, चक्षुषो हेते,
यो मा चक्षुषा, यत्किंचासौ, यातुधानाः,
हन्मि तेऽहम्, अपाक्षौ त उभौ, 'अपन-
ह्यामि ते, पुराऽमुष्य, अन्ति यो मा
नक्तं दिवा, इति नव मन्त्राः ... ४८५-४८८
मन्त्र आत्मरक्षायां विनियुक्त इन्द्रस्येति
आग्नेयकर्मणि विनियुक्तम्, ... ४८८
ईडे अग्नि, अग्ने शकेम, इति मन्त्रद्वयम्... ”
आहवनीयमथिताग्न्योर्मेलने विनियुक्तः,
अवतं मा, इति मन्त्रः... ”
प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यानुवाक्यारूपं स्वयं कृ-
ष्वानः, त्वं नस्तन्तुः, इति मन्त्रद्वयम्... ४८९
बन्धमोक्षे विनियोज्य उदुत्तमम्, इति मन्त्रः ४९०
अग्न्युपस्थाने मुखमार्जने विनियुक्तो वयं सो-
म, इति मन्त्रः ... ”
इन्द्राण्यै चरं निर्वपेदित्यत्र विकल्पितया-
ज्यानुवाक्यारूपमिन्द्राणी, सेना सह, इति
मन्त्रद्वयम् ... ”
पञ्चेन्द्रायेत्यत्रोपहोमार्थम्, आ त्वाऽहार्षम्,
ध्रुवा द्यौः, इहैवैधि, अग्नि तिष्ठ, इन्द्र
एणम्, इति मन्त्रपञ्चकम् ... ४९१-४९२

तृतीयोऽनुवाकः....(४९२-५०६)

उपहोममन्त्राः ४९२-५०६

रक्षार्थो जुष्टी नरः, इति मन्त्रः ... ४९२
अहर्हनिपशूपाकरणप्रायश्चित्तरूपः पावका
न, इति मन्त्रः... ४९३

विषयाः पृष्ठम्
“ सारस्वतीं मेपीम् ” इति पशोर्हविषः
पुरोनुवाक्यारूपः सरस्वत्याभि, इति मन्त्रः ४९४
वृक्षे हविरिति मन्त्र एन्द्रे हविषि याज्या-
नुवाक्यारूपमिहार्वाञ्चम्, अर्वाञ्चमिन्द्रम्,
इति मन्त्रद्वयम् ... ”
मयनजन्याग्न्यभिर्मन्त्रणे विनियोक्तव्योऽ-
संमृष्ट इति मन्त्रः ... ४९५
दीक्षणीयेष्टियाज्यानुवाक्यारूपम्, अग्निग्रे,
अग्निश्च विष्णो, इति मन्त्रद्वयम् ... ”
“वैष्णवं वामनमालमेत” इति पशौ विनि-
युक्ताः प्र तद्विष्णुः, नू मर्तः, विचक्रमे,
त्रिदैवः, इति मन्त्राः... ४९६-४९७
आतिथ्येष्टौ स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्यारूपो होतारं
चित्ररथम्, इति मन्त्रः ... ४९७
ऐन्द्रकर्मणि याज्यानुवाक्यारूपमा नो विश्वा-
भिः, इन्द्रः सुवर्षाः, इति मन्त्रद्वयम्... ४९८
अश्विनाववसे, अविष्टं धीषु, इति मन्त्रद्वय-
माश्विनकर्मणि याज्यानुवाक्यारूपम् ... ४९९
त्वं सोम, अपाढं युत्सु, इति मन्त्रद्वयं
“ सौम्यं वभ्रुम् ” इति पशौ विनियु-
क्तम् ... ४९९-५००

भवा मित्रो, यः पूर्व्याय, तमु स्तोतारः,
इति मन्त्रत्रयं वैष्णवकर्मण्युपहोमा-
र्थम् ... ५००-५०१
इमा धानाः, इति मन्त्रः प्रातःसवन उन्नी-
यमानसूक्तेऽन्तर्भावनीयः ... ५०१
एष ब्रह्मा, इति मन्त्रो विहृतषोडशस्तोत्रेऽ-
न्तर्भावनीयः ... ५०२
आ चर्पणि प्राः, इति मन्त्रः सौत्रामण्यामे-
न्द्रस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या ... ५०३
प्र यत्सिन्धवः, ह्यामसि, इन्द्राय सोमाः,
अहेडमानः, या ते काकुत्, इति मन्त्र-
पञ्चकं माध्यंदिनसवने शुक्रामान्यग्रहप्र-
चारात्पूर्वं प्रास्थितयाज्यारूपम्... ५०३-५०५
प्रातर्युजा, इति मन्त्र आश्विनग्रहपुरो-
वाक्या ... ५०५
प्रातर्यवाणा, प्रातर्यजध्वम्, इति मन्त्रद्व-
यमाश्विनकर्मणि विकल्पितयाज्यारू-

विषयाः	पृष्ठम्
पम् ५०५-५०६	
चतुर्थोऽनुवाकः .... (५०६-५१४)	
उपहोममन्त्राः ५०६-५१४	
नक्तं जाताऽस्योषधे, इत्यादिमन्त्रपञ्चकं	
कुष्ठरोगविनाशकं, कुष्ठरोगौषध्यभिमन्त्र-	
णोपयोग च ५०६-५०८	
विजयार्थेन्द्रकर्मोपहोमार्थः शुनः हुवेमेति	
मन्त्रः ५०८	
पृश्निचै प्रैयंगवं चरमित्येतस्मिन्कर्मणि	
याज्यानुवाक्यारूपं धूनुथ द्यां,	
प्रवेपयन्ति, इति मन्त्रद्वयम् ... ५०८-५०९	
विजयार्थोऽग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यं पुरत्रा	
हि, समत्स्वमिम्, इति मन्त्रद्वयम् ... ५०९	
“यः समानैर्विप्रियः स्यात्तमेतया संज्ञान्या	
याजयेत् ” इत्यस्मिन्कर्मणि विनियो-	
क्तव्यं संगच्छध्वम्, इत्यादि मन्त्रपञ्च-	
कम् ५०९-५११	
आग्नेयकर्मणि विनियुक्त उपच्छायामिवे-	
त्यादिर्मन्त्रः ५११	
सावित्रकर्मणि विनियुक्तः, अदधेभिरि-	
त्यादिर्मन्त्रः ... .. ”	
ऐन्द्रकर्मणि विनियुक्तं मदे मदे, शिप्रिन्वा-	
जानाम्, इति मन्त्रद्वयम् ५१२	
यद्देवा इत्यादि मन्त्रपञ्चकं पापक्षयार्थकर्मो-	
पयोगि ५१२-५१४	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (५१५-५२२)	
उपहोममन्त्राः ५१५-५२२	
ऐन्द्रे सौमिके कर्मणि विनियुक्तं वृषासौ	
अशुः, इत्यादिमन्त्रपट्टकम् ... ५१५-५१६	
चातुर्मास्यान्तर्गतमहापितृयज्ञ आज्यभाग-	
पुरोनुवाक्यारूपमा नो अग्ने, त्वः सोम	
इति मन्त्रद्वयम्... .. ५१७	
शृष्टिहेतौ मैत्रावरुणकर्मणि विनियोक्तव्यं	
रथं युजते, वाचः इति मन्त्रद्वयम् ५१७-५१८	
सौर्यकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५१८	
पर्जन्यदेवताकर्मणि विनियोक्तव्यं पर्ज-	
न्यायेतिमन्त्रचतुष्टयम् ... ५१९-५२०	

विषयाः	पृष्ठम्
आग्नेयकर्मणि शुनासीरीयकर्मणि च विनि-	
योक्तव्यं क्रमेण मन्त्रद्वयम्... .. ५२०	
शुनासीरीयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः,	
सुत्यादिने महारात्रे सदोभिमर्शनमन्त्रः,	
ऐन्द्राम्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५२१	
ऐन्द्राम्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५२२	
षष्ठोऽनुवाकः .... (५२२-५३४)	
उपहोममन्त्राः ५२२-५३४	
सारस्वतकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम्... ५२२	
त्रीणि पदा, तदस्य प्रियम्, इति मन्त्रद्वयम् ५२३	
क्रमेणाऽऽग्नेयसौर्यमारुतसावित्रकर्मसु विनि-	
योक्तव्या मन्त्राः ५२४	
सावित्रवार्हस्पत्यकर्मणि क्रमेण विनियो-	
क्तव्यौ मन्त्रौ ५२५	
मैत्रावरुणशस्त्रेऽन्तर्भावनीयो मन्त्रः, वार्ह-	
स्पत्यकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ”	
कन्यालभार्थकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्र-	
द्वयम् ५२६	
कन्याप्रतिग्रहे विनियुक्तं मन्त्रपट्टकम् ५२६-५२८	
वैश्वानरदेवत्यकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ५२९	
लोकेष्टौ विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ”	
ब्रह्मण ऋषभमिति विहितपशूपहोमार्थो मन्त्रौ ५३०	
अरिष्टदर्शनहोमेषु विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ५३१	
वाचे वेहृतमिति पशौ विनियोक्तव्यो मन्त्रः ”	
पूर्ववदेव मन्त्रत्रयम् ५३२	
सुपाश्वशुरीयेष्टौ याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ५३३	
आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५३४	
सप्तमोऽनुवाकः .... (५३४-५४४)	
उपहोमशेषाभिधानम् ५२४-५४४	
वृषाऽस्यःशुरिति मन्त्रः ५३४	
यजमानकर्तृकाभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः ... ५३५	
आशीर्वादमन्त्रः ... .. ”	
ऐन्द्रमृषभमालभेतेति पशानुपहोमार्थो मन्त्रः ५३५	
ऐन्द्रमृषभमिति पशानुपहोमार्थो मन्त्राख्यः ५३६	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ”	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५३७	
आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रौ ... ”	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रत्रयम् ...	५३८	पूर्ववदेव मन्त्रः ...	५४४
अथ कृतुरिति मन्त्राभिधानम् ...	”	अष्टमोऽनुवाकः.... (५४४-५५०)	
वायव्यकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम्...	५३९	आग्रयणसूक्तम्	५४४-५५०
राजनि प्रयोक्तव्याशीर्वादमन्त्रः ...	”	घाघ्यारूपो मन्त्रः ...	५४४
तत्रैव मन्त्रचतुष्टयम् ...	५४०-५४१	पुनर्घाघ्यारूपो मन्त्रः ...	५४५
दिवःश्येनीष्विष्टिषु “ अग्नये वलिमते		आज्यभागयोर्मन्त्रत्रयम् ...	”
चरम् ” इत्यत्र याज्यानुवाक्यारूपं मन्त्र-		तत्रैवैको मन्त्रः ...	५४६
द्वयम् ...	५४१	श्यामाकादिहविषो याज्यानुवाक्यारूपं	
आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५४२	मन्त्रदशकम् ...	५४६-५४९
ब्रह्मण ऋषभमित्यत्र विहितपशौ विनियो-		श्यामाकचरुहविषः प्राशने विनियोक्तव्यो	
क्तव्यो मन्त्रः ...	”	मन्त्रः ...	५४९
पूर्ववदेव मन्त्रः ...	५४३	ब्रीह्याग्रयणशेषभक्षणे विनियोक्तव्यो मन्त्रः ..	
शूपोपस्थानमन्त्रः...	”	यवाग्रयणशेषभक्षणे विनियोक्तव्यो मन्त्रः	५५०
आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	”		

पञ्चमः प्रपाठकः ....(५५१-६००)

उपहोमशेषाभिधानम् ५५१-६००

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः....	५५१-५५४	पूर्वत्रैवोपहोमार्थो मन्त्रः ...	”
उपहोमशेषाभिधानम् ५५१-५५४		कर्मणामादौ संकल्पे विनियोक्तव्यं मन्त्र-	
प्राणदेवताविषयं मन्त्रद्वयम्, मनोदेवता-		त्रयम् ...	५६०-५६१
विषयं मन्त्रद्वयम्, वादेवताविषयं मन्त्र-		प्रायणीयेष्टिस्विष्टकृत्युरोनुवाक्यारूपो मन्त्रः	५६१
द्वयम्, चक्षुर्देवताविषयं मन्त्रद्वयम्,		पशौ संज्ञप्यमाने यजमानेन जप्यं, दिवः-	
श्रोत्रदेवताविषयं मन्त्रद्वयम्, इति दश		श्येनीसंज्ञकास्विष्टिषु “ आशायै चरम् ”	
मन्त्रा जातकर्मणि विनियोक्तव्याः	५५१-५५४	इत्यस्य याज्यानुवाक्यारूपं च मन्त्र-	
द्वितीयोऽनुवाकः ....(५५५-५५९)		द्वयम् ...	५६२
उपहोमशेषाभिधानम् ५५५-५५९		मित्रविन्देष्टियाज्यानुवाक्यारूपं मन्त्र-	
अश्वमेधगताश्वस्य जलमध्यादुहमने विनि-		यम् ...	५६२-५६३
योक्तव्यं मन्त्राष्टकम् ...	५५५-५५८	चतुर्थोऽनुवाकः ....(५६३-५६९)	
आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५५८	उपहोमशेषाभिधानम् ५६३-५६९	
तथैव पुनर्द्वितीया मन्त्रः ...	५५९	ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५६३
तृतीयोऽनुवाकः.... (५६०-५६३)		तत्रैव विनियोक्तव्यो मन्त्रः....	५६४
उपहोमशेषाभिधानम् ५६०-५६३		निष्केवत्यशब्देऽन्तर्भावनीया मन्त्राः	
नष्टधनस्य पुनः प्राप्त्यर्थं कस्मिंश्चिदन्त्रे		पट्... ..	५६३-५६६
कर्माणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ...	५६०	आग्नेयकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ...	५६६
		तत्रैव विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ...	५६७

विषयाः	पृष्ठम्
“अश्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशम्,” इत्यस्य- याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५६८	
“सरस्वते सत्यवाचे चरुम्” इत्यस्य याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५६८-५६९	
पञ्चमोऽनुवाकः .... (५६९-५७७)	
उपहोमशेषाभिधानम् ५६९-५७७	
दिवःश्येनीष्टिपु “यज्ञाय चरुम्” इत्यस्य याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५६९	
भगाय चरं वावातायै गृह इत्यस्मिन्कर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७०	
प्राजापत्यकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५७१	
क्रमादुपोदेवताकेऽहोरात्रदेवताके च कर्मणि विनियोक्तव्यौ मन्त्रौ ... ५७१	
मास्तकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७२	
वैष्णवकर्मणि विनियोक्तव्ये मन्त्रद्वयप्र- तीके... ५७३	
श्वेतां बार्हस्पत्यामित्यस्य पशोः सूक्तेऽन्त- र्भूतं मन्त्रद्वयम्... ५७४	
पौष्णकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७४	
अरण्यवासितपस्विभिः स्वरक्षार्थं देवतां प्रार्थयितुं जपितव्यं मन्त्रपट्टकम् ५७४-५७७	
षष्ठोऽनुवाकः .... (५७७-५८२)	
उपहोमशेषाभिधानम् ५७७-५८२	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५७७	
जातकर्मणि विनियोक्तव्यं क्षेत्रियं त्वेला- दिमन्त्रपञ्चकम् ... ५७८-५७९	
वृहस्पतिसचवागे यजमानाभिपेके विनियो- क्तव्यो मन्त्रः ... ५८०	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५८०	
सीवलाह्योपधिगुणप्रकाशको मन्त्रः ... ५८१	
पूर्ववदेव द्वितीयो मन्त्रः ... ५८१	
अनुवच्यै चरुमित्यत्र याज्यारूपो मन्त्रः ... ५८२	
तत्रैवानुवाक्यारूपो मन्त्रः ... ५८२	
उपोदेवताके कर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५८३	
सप्तमोऽनुवाकः .... (५८३-५८७)	
उपहोमशेषाभिधानम् ५८३-५८७	
साधित्रचयने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५८३	
कस्मिंश्चिदाग्रयणकर्मणि विनियोक्तव्योऽ- भिभूतिरहमिति मन्त्रः ... ५८४	

विषयाः	पृष्ठम्
हारियोजनादूर्ध्वभाविनि यज्ञपुच्छे विनि- योक्तव्यो मन्त्रः ... ५८४	
आयुष्कामेष्टौ कर्णाभरणधारणे विनियो- क्तव्यो मन्त्रः ... ५८४	
भूर्भुवः सुवः, अग्निर्धर्मेण, इति यजुर्द्वयम् ... ५८५	
प्रजापतिः प्रणेता, इति यजुः ... ५८५	
मित्रविन्दाख्यायामिष्टावुपहोमार्था अग्निर- न्नाद इत्याद्या दश यजुर्मन्त्राः... ५८५-५८७	
अष्टमोऽनुवाकः .... (५८७-६००)	
उपहोमशेषः ५८७-६००	
माध्यन्दिनसवने प्रस्थितयाज्यास्वन्तर्भाव- नीयो मन्त्रः ... ५८७	
ऐन्द्रकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रद्वयम् ... ५८८	
“इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशक- पालः” इत्यास्मिन्कर्मणि पुरोनुवाक्यया विकल्पितो मन्त्रः ... ५८९	
तत्रैव याज्यानुवाक्यारूपौ मन्त्रौ ... ५८९	
सोमक्रयादूर्ध्वसंसाच्छादकवस्त्रापनयने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९०	
सोमविकृतौ विनियोक्तव्यस्य बृहदिन्द्राये- तिमन्त्रस्याभिधानम् ... ५९०	
नेत्ररोगपरिहाराय प्रयोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९१	
ब्रह्मोत्सङ्गे सोमादने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९१	
प्रवर्ग्याभिपवेऽन्तर्भावनीयो मन्त्रः ... ५९२	
अन्वेदेवताकर्मणि विनियोक्तव्यं मन्त्रत्र- यम्... ५९२	
दाशिके यजमाने विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९२	
तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ... ५९३	
फलचमसे विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९३	
अग्न्युपस्थाने विनियोक्तव्य इहवेति मन्त्रः ... ५९४	
अरण्योरभिसमारोपणे विनियुक्तो मन्त्रः ... ५९४	
तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ... ५९४	
निवर्तमानाग्न्यभिमन्त्रणे विनियोक्तव्यो मन्त्रः... ५९५	
ऐन्द्रे कर्मणि विनियोक्तव्यो मन्त्रः ... ५९५	
तत्रैव विनियोक्तव्याः पञ्च मन्त्राः ५९६-५९७	
उत्तरवेद्यामग्निप्रतिष्ठापने विनियुक्तौ मन्त्रौ ५९८	
शुनासीरगुणकेन्द्रदेवताकर्मणि विनियो- क्तव्यं मन्त्रत्रयम् ... ५९९-६००	

पट्टः प्रपाठकः .... (६०१-६९३)

सौत्रामणेः कौकिल्या अभिधानम् ६०१-६९३

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः.... (६०१-६०६)		आश्विनग्रहस्याध्वर्युकर्तृकभक्षणे मन्त्रः ... ६११	
सौत्रामणेः कौकिल्या ग्रहा-		प्रतिप्रस्थानात्मीध्रकर्तृकसारस्वतग्रहभक्ष-	
भिधानम् ६०१-६०६		णमन्त्रः ... .. "	
तोक्ममासरनमहुभिः सुरायाः संसर्जनार्थो		पयःशेषस्य पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो	
मन्त्रः ६०१		दाने मन्त्रः ... .. "	
प्रेधाविभक्तद्वयामाकसक्तुततीयांशविर्कीर्ण-		पित्रुपस्थान ऋद्धमन्त्रद्वयम् ६१२	
सुरोपरि दुग्धपरिपेकार्थो मन्त्रः ... ६०२		पित्रुपस्थानेऽष्टानामृचां प्रतीकप्रदर्शनम् ..	
सोमयागसमये पूर्वं येन सोमो वान्तस्तस्ये-		अध्वर्युप्रतिप्रस्थानात्तृत्यामाहुतिहवने क्रमेण	
दानीं सौत्रामण्यां पयःशोधनार्थो मन्त्रः ..		मन्त्रद्वयम् ६१३	
यस्य तु पुरा सोमो जीर्णस्तस्य पयःशोध-		वल्मीकवपायां सुरावपनार्थो मन्त्रः	
नार्थो मन्त्रः ... .. "		ब्रह्मयजमानाभ्यां हविःशेषभक्षणे मन्त्रः... ६१४	
प्रतिप्रस्थाना सुराशोधने मन्त्रः ... ६०३		चतुर्थोऽनुवाकः ....(६१५-६२२)	
पयोप्रहाणां सर्वेषां पुरोरुचोऽभिधानम्		उपहोमाभिधानम् ६१५-६२२	
आश्विनसारस्वतसुत्रामग्रहमन्त्राः ... ६०४		यजमानस्य भाविदेहसूचनपराः षोडशोप-	
पूर्वोक्तप्रहासादनमन्त्राः ... .. "		होममन्त्राः ६१५-६२२	
तेजोवीर्यबलग्रहग्रहणमन्त्राः... .. "		पञ्चमोऽनुवाकः ....(६२३-६२८)	
सुराग्रहाणां पुरोरुचोऽभिधानम् ... ६०५		अभिषेकाभिधानम् ६२३-६२८	
सुराग्रहग्रहणमन्त्राः ... .. "		आसन्ध्याः प्रतिष्ठापने मन्त्रः ... ६२३	
सुराग्रहसादनमन्त्राः ... .. "		तस्यां चर्मपटास्तरणे मन्त्रः ... .. "	
ग्रहोपस्थाने यजुर्मन्त्रचतुष्टयम् ... ६०६		तत्रोपवेशने मन्त्रः ... .. "	
तत्रैवर्गेका ... .. "		तत्राऽऽसीनानुमन्त्रणमन्त्रः ... .. "	
तत्रैव पुनर्यजुर्द्वयम् ... .. "		अभिषेके मन्त्रत्रयम् ६२४	
द्वितीयोऽनुवाकः (६०७-६०९)		यजमानपाणिद्वयाभिमर्शनमन्त्रः	
ग्रहोपस्थानम् ६०७-६०९		संग्रहीतृभागदुग्धक्षत्तृणामाह्वानमन्त्राः ... ६२५	
ग्रहोपस्थाने प्रथम ऋद्धमन्त्रः ... ६०७		यद्यालिङ्गं यजमानकर्तृकतत्तदङ्गसंमर्शन-	
तत्रैव द्वितीय ऋद्धमन्त्रः ... .. "		मन्त्राः ... .. "	
तत्रैव तृतीयो मन्त्रः ६०८		यजमानप्रत्यवरोहणमन्त्रः ६२६	
तत्रैव चतुर्थो मन्त्रः ६०९		यजमानकर्तृकजपमन्त्रः ६२७	
तत्रैव पञ्चमो मन्त्रः ... .. "		आहुतिहवनमन्त्राः ... .. "	
तृतीयोऽनुवाकः.... (६१०-६१४)		आहुतिहवनमन्त्रः ६२८	
ग्रहहोमः ६१०-६१४		तत्तदङ्गोपस्पर्शनमन्त्रः ... .. "	
पयोग्रहहोमे मन्त्रः ६१०		षष्ठोऽनुवाकः ....(६२९-६३२)	
सुराग्रहहोमे मन्त्रः ... .. "		अवभृथाभिधानम् ६२९-६३२	

विषयाः	पृष्ठम्
यद्देवा इत्यादयः पञ्चाऽऽहुतिहोम-	
मन्त्राः	६२९-६३०
यजमानकर्तृकावभृथाभिमन्त्रणमन्त्रः ...	६३०
यजमानकर्तृकजलाप्लवने मन्त्रः ...	”
तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ...	६३१
यजमानकर्तृकादित्योपस्थानमन्त्रः ..	”
जलमध्यवर्तिवरुणपाशप्रत्यसनमन्त्रः ...	”
आहवनीये समिदाधानमन्त्राः ...	६३२
जलोपस्थानमन्त्रः ...	”
पृथिव्याद्युपस्थानमन्त्रः ...	”

सप्तमोऽनुवाकः ....(६३३-६३८)

होतारमुद्दिश्य भैत्रावरुणेन पठ-

नीया एकादश प्रयाज-

प्रैषाः.... .... ६३३-६३८

प्रथमः प्रैषमन्त्रः ६३३

द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रैषमन्त्राः ... ६३४

पञ्चमषष्ठप्रैषमन्त्रौ ... ६३५

सप्तमाष्टमनवमप्रैषमन्त्राः ... ६३६

दशमैकादशप्रैषमन्त्रौ ... ६३७-६३८

अष्टमोऽनुवाकः ....(६३८-६४२)

प्रयाजानां पुरोरुचामभिधा-

नम् ६३८-६४२

प्रथमा पुरोरुक् ६३८

द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तपुरोरुचः ... ६३९

पञ्चमीषष्ठयी पुरोरुचौ ... ६४०

षष्ठीसप्तम्यष्टमीनवम्यः पुरोरुचः ... ६४१

एकादशीद्वादशी पुरोरुचौ ... ६४२

नवमोऽनुवाकः ....(६४३-६४४)

ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाशह-

विषां याज्यापुरोनुवाक्ययोः

क्रमेण कथनम् ६४३-६४४

वपापुरोनुवाक्यायाज्ययोः प्रतीके ... ६४३

पुरोडाशे पुरोनुवाक्याप्रतीकम् ... ”

तत्रैव याज्या ... .. ”

हविषः पुरोनुवाक्यायाज्ययोः क्रमेणाभि-

विषयाः	पृष्ठम्
धानम्	६४४
दशमोऽनुवाकः.... (६४५-६५०)	
अनूयाजानामेकादश	
भैत्रावरुणप्रैषाः	६४५-६५०
प्रथमद्वितीयप्रैषौ	६४५
तृतीयचतुर्थप्रैषौ	६४६
पञ्चमषष्ठप्रैषौ	६४७
सप्तमाष्टमप्रैषमन्त्रौ	६४८
नवमदशमप्रैषमन्त्रौ	६४९
एकादशः प्रैषमन्त्रः	३५०

एकादशोऽनुवाकः (६५१-६५८)

कौकिल्याः प्रकृतिभूतसौत्रा-

मण्याम् “ आश्विनं धूम्र-

मालभते सारस्वतं मेषभैन्द्र-

मृषभम् ” इति विहित-

पशुत्रये प्रयाजार्थभैत्रावरुण-

प्रैषाभिधानम् ६५१-६५८

प्रथमद्वितीयप्रैषमन्त्रौ ६५१

तृतीयप्रैषमन्त्रः ६५२

चतुर्थपञ्चमप्रैषमन्त्रौ ६५३

षष्ठसप्तमप्रैषमन्त्रौ ६५४

अष्टमनवमप्रैषमन्त्रौ ६५५

दशमैकादशप्रैषमन्त्रौ ६५६

द्वादशप्रैषमन्त्रः ६५७

प्रधानदेवार्थः प्रैषमन्त्रः ६५८

द्वादशोऽनुवाकः.... (६५९-६६३)

प्रयाजयाज्या आप्री-

संज्ञकाः ६५९-६६३

प्रथमा प्रयाजयाज्या ६५९

द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६६०

पञ्चम्याद्यष्टम्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६६१

नवम्याद्येकादश्यन्तप्रयाजयाज्याः ... ६६२

द्वादशी प्रयाजयाज्या ६६३

त्रयोदशोऽनुवाकः (६६३-६६६)

विषयः	पृष्ठम्
वपापुरोडाशहविषां याज्यानु- वाक्याभिधानम्	६६३-६६६
तत्र प्रथमवपायां पुरोनुवाक्यायास्तृतीय- वपायां याज्याया अभिधानम् ...	६६३
प्रथमवपायां याज्याया द्वितीयवपायां पुरो- नुवाक्याया अभिधानम् ...	६६४
द्वितीयवपायां याज्यायास्तृतीयवपायां पुरोनुवाक्यायाश्चाभिधानम् ...	”
प्रथमपुरोडाशपुरोनुवाक्यायास्तृतीयपुरो- डाशयाज्यायाश्चाभिधानम् ...	”
प्रथमपुरोडाशयाज्याया द्वितीयपुरोडाशपु- रोनुवाक्यायाश्चाभिधानम् ...	”
द्वितीयपुरोडाशयाज्यायास्तृतीयपुरोडाश- पुरोनुवाक्यायाश्चाभिधानम् ...	६६५
प्रथमहविषः पुरोनुवाक्या तृतीयहविषो याज्या च ...	”
प्रथमहविषो याज्या द्वितीयहविषः पुरोनु- वाक्या च ...	”
द्वितीयहविषो याज्या तृतीयहविषः पुरो- नुवाक्या च ...	६६६
चतुर्दशोऽनुवाकः (६६६-६७१)	
अनूयाजानां मैत्रावरुण- प्रैषाभिधानम्	६६६-६७१
प्रथमप्रैषमन्त्रः	६६६
द्वितीयादिचतुर्थान्तप्रैषमन्त्राः ...	६६७
पञ्चमादिसप्तमान्तप्रैषमन्त्राः ...	६६८
अष्टमनवमप्रैषमन्त्रौ ...	६६९
दशमैकादशप्रैषमन्त्रौ ...	६७०-६७१
पञ्चदशोऽनुवाकः (६७२-६७३)	
सूक्तवाकप्रैषाभिधा- नम्	६७२-६७३
सूक्तवाकप्रैषः ...	६७२-६७३
षोडशोऽनुवाकः (६७४-६७७)	
पितृयज्ञविषयमन्त्राभिधा- नम्	६७४-६७७

विषयः	पृष्ठम्
पितृयज्ञविषयदशमन्त्रप्रतीकानि ...	६७४
तत्रैव द्वितीयपुरोनुवाक्याभिधानम् ...	६७५
विकल्पिताद्वितीयपुरोनुवाक्या ...	”
तत्रैव याज्या ...	६७६
शाखान्तरोक्तहविर्विषयकपुरोनुवाक्याद्वयै- कयाज्ययोः प्रतीकदर्शनम् ...	”
तत्रैव स्विष्टकृत्पुरोनुवाक्या ...	”
तत्रैव याज्या ...	६७७
सप्तदशोऽनुवाकः (६७८-६८२)	
“ इन्द्राय वयोधसे पशुमा- लभते ” इति सूत्रकारोदा- हृतपञ्चन्तरविषये प्रया- जार्था मैत्रावरुणप्रैषाः ६७८-६८२	
प्रथमद्वितीयप्रैषमन्त्रौ ...	६७८
तृतीयादिपञ्चमान्तप्रैषमन्त्राः ...	६७९
षष्ठसप्तमाष्टमप्रैषमन्त्राः ...	६८०
नवमदशमौ प्रैषमन्त्रौ ...	६८१
एकादशः प्रैषमन्त्रः ...	६८२
अष्टादशोऽनुवाकः (६८३-६८५)	
आग्निनामकप्रयाजयाज्या- नामभिधानम्	६८३-६८५
प्रथमादिचतुर्थ्यन्तप्रयाजयाज्याः ...	६८३
पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तप्रयाजयाज्याः ...	६८४
अष्टम्याद्येकादश्यन्तप्रयाजयाज्याः ...	६८५
एकोनविंशोऽनुवाकः (६८६-६८७)	
वपापुरोडाशहविषां याज्या- नुवाक्याः	६८६-६८७
वपापुरोनुवाक्या ...	७८६
वपायाज्या ...	”
पुरोडाशपुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेण ...	६८७
हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च क्रमेण ...	”
विंशोऽनुवाकः .... (६८८-६९३)	
वपापुरोडाशहविषामनूया- जानां मैत्रावरुणप्रैषाः ६८८-६९३	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रैषमन्त्रद्वयम्	६८८	प्रैषमन्त्रत्रयम्	६९०
प्रैषमन्त्रत्रयम्	६८९	प्रैषमन्त्राख्यः	६९१—६९३

सप्तमः प्रपाठकः....(६९४—७६१)

सवनास्त्रामेकाहविशेषाणामभिधानम् ६९४—७६१

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(६९४—६९६)		तृतीयोऽनुवाकः.... (७००—७०२)	
बृहस्पतिसवाभिधानम् .... ६९४—६९६		ब्राह्मणसवाभिधानम् ७००—७०२	
चोदकप्रासत्रिवृदादिस्तोमानां द्वादशस्वपि		प्रथमादिपञ्चमान्तहविषां विधिः ... ७००	
स्तोत्रेषु बाधनाय त्रिवृत्स्तोमस्यैव		षष्ठाद्यष्टमान्तहविषां विधिः ... ७०१	
विधानम् ६९४		अधिकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं हविःसंख्याप्रद-	
सोमयागसंस्थाविशेषविधिः	६९४	र्शनम् ७०२	
पृष्ठस्तोत्रे विकल्पितवृहत्सामव्यावृत्त्यर्थं		अभिषेकद्रव्योत्पवनविधिः	७०२
रथंतरसामविधिः	६९४	अभिषेककाले कृष्णाजिनरूपाधारविशेष-	
अत्र होतरि खलतित्वादिरूपविशेष-		विधिः	७०२
विधिः	६९४	घृतस्याभिषेकसाधनीभूतत्वविधिः	७०२
बृहस्पतिसवप्रयोगविधिः ६९६		चतुर्थोऽनुवाकः.... (७०३—७०४)	
प्रतिसवनं दक्षिणात्वेनैकादशसंख्याकानां		सोमसवाभिधानम्....७०३—७०४	
गवां देयत्वविधिः	६९६	तस्य सोमयागत्वनिषेधपूर्वकं पशुरूपत्व-	
दक्षिणायामश्वस्यापि देयत्वविधिः ... ६९६		विधिः ७०३	
अभिषेकविधिः	६९६	अभिषेकमन्त्रविधिः	७०३
अभिषेक आज्यद्रव्यस्य साधनत्वविधिः ...	६९६	अस्मिन्सवे कर्तव्यान्तरविधानम् ... ७०४	
द्वितीयोऽनुवाकः....(६९७—६९९)		अभिषेकाय सौम्या ऋचः प्राठः	७०४
वैश्यसवाभिधानम् ६९७—६९९		पञ्चमोऽनुवाकः.... (७०५—७०६)	
तत्र प्रथमहविर्विधानम् ६९७		पृथिसवाभिधानम्....७०५—७०६	
द्वितीयहविर्विधिः... ..	६९७	पृथिसवविधानम्... .. ७०५	
तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसप्तमहविषां क्रमेण		पृथिसवेऽभिषेकमन्त्रविधिः	७०५
विधिः ६९८		पृथिसवे कर्तव्यविशेषविधिः... .. ७०६	
अधिकसंख्यानिवृत्तये हविःसंख्याप्रदर्शनम्		नाराशंस्या ऋचः पाठः	७०६
पशुविधिः ६९९		षष्ठोऽनुवाकः ....(७०६—७०७)	
अभिषेककालविध्युन्नयनम्	६९९	गोसवाभिधानम् ....७०७—७०९	
अभिषेकार्थमासनस्य विधिः... ..	६९९	गोसवस्वरूपकथनम् ७०७	
दध्नीऽभिषेकसाधनद्रव्यत्वविधानम्	६९९	वाजपेयराजसूयाभ्यामुत्कृष्टत्वेन गोसवप्र-	

विषयः	पृष्ठम्
शंसा	७०७
गोसवानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा	"
गोसवस्वरूपकथने ' बृहत्सामा ' इति यदुक्तं तस्यैव बृहद्रथंतरसामद्वयरूप-त्वेन प्रशंसा	"
दक्षिणात्वेन गवामयुतस्य विशेषरूपेण विधिः	७०८
अभिषेकद्रव्यविधिः	"
अभिषेकस्य देशकालविधिः	"
गोसवसंवन्धिस्तोमस्य प्रशंसा	"
अभिषेकार्थमन्त्राभिधानम्	७०९
तस्य मन्त्रस्य विधिः	"

सप्तमोऽनुवाकः ....(७१०-७१४)

ओदनसवस्य होमादि-

मन्त्राः ७१०-७१४

तत्राऽऽहुतिमन्त्रास्त्रयः	७१०
आहुतिमन्त्र एकः	७११
ब्राह्मणादिभिराज्यादिमन्थकल्पने मन्त्राः	"
तत्तन्मन्थश्रयणे मन्त्राः	"
आज्यमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	७१२
पयोमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	"
दधिमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	"
उदमन्थस्याभिमन्त्रणादिमन्त्रत्रयम्	"
ओदनशेषस्य यजमानकर्तृकप्राशने मन्त्रः	"
हिरण्यवन्धनसमये यजमानेन जपनीयो मन्त्रः	"
यजमानाभिषेकमन्त्राः	"
यजमानाभिमन्त्रणमन्त्रः	७१४
अव्यग्रहमहणे चत्वारो मन्त्राः	"

अष्टमोऽनुवाकः ....(७१५-७१७)

ओदनसवगतरोहणम-

न्त्राः ७१५-७१७

रथाभिगमनमन्त्रः	७१५
यजमानकर्तृकरथारोहणसमयेऽभिमन्त्रण-मन्त्रः	"
रथचक्रस्पर्शने मन्त्रस्य प्रतीकं, तथाऽऽह्ने यजमानेऽभिमन्त्रणमन्त्रस्यैकस्य प्रतीकम् ७१६	

विषयः	पृष्ठम्
आह्ने यजमानेऽभिमन्त्रणे मन्त्रचतुष्टय-म्	७१६-७१७
नवमोऽनुवाकः ....(७१८-७२१)	
ओदनसवाभिधानम् ७१८-७२१	
ओदनसवविधिः साख्याधिकः	७१८
पूर्वोक्तहोममन्त्रैर्होतव्यान्नविधिः	७१९
मन्थकल्पनमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	"
ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यादिदानविधिः	"
कर्णे हिरण्याभरणवन्धनविधिः	"
होमद्रव्यशेषप्राशनविधिः	७२०
ओदनसवप्रयोगस्य रोहिण्यां करणे फल-विशेषाभिधानम्	"

रोहिणीदिनेऽप्युदयकाले कर्तव्यत्वविधिः	"
ओदनसववेदनप्रशंसा	"
अवभृथप्रत्याग्रायभूतं दर्भपुञ्जीलैः पवन-विधानम्	"
दर्भपुञ्जीलसंख्याविधिः	७२१

दशमोऽनुवाकः ....(७२२-७२३)

पञ्चशारदीयविध्यविधा-

नम् ७२२-७२३

पञ्चशारदीयविधानं साख्याधिकम्	७२२
पञ्चशारदीयप्रशंसा	"
पञ्चशारदीययागवेदनप्रशंसा	"
पञ्चशारदीयसंवत्सरसंख्याप्रशंसा	"
स्तोमानामवधिः	७२३

एकादशोऽनुवाकः (७२३-७२६)

पञ्चशारदीयपशुविधिकथ-

नम् ७२३-७२६

आदौ कथागुभीचसामविधानं साख्या-यिकम्	७२३
पशूनां विधिः	७२४
यजनवेदनयोः प्रशंसा	"
पञ्चशारदीयप्रशंसा	"
एतथागस्य तद्देदनस्य च प्रशंसा	७२५
पशुदेवतारूपमरुत्संवन्धेन प्रकृतयागस्य प्रशंसा	७२५

विषयः	पृष्ठम्
पञ्चसु संवत्सरेष्वनुष्ठानस्य प्रशंसा ...	”
स्तोमावधिप्रशंसा ...	”
द्वादशोऽनुवाकः .... (७२७-७३३)	
अग्निपुदाख्यक्रतौ ग्रहाणां	
ग्रहकाले पुरोरुचामभिधानम्	
नम् .... (७२७-७३३)	
ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुक् ...	७२७
मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् ...	७२८
शुक्रग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
मन्थिग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
आश्रयणग्रहस्य पुरोरुक् ...	७२९
ऐन्द्रामग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
मरुत्वतीयग्रहस्य द्वे पुरोरुचौ ...	७३०
मरुत्वतीयग्रहस्यैव पुरोरुक् ...	७३१
माहेन्द्रग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
आदित्यग्रहस्य पुरोरुक् ...	”
तस्यैव द्वे पुरोरुचौ ...	७३२
सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् ...	७३३
त्रयोदशोऽनुवाकः (७३४-७३८)	
इन्द्रस्तुत्याने ग्रहाणां पुरोरु-	
चामभिधानम् .... (७३४-७३८)	
ऐन्द्रवायवग्रहपुरोरुचौ ...	७३४
मैत्रावरुणशुक्रमन्थिग्रहाणां क्रमेण पुरो-	
रुचः ...	७३५
आश्रयणैन्द्रामवैश्वदेवग्रहाणां क्रमेण पुरो-	
रुचः ...	७३६
आदित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः ...	७३७
सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् ...	७३८
चतुर्दशोऽनुवाकः (७३९-७४०)	
अतोऽर्यामविधेरभिधा-	
नम् .... (७३९-७४०)	
अतोऽर्यामविधानार्धमाख्यायिका ...	७३९
अतोऽर्यामक्रतुविधिः ...	७४०
अतोऽर्यामशब्दनिर्वचनम् ...	७४०

विषयः	पृष्ठम्
अतोऽर्यामस्य सर्वकामप्राप्तिसाधनत्वप्रदर्श-	
नम् ...	”
पञ्चदशोऽनुवाकः ७४१-७४६	
यज्ञसंयुक्तालौकिकराजाभि-	
पेकाभिधानम् ७४१-७४६	
आदौ सप्ताहुतिहोममन्त्राः क्रमेण ७४१-७४३	
शार्दूलचर्मोस्तरणमन्त्रः ...	७४४
शार्दूलचर्मयासीनस्य राज्ञोऽभिमन्त्रणे	
मन्त्रः ...	”
अभिषेकमन्त्रपाठः ...	”
अभिषिक्तस्याभिमन्त्रणे मन्त्रः ...	७४५
यजमानकर्तृकवाहुप्रसारणे मन्त्रः ...	७४६
पुनर्वाहुसंकोचे मन्त्रः ...	”
षोडशोऽनुवाकः .... (७४७-७५१)	
पूर्वोक्ताभिपेकाङ्गत्वेन रथारो-	
हणाभिधानम् ७४७-७५१	
राज्ञो रथाभिगमने मन्त्रः ...	७४७
आरोहतोऽभिमन्त्रणमन्त्रः ...	”
राजकर्तृकरथचक्राभिमर्शनमन्त्रः ...	”
पुरोहिताभिमन्त्रणमन्त्रः ...	”
सारथ्याभिमन्त्रणमन्त्रः ...	७४८
रक्ष्यालम्भनमन्त्रः ...	”
रथारूढस्याभिमन्त्रणमन्त्राणां चतुर्णां प्रती-	
कानि ...	”
रथारूढाभिमन्त्रणे पञ्चमो मन्त्रः ...	”
तत्रैव षष्ठो मन्त्रः ...	७४९
वाचनीये द्वे ऋचौ क्रमेण ...	”
राज्ञोऽभिमन्त्रणे मन्त्रद्वयप्रतीकम् ...	७५०
तत्रैव पुनर्मन्त्रः ...	”
राजकर्तृकसूर्यावलेकनमन्त्रः ...	”
ग्रामावलोकनमन्त्रः ...	७५१
सप्तदशोऽनुवाकः (७५२-७५५)	
राजाभिपेकाङ्गवपनाभिधा-	
नम् .... (७५२-७५५)	
तत्राऽऽहुतिद्वयहवने मन्त्रौ ...	७५२
औदुम्बरीमासन्यामारोहणं कुर्वतो राज्ञोऽभि-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
मन्त्रणमन्त्रः ७५३		तत्रैव स्तोत्रविशेषविधिः ७५७	
आसन्ध्यामासीनस्य केशवपने मन्त्रः ७५३		एतत्कतुवेदनप्रशंसा ७५७	
ततः प्रकीर्यमाणकेशानामनुमन्त्रणे मन्त्रः ७५४		विघ्नस्य यागवेदनयोः पुनः प्रशंसा	
केशानां दर्भस्तम्बे स्थापने मन्त्रः ७५४		साख्यायिका ७५८	
आज्यमिश्रपयसा राज्ञोऽङ्गने मन्त्रः ७५५		पूर्वोक्तयोर्द्वाहश्चतुर्विंशस्तोमयोः स्थान-	
शिरस आज्यमिश्रपयसाऽङ्गने मन्त्रपाठः ७५५		विशेषविधिः ७५८	
अष्टादशोऽनुवाकः (७५६-७६१)		विघ्नानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा ७५८	
विघ्नारूपैकाहविशेषाभिधानम्		उक्तस्तोमयुक्तस्तोत्राणामाधारभूतविशेष-	
नम् ७५६-७६१		विधिः ७५९	
विघ्नशब्दनिर्वचनप्रदर्शनम् ७५६		पूर्वोक्तर्क्षु गानकाले कस्यचिद्विशेषस्य	
विघ्नकतुर्विधानम् ७५७		व्यतिषङ्गनरूपस्य विधिः ७५९	
विघ्नकतावधिकारिप्रदर्शनम् ७५७		व्यतिषङ्गस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसा ७६०	
		तस्यैव प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसा ७६०	

अष्टमः प्रपाठकः....(७६२-८५७)

काम्यपशूनां याज्यानुवाक्याः ७६२—८५७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ७६२-७६९		“ सोमापौष्णं त्रैतमालभेत	
वायव्यादिपशुसूक्ताभिधानम्		पशुकामः ” इत्यस्य पशोर्वपाया	
नम् .... (७६२-७६९)		याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकप्रदर्शनं,	
“ वायव्यश्च श्वेतमालभेत भूति-		तत्रैव पुरोडाशहविषोरपि प्रत्येकं याज्या-	
कामः ” इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनु-		नुवाक्ये ७६७-७६८	
वाक्या ७६२		“ यो वरुणमृहीतः स्यात्स	
तत्रैव वपायाज्या ७६३		एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपा-	
तत्रैव पुरोडाशयाज्यानुवाक्ययोः प्रतीक-		दमालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापु-	
दर्शनम् ७६३		रोडाशहविषु प्रत्येकं याज्यापुरोनुवा-	
तत्रैव हविषः पुरोनुवाक्या ७६३		क्याप्रतीकप्रदर्शनम् ७६५	
तत्रैव हविषो याज्या ७६४		द्वितीयोऽनुवाकः....(७७०-७७८)	
“ अथ यः प्रजाकामः स्यात्स		वशादिपशुसूक्तानि ७७०-७७८	
एतं प्राजापत्यमजं तूवरमाल-		“ स एतामर्चि वशामादि-	
भेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशह-		त्येभ्यः कामायाऽऽलभेत ”	
विषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये ७६४-७६६		इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं	

विषयाः	पृष्ठम्
याज्यापुरोनुवाक्ये	७७०-७७२
“ यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् ”	
इत्याद्युक्ताभेयपशौ वपापुरोडाशहविषां	
प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये	७७३-७७५
“ संहितामैन्द्रीम् ” इत्यस्य	
पशोर्वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं याज्या-	
पुरोनुवाक्ये ...	७७५-७७६
“ श्वेतां वार्हस्पत्याम् ”	
इत्यस्य पशोर्वपायाज्यानुवाक्ययोः	
प्रतीके पुरोडाशहविषोश्च याज्यापुरोडा-	
शहविषोश्च याज्यापुरोनुवाक्ये प्रत्ये-	
कम् ...	७७७-७७८
तृतीयोऽनुवाकः ....(७७९-७८७)	
सौम्यादिपशुसूक्तानामभिधा-	
नम्	७७९-७८७
“ आग्नेयं कृष्णग्रीवम् ”	
इत्यस्य पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या तस्या	
एव याज्यायाः प्रतीकं पुरोडाशपुरोनुवा-	
क्याप्रतीकं पुरोडाशयाज्याप्रतीकं हविषः	
पुरोनुवाक्या याज्या च ...	७८९-७९०
“ वैष्णवं वामनमालभेत ” इत्यस्य	
पशोर्वपाया याज्यापुरोनुवाक्ययोः	
प्रतीके, पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्याप्रतीकं	
याज्या च, हविषो याज्यापुरोनुवाक्ययोः	
प्रतीके ...	७८९
“ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते ललामं	
प्राशृङ्गम् ” इत्यस्य पशोर्वपाया	
याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके, पुरोडाश-	
पुरोनुवाक्याप्रतीकं पुरोडाशयाज्या	
हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ...	७८२-७८३
“ इन्द्राय मरुत्वते पृश्निसक्थ-	
मालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरो-	
डाशहविषां प्रत्येकं याज्यानुवाक्ये ...	७८३-७८५
“ इन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राशृङ्ग-	
मालभेत् ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडा-	

विषयाः	पृष्ठम्
शहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये ...	७८६-७८७
चतुर्थोऽनुवाकः .... (७८८-७९६)	
अभिमातिषाहेन्द्रादिपशुसूक्ताभि-	
धानम्	७८८-७९६
“ इन्द्रायाभिमातिषे ललामं	
प्राशृङ्गमालभेत ” इत्यस्य पशो-	
र्वपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरो-	
नुवाक्ये ...	७८८-७९०
“ इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्राशृ-	
ङ्गम् ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोर्या-	
ज्यापुरोनुवाक्याप्रतीकानि ...	७९०
पूर्वोक्तपशोरेव हविषो याज्यापुरोनुवाक्ये ...	७९१
“ यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-	
मानो वैष्णववारुणीं वशामा-	
लभेत ” इति पशोर्वपापुरोनुवाक्या ..	
पूर्वोक्तपशोरेव वपाया याज्या, पूर्वोक्त-	
पशोरेव पुरोडाशहविषोः प्रत्येकं याज्या-	
पुरोनुवाक्ये च ...	७९२-७९३
“ द्यावापृथिवीभ्यां धेनु-	
मालभेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरो-	
डाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ये	
... ..	७९४-७९६
“ ओषधीभ्यो वेहतमालभेत	
प्रजाकामः ” इत्यस्य पशोर्वपापुरो-	
डाशहविषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवा-	
क्ययोः प्रतीकानि ...	७९६
पञ्चमोऽनुवाकः (७९७-८०७)	
ऐन्द्राग्रपश्वादिसूक्ताभिधानम्	
७९७-८०७	
“ ऐन्द्राय पुनरुत्सृष्टमाल-	
भेत ” इत्यस्य पशोर्वपापुरोडाशह-	
विषां प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ययोः	
प्रतीकानि ...	७९७

विषयः	पृष्ठम्
“ब्राह्मणस्पत्यं त्वरमाल- भेत” इत्यस्य पञ्चोर्वपायाः पुरोनु- वाक्या याज्या च, तस्यैव पञ्चोः पुरोडाशपुरोनुवाक्या ... ७९८	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव पुरोडाशयाज्या, पूर्वोक्त- पञ्चोरेव हविषः पुरोनुवाक्या ... ७९९	...
तस्यैव पञ्चोर्हविषो याज्या “पौष्णश्च इषाममालभेतान्नकामः” इत्यस्य पञ्चोर्वपाया याज्यापुरोनुवाक्ययोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यायाश्च प्रती- कानि ... ८००	...
पूर्वोक्तपञ्चोः पुरोडाशयाज्या, तस्यैव पञ्चोर्हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०१	...
“मारुतं पृथिमालभेतान्न- कामः” इत्यस्य पञ्चोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०२	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०३	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०४	...
“ऐन्द्रमरुणमालभेतेन्द्रिय- कामः” इत्यस्य पञ्चोर्वपायाः पुरो- नुवाक्या याज्या च ... ८०५	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च, तस्यैव पञ्चोर्हविषः पुरोनु- वाक्या च ... ८०६	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषो याज्या ... ८०७	...
पष्ठोऽनुवाकः (८०८-८१७)	...
सावित्रादिपशुसूक्तानामभि- धानम्.... ८०८-८१७	...
“सावित्रमुपध्वस्तमालभेत” इत्यस्य पञ्चोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८०८	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च, पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषः पुरो- नुवाक्या च ... ८०९	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषो याज्या “वैश्व-	...

विषयः	पृष्ठम्
देवं बहुरूपमालभेतान्नकामः” इत्यस्य पञ्चोर्वपापुरोनुवाक्या ... ८१०	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव वपायाज्या, तस्यैव पञ्चोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८११	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८१२	...
“मैत्रावरुणां द्विरूपमाल- भेत” इत्यस्य पञ्चोर्वपायाः पुरोनु- वाक्या याज्या च, तस्यैव पञ्चोः पुरो- डाशपुरोनुवाक्या ... ८१३	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव पुरोडाशयाज्या, पूर्वोक्त- पञ्चोरेव हविषः पुरोनुवाक्या च ... ८१४	...
पूर्वोक्तपञ्चोर्हविषो याज्या “रौद्रीं रोहिणीमालभेत” इत्यस्य पञ्चो- र्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८१५	...
पूर्वोक्तपञ्चोः पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्य- योः प्रतीके, पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषः पुरो- नुवाक्या याज्या च ... ८१६	...
पूर्वोक्तपञ्चोर्हविषो याज्या “रौद्रीं रोहिणीमालभेत” इत्यस्य पञ्चो- र्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८१७	...
सप्तमोऽनुवाकः ....(८१८-८२९)	...
सौर्यादिपशुसूक्तानामभिधा- नम् ८१८-८२९	...
“यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतां सौरिं श्वेतां वशामालभेत” इत्यस्य पञ्चोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८१८	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८१९	...
पूर्वोक्तपञ्चोरेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८२०	...
पूर्वोक्तपञ्चोर्हविषो विकल्पिता पुरोनु- वाक्या याज्या च ... ८२१	...
“त्वाष्ट्रं वडवमालभेत” इत्यस्य पञ्चोर्वपापुरोडाशयोः प्रत्येकं याज्यापु-	...

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
रोनुवाक्याप्रतीकानि, तस्यैव पशोर्हविषः		पुरोनुवाक्या च ८३५	
पुरोनुवाक्या याज्या च ८२२		तस्यैव पशोर्हविषो याज्या हविषो विकल्पि-	
“मैत्र२ श्वेतमालभेत” इत्यस्य		ताऽन्या याज्या च ८३६	
पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च		“श्रद्धायै वेहतम्” इत्यस्य पशो-	
प्रतीके, तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य		र्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८३७	
पुरोनुवाक्या याज्या च ८२३		पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशहविषोः प्रत्येकं	
तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ८२४		पुरोनुवाक्या याज्या च ८३८	
“आश्विनं धूम्रमालभेत” इत्यस्य		“ब्रह्मण ऋषभम्” इति पशोर्व-	
पशोः सूक्ते वपाया पुरोनुवाक्या		पायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८३९	
याज्या च ८२५		तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या	
पूर्वोक्तपशुपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या या-		याज्या च, तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनु-	
ज्या च ८२६		वाक्या च ८४०	
पूर्वोक्तपशुहविषः पुरोनुवाक्या याज्या च,		तस्यैव पशोर्हविषो याज्या, “आ	
“अग्नीषोमीयमालभेत” इत्यस्य		गावो अगमन्नित्युपहोमाः” इति	
पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या... .. ८२७		सूत्रोक्तगृष्टकेषु प्रथमर्चोऽभिधानम् ... ८४१	
पूर्वोक्तपशोर्वपायाज्या, पूर्वोक्तपशोः पुरो-		द्वितीयर्चस्तृतीयाचतुर्थ्याः प्रतीकयोः पञ्च-	
डाशपुरोनुवाक्या च ८२८		म्याश्चर्चोऽभिधानम् ८४२	
पूर्वोक्तपशोः पुरोडाशयाज्या, पूर्वोक्तपशो-		षष्ठ्याः सप्तम्याश्चर्चोऽभिधानम् ... ८४३	
रेव हविषः पुरोनुवाक्या याज्या च ... ८२९		अष्टम्या ऋचोऽभिधानम् ८४४	
अष्टमोऽनुवाकः ....(८३०-८४४)		नवमोऽनुवाकः.... (८४५-८५७)	
वेहदादिपशूनां सूक्ताभिधा-		शुक्लकृष्णपश्वादीनां सूक्ताभि-	
नम् ८३०-८४४		धानम् ८४५-८५७	
“सांनाय्ये वेहतमालभेत” इत्यस्य		“सूर्याचन्द्रमोभ्यां यमौ श्वेतं	
पशोः सूक्ते वपापुरोनुवाक्या ... ८३०		च कृष्णं चैकयूपे”	
तस्यैव पशोर्वपायाज्या पुरोडाशपुरोनुवा-		इति यमयोः पशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या	
क्या च... .. ८३१		याज्या च ८४५	
तस्यैव पशोः पुरोडाशयाज्या हविषः		पूर्वोक्तपशोरेव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या	
पुरोनुवाक्या च ८३२		याज्या च, पूर्वोक्तपशोरेव हविषः पुरो-	
तस्यैव पशोर्हविषो याज्या, हविषो विक-		नुवाक्या च ८४६	
ल्पिता पुरोनुवाक्या च ८३३		पूर्वोक्तपशोरेव हविषो याज्या, “अद्-	
पूर्वोक्तपशोरेव हविषो विकल्पिता याज्या,		भ्यो वेहतम्” इत्यस्य पशोर्वपापु-	
“वाचे वेहतम्” इति पशोर्वपायाः		रोडाशहविषां प्रत्येकं पुरोनुवाक्याया	
पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीके,		याज्यायाश्च प्रतीकानि ८४७	
तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या		“तत्र सलिलमुपजुहुयात्”	
च ८३४		इति सूत्रोक्तजलोपहोमे नासदासीयसू-	
तस्यैव पशोः पुरोडाशयाज्या हविषः			

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
कगतर्चो होमसाधनीभूतास्तत्र प्रथ-		“ भगाय वाशिताम् ”... इति सूत्रो-	
माया अभिधानम् ...	... ८४८	क्षपशोर्वपायाः पुरोनुवाक्या याज्या च ...	... ८५४
द्वितीयातृतीययोरभिधानम् ...	... ८४९	तस्यैव पशोः पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या	
चतुर्थ्या अभिधानम् ...	... ८५०	याज्या च ...	... ”
पञ्चम्या अभिधानम् ...	... ८५१	तस्यैव पशोर्हविषः पुरोनुवाक्या च ...	... ८५५
षष्ठ्या अभिधानम् ...	... ८५२	तस्यैव पशोर्हविषो याज्या, हविष एव	
सप्तम्यष्टमीनवमीनामभिधानम् ...	... ८५३	विकल्पिताऽन्या याज्या च ...	... ८५६—८५७

तृतीयं काण्डम् ८५९—१४४७

प्रथमः प्रपाठकः .... (८५९—९०८)

नक्षत्रेष्टियाज्यानुवाक्या नक्षत्रेष्टिविधयश्च ८५९—९०८

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (८५९—८६९)		याज्या च ...	... ८६५
देवनक्षत्रेष्टीनां याज्यापुरो-		हस्तेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च, चित्रेष्टेः	
नुवाक्याः .... ८५९—८६९,		पुरोनुवाक्या ...	... ८६६
कृत्तिकानक्षत्रेष्टिसंवन्धिनी पुरोनुवाक्या		चित्रेष्टियाज्या, स्वातीष्टिपुरोनुवाक्या	८६७
याज्या च ...	... ८५९	स्वातीष्टियाज्या विशाखेष्टेः पुरोनु-	
रोहिणीनक्षत्रेष्टिसंवन्धिनी पुरोनुवाक्या		वाक्या याज्या च ...	... ८६८
याज्या च ...	... ८६०	पौर्णमासीष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च	८६९
मृगनक्षत्रेष्टिसंवन्धिनी पुरोनुवाक्या ...	..	द्वितीयोऽनुवाकः .... (८७०—८८०)	
मृगनक्षत्रेष्टिसंवन्धिनी याज्या, आर्द्रान-		यमनक्षत्राणामिष्टिषु याज्या-	
क्षत्रेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च ...	... ८६१	पुरोनुवाक्याः .... ८७०—८८०	
पुनर्वसिष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च,		अनूराधानक्षत्रेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या	
पुष्येष्टेः पुरोनुवाक्या ...	... ८६२	च, ज्येष्ठानक्षत्रेष्टेः पुरोनुवाक्या ...	... ८७०
पुष्येष्टियाज्या, आश्लेषेष्टेः पुरोनुवा-		ज्येष्टेष्टियाज्या, मूलेष्टिपुरोनुवाक्या ...	... ८७१
क्या याज्या च ...	... ८६३	मूलेष्टियाज्या, पूर्वाषाढेष्टेः पुरोनुवाक्या	
मघेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च, पूर्वोष्टि-		याज्या च, उत्तराषाढेष्टेः पुरोनु-	
पुरोनुवाक्या ...	... ८६४	वाक्या याज्या च, अभिजिदिष्टि-	
पूर्वोष्टियाज्या, उत्तरेष्टेः पुरोनुवाक्या			

विषयाः	पृष्ठम्
पुरोनुवाक्या	८७३
अभिजिदिष्टियाज्या, श्रवणेष्टिपुरोनु-	
वाक्या याज्या च	८७४
धनिष्टेष्टिपुरोनुवाक्या याज्या च, शत-	
तारकेष्टिपुरोनुवाक्या	८७५
शततारकेष्टियाज्या, पूर्वभाद्रपदेष्टेः	
पुरोनुवाक्या याज्या च	८७६
उत्तरभाद्रपदेष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या	
च, रेवतीष्टेः पुरोनुवाक्या	८७७
रेवतीष्टियाज्या, अश्विनीष्टिपुरोनुवाक्या	८७८
अश्विनीष्टियाज्या, भरणीष्टेः पुरोनु-	
वाक्या याज्या च	८७९
अमावास्येष्टेः पुरोनुवाक्या याज्या च	८८०
तृतीयोऽनुवाकः....(८८०-८८३)	
चान्द्रमसादीष्टीनां याज्यानु-	
वाक्याः ८८०-८८३	
चान्द्रमसेष्टौ पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च	
प्रतीके	८८०
अहोरात्रेष्टौ पुरोनुवाक्या	”
पूर्वत्रैव याज्या, उपोदेवताक्यागे पुरोनु-	
वाक्या याज्या च	८८१
नक्षत्रचरोः पुरोनुवाक्या याज्या च,	
सौर्यचरावादित्यचरौ च पुरोनुवाक्याया	
याज्यायाश्च प्रतीके	८८२
वैष्णवचरुशाखान्तरोक्तानुमतिचर्योः पुरो-	
नुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीके, पूर्वो-	
क्तसर्वेष्टिषु स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्याया	
याज्यायाश्च प्रतीके	८८३
चतुर्थोऽनुवाकः.... (८८४-८९२)	
देवनक्षत्रेष्टीनां विधयः ८८४-८९२	
कृत्तिकानक्षत्रेष्टिविधानाय प्रस्तावः साख्या-	
यिकः	८८४
कृत्तिकानक्षत्रेष्टिविधिः	”
पूर्वोक्तेष्टिप्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमानां विधिः	८८५
रोहिणीनक्षत्रेष्टिविधानायाऽऽख्यायिका-	

विषयाः	पृष्ठम्
रूपः प्रस्तावः	”
रोहिणीनक्षत्रेष्टिविधिः, तत्रैवोपहोम-	
विधिः, मृगनक्षत्रेष्टिविधिः साख्या-	
यिकः	८८६
आर्द्रानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
पुनर्वस्विष्टिविधिः साख्यायिकः	८८७
पुष्येष्टिविधिः साख्यायिकः, आश्ले-	
षेष्टिविधिः साख्यायिकः	८८८
मघानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
पूर्वानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः	८८९
उत्तरानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
हस्तेष्टिविधिः साख्यायिकः	८९०
चित्रानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
स्वातीनक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः	८९१
विशाखेष्टिविधिः साख्यायिकः पौर्णमासी-	
ष्टिविधिः	८९२
पञ्चमोऽनुवाकः ....(८९३-९००)	
यमनक्षत्रेष्टिविधयः ८९३-९००	
अनूराधेष्टिविधिः साख्यायिकः	८९३
ज्येष्ठानक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
मूलेष्टिविधिस्तथैव	८९४
पूर्वाषाढेष्टिविधिः साख्यायिकः, उत्त-	
राषाढेष्टिविधिः साख्यायिकः	८९५
अभिजिन्नक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
श्रवणेष्टिविधिः साख्यायिकः	८९६
धनिष्टेष्टिविधिः साख्यायिकः, शतता-	
रकेष्टिविधिः साख्यायिकः... ..	८९७
पूर्वभाद्रपदानक्षत्रेष्टिविधिः साख्या-	
यिकः, उत्तरभाद्रपदानक्षत्रेष्टिविधिः	
साख्यायिकः	८९८
रेवतीनक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः,	
अश्विनीनक्षत्रेष्टिविधिः साख्यायिकः ८९९	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
भरणीष्टिविधिः साख्यायिकः, अमावा-		अहोरात्रदेवतेष्टिविधिः साख्यायिकः... १०२	
स्येष्टिविधिः साख्यायिकः... १००		उपोदेवतेष्टिविधिः साख्यायिकः ... १०३	
पष्ठोऽनुवाकः ....(१०१-१०७)		नक्षत्रदेवतेष्टिविधिः साख्यायिकः, सूर्येष्टि-	
चन्द्रमःप्रभृतीष्टिविधयः १०१-१०७		विधिः साख्यायिकः ... १०४	
चन्द्रमस इष्टिविधिः साख्यायिकः ... १०१		अदितीष्टिविधिः सफलः, विष्णुदेवता-	
		केष्टिविधिः ... १०५	

*द्वितीयः प्रपाठकः ....(१०८-१३२)

दर्शपूर्णमासेष्टिविधिः १०८—१३२

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(१०८-११०)		पेषणविधिः १२१-१२२	
वत्सापाकरणविधिः १०८-११०		सप्तमोऽनुवाकः ....(१२२-१२४)	
द्वितीयोऽनुवाकः (११०-११२)		कपालसंवन्धिविधिः १२२-१२४	
वर्हिःसंवन्धिविधिः ११०-११२		अष्टमोऽनुवाकः ....(१२४-१२७)	
तृतीयोऽनुवाकः (११२-११५)		पुरोडाशसंवन्धिविधिः १२४-१२७	
दोहनसंवन्धिविधिः ११२-११५		नवमोऽनुवाकः ....(१२७-१३१)	
चतुर्थोऽनुवाकः (११६-११८)		वेदिकासंवन्धिविधिः १२७-१३१	
निर्वापविधिः ११६-११८		दशमोऽनुवाकः ....(१३१-१३२)	
पञ्चमोऽनुवाकः ....(११८-१२१)		इध्मार्वाहिःसादन-	
कण्डनविधिः ११८-१२१		विधिः १३१-१३२	
षष्ठोऽनुवाकः ....(१२१-१२२)			

तृतीयः प्रपाठकः .... (१३३-१५५)

दर्शपूर्णमासेष्टिविधिः १३३—१५५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः ....(१३३-१३४)		विधिः ६३३-१३४	
श्रुक्संमार्जनसंवन्धि-		द्वितीयोऽनुवाकः ....(६३४-१३६)	

* द्वितीयतृतीयप्रपाठकी संहितायां (का० १ प्र० १) भाष्यकृता व्याख्यातावतस्तथोक्ति-
पयविशेषास्तत एव बाहुल्येनावगन्तव्याः । अत्र तु संक्षेपेण ते लिख्यन्त इति बोध्यम् ।

विषयाः	पृष्ठम्
मार्जनार्थदर्भाणामथौ प्रक्षे- पणविधिः	९३४-९३६
तृतीयोऽनुवाकः....	(९३६-९३७)
पत्नीसंनहनविधिः	९३६-९३७
चतुर्थोऽनुवाकः	(९३७-९३८)
आज्योत्पवनविधिः	९३७-९३९
पञ्चमोऽनुवाकः	(९३९-९४०)
स्रुक्ष्वाज्यस्य ग्रहणसंवन्धि- विधिः	९३९-९४०
षष्ठोऽनुवाकः	(९४०-९४३)
सुकसादनसंवन्धि- विधिः	९४०-९४३

विषयाः	पृष्ठम्
सप्तमोऽनुवाकः	(९४४-९४६)
पौरोडाशविधिः	९४४-९४६
अष्टमोऽनुवाकः	(९४७-९४९)
इडाभक्षणादिकम्	९४७-९४९
नवमोऽनुवाकः	(९४९-९५३)
प्रस्तरप्रहरणादि	९४९-९५३
दशमोऽनुवाकः	(९५३-९५४)
पत्नीयोक्त्रविमोच- नम्	९५३-९५४
एकादशोऽनुवाकः	(९५४-९५५)
उपवेषप्रहरणविधिः	९५४-९५५

चतुर्थः प्रपाठकः .... (९५६-९७४)

मनुष्यपशूनां विधिः ९५६-९७४

विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः	(९५६-९५७)
मनुष्यपशुविधिः	९५६-९५७
राजन्यादिमागधान्तमनुष्यपशूनां तत्तद्देव- तानां च विधिः ...	९५६-९५७
द्वितीयोऽनुवाकः....	९५८
सूतादितक्षान्तपशूनां तत्त- द्देवताभिः सह विधानम्....	९५८
तृतीयोऽनुवाकः	९५८-९५९
कौलालादिश्वनितान्तपशूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः	९५८-९५९
चतुर्थोऽनुवाकः	(९५९)
जाराद्यनूखान्तपशूनां तत्त- द्देवताभिः सह विधिः	९५९

विषयाः	पृष्ठम्
पञ्चमोऽनुवाकः	(९६०)
पौञ्जिष्ठादिकण्टककारान्तप- शूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः	९६०
षष्ठोऽनुवाकः	(९६१)
कुञ्जादिप्रश्वविवाकान्तप- शूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः	९६१
सप्तमोऽनुवाकः....	(९६२)
स्तेनहृदयादिरजयित्र्यन्तप- शूनां तत्तद्देवताभिः सह विधिः	९६२
अष्टमोऽनुवाकः	(९६३)

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
दार्वाहारादिपरिवेष्टन्तप-		चतुर्दशोऽनुवाकः (९६८-९६९)	
शूनां तत्तद्देवताभिः सह		पौलकसादिप्रच्छिदान्तपशूनां	
विधिः ९६३		विधिः ९६८-९६९	
नवमोऽनुवाकः .... (९६४)		पञ्चदशोऽनुवाकः (९६९-९७०)	
हस्तिपाद्यनुक्षत्रन्तपशूनां		पुंश्चलवादितलवान्तपशूनां तत्त-	
तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६४		द्देवताभिः सह विधिः ९६९-९७०	
दशमोऽनुवाकः .... (९६५)		षोडशोऽनुवाकः (९७०-९७१)	
अयस्तापाद्यस्वन्तपशूनां		कितवादिगोविकर्तनकर्त्रन्त-	
तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६५		मनुष्यपशूनां तत्तद्देवताभिः	
एकादशोऽनुवाकः .... (९६६)		सह विधिः ९७०-९७१	
यमस्वादिदावपान्तपशूनां		सप्तदशोऽनुवाकः (९७१-९७२)	
तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६६		अष्टादशोऽनुवाकः .... (९७२)	
द्वादशोऽनुवाकः .... (९६७)		पुरुषादिपुरुषान्तपशूनां तत्तद्दे-	
धैवरादिकिंपुरुषान्तपशूनां		वताभिः सह विधिः ९७२	
तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६७		एकोनविंशोऽनुवाकः .... (९७३)	
त्रयोदशोऽनुवाकः .... (९६८)		अतिहस्वादिकुमार्यन्तमनु-	
ऋतुलादिचर्मणान्तपशूनां		ष्यपशूनां तत्तद्देवताभिः	
तत्तद्देवताभिः सह विधिः ९६८		सह विधिः ९७३	

पञ्चमः प्रपाठकः....(९७५-९८७)

इष्टिहौत्रस्य मन्त्राणामभिधानम् ९७५-९८७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः .... (९७५)		चतुर्थोऽनुवाकः .... (९७९)	
इष्टिहौत्रस्य मन्त्राः ९७५		ऋक्संवन्ध्यादापनम् ९७७	
होतुर्जपः ९७५		पञ्चमोऽनुवाकः (९७७-९७८)	
द्वितीयोऽनुवाकः....(९७५-९७६)		प्रयाजाः ९७७-९७८	
सामिधेन्यः ९७५-९७६		षष्ठोऽनुवाकः .... (९७८-९७९)	
तृतीयोऽनुवाकः ....(९७६-९७७)		आज्यभागौ ९७८-९७९	
ऋक्संवन्धिनिवित् ९७६-९७७		सप्तमोऽनुवाकः.... (९७९-९८१)	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
याज्यानुवाक्याः	९७९-९८१	एकादशोऽनुवाकः	(९८५)
अष्टमोऽनुवाकः	(९८१-९८२)	शंयुवाकः	९८५
इडाह्वानम्	९८१-९८२	द्वादशोऽनुवाकः....	(९८५-९८६)
नवमोऽनुवाकः	(९८२-९८३)	पत्नीसंयाजाः	९८५-९८६
अनूयाजाः	९८२-९८३	त्रयोदशोऽनुवाकः	(९८६-९८७)
दशमोऽनुवाकः	(९८३-९८४)	इडाह्वानम्	९८६-९८७
सूक्तवाकः	९८३-९८४		

षष्ठः प्रपाठकः....(९८८-१०३९)

पाशुकहौत्रविधिः ९८८—१०३९

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः	(९८८-९९२)	प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषद्वयम् ...	९९७
यूपसंस्कारः	९८८-९९२	तृतीयोऽनुवाकः (९९८-१००३)	
यूपायाज्यमानायेत्यादिना प्रेषितहोत्रा पठ- नीयो यूपान्नार्थं ऋद्धमन्त्रः ...	९८८	आग्नीसंज्ञका होत्रा पठनीयाः	
यूपायोच्छ्रियमाणायानुब्रूहीत्येवं प्रेषित- होत्रा पठनीयास्तिस्रः ऋचः ...	९८९	प्रयाजयाज्याः	९९८-१००३
पूर्ववदेवर्द्धयम्, यूपाय परिवीयमाणाय- त्येवं प्रेषितहोत्रा पठनीय ऋद्धमन्त्रः ...	९९०	तत्रैका प्रयाजयाज्या ...	९९८
“समिध्यमानवतीं समिद्धवतीं चोत्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाध्ये दधाति पृथुपाजा भमर्त्यस्तं सवाधो यतस्तुचः” इति कल्पोक्तौ द्वे धाध्ये ...	९९१	प्रयाजयाज्यात्रयम् ...	९९९
“त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परि- दधाति” इतिकल्पोक्तविध्युपयोगी मन्त्रः	९९१	प्रयाजयाज्याद्वयम् ...	१०००
द्वितीयोऽनुवाकः....(९९३-९९७)		प्रयाजयाज्याद्वयम् ...	१००१
प्रयाजविषया मैत्रावरुणप्रैष- मन्त्राः	९९३-९९७	प्रयाजयाज्यात्रयम् ...	१००२
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषद्वयम् ...	९९३	एका प्रयाजयाज्या ...	१००३
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषत्रयम् ...	९९४	चतुर्थोऽनुवाकः (१००३-१००४)	
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषद्वयम् ...	९९५	पर्याग्निकरणीया ऋचः १००३-१००४	
प्रयाजविषयमैत्रावरुणप्रैषत्रयम् ...	९९६	पर्याग्निकरणीयर्गेका ...	१००३
		पर्याग्निकरणीयर्द्धयम् ...	१००४
		पञ्चमोऽनुवाकः (१००४-१००५)	
		अध्रिगुप्रैषवादिनं होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रैषः....	१००४-१००५
		षष्ठोऽनुवाकः (१००५-१०१२)	
		होतुरध्रिगुं प्रति प्रैषाभिधानम्	१००५-१०१२

विषयाः	पृष्ठम्
अधिगुप्रेषमन्त्रः १००५-१००६	
“अथायेतं जपं जपत्यधिगुप्थेति” इति- कल्पोक्तविध्युपयोगी मन्त्रः १००७-१००८	
सप्तमोऽनुवाकः (१०१३-१०१५)	
स्तोत्रविषयमैत्रावरुणानुवच- नाभिधानम् १०१३-१०१५	
तत्रैवैकं द्वयम् १०१३	
तत्रैवैकं त्रयम् १०१४	
तत्रैवैकं ऋग्वेदः १०१५	
अष्टमोऽनुवाकः (१०१६-१०१७)	
वपापुरोडाशस्विष्टकृतां मैत्रा- वरुणवक्त्रकाः पुरोनुवाक्याः प्रैषाश्च १०१६-१०१७	
वपासंवन्धिनी मैत्रावरुणपुरोनुवाक्या... १०१६	
वपासंवन्धिप्रैषः, पुरोडाशपुरोनुवाक्या ,,	
पुरोडाशप्रैषः, स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या, स्विष्टकृतः प्रैषश्च १०१७	
नवमोऽनुवाकः (१०१८-१०१९)	
वपापुरोडाशस्विष्टकृतां याज्याः १०१८-१०१९	
वपायाज्या, पुरोडाशयाज्या, स्विष्टकृता- ज्या च १०१८-१०१९	
दशमोऽनुवाकः १०१९-१०२४	
मनोतासूक्ताभिधानम् १०१९-१०२४	
मनोतासूक्तप्रथमचोऽभिधानम् ... १०१९	
मनोतासूक्तसंवन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२०	
मनोतासूक्तसंवन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२१	
मनोतासूक्तसंवन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२२	
मनोतासूक्तसंवन्ध्युक्त्रयाभिधानम् ... १०२३	
मनोतासूक्तसंवन्धिन्यात्रयोदश्या कचोऽ-	

विषयाः	पृष्ठम्
भिधानम् १०२४	
एकादशोऽनुवाकः (१०२५-१०२८)	
हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां मैत्रा- वरुणेन वक्तव्याः पुरोनु- वाक्याः प्रैषाश्च १०२५-१०२८	
हविषः पुरोनुवाक्या, हविषः प्रैषश्च ... १०२५	
वनस्पतिपुरोनुवाक्या १०२६	
वनस्पतिप्रैषः, स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या च... .. १०२७	
स्विष्टकृतः प्रैषः १०२८	
द्वादशोऽनुवाकः (१०२९-१०३०)	
हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां याज्याः १०२९-१०३०	
हविषे याज्या, वनस्पतेर्याज्या च ... १०२९	
स्विष्टकृतो याज्या १०३०	
त्रयोदशोऽनुवाकः १०३१-१०३६	
अनूयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा- भिधानम् १०३१-१०३६	
प्रथमः प्रैषः, द्वितीयः प्रैषः ... १०३१	
तृतीयचतुर्थप्रैषौ १०३२	
पञ्चमषष्ठप्रैषौ १०३३	
सप्तमाष्टमौ प्रैषौ १०३४	
नवमदशमैकादशप्रैषाः ... १०३५-१०३६	
चतुर्दशोऽनुवाकः (१०३७-१०३८)	
अनूयाजविषया होतुर्याज्या एकादश १०३७-१०३८	
पञ्चदशोऽनुवाकः (१०३८-१०३९)	
सूक्तवाकविषयो मैत्रावरुण- प्रैषः.... १०३८-१०३९	

सप्तमः प्रपाठकः १०४०-११५४

अच्छिद्रकाण्डाभिधानम् १०४०-११५४

विषयाः

पृष्ठम्

प्रथमोऽनुवाकः (१०४०-१०४८)

दर्शपूर्णमासविषयाणां केषां-
चित्प्रायश्चित्तानामभिधानम्

१०४०-१०४८

“तुभ्यं ता अद्विरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः
प्रयास्यक्षुद्रयात्पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य
प्रयाति यत्र वसेत्तदैतामिष्टिः सस्था-
पयेत्” इति सूत्रविहितहोमविधिः

१०४०-१०४१

“यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेदन्व-
ग्निरुपसामप्रमद्व्यादित्यन्यं प्रणीय भूरि-
त्युपस्थाय” इति सूत्रोक्तस्य विधिः १०४२“यथाहिताग्नेरग्निरपक्षायेदाशम्यापरा-
सात्परि वाजपतिः कविरग्निरिति त्रिः
प्रदक्षिणं परिक्रम्य तं संभरेदिदं त
एकम्” इति सूत्रोक्तस्य विधिः १०४२-१०४३“यदि परस्तरामपक्षायेत्, अनुप्रयाया-
वस्येत्, तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेत्” इति सूत्रोक्तस्य
विधिः ... १०४३“यस्य हविषे वत्सा अपाकृता ध्वेयुस्त-
त्स्थाने वायव्यां यवागूं निर्वपेदथोत्तरस्मै
हविषे वत्सानपाकृत्योपवसेत्” इति-
सूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४४“यस्य सायं दुग्धं हविरार्तिमार्छतीन्द्राय
त्रीहीन्निरुप्योपवसेद्यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं
कुर्यादथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात्तस्य
प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेदेतदेव प्रात-
र्दोह आर्तिगते प्रायश्चित्तं सायंदोहेनास्य
समवदाय प्रचरेत्” इति सूत्रोक्तस्य
विधिः ... १०४५“यस्योभौ दोहावार्तिमार्छयातामाग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेदेन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्निं
पुरोडाशेन यजेतेन्द्रं पञ्चशरावेण” इति-

विषयाः

पृष्ठम्

सूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४६

“यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका स्यात्ता-
मपरुध्य यजेत जघनेन वेदिमन्तर्वेदि
वोदशुत्वं संहननं स्तृणीयाद्यदा त्रिरा-
त्रीणा स्यादथैनमुपह्वयेतामूहमस्मि”
इति सूत्रोक्तस्य विधानम् ... १०४६-१०४८

द्वितीयोऽनुवाकः (१०४९-१०५४)

अग्निहोत्रसांनान्यसाधारण-
प्रायश्चित्तानामभिधानम्

१०४९-१०५४

“यस्याग्निहोत्रं सांनान्यं वा विष्यन्दे-
तोदङ्परेत्य वल्मीकवपामुद्धृत्य प्रजापते
न त्वदेतानीति प्राजापत्यर्चा वल्मीक-
वपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुह्याद्यादि सांनान्यमन्यदा गमयेत्”
इति सूत्रोक्तस्य विधिः ... १०४९अग्निहोत्रार्थहविषि कीटेनोपहृते तदानीं
कर्तव्यप्रायश्चित्तम् ... १०५०
अग्निहोत्रहविषि वर्षेण दूषिते कर्तव्यप्रा-
यश्चित्तविधिः ... १०५१अग्निहोत्रे होतव्याहुतिद्वयमध्य एकस्या-
माहुतौ हुतायां तदूर्ध्वमन्यस्या नाशे
कर्तव्यप्रायश्चित्तविधिः ... १०५२प्रयाजेभ्यः पुराऽङ्गारस्कन्दने कर्तव्यप्रा-
यश्चित्तविधिः ... १०५२-१०५४

तृतीयोऽनुवाकः १०५५-१०५९

मुख्याग्न्यसंभवेऽनुकल्पभूतहो-

माधाराणामभिधानम्

१०५५-१०५९

होमकाले प्रत्यासन्नेऽरणिस्मारुद्धो विनष्टो
वाऽग्निर्भक्ष्यमानोऽपि नोत्पद्यते तदा
लौकिकाग्नेः प्रतिनिधित्वस्य कथनम् १०५५
लौकिकाग्नेरप्यभावेऽजाकर्णस्याग्निप्रतिनि-

विषयाः	पृष्ठम्
धित्वकथनम्	१
अजाकर्णे हुतवतो नियमविशेषकथनम्	॥
अजाया अलाभे ब्राह्मणदक्षिणहस्तस्याग्नि- प्रतिनिधित्वकथनम्, तत्र हुतवतो नियमविशेषाभिधानम्	१०५६
ब्राह्मणस्याप्यलाभे दर्भस्तम्बस्याग्निप्रति- निधित्वकथनम्, तत्र हुतवतो नियम- विशेषवर्णनं च	॥
दर्भाणामप्यलाभेऽपि तत्प्रतिनिधित्वाभि- धानम्	१०५७
एकस्याऽऽहिताग्नेरग्नीनामन्यदीयाग्निभिः संसर्गे कर्तव्यविशेषविधिः	॥
पूर्वोक्तनियमविशेषेषु विशेषविधिः, स्रव- न्त्या अग्निहोत्रस्याल्या अभिमन्त्रणे मन्त्रः	१०५८
पूर्वोक्तमन्त्रस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थपादानां तात्पर्यप्रदर्शनम्	१०५९
चतुर्थोऽनुवाकः (१०६०-१०७६)	
ऐष्टिकयाजमानमन्त्राभिधानम्	
१०६०-१०७६	
प्रणीयमानानां प्रणीतानामभिमन्त्रणमन्त्रः, अन्वाधानोपक्रमे जप्यो मन्त्रः	१०६०
पलाशशाखाछेदने भूमौ पतितशकल- स्याऽऽदाने मन्त्रः	१०६१
प्रोक्ष्यमाणसान्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रणमन्त्रः	॥
पयस आतञ्जनमन्त्रः	॥
अन्वाधीयमान आहवनीये जप्यं मन्त्रत्रयं क्रमेण	१०६२
आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये स्थित्वा जप्यो मन्त्रः	१०६३
गार्हपत्येऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रद्वयं क्रमेण	॥
दक्षिणाभ्रावन्वाधीयमाने जप्यो मन्त्रः, सभ्यामेरुपस्थानमन्त्रः, आवसथ्योपस्था- नमन्त्रः	१०६४
पश्वस्वप्याग्निध्वान्वाहितेषु जप्यो मन्त्रः ...	१०६५
“ पयस्वतीरोपध्वय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जीवापती अग्नीतः ” इतिक-	

विषयाः	पृष्ठम्
लोक्तविध्युपयोगी मन्त्रः	॥
अतोपायनमन्त्राः	॥
वत्सापाकरणहेतोः पलाशशाखाया आहर- णमन्त्रः	१०६६
प्रसारिते शुल्के द्वाविधमसंभरणमन्त्रौ क्रमेण	॥
परिस्तरणार्थानां दर्भाणां छेदनाय शल्लसं- योजनमन्त्रः	१०६७
दर्भच्छेदनमन्त्रदर्भसंतहनमन्त्रौ क्रमेण ...	॥
पिण्डपितृयज्ञे बर्हिषास्तरणमन्त्रः	१०६८
शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्यानुमन्त्रणार्थो मन्त्रः	॥
तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः	॥
पवित्रकरणमन्त्रः, प्रस्तरे पवित्रसंसर्जन- मन्त्रः, दर्भमयस्य वेदस्य निष्पादनमन्त्रः १०६९	
दोहने वत्सवन्धनरज्जुस्वीकारानुमन्त्रण- मन्त्रः, क्षीरपाकार्यमङ्गारेषु कुम्भ्यामधि- श्रयणे मन्त्रः	१०७०
उपवेषकरणमन्त्रः, दारुपात्रादिना कुम्भ्या- मपिधानकाले यजमानेन जप्यो मन्त्रः, प्रोक्ष्यमाणसान्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रण- मन्त्रः	१०७१
सायंकालेऽरण्यादागच्छन्तीनां, गवां प्रती- क्षणमन्त्रः, वत्सवन्धनमन्त्रः, दोग्धुरप- सादने मन्त्रः	१०७२
अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणमन्त्रः	१०७३
दोहनसमये धाराघोषस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः	॥
दुग्धमानयन्तः, पुरुषं, प्रत्यध्वर्योः प्रश्न- मन्त्रः	॥
दोग्धुरध्वर्युं प्रति प्रत्युत्तरदाने मन्त्रः, वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाग्विसर्जनमन्त्रः, दध्याद्यातञ्जनस्योपर्यग्निहोत्रोच्छेपणस्या- भ्यातञ्जने मन्त्रः, दारुपात्रादिना कुम्भ्या आपिधाने मन्त्रः	१०७४
परिवासनशकलस्य प्रक्षेपणे मन्त्रः, शाखा- पवित्रस्य प्रज्ञातत्वेन क्षत्विदवस्थापने मन्त्रः, सायंकाले बर्हिषु परिस्तीर्यमाणेषु जप्यो मन्त्रः	१०७५-१०७६
पञ्चमोऽनुवाकः १०७७-१०८८	

विषयाः	पृष्ठम्
दर्शपूर्णमासाङ्गभूतकतिपय-	
मन्त्राणामभिधानम् १०७७-१०८८	
आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शया-	
नेन जप्यो मन्त्रः १०७७	
अङ्गाराणां पुरोडाशदपोहने मन्त्रः ... १०७८	
पुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रः ... .. "	
पुरोडाशाभिधारणे मन्त्रः ... .. "	
पुरोडाशस्य पात्र्यामुपस्तरणे मन्त्रः ... .. "	
पुरोडाशस्य सादने मन्त्रः, पुरोडाशस्यो-	
द्वातने मन्त्रः, प्रातर्दोहस्याभिधारणे	
मन्त्रः १०७९	
कपालानां प्रत्यङ्गने मन्त्रः, होतृप्रवरेऽध्वर्यु-	
प्रवरे च यजमानेन जप्यो मन्त्रः ... १०८०	
हविरवदानमन्त्रः, हविषः प्रत्यभिधारण-	
मन्त्रः, प्राशिन्नावदाने मन्त्रः ... १०८१	
इडावदाने मन्त्रः, यजमानपञ्चमानामृत्वि-	
जामिडाभक्षणे मन्त्रः १०८२	
वर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रः, चतु-	
र्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहने	
मन्त्रः १०८३	
सूक्ष्म प्रस्तरस्याज्यमानस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः १०८४	
गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपविष्टायाः पत्न्या	
जपार्थो मन्त्रः... .. "	
संपत्नीयहोममन्त्रः, नारिष्ठहोमार्थो मन्त्रः १०८५	
नारिष्ठहोमार्थास्त्रयो मन्त्राः, क्रमेण ... १०८६	
पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रः, अमावास्या-	
यां पार्वणहोमे मन्त्रः होतुरुपवेशनाधारै-	
र्दभैर्वेद्या अभिस्तरणे मन्त्रः... १०८७-१०८८	
षष्ठोऽनुवाकः...(१०८९-११०६)	
चतुर्थपञ्चमानुवाकयोरनुक्ता	
दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः	
१०८९-११०६	
दोहादूर्ध्वं त्रैपमन्त्रः, ब्रह्मणो वरणे मन्त्रः,	
वृतेन ब्रह्मणा जप्यो मन्त्रः ... १०८९	
आग्नीध्रेणाभिगृह्यमाणस्योत्करस्यानुमन्त्रणे	
मन्त्रः १०९०	
वेदेन संमृज्यमानाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रः ..	

विषयाः	पृष्ठम्
क्रियमाणवेदेरनुमन्त्रणमन्त्रः, आह्वयमा-	
णस्य स्तम्भयजुषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रः ... १०९१	
समास्तीर्णस्य वर्हिषोऽनुमन्त्रणे मन्त्रः, वर्हि-	
षाऽऽस्तीर्यमाणाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रः १०९२	
परिधिषु परिधीयमानेष्वनुमन्त्रणे मन्त्रः	
वेदेर्मध्ये तिर्यक्त्वेन साद्यमानयोर्विधूत्या-	
ख्ययोर्दर्भयोरनुमन्त्रणे मन्त्रः ... १०९३	
साद्यमानस्य प्रस्तरस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः,	
प्रस्तरे साद्यमानाया जुह्वा अनुमन्त्रणे	
मन्त्रः १०९४	
साद्यमानाया उपभृतोऽनुमन्त्रणे मन्त्रः,	
साद्यमानाया ध्रुवाया अनुमन्त्रणे मन्त्रः १०९५	
जुह्वा दक्षिणभागे सुवस्य सादने मन्त्रः १०९६	
साद्यमानसुवस्यानुमन्त्रणमन्त्रः ... .. "	
साद्यमानाया आज्यस्थाल्या अनुमन्त्रणे	
मन्त्रः ... .. "	
आसन्नस्य पुरोडाशस्याऽऽभ्येत्याभिम-	
र्शने मन्त्रः ... .. "	
सादितस्य पक्वपयसोऽभिमर्शनमन्त्रः ... १०९७	
अग्नेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदस्य निधाने	
मन्त्रः ... .. "	
आसन्नानां सर्वेषां हविषामभिमर्शनमन्त्रः ..	
आसन्नस्यैन्द्रामपुरोडाशस्याभिमन्त्रणे	
मन्त्रः १०९९	
आग्नीध्रस्येध्मसंनहनैरभिसंमार्गे मन्त्रः ... .. "	
आग्नीध्रभागस्य विशेषे व्यूहने मन्त्रः ... .. "	
इडाभक्षणाङ्गमार्जने मन्त्रः... .. ११००	
समिध्यानुयाजिकयामाहितायामग्न्याभिम-	
न्त्रणे मन्त्रः ... .. "	
अनुयाजसमिदाधानादूर्ध्वं द्वितीयसंमार्जने	
मन्त्रः ११०१	
हुतानामभिसंमार्गदर्भाणामभिमन्त्रणे मन्त्रः ..	
प्रस्तरादपात्ततृणस्याग्नौ प्रहरणे मन्त्रः... ११०२	
अनूच्यमानस्य शंयुवाकस्यानुमन्त्रणे मन्त्रः ..	
तण्डुलप्रक्षालनजलस्योत्करदेशे निनयनाय	
मन्त्रः ११०३	
अन्वाहार्यपचने पिष्टलेपहोमे मन्त्रः ... .. "	
आदिलोपस्थानार्थो मन्त्रः ... .. "	

विषयः	पृष्ठम्
भादिलोपस्थानार्थं मन्त्रत्रयं क्रमेण ...	११०४
भादिलोपस्थानार्थं द्वौ मन्त्रौ क्रमेण ...	११०५
समिद्धो अम इत्युपसमिन्धनादूर्ध्वमाहवनी- योपस्थाने मन्त्रः ...	११०६
अभिचरत उपवेपोद्घासने विकल्पितो मन्त्रः ...	११०५—११०६
सप्तमोऽनुवाकः ११०७—१११६	
सोमाङ्गभूतदीक्षाया अङ्गभूता	
मन्त्राः .... ११०७—१११६	
देवयजनार्थं दैवतोपस्थानस्योक्तिः ...	११०७
क्षौमवस्त्रपरिग्रहणे मन्त्रः, हूयमानपूर्णाहु- त्यनुमन्त्रणे मन्त्रः ...	११०८
कृष्णाजिनस्य चतुर्दिक्षु मध्ये च स्पर्शो मन्त्रः ...	११०९
कृष्णाजिनमारुढेन जप्यो मन्त्रः ...	१११०
दीक्षितस्याध्वर्युकर्तृकाभिमन्त्रणे मन्त्रः १११०—११११	
दीक्षणीयायाः पुरस्ताद्यजमानकर्तृकाहवनी- योपस्थानमन्त्रः... ...	११११
प्रायणीयायाः पुरस्ताद्यजमानकर्तृकाहवनी- योपस्थाने क्रमेण मन्त्रत्रयम् ...	१११२
सोमक्रयणीपदविषये “ निष्कम्यमाणेषु यजमानोऽनुवर्तयित्वा ” इति सूत्रे यदुक्तं तत्र मन्त्रः ...	१११३
“ सप्तमे पदे जपति ” इति सूत्रकारोक्त- जपमन्त्रः ...	१११४
सर्वासु सुव्रह्मण्यासु सुव्रह्मण्यामन्वारभ्य यजमानेन जप्यो मन्त्रः...	१११५
सौमिक्या वेदेर्मिमाने मन्त्रः ...	१११६
वेदिकर्तृन्प्रति प्रैपमन्त्रः, वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रः, वेद्याः सकाशालोष्टस्य वहिः क्षेपणे मन्त्रः ...	१११५
पशोः संज्ञप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रः	१११६
अष्टमोऽनुवाकः १११७—११२०	
पशुविषयमायाश्चित्तमन्त्राभि- धानम् .... १११७—११२०	
यदि पशुरुपाकृतो वादयेत तदाऽऽहुति-	

विषयः	पृष्ठम्
हवने मन्त्रः ...	१११७
पशोः शब्दननिमित्तहोमार्थो मन्त्रः ...	१११८
पशोरुपवेशने होममन्त्रः ...	१११८
उपविष्टस्य पशोरुत्थापने मन्त्रः ...	१११९
पशोर्वेपनपलायनमरणेषु क्रमेण हवने मन्त्र- त्रयम् ...	१११९
पशुसंवन्धिसर्वनिमित्तसाधारणो मन्त्रः...	१११९
पशौ स्वयमेव मृते जलाभ्यवहरणपूर्वक- मन्यपशूपाकरणेन कर्तव्ये यजन उपयो- गिभूतमन्त्रत्रयप्रतीकानि ...	११२०
ग्रहचमसयोर्हुतशेषसोमाहुतसोमयोः संसर्गे होममन्त्रः ...	११२०
सोमभक्षणो मन्त्रः ...	११२०
नवमोऽनुवाकः.... ११२१—११२८	
अभिषवादिषयमन्त्राः ११२१—११२८	
उपांशुग्रहार्थमभिषवे मन्त्रः, सन्नानां प्राव्या- सभिमन्त्रणे मन्त्रः, माध्यादिनसवनेऽभिष- वादूर्ध्वं प्रतिग्रस्थातुर्माग्यामनुमोदने मन्त्रः ...	११२१
दधिघर्मे सुवि गृहीतस्याभिधारितस्य दध्न आग्नीध्रीयाप्रावधिभ्रयणे मन्त्रः ...	११२२
दधिघर्मस्य होमे मन्त्रः, सोमभक्षण- मन्त्रः ...	११२३
नाभिदेशाभिमर्शने मन्त्रयोः प्रतीके, षोड- शिग्रहस्याभिमन्त्रणे मन्त्रत्रयम् ...	११२४
तत्रैवैको मन्त्रः, षोडशिहोमे मन्त्रः, षोड- शिमक्षणे मन्त्रः ...	११२५
विहारे वहिर्वा यदा भयमागच्छेत्तदा होमे मन्त्रः ...	११२६
अवभृथकाले होममन्त्रः ...	११२७
सक्तुहोमे प्रथममन्त्रस्य संहितोक्तत्वाद्दि- तीयमन्त्राभिधानम् ...	११२७
सक्तुहोमे तृतीयो मन्त्रः, सौमिकवेदेः प्राच्यामुदीच्यां वादवसायेष्टेदेवयजना- ध्यवसाने मन्त्रः ...	११२७
महाव्रते फलकं कूर्चं वाऽधिरुसाध्वर्युः	

विषयाः	पृष्ठम्
शस्त्रं प्रतिगृणाति तत्राऽऽरोहणे मन्त्रद्वयं	
क्रमेण	११२८

दशमोऽनुवाकः (११२९-११३४)

सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्राः

११२९-११३४

हविर्धानादिपाते होमादिमन्त्राः ... ११२९

यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देतदा तदा-

दाने मन्त्रः ११३०

वपाहविरवदानस्कन्दनप्रायश्चित्तहोममन्त्रः ..

वृत्तस्यात्विज आत्विज्यानिर्हरणे होम-

मन्त्रः ११३१

एककपालस्कन्दे तस्य स्वस्थानकल्पने

मन्त्रः ११३१

तस्यैककपालस्य यजमानकर्तृकानुमन्त्रणे

मन्त्रः ११३२

एककपालस्कन्नप्रायश्चित्तहोमे मन्त्रः ... ..

यदा यज्ञस्य विघ्नकरं भयमुपस्थितं भवति

तदा सर्वयागद्रव्याणि गृहीत्वा कर्तव्य-

होमे मन्त्रः ११३२

यद्यभक्षिते चमसे स्तोत्रमुपाकुर्यात्तदा

प्रायश्चित्तहोमार्थास्त्रयो मन्त्रास्तत्र प्रथमो

मन्त्रः ११३३

तत्रैव द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावनुक्रमेण ... ११३३

चमसस्य प्रक्षालितस्येतरचमसेषु योजने

मन्त्रः ११३४

अववृष्टस्य सोमस्याभिमन्त्रणे मन्त्रः ... ११३४

अववृष्टस्य सोमस्य भक्षणे मन्त्रः ... ..

एकादशोऽनुवाकः

(११३५-११३९)

दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्राः

११३५-११३९

प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ क्रमेण ... ११३५

तृतीयचतुर्थौ मन्त्रौ क्रमेण ... ११३६

पञ्चममारभ्य त्रयोदशान्तानां नवानां

मन्त्राणां प्रतीकानि ... ११३७

चतुर्दशो मन्त्रः ११३८

पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानामष्टानां

विषयाः	पृष्ठम्
मन्त्राणां प्रतीकानि	११३८
त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशा मन्त्राः ... ११३८	
षड्विंशसप्तविंशाष्टाविंशा मन्त्राः ... ११३९	

द्वादशोऽनुवाकः (११४०-११४४)

अग्निष्टोमादावेकविंशत्या

दर्भपुञ्जीलैः पाव्यमानस्य

यजमानस्य जपार्था मन्त्राः

११४०-११४४

प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ क्रमेण ... ११४०

तृतीयादिषष्ठान्ता मन्त्राः क्रमेण ... ११४१

सप्तमाष्टमनवमा मन्त्राः ... ११४२

दशमादित्रयोदशान्ता मन्त्राः ... ११४३

चतुर्दशपञ्चदशौ मन्त्रौ ... ११४४

षोडशादिर्विंशान्तानां पञ्चानां मन्त्राणां

प्रतीकानि ११४५

त्रयोदशोऽनुवाकः (११४५-११४९)

अवभृथकर्मणि ऋजीषस्य

दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण

प्रोक्षणे मन्त्राः ११४५-११४९

प्रथमद्वितीयौ मन्त्रौ ... ११४५

तृतीयचतुर्थपञ्चमा मन्त्राः ... ११४६

षट्सप्तमौ मन्त्रौ ... ११४७

अष्टमनवमदशमा मन्त्राः ... ११४८

एकादशो मन्त्रः, द्वादशत्रयोदशमन्त्रयोः

प्रतीके ११४९

चतुर्दशोऽनुवाकः (११५०-११५४)

अवभृथादिसेचनादिमन्त्राः

११५०-११५४

यजमानेनावभृथे ज्ञात्वा कर्तव्येऽपां

विषेचने मन्त्रः ... ११५०

तत्रैव द्वितीयो मन्त्रः ... ११५१

तत्रैव तृतीयो मन्त्रः ... ११५१

य आहिताग्निरसोमयाज्यन्यदीये याग

आत्विज्यं कृत्वा सोमं भक्षयेत्तस्य

होमार्थास्त्रयो मन्त्रास्तत्र प्रथमो मन्त्रः ..

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
तत्रैव द्वितीयतृतीयौ मन्त्रौ, आज्यशेषस्य भक्षणमन्त्रः, दक्षिणामौ होममन्त्राः, “ जघनेन दक्षिणाम्रेः प्रागग्रान्दर्भान्संस्तीर्य दधि दधाति ” इति-सूत्रोक्तविध्युपयुक्तमन्त्रत्रयम्, उप-		स्थाने मन्त्रः... .. ११५२	
		द्वादशाहे दीक्षितेषु समन्वारव्येषु गार्हपत्ये होममन्त्रः ११५३	
		दक्षिणामौ होममन्त्रः, आहवनीये होममन्त्रः ... .. ”	

अष्टमः प्रपाठकः ....(११५५-१२३७)

अश्वमेधब्राह्मणम् (अश्वमेधे प्रथममहः) ११५५—१२३७

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (११५५-११५७)		विधिः ११५९	
अश्वमेधब्राह्मणम्, तत्र यजमानसंस्काराः ११५५-११५७		पूर्वोक्तशानाया दर्भमयत्वपक्षविधिः ... .. ”	
सांग्रहण्या इष्टेर्विधिः ११५५		“ चत्वारि आप्येयाः प्राश्नन्ति ” इति पूर्वोक्तवाक्यस्य स्पष्टीकरणपूर्वकं प्रशंसा, “ चत्वारि हिरण्यानि ददाति ” इति पूर्वोक्तस्य प्रशंसा, सुवर्णदाने फलकथनम् ११६०	
अश्ववन्धनार्थाया रशनायाः परिमाणस्य मुखारूपप्रकृतिद्रव्यस्य चाभिधानम्... .. ”		तृतीयोऽनुवाकः (११६१-११६५)	
अश्वमेधस्य संकल्पकाले चित्रानक्षत्रस्याख्यन्तं प्राशस्त्यकथनम् ११५६		रशनायाऽश्ववन्धनाभिधानम् ११६१-११६५	
अश्वमेधस्य देशविशेषविधिः ... .. ”		तत्राऽऽदौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापने मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तावः ११६१	
अश्वमेधे वृतानामृत्विजां हस्त्यश्वादिद्वारोह्याऽऽनयनस्य तदवधेश्वर निरूपणम्... .. ”		मन्त्रमुत्पाद्य तदीयतात्पर्यप्रदर्शनम् ... .. ”	
तत्र वपनविधिः ११५७		रशनास्वीकारे मन्त्रस्य विधिस्तद्वाख्यानां च ११६२	
द्वितीयोऽनुवाकः (११५७-११६०)		स्वीकृताया रशनाया अभिमन्त्रण इमामगृह्णन्निति मन्त्रस्य विनियोगः, रशनायाः पूर्वं द्वादशारलित्वमुक्तमिदानीं त्रयोदशारलित्वपक्षस्य विचारमुखेण विधिः, रशनादानमन्त्रस्याऽऽयुःशब्दतात्पर्यकथनम्, तत्रैव तृतीयपादे वभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यप्रदर्शनम् ११६३	
ब्रह्मौदनाभिधानम् ११५७-११६०		चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्, अभिधा असीत्यादेरश्ववन्धनमन्त्रस्य प्रतिवाक्यं तात्पर्यप्रदर्शनम् ११६४	
ब्रह्मौदनार्थं चतुर्विधजलविधिः ११५७		शाखान्तरगतं मन्त्रशेषं वाक्यद्वयमनूय तत्तात्पर्यप्रदर्शनम् ११६५	
पूर्वोक्तचतुर्विधजलाहरणे देशविशेषविधिः ११५८			
आहतात्स्वप्नोदनपाकविधिः ... .. ”			
“ पात्र्याऽ राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन् ब्रह्मौदनमुद्वृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सीवर्णे रुक्ममुपरिष्ठाकृत्वा कर्पत्रनुच्छिन्दश्चतुर्भ्यः आप्येभ्यो महर्षिभ्यः उपोहति प्राशितवद्भ्यश्चतुरः साहस्रान्सौवर्णनिष्कान्ददाति ” इतिसूत्रोक्तस्य विधिः ... .. ”			
अश्ववन्धनरशनाया ब्रह्मौदनशेषेणाजन-			

विषयाः	पृष्ठम्
चतुर्थोऽनुवाकः (११६६-११६९)	
रशनया वद्धस्याश्वस्यावगाह- नप्रदेशे नीत्वाऽवगाहनस्या- भिधानम् ११६६-११६९	
अश्वस्यावगाहनप्रदेशं प्रति नयनसमये चतुरक्षत्वादिगुणविशिष्टस्य शुनोऽपि नय- नविधिः, अश्वस्य शुनश्चावगाहनान- न्तरं जलमध्ये यत्र शुनः पादा भूमि न स्पृशन्ति तत्र शुनो हननार्थमध्वर्या- दासीपुत्रं प्रत्यनुज्ञानविधिः ... ११६६	
सैध्रकमुसलस्य शुनो हनने साधनत्वविधिः ११६७	
शुनो हनने दासीपुत्र एव योग्य इति विधानं तत्कारणं च	
हृतस्य शुनोऽश्वपादानामधस्तादवस्थापन- विधिः	
अश्वपादाधः प्रक्षिप्तमृतशुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागविधिः... ..	
जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुख- त्वेनोद्गमयितुं दण्डवद्वेपीकाख्यतृणसमू- हरूपस्योद्गृह्य साधनत्वविधिः	
तस्मिन्नुद्गृहे वेतसशाखाया वन्धनविधिः ..	
जलमध्यात्तीरं प्रत्यश्वस्य नोदनविधिः ११६९	
ब्रह्मणा यजमानस्य हस्तग्रहणेऽहं च त्वं चेत्यादिमन्त्रद्वयविधिः	
पञ्चमोऽनुवाकः ११६९-११७२	
महर्त्विजामश्वप्रोक्षणाभिधानम् ११६९-११७२	
घर्तुभिर्ऋत्विग्भिः सामान्येनाश्वप्रोक्षणस्य कर्तव्यत्वविधिः ११६९	
शतराजपुत्रसहितेनाध्वर्युणा पूर्वस्यां दिशि स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यत्वविधानम् ११७०	
राज्यानर्हशतक्षत्रियसहितेन ब्रह्मणा दक्षि- णदिशि स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यत्व- विधिः	
शतसंख्याकसूतग्रामणीसहितेन होत्रा पश्चा- त्स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यत्वविधिः ..	
शतसंख्याकक्षत्तुसंप्रहीतसहितेनोद्गात्रोत्त-	

विषयाः	पृष्ठम्
रतः स्थित्वा प्रोक्षणस्य कर्तव्यविधिः ११७१	
प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसंख्या तस्याः प्रशंसा	
शतसंख्यागतचतुःसंख्याप्रशंसा ... ११७२	
षष्ठोऽनुवाकः ११७२-११७६	
अश्वशरीराद्भूमौ पततां विन्दू- नामनुमन्त्रणाभिधानम् ११७२-११७६	
विन्दुस्कन्दनदोषपरिहारार्थं तेषामनुमन्त्र- णविधिः ११७२	
अनुमन्त्रणायानुवचनीयमन्त्राणां सहस्रम- न्वाहेत्यादिना सहस्ररूपसंख्याविधानम् ११७३	
मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरविधिः	
अनुमन्त्रणमन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेनानुव- चनस्य होमसाम्याभिप्रायेण प्रशंसा	
होतव्यानां विन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरभिसा- दश्याभिप्रायेण प्रशंसा ११७४	
विन्दुनुमन्त्रणमन्त्रानुवचनस्य यज्ञसमाप्ति- हेतुतामापाद्य प्रशंसा	
पूर्वोक्तमन्त्रेषु प्रथममन्त्रतात्पर्यदर्शनम्... ..	
तदुत्तरेषां नवानां मन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् सकलमन्त्रतात्पर्यनिगमनम् ... ११७५	
सहस्रमन्वाहेति पूर्वमुक्तं तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्याऽपि क्रमेण सहस्रं संपादयितुं शक्यते, तद्भावावृत्त्यर्थं मन्त्रद- शकस्यैवाऽऽवृत्तिविधानम्	
दशानां मन्त्राणामावृत्तिविधानम्	
अनुवाकादावुपकान्तस्य स्कन्दनदोषस्य समाधानपूर्वकमुपसंहारः ११७६	
सप्तमोऽनुवाकः ११७६-११७८	
एकस्याध्वर्योरेव चतुर्दिक्षु प्रोक्ष- णस्याभिधानम् ११७६-११७८	
प्राच्यां दिश्यध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधिः ... ११७६	
दक्षिणस्यां प्रोक्षणविधिः ११७७	
पश्चिमादिशि प्रोक्षणविधिः	
उदीच्यां दिशि प्रोक्षणविधिः	
अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणविधिः	

विषयाः	पृष्ठम्
ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणविधिः	११७८
अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागतात्पर्यप्रदर्शनम्	”
अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यप्रदर्शनम्	”
प्रश्नोत्तराभ्यां विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रोक्षणविधिः	”
अष्टमोऽनुवाकः ११७९-११८३	
अश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमाः ११७९-११८३	
अश्वचरितहोमविधिः	११७९
अश्वचरितहोममन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	११८०
अश्वचरितहोमस्याऽऽक्षेपपूर्वकं समाधानम्	”
अश्वचरितहोमाहुतीनां देशकालयोर्विधानम्	११८१
तत्र पूर्वपक्षिणो मतभेदप्रदर्शनम्	”
मतभेदस्य खण्डनपूर्वकं सिद्धान्तिमतप्रदर्शनम्	११८२
अञ्ज्येताय स्वाहेत्याद्युक्ताश्वरूपाणां होमविधिः	”
तत्र सर्वस्मै स्वाहेति मन्त्रस्य पृथग्घोमविधिः	११८३
नवमोऽनुवाकः (११८३-११८८)	
अश्वनामवाचनस्याश्वोत्सर्गस्य चाभिधानम् ११८३-११८८	
तत्राऽऽद्यस्य नामद्वयस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्	११८३
तृतीयचतुर्थनान्नोस्तात्पर्यदर्शनम्	११८४
पञ्चमनान्नस्तात्पर्यदर्शनम्	”
पूर्वोक्तनामवेदनस्य प्रशंसा	”
पष्ठादीनां चतुर्णां नान्नां तात्पर्यदर्शनम्	”
दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यदर्शनम्	”
एकादशस्य नान्नस्तात्पर्यदर्शनम्	११८५
नामवाचनादनन्तरं कर्तव्यहोमविधिः	”
पूर्वोक्तहोमादूर्ध्वं स्वेच्छया संचारार्थमश्वोत्सर्गविधानम्	”

विषयाः	पृष्ठम्
उत्सृष्टस्याश्वस्य रक्षणार्थं शतसंख्याकराजपुत्राधीनीकरणविधिः	११८६
यथेच्छसंचारार्थं विसृष्टस्याश्वस्य रात्री संरक्षणार्थं कर्तव्यस्य चतुर्षु पादेषु होमरूपस्य संस्कारविशेषस्य विधिः	”
शतं राजपुत्रा रक्षका इति पूर्वं पक्ष उक्त इदानीं शतचतुष्टयसंख्याका रक्षका इत्यस्य पक्षस्य विधिः	११८७
रक्षकादिप्रमादादश्वेऽपहृते प्रायश्चित्तविधिः ..	”
दशमोऽनुवाकः (११८७-११९१)	
दीक्षाभिधानम् ११८७-११९१	
दीक्षायाः स्वाधीनीकरणसाधनीभूतवैश्वदेवहोमविधिः	११८७
पूर्वोक्तहोमे देवतासंख्याविधिः	११८८
पूर्वोक्तदेवतोद्देशेन प्रत्यहं होमविधिः	११८९
पूर्वं सामान्येन विहितहोमस्य विशेषेण विभज्य विधिः	”
स्वाहाऽऽधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां सप्तसु दिनेषु होतव्यानामेकाविंशतिसंख्याविधिः, तत्संख्याप्रशंसार्थमेकाविंशतिदेवलोकभोगप्राप्तिवर्णनम्	११९०
पूर्वोक्तदेवलोकैष्वादित्यलोकस्य विशेषेण प्रशंसया पूर्वोक्तैकाविंशतिसंख्यायाः प्रशंसा	”
प्रकारान्तरेण त्रिशत्संख्यां संपाद्य तस्या अपि प्रशंसा	”
वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकदेवतायास्त्रेधाविभक्तत्वरूपविशेषस्य प्रशंसा	”
दीक्षायां दिनसंख्याविधिः	”
सर्वस्मै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्णाहुतिविधिः ..	”
एकादशोऽनुवाकः (११९२-११९५)	
पूर्वानुवाकोक्तवैश्वदेवहोमस्य मन्त्राः ११९२-११९५	
तत्राऽऽदौ तत्त्वैव वैश्वदेवविधेरनुवादपूर्वकं प्रशंसा	”
प्रथमाद्वितीयदिनगतानां षण्णां मन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य च प्रदर्शनम्	”

विषयाः	पृष्ठम्
तृतीयदिनगतानां मन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य चाभिधानम्...	... ११९३
चतुर्थदिनगतमन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य चाभिधानम् ...	... ११९४
पञ्चमषष्ठसप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तत्तात्पर्यस्य चाभिधानं क्रमेण ...	.. ”
सर्वस्मै स्वाहेतिपूर्णाहुतिप्रशंसा ...	... ११९५

द्वादशोऽनुवाकः (११९५-११९७)

पूर्वोक्तदीक्षायाः पूर्वं प्रमुक्तोऽ-
श्वश्चतुःशतैः पालितः सन्स्वे-
च्छया संवत्सरमेकं संचरति,
तस्मिन्संवत्सरे देवयजनदेशे
प्रतिदिनं कर्तव्येष्टित्रयस्याभि-
धानम् ११९५-११९७

तत्र प्रातरनुष्ठेष्टिविधिः ...	... ११९५
मध्याह्ने कर्तव्येष्टिविधिः ...	... ११९६
अपराह्णे कर्तव्येष्टिविधिः ...	... ”
पूर्वोक्तेष्टित्रयादूर्ध्वं सायंकाले धृतिहोम- विधिः ...	... ११९७

“ ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽथ
संवव्रन्ति तस्मै वद्धाय यवसमाह-
रन्ति ” इति सूत्रोक्तविधिस्तत्रोक्तव्र-
जस्य विधिः... .. ११९७

त्रयोदशोऽनुवाकः (११९८-१२००)

दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे
प्रतिदिनं कालत्रयेऽनुष्ठेष्टिणीनां
कर्तव्यत्वं पूर्वानुवाकेऽभिहि-
तम्, तस्मात्संवत्सरादूर्ध्वं
दीक्षाकाल उखासंभरणं
कृत्वा तस्योखाख्यस्याग्रे
ब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं
कर्तव्यम्, तत्राऽऽ ब्रह्मन्नित्य-
नुवाके द्वादश वाक्यानि
तेषां वाक्यानामत्र क्रमेण

विषयाः	पृष्ठम्
व्याख्यानम् ११९८-१२००	
प्रथमवाक्यव्याख्यानम् ...	... ११९८
द्वितीयवाक्यव्याख्यानम् ...	... ”
तृतीयादिचतुःसंख्याकवाक्यानां क्रमेण व्याख्यानम् ...	... ”
सप्तमाष्टमनवमवाक्यानां क्रमेण व्याख्या- नम् ..	... ११९९
दशमवाक्यव्याख्यानम् ...	... १२००
एकादशद्वादशवाक्ययोर्व्याख्यानम् ...	.. ”

चतुर्दशोऽनुवाकः (१२०१-१२०३)

अन्नहोमाभिधानम् १२०१-१२०३

अन्नहोमविधिः ...	... १२०१
अन्नहोमे दश द्रव्याणि तत्रैकस्याऽऽज्य- रूपद्रव्यस्य विधिः ...	... ”
अन्येषां मध्वादीनां नवद्रव्याणां विधिः	१२०१-१२०३

दशानां द्रव्याणां मिश्रकृत्य होमविधिः १२०३

पञ्चदशोऽनुवाकः (१२०३-१२०६)

अन्नहोमप्रकारविशेषाभिधा-

नम्.... १२०३-१२०६

तत्राऽऽदावन्नहोमे रात्रिरूपकालविशेष- विधिः ...	... १२०३
पूर्वानुवाके विहितप्रथमद्रव्यस्य सविध्यनु- वादपूर्वकं प्रशंसा ...	... १२०४
आज्यद्रव्यस्येतरद्रव्यहोमेभ्यः पूर्वं होम- विधिः ...	... ”
आज्यहोमादूर्ध्वमितरान्नहोमविधिः ...	.. ”
“ एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज- आज्येन युजोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततः ” इति सूत्रकृतोक्तं तत्रायुग्मसंख्ययोरनु- वाकयोर्व्यवस्थाविधिः ...	... ”
पूर्वं रात्रिरूपो यो होमकाल उक्तस्तस्य प्रशंसा ...	... १२०५
पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण, शताय स्वाहेत्य- स्यान्यानुवाकस्यान्नद्रव्यप्राप्ते, तदपो- याऽऽज्यद्रव्यस्य विधिः ...	... ”
तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य	

विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयस्य व्याख्या- नम् १२०६	
अन्त्यानुवाके चरममन्त्रव्याख्यानम्	
षोडशोऽनुवाकः (१२०६-१२०९)	
अन्नहोममन्त्रविधानाय पूर्वा- नुवाकेऽन्नहोममन्त्राद्यन्तानु- वाकयोः संक्षेपेण व्याख्यात- योरेवात्र विस्तरेण व्याख्या- नम्.... १२०६-१२०९	
आदौ तद्व्याख्यानोपयुक्तस्य प्रस्तावः... १२०६	
तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुत्वप्र- दर्शनम् १२०७	
तस्मिन्ननुवाके संख्याविशेषा आनुपूर्व्ये- णाऽऽत्रातास्तदानुपूर्व्यस्य प्रशंसा	
अत्रोत्तरसंख्यायाः पूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्वं यदाभ्रातं तस्य प्रशंसा	
उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित्संख्या अन्तरिताः प्रथमे त्वनुवाके तथाविधा- न्तरायाद्यस्तातत्यं तस्य प्रशंसा ... १२०८	
चरमानुवाकव्याख्यानप्रपञ्चार्थमाद्यमन्त्रस्य व्याख्यानम्	
तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्श- नम्	
षष्ठमन्त्रव्याख्यानम्	
सप्तममन्त्रव्याख्यानम्	
उत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादि- संख्यानां मन्त्रस्थानां तत्तत्संख्येयवस्तु- प्राप्तिरूपफलप्रदर्शनम् १२०९	
संख्यामन्त्रव्याख्यानानन्तरं मन्त्रद्वयव्या- ख्यानम् १२०९	
उपसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेष- विधिः	
सप्तदशोऽनुवाकः (१२१०-१२१५)	
सप्तदशाष्टादशयोरेनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठक- व्यतिरिक्तप्रपाठकगतानामन्त्र-	

विषयाः	पृष्ठम्
होममन्त्राणां च व्याख्यानम्	
१२१०-१२१५	
अन्नहोममन्त्राणां विविधानि श्रौतनामानि, तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्य- प्रदर्शनम् १२१०	
उद्गावमन्त्रानुवाकतात्पर्यप्रदर्शनम् ... १२११	
पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्... ..	
पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरेनुवाकस्य तात्पर्यप्रद- र्शनम्	
पूर्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
पृथिव्यै स्वाहेत्याद्यनुवाकस्यैकविंशतिम- न्त्राणां संख्योपजीवनेन प्रशंसा ... १२१२	
ऋतुदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
पूर्वोक्तानन्तरानुवाकस्य तात्पर्यप्रदर्शनम्	
आसिमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	
पर्यासिमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम् ... १२१३	
आभूमन्त्राणां तात्पर्यप्रदर्शनम्	
अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् ... १२१४	
रूपमन्त्रौपथिमन्त्रवनस्पतिमन्त्राणां क्रमेण तात्पर्यदर्शनम्	
अपाव्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् ... १२१५	
अपसंज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तमन्त्राणां तात्पर्य- दर्शनम्	
अष्टादशोऽनुवाकः १२१६-१२२०	
अन्नहोमानुवाकेष्ववशिष्टाना- मनुवाकानां व्याख्यानम्	
१२१६-१२२०	
अद्भ्यः स्वाहेत्यनुवाकान्ते विद्यमानमन्त्र- त्रयस्य प्रशंसा, तत्र “अम्भोभ्यः स्वाहा” इति प्रथममन्त्रप्रशंसा ... १२१६	
नमोमन्त्रमहोमन्त्रयोः प्रशंसा	
यव्याख्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम् ... १२१७	
गव्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
संतत्याख्यमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	
प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	

विषयः	पृष्ठम्
पञ्चमप्रपाठकोक्तानुवाकेष्वेकस्यानुवाकस्य तात्पर्यदर्शनम्	१२१८
शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२१९
योगमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२२०
महिममन्त्रयोस्तात्पर्यदर्शनम्	१२२१
ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२२२
जाज्ञि वीजमित्यनुवाकतात्पर्यदर्शनम्	१२२३
संनतिमन्त्राणां तात्पर्यदर्शनम्	१२२४
भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति संहिता- नुक्तमन्त्रयोर्व्याख्यानम्	१२२५
चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य यदकन्द इत्यादेस्तात्पर्यदर्शनम्	१२२६
उक्तान्नहोमसंहिताश्वमेधस्यानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा	१२२७
अन्नहोमेषु हुतेष्वनन्तरं रात्रिरवशिष्यते चेत्तदा रात्रिसमाप्तिपर्यन्तमेकस्मै स्वाहे- त्यादिमन्त्राणामभ्यासाय पुनर्विधिः	१२२८
तेष्वनुवाकेष्वनन्तर्भूतानां तद्वत्पुनः पुनर- भ्यासप्राप्तौ तद्वारयितुं सर्वान्ते प्रका- शमन्त्रैर्होमविधिः	१२२९
एकोनविंशोऽनुवाकः	१२२१-१२२२
त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथ- मादहः पूर्वस्मिन्नौपवसथ्य- दिने यूपाः प्रयोक्तव्यास्तेषा- मत्राभिधानम्	१२२१-१२२२
अश्वमेधातिरिक्तहोमेष्वेको यूप एकादशानां यूपानां समूहो वेति पक्षद्वयेन यूपानां कर्तव्यत्वस्य, अश्वमेधे त्वेकाविंशतिसं- ख्याकयूपसमूहस्यैव कर्तव्यतयाऽभिधा- नम्	१२२९
अभिष्टनामकाश्वमेधसंबन्धिमुख्ययूपस्य श्लेष्मातकरूपवृक्षविशेषविधिः, प्रसङ्गाद- न्ययागस्थयूपानां वृक्षविशेषस्य विधि- प्रसङ्गादश्वस्य तेजन्या अवदानसाधन- विशेषत्वविधिः, अन्ययूपानां प्लक्षशाखाया अवदानसाधनत्वस्याश्वस्य च वेतसशा-	

विषयः	पृष्ठम्
खाया अवदानसाधनविशेषत्वस्य च विधिः	१२२२
ग्राम्ययूपानां पूर्वोक्तयूपेषु बन्धनीयत्वविधिः, आरण्ययूपानां यूपान्तरालेषु बन्धनीयत्व- विधिः	१२२३
ग्राम्ययूपानामालम्बनीयत्वरूपविशेषस्याऽऽ- रण्ययूपानां पर्याप्तिकरणानन्तरमुत्सर्गरूप- विशेषस्य चाभिधानम्	१२२४
विंशोऽनुवाकः १२२३-१२२७	१२२३-१२२७
यूपानां स्थापनाद्यभिधानम्	१२२३-१२२७
अभिष्टनामकस्य प्रधानयूपस्य स्थापन- विधिः	१२२३
अभिष्टयूपस्य पार्श्वयोर्देवदारुयूपयोर्विधिः पूर्वोक्तयूपत्रयस्य पार्श्वयोर्वैल्वयूपानां षण्णां विधिः	१२२४
उक्तयूपनवकस्य पार्श्वयोः षण्णां यूपानां विधिः	१२२४
उक्तायाः पक्षदशयूपपङ्क्तेः पुनः षण्णां यूपानां विधिः	१२२४
पूर्वोक्तैकाविंशतिसंख्याकयूपानां मिलित्वा प्रशंसा	१२२४
यूपसंख्याप्रसङ्गात्पशुब्राह्मणस्य प्रशंसा	१२२४
अश्वमेधयूपानां संख्याविशेषनियमराहित्या- भिधानम्	१२२४
प्रश्नोत्तराभ्यां यूपानामवदानप्रदेशविशेषा- भिधानम्	१२२५
उत्तरस्यां दिश्यश्वहविषोऽवस्थापनविधिः तूपरगोमृगहविषां सादने प्रकारविधिः	१२२५
अश्वतूपरगोमृगाणां निरवशेषेण होमविशे- षविधिः	१२२६
पूर्वोक्तहोमानन्तरं स्तेगानित्यादिमन्त्रैर्होम- विधिः	१२२६
पूर्वोक्तहोमवेदनप्रशंसा	१२२७
तदूर्ध्वमाहुतिद्वयविधिः	१२२७
एकविंशोऽनुवाकः (१२२७-१२३०)	१२२७-१२३०
चेतव्याग्न्यादेर्विशेषाभिधानम्	१२२७-१२३०

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
अश्वमेधे चेतव्यामेरेकाविंशतिपुरुषसंमित- त्वरूपविशेषस्य, उक्त्यस्यैकाविंशति- स्तोमयुक्ते हविर्विशेषे कर्तव्यत्वरूपवि- शेषस्य, यूपानामेकाविंशतिसंख्याकत्वरूप- विशेषस्य चाभिधानम् ... १२२७		तस्याश्वस्योद्गातृस्थाने वरणाविधिः ... ” वहिष्पवमानाय सर्पद्विरश्वपुच्छावलम्बनस्य कर्तव्यत्वविधानम् ... १२३२	
अग्न्यादीनां पूर्वपक्षत्वेन द्वादशत्वविधि- त्स्या पूर्वोक्तैकाविंशत्वस्य दृष्टान्तपुरःसरं दूषणम् ... १२२८		अश्वकर्तृकोद्गानस्य दर्शनम् ... ” तस्य विधिः ... ” अश्वकर्तृकोद्गानानन्तरमध्वर्युणा कर्तव्य- विधिः ... ”	
एकाविंशत्वपक्षदूषणपुरःसरं पूर्वपक्षमतोप- न्यासः ... ”		स्तोत्रोपाकरणे प्राकृतवर्हिरपवादाय हिर- ण्यस्य विधिः ... १२३३	
अग्नेर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वप्रशंसा ... ”		त्रयोविंशोऽनुवाकः (१२३३-१२३७)	
यूपानामेकादशसंख्याया विभज्य प्रशंसा ”		अश्वे पर्यग्न्यानां पशूनां नियोजनम् १२३३-१२३७	
पूर्वोक्तमतस्य दूषणप्रदर्शनम् ... १२२९		अश्वे पशुनियोजनविधिः ... ”	
पूर्वपक्षदूषणपुरःसरं सिद्धान्तनिगमनम् ... ”		मुख्यस्याश्वादिपशुत्रयस्याश्वे नियोज- नम् ... १२३४	
पूर्वोक्तैकाविंशत्वस्य वृषभककुदो दृष्टान्तत्वे- नावलम्बनपुरःसरं प्रशंसा ... १२३०		अश्वाङ्गभूतेषु पशुष्व्राज्यस्याश्वे नियोज- नम् ... १२३४	
य एवं वेदेत्यादेरुपसंहाराध्यायाः पुनरुक्तेः शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसा ... ”		द्वितीयस्य पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	
द्वाविंशोऽनुवाकः (१२३१-१२३३)		तृतीयपशोरश्वे नियोजनविधिः ... १२३५	
अश्वमेध उक्त्याख्यस्य द्विती- यस्याहो वहिष्पवमाने विशे- पाभिधानम् १२३१-१२३३		चतुर्थपञ्चमयोः पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	
तत्र वहिष्पवमानसर्पणकालेऽश्वसाहित्य- विधिः ... १२३१		षष्ठसप्तमयोः पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	
		अष्टमनवमयोः पशोरश्वे नियोजनविधिः १२३६	
		दशमस्य पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	
		एकादशस्य पशोरश्वे नियोजनविधिः ... ”	

नवमः प्रपाठकः....(१२३८-१३१५)

अश्वमेधब्राह्मणम् (द्वितीयमहस्तुतीयं चाहः) १२३८—१३१५

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१२३८-१२४१)		अष्टादशातिरिक्तपशूनामुपाकरणायामिष्ट- यूपे बन्धनविधिः ... १२३९	
अश्वमेधप्रकरणम्, तत्राष्टाद- शिनां पशूनामालम्भविधिप्र- कारः १२३८-१२४१		इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य संख्याविधिः ... ”	
अष्टादशिनां पशूनामालम्भनस्य विधिः साख्याधिकः... १२३८		यूपान्तरालेषु धारितारण्यपशूनां समाप्ति- पर्यन्तं प्रयोगस्य निन्दामुखेन निषेधः ... ”	
पशुगताष्टादशसंख्याप्रशंसा ... ”		एतेष्वारण्यपशुष्व्राक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां	

विषयाः	पृष्ठम्
मतोपन्यासः	१२४०
तत्रैव समाधानवादिनां सिद्धान्तिनां	
मतस्य प्रदर्शनम्	१२४१
अभिष्टयूपव्यतिरिक्तयूपेषु नियुक्तानां	
रोहितो धूम्रोहित इत्यनुवाकोक्ताष्टाद-	
शिनां ग्राम्यपशूनां समासिपर्यन्तं प्रयो-	
गविधिः	१२४२
द्वितीयोऽनुवाकः (१२४२-१२४५)	
चातुर्मास्यादिपशूनां प्रयोगः	

१२४२-१२४५

आदौ पूर्वोक्तारण्यग्राम्यपशूनां प्रशंसा ...	१२४२
चातुर्मास्यपशुविधिः	१२४३
ऐकादशिनपशूनां विधिः	१२४३
दशिनां पशूनां विधिः	१२४४
पशुवर्गसंख्याविधिः	१२४४
पूर्वोक्तपशुपु देवताभेदजातिभेदवर्णादिरु-	
पसेदानां क्रमेण प्रशंसा	१२४५

तृतीयोऽनुवाकः (१२४५-१२४७)**रोहितादिपशूनां वपाहोमसा-****हिल्याभिधानम् १२४५-१२४७**

आदौ ग्राम्यारण्यपशूनां बहुधा प्रशंसा ...	१२४५
एकैकस्या देवतायाः पशुत्रित्वस्याऽऽत्रा-	
तस्य प्रशंसा	१२४६
एकैकस्या देवताया बहुपशुत्वस्य प्रश्नो-	
त्तराभ्यां प्रशंसा	१२४७
वपानां होमसाहिल्यस्य विधिः	१२४७
ग्राम्यपशूनामिवाऽऽरण्यपशूनामपि वपा-	
होमप्रसक्तिः स्यात्तद्वारणाय तेषां परि-	
त्यागविधानम्	१२४८

चतुर्थोऽनुवाकः (१२४८-१२५४)**अश्वस्य रथयोजनालंकारा-****दीनां विधिः १२४८-१२५४**

युजन्ति ब्रध्नमित्यश्वस्य रथयोजनमन्त्र-	
स्तस्य पूर्वार्थव्याख्यानम्	१२४८
तस्यैव मन्त्रस्योत्तरार्धव्याख्यानम्	१२४९
मुख्याश्वपार्श्ववर्त्यश्वयोजने चो मन्त्रः	

विषयाः	पृष्ठम्
“युजन्त्यस्य काम्या” इति तस्य प्रथ-	
मपादतात्पर्यदर्शनम्	१२४९
तस्यैव द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम् ...	१२४९
तस्यैव तृतीयपादतात्पर्यदर्शनम् ...	१२५०
पूर्वोक्तमन्त्रद्वयस्य संग्रहेण तात्पर्यदर्शनम्	१२५०
रथे ध्वजस्थापनविधिः	१२५०
“जीमूतस्येति कवचमध्यूहते” धन्वनाऽगा	
इति धनुरादत्ते इति सूत्रकृतोक्तं तत्र	
जीमूतस्येत्याद्यनुवाकस्य चतुर्थकाण्डो-	
क्तस्य तात्पर्यदर्शनम्	१२५०
रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलस-	
मीपं गते तत्राध्वर्युणा, सप्तमकाण्डोक्तम-	
न्त्रवाचनस्य कर्तव्यत्वविधिः	१२५१
“अपोऽश्वमवग्राप्य यद्वातो अपो अगम-	
दिति प्रदाक्षिणमावर्तते” इति सूत्रकृतोक्तं	
तत्र यद्वात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्धस्ये-	
मन्त्रस्तोत्रित्यादेस्तात्पर्यदर्शनम् ...	१२५०
अश्वस्य रथयोजनात्पूर्वं मणिभिः शृङ्गार-	
विधिः	१२५१
मणिशृङ्गारकरणे व्याहृतित्रयरूपाणां	
मन्त्राणां विधिः	१२५१
व्याहृतित्रयस्य महिषी वावाता परिवृत्ती-	
तिराजपत्नीत्रयभेदेन व्यवस्थापनम् ...	१२५२
महिष्या प्रथनीयानां मणीनां सुवर्णरूपका-	
रणद्रव्यस्य विधिः	१२५२
मणीनां सहस्ररूपसंख्याविधिः	१२५२
“अथाश्वस्य स्ववेशानभ्यजन्ति वसव-	
स्त्वाऽजन्तु गायत्रेण छन्दसेति गौलुल-	
स्तन्वेन महिषी, रुद्रा इति काशस्तन्वेन	
वावाता, आदित्या इति मौजस्तन्वेन	
परिवृत्ती” इति सूत्र उक्तं तस्य	
विधिः	१२५३
अभ्यञ्जनस्य यत्पत्नीकर्तृकत्वं तस्य प्रशंसा	१२५३
उक्तक्रमेणालंकृतेष्वश्वेष्ववगाहनं कृत्वा	
समागतेष्वनन्तरं मुख्याश्वाय पूर्व प्रजा-	
पतित्वेन निहितानामन्त्रशेषाणां लार्जीनि-	
त्यादिमन्त्रेणोपहरणविधिः	१२५४
पूर्वोक्तमन्त्रोत्तरार्धतात्पर्यदर्शनम् ...	१२५४

विषयाः	पृष्ठम्
स्वयमवावप्राणे कृते "अग्निः पशुरासीत्"	
इति मन्त्रेणावप्रापणविधिः...	...
अश्वानुमन्त्रणे मन्त्रत्रयविधिः	१२५४
समिद्धो अज्जन्तुदरमित्यनुवाकस्याश्वमेधे	
प्रयजयाज्यारूपेण विनियोगः	...
पञ्चमोऽनुवाकः १२५५-१२५८	
ब्रह्मोद्यनामकानां जगत्स्थिति-	
हेतोः परब्रह्मणो विषये होतृ-	
ब्रह्मणोः संवादानामभिधानम्	१२५५-१२५८
तस्य ब्रह्मोद्यस्य विधिः	१२५५
अग्निष्टूपस्य दक्षिणतो ब्रह्मण उपवेश-	
नविधिः	...
अग्निष्टूपस्योत्तरतो होतुरुपवेशनविधिः	...
दक्षिणोत्तरदेशयोर्विहितयोः प्रतियोगित्वे-	
नाग्निष्टुनामकस्य रूपस्य विधिः	१२५६
उत्तरतोऽवस्थितो होता "किं स्वित्"	
इत्यादीनि प्रश्नवाक्यानि पठति, दक्षिण-	
तोऽवस्थितो ब्रह्मा "वौरासीत्" इत्या-	
द्युत्तरवाक्याणि पठति, तत्र प्रश्नवाक्यानि	
यथासमानातमनूय तद्याख्यानव्याजेनो-	
त्तरवाक्याणां तात्पर्यप्रदर्शनविधेः	...
दो प्रथमवाक्यतात्पर्यदर्शनम्	...
द्वितीयवाक्यतात्पर्यदर्शनम्	...
तृतीयादिसप्तमान्तवाक्यानां तात्पर्यदर्शनं	
क्रमेण	१२५७
अष्टमादिद्वादशान्तवाक्यानां तात्पर्यदर्श-	
नम्	१२५८
षष्ठोऽनुवाकः १२५९-१२६३	
मृताश्वोपचाराभिधानम्	
	१२५९-१२६३
तत्राऽऽवावश्वसंज्ञपनकालेऽनुष्ठेयानां होमानां	
विधिः	१२५९
"अग्नये अम्बाल्यम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता	
पत्नीरुदानयति ता दक्षिणान्कैशपक्षानु-	

विषयाः	पृष्ठम्
द्ग्रथ्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानूरुनान्नानाः	
समिद्धिभिः प्रदक्षिणमश्वमभिधून्वत्यः	
परियन्त्यवन्ती स्थेति सव्यानुद्ग्रथ्य	
दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरुनान्नाना अन-	
भिधून्वत्यभिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिण-	
मन्ततो यथापुरस्तान्नवकृत्वः संपाद-	
यन्ति" इति सूत्रकृतोक्तं तत्रावन्ती	
स्थेति मन्त्रं पठित्वा तत्तात्पर्यप्रदर्शनम्	१२६०
अश्वस्य पत्नीकर्तृकप्रदक्षिणत्रयविधिः	...
त्रिवारं पत्नीकर्तृकाप्रदक्षिणावृत्तिविधिः	१२६१
पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य	
मिलित्वा नवसंख्याया विधिः	...
यथोक्तस्य मृतापचारार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृ-	
कस्य पत्न्यानयनस्य विधिः	...
"सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेण वास-	
साऽध्वर्युर्महिषीमथं च प्रच्छाद्य"	
इति सूत्रकृतोक्तं तस्मिन्मन्त्रे प्रथममा-	
गतात्पर्यदर्शनम्	...
द्वितीयभागतात्पर्यदर्शनम्	१२६२
तृतीयभागतात्पर्यदर्शनम्	...
"गायत्री त्रिष्टुविति द्वाभ्यां सौवर्णीभिः	
सूचीभिर्महिष्यश्वस्यासिपथान्कल्पयति	
प्राक्कोडात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभि-	
र्वावाता प्रत्यक्कोडात्प्राङ्नाभिः, एवमु-	
त्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परि-	
वृत्ती शेषम्" इति सूत्र उक्तं तत्रा-	
सिपथानां कल्पनविधिः	...
असिपथकल्पने गायत्री त्रिष्टुवित्यनुवाकेन	
मन्त्रा आमातास्तेषां स्पष्टार्थत्वप्रदर्श-	
नम्	१२६३
असिपथकल्पने साधनीभूतसूचीनामयस्म-	
र्यादिभेदत्रयविधिः	...
अश्वत्वच्छेदने विनियुक्तस्य कस्त्वा छय-	
तीति मन्त्रस्य तात्पर्यदर्शनम्	...
सप्तमोऽनुवाकः (१२६४-१२६९)	
मृताश्वोपचारमन्त्राणामवाशि-	
ष्टानां व्याख्यानम् १२६४-१२६९	

विषयाः	पृष्ठम्
अश्वेन सह वज्राच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति तदेतर- पत्नीभिर्महिष्याः प्रोत्साहने ये मन्त्रा ऊर्ध्वमेनामित्यादयस्तत्र प्रथममन्त्रे प्रथ- मपादस्य तात्पर्यदर्शनम् ... १२६४	
प्रथममन्त्रे द्वितीयपादस्य तात्पर्यदर्शनम् ,,	
प्रथममन्त्रे तृतीयपादस्य तात्पर्यदर्शनम् १२६५	
प्रथममन्त्रे चतुर्थपादस्य तात्पर्यदर्शनम् ... ,,	
द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादतात्पर्यदर्शनम् ... ,,	
द्वितीयमन्त्रे द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्यदर्- शनम् १२६६	
तृतीयमन्त्रे प्रथमपादतात्पर्यदर्शनम् ... ,,	
तृतीयमन्त्रे द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम् ... ,,	
तृतीयमन्त्रे तृतीयपादतात्पर्यदर्शनम् ... १२६७	
चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादतात्पर्यदर्शनम् ... ,,	
चतुर्थमन्त्रे द्वितीयपादतात्पर्यदर्शनम् ... ,,	
चतुर्थमन्त्रस्योत्तरार्धतात्पर्यदर्शनम् ... १२६८	
“ दक्षिकाण्यो भकारिपमिति सर्वाः सुर- भिर्मतीमृचमन्ततो जपित्वा ” इति सूत्रकारेणोक्तं तद्विधिः ... .. ,,	
आपो हि छेति मार्जनविधिः ... १२६९	
अष्टमोऽनुवाकः (१२६९-१२७२)	
अश्वमेधस्य तदीयपशुविधिनां	
च प्रशंसा १२६९-१२७२	
आदावश्वमेधविधिप्रशंसा साख्यायिका १२६९	
पशुविधिषु मनुष्यविधिप्रशंसा ... १२७०	
अश्वविधिप्रशंसा ... .. ,,	
गोविधिप्रशंसा ... .. ,,	
अजाविविधयोः प्रशंसा ... १२७१	
आरण्यादिपशूनामुत्सर्गविधेः प्रशंसा ... ,,	
मिलित्वा संगृह्य प्रशंसा ... .. ,,	
अश्वमेधानुष्ठानतद्वेदनयोः प्रशंसा ... १२७२	
नवमोऽनुवाकः (१२७२-१२७५)	
अश्वमेधसंवन्धिन्निरात्रस्योत्त-	
मेऽहनि पशूनामभिधानम्, १२७२-१२७५	
आदौ प्रथमद्वितीययोरहोः प्रशंसा ... १२७३	

विषयाः	पृष्ठम्
द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शास्त्ररसामविधिः १२७३	
तृतीयेऽहनि गोजातीयपशूनां विधिः ... ,,	
गोजातीयपशूनां देवताविधिः ... १२७४	
न्निरात्रावसाने नवानां पशूनामनूवन्ध्या-	
ख्यानां विधिः ... .. ,,	
तदनन्तरं पश्वन्तरविधिः ... .. ,,	
तदनन्तरं पुनः पश्वन्तरविधिः ... .. ,,	
ऋतुदेवताकपश्वन्तरविधिः ... १२७५	
दशमोऽनुवाकः (१२७५-१२७६)	
महिमाख्यग्रहयोरभिधानम् १२७५-१२७६	
महिमाख्यग्रहयोर्विधिः साख्यायिकः ... १२७५	
तयोर्ग्रहयोर्यागविधिः ... १२७६	
महिमायागप्रशंसा ... .. ,,	
एकादशोऽनुवाकः (१२७७-१२७९)	
शरीरहोमानां स्विष्टकृदाहु-	
तीनां चाभिधानम् १२७७-१२७९	
तत्र शरीरहोमानां विधिः... १२७७	
शरीरहोममन्त्रानुवाकानां चतुर्दशसंख्या-	
भिधानम् १२७८	
प्रयासाय स्वाहेत्यारण्यकाण्डोक्तानुवाक-	
स्यापि शरीरहोमे विनियोगविधिः ... ,,	
स्विष्टकृदाहुतीनां विधिः साख्यायिकः १२७८	
अत्र हवनाय जुहुं धाधितुं गोमृगरूपपशो-	
र्विशसनकाले पृथगवस्थापितकण्ठप्रदे-	
शस्य हवनसाधनीभूतत्वाविधानम् ... १२७९	
द्वितीयाहुतेरश्वशफस्य साधनीभूतत्वविधिः ,,	
तृतीयाहुतेरयस्मयकमण्डलोः साधनीभूत-	
त्वाविधानम् ... .. ,,	
द्वादशोऽनुवाकः (१२८०-१२८२)	
शरीरहोमस्विष्टकृद्धोमोभयम-	
ध्यवर्त्यश्चस्तोमीयहोमविधिः, १२८०-१२८२	
अश्वस्तोमीयहोमस्य विधिः ... १२८०	
अश्वस्तोमीयहोम आज्यस्य हवनसाधनी-	
भूतद्रव्यत्वेन विधिः ... .. ,,	

विषयः	पृष्ठम्
भयस्तोमीयहोमे मन्त्राणां षट्त्रिंशद्रूपसं- ख्याया विधानम् १२८१	
पूर्वोक्तमन्त्रसंख्याकाहुतीनां न्यूनाधिकसं- ख्यानिराकरणेन पूर्वोक्तसंख्यायाः प्रशंसा ... .. "	
इमा नुकमित्यादीनां द्विपदानामृचां होम- विधिः ... .. "	
विचारेणाश्वस्तोमीयहोमद्विपदाहोमयोः पौर्वापर्यस्य निश्चयः १२८२	
द्विपदाहोमादूर्ध्वं शरीरहोमादिशङ्कां वार- यितुं द्विपदाहोमादूर्ध्वमाहुतिमात्रस्य निषेधः ... .. "	
त्रयोदशोऽनुवाकः (१२८३-१२८५)	
सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्व- पतीत्याद्यनुवाकोक्तास्विष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषाभि- धानम् १२८३-१२८५	
पूर्वोक्तोष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषस्य विधिः १२८३	
तास्विष्टिषु देवताप्रशंसा ... .. "	
पूर्वप्रपाठके विहितसायंघृतिहोमस्यानुवाद- पूर्वकं प्रशंसा १२८४	
इष्टीनां धृतीनां च प्रशंसा ... .. "	
पुनरिष्टिप्रशंसा ... .. "	
पुनरपि प्रातर्घृतिहोमसायंघृतिहोमयोर्भि- लित्वा प्रशंसा १२८५	
चतुर्दशोऽनुवाकः (१२८५-१२८८)	
सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्व- पतीत्याद्यनुवाकोक्तेष्टिषु गान- स्याभिधानम् १२८५-१२८८	
द्वौभ्यां गायकाभ्यां वीणया गातुं कुशलभ्यां ब्राह्मणाभ्यां गानस्य कर्तव्यत्वविधिः १२८५	
ब्राह्मणद्वयपक्षस्य दूषणपुरःसरं द्वितीयगा- यकस्य क्षत्रियत्वविधानम् ... १२८६	
ब्राह्मणकर्तृकगाने क्षत्रियकर्तृकगाने च दिवसरात्रिरूपकालयोः क्रमेण विधानम् ..	

विषयः	पृष्ठम्
दिवसे सावित्रेष्टिसंबन्धिनः स्विष्टकृतः पुरा ब्राह्मणेन गातव्यस्यार्थस्य प्रदर्शनम् १२८७	
सायंघृतिषु हूयमानासु राजन्येन गातव्य- स्यार्थस्य प्रदर्शनम् ... .. "	
ब्राह्मणक्षत्रिययोः प्रत्येकं गीतित्रयस्य विधानम् १२८८	
गायकाभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां पारितोषि- कतया केषांचिद्वस्तूनां दानविधिः, ... "	
पञ्चदशोऽनुवाकः १२८९-१२९२	
अवभृथविषयहोमविशेषाभि- धानम् १२८९-१२९२	
मृत्यवे स्वाहेतिमन्त्रेण मृत्युहेतुव्याध्यादि- देवताकानेकाहुतिहोमविधिः ... १२८९	
मृत्यवे स्वाहेतिमन्त्रस्य वीप्सया, पूर्वोक्त- ब्रह्माहुतिपक्षस्य निराकरणपूर्वकमेकाहुति- पक्षस्य विधिः ... .. "	
भ्रूणहत्यादेवताकाहुत्यन्तरविधानम् ... १२९०	
पूर्वोक्ताहुतेराक्षेपः ... .. "	
तत्रोत्तरं सिद्धान्तिनः ... .. "	
कैमुतिकन्यायेन पूर्वोक्ताहुतेः प्रशंसा ... १२९१	
तृतीयाहुतिविधिः ... .. "	
तृतीयाहुतेः खलत्यादेर्भूमौ होमाधारतया विधानम् १२९२	
षोडशोऽनुवाकः १२९२-१२९५	
उपाकरणमन्त्रव्याख्यानाद्य- भिधानम् १२९२-१२९५	
नमो राज्ञे नमो वरुणायैत्यादेरश्वत्पराद्यु- पाकरणमन्त्रस्य प्रथमभागव्याख्यानम् १२९२	
तस्यैव मन्त्रस्य द्वितीयभागतात्पर्यदर्श- नम् १२९३	
तस्यैव मन्त्रस्य तृतीयभागव्याख्यानम् ..	
तस्यैव मन्त्रस्य चतुर्थभागव्याख्यानम् ..	
तस्यैव मन्त्रस्य पञ्चमभागव्याख्यानम् ..	
नमो राज्ञे इत्यनुवाकशेषे समाम्नातानामुपा- कृताय स्वाहेति त्रयाणां मन्त्राणां विनि- योगदर्शनम् १२९४	
आग्नेयादिपञ्चगव्यालम्भनविधिः ... १२९४	

विषयः	पृष्ठम्
तत्राऽऽग्नेयपशुप्रशंसा ...	...
ऐन्द्राग्रपशुप्रशंसा ...	...
आश्विनपशुप्रशंसा ...	...
पशूनां त्रित्वस्य प्रशंसा ...	...
अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविरि- ष्टिविधिः ...	... १२९५
पूर्वोक्तेष्टौ याज्यानुवाक्याविधानम् ...	...
सप्तदशोऽनुवाकः १२९६-१२९९	
अश्वमेधीयाश्वस्य रोगादि- निमित्तप्रायश्चित्ताभिधानम्	
१२९६-१२९९	
रोगदोषपरिहारायाऽऽग्नेयादीष्टित्रयविधा- नम् ...	... १२९६
आग्नेयेष्टिप्रशंसा ...	...
सौम्येष्टिप्रशंसा ...	...
सावित्रेष्टिप्रशंसा ...	...
अश्वस्य त्वग्दोषनिमित्तं प्रायश्चित्तम् ...	... १२९७
अश्वस्योपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे प्रायश्चित्तम् ...	... १२९८
अश्वस्य सुल्येऽहनि निवासस्थानप्राप्त्या- भावे प्रायश्चित्तविधिः ...	...
अश्वेन वड्वादिध्याने कृते प्रायश्चित्तरूपे- ष्टिविधिः ...	... १२९८
पूर्वोक्तेष्टौ प्रथमहविषः प्रशंसा ...	...
पूर्वोक्तेष्टौ द्वितीयहविषः प्रशंसा ...	...
पूर्वोक्तेष्टौ तृतीयहविषः प्रशंसा ...	...
ऐतदनुवाकोक्तप्रायश्चित्तिनिगमनम् ...	... १२९९
अष्टादशोऽनुवाकः १२९९-१३०१	
ब्रह्मौदनाभिधानम् १२९९-१३०१	
तत्र शाखान्तरगतस्य ब्रह्मौदनेष्ट्योर्विकल्प- स्यानुवादः ...	... १२९९
तत्रेष्टिपक्षस्य युक्त्या दूषणम् ...	...
स्वपक्षविधानम् ...	...
ब्रह्मौदनानां द्वादशसंख्याप्रशंसा ...	... १३०१
एकोनविंशोऽनुवाकः	
१३०१-१३०३	

विषयः	पृष्ठम्
विभूत्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणैर- श्वमेधस्य प्रशंसा १३०१-१३०३	
अश्वमेधस्य विभूत्वगुणेन प्रशंसा ...	... १३०१
अश्वमेधस्य प्रभूत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्योर्जस्वत्वगुणेन प्रशंसा ...	... १३०२
अश्वमेधस्य पयस्वत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य विधृतत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य व्यावृत्तत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य प्रतिष्ठितत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य तेजस्वित्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य ब्रह्मवर्चसित्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्यातिव्याधित्वगुणेन प्रशंसा ...	... १३०३
अश्वमेधस्य दीर्घत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
अश्वमेधस्य क्लृप्तत्वगुणेन प्रशंसा ...	...
विंशोऽनुवाकः (१३०४-१३०६)	
अश्वस्य संज्ञपनप्रकाराभिधा- नम् १३०४-१३०६	
“वड्वा पुरीपी चाजः पुरो नीयतेऽश्वस्य वेतसशाखायां तार्प्यं कृत्यधीवासं हिर- ण्यकशिपु चाऽऽस्तीर्य सौवर्णं रुक्ममुप- रिष्टाकृत्वा तस्मिन्नश्वतूपरगोमृगान्निघ्नन्ति प्लक्षशाखास्वितरान्” इति सूत्र उक्तं तत्र तार्प्यस्य विधानम् ...	... १३०४
पितृमेधे प्रयोज्यस्य सान्नो विधानम् ...	...
पूर्वोक्ततार्प्यस्योपरि चर्मपटस्य (कृत्य- धीवासस्य) विधानम् ...	...
कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितशय्याया विधानम् ...	... १३०५
शय्याया उपरि सुवर्णफलकस्य विधानम् ...	...
सुवर्णफलकोपर्यश्वस्य स्थापनविधिः ...	...
पूर्वोक्ततार्प्यादीनां प्रशंसा ...	...
अश्वमेधानुष्ठानतद्देशप्रशंसा ...	... १३०६
एकविंशोऽनुवाकः (१३०६-१३०९)	
उत्तरवेद्युपवापाभिधानम्, तत्राऽऽदौ बहुविधनामानि- वचनेनाश्वस्तुतिः १३०६-१३०९	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
सर्व्यनामनिर्वचनदर्शनम् ...	१३०६	चाश्वस्य प्रशंसा ...	१३१०
अश्वनामनिर्वचनदर्शनम् ...	१३०७	पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा ...	”
अर्वनामनिर्वचनदर्शनम् ...	”	पुनरप्यश्वप्रशंसा ...	”
वाजिनामो निर्वचनदर्शनम् ...	१३०७	पूर्वोक्तवेदनप्रशंसा ...	”
भादिखनामो निर्वचनदर्शनम् ...	”	अश्वमेधयागतद्वेदनयोः प्रशंसा ...	”
अश्वमेध उत्तरवेद्युपवापस्य विधानम्...	१३०८	पुनरप्यस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसा ...	१३११
पूर्वोक्तप्रकारवेदनस्य प्रशंसा ...	”	अश्वमेधानुष्ठानप्रशंसा ...	”
अश्वमेधकृतोः साक्षात्परम्परया च थोन्या- यतनभूतयोरग्न्यादित्ययोः प्रशंसा...	”	सांप्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरमश्वमेधारम्भ एव- र्षमपश्चालम्भनाविधिः ...	१३१२
प्रकारान्तरेण तयोरेव प्रशंसा ...	”	अश्वमेधतद्वेदनप्रशंसा ...	”
उत्तरवेद्युपवापस्य निगमनम् ...	१३०९	त्रयोविंशोऽनुवाकः (१३१२-१३१४)	
द्वाविंशोऽनुवाकः (१३०९-१३१२)		अश्वमेधवेष्टुपासनाभिधानम्	
ऋषभालम्भाभिधानम्		१३१२-१३१४	
१३०९-१३१२		अहोरात्ररूपेणाश्वलोमध्यानविधिः ...	१३१२
दीक्षादिकात्प्रधानयागात्पुरस्तात्संवत्सरमा- त्रेऽश्वस्य प्रोक्षणादिविधिः ...	१३०९	अश्वस्य पदयोर्ध्यानविधिः...	१३१३
अश्वशब्दनिर्वचनेनाश्वमेधशब्दनिर्वचनेन		श्रमपरिहाराय भूमावश्चकृतपरिवर्तनस्य ध्यानविधिः ...	१३१३-१३१४

दशमप्रपाठकः .... (१३१५-१३५४)

सावित्रचयनाभिधानम् १३१५-१३५४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१३१५-१३२०)		“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति ” इति सूत्रकृतोक्तं तत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम् ...	”
सावित्रचयन इष्टकोपधाना- दिमन्त्राः १३१५-१३२०		“ अथान्तरस्यां पञ्चदशपरपक्षस्याहान्यु- पदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि- मन्त्राभिधानम् ...	१३१७
उत्तरवेदिदेशमध्ये लिखितासु नवसु लेखासु इष्टकानामुपधानं कर्तव्यं तत्र “ नवम्यां वात्स्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहा- न्युपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोप- योगिमन्त्राभिधानम् ...	१३१५	“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामहं पञ्चदश मुहूर्ता- नुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोप- योगिमन्त्राभिधानम् ...	”
“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामहं पञ्चदश मुहूर्ता- नुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि- मन्त्राभिधानम् ...	१३१६	“ अथान्तरस्यां पञ्चदशपरपक्षस्य रात्री- रुपदधाति ” इति उक्तं तत्रोपयोगिम- न्त्राभिधानम् ...	”
“अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्री- रुपदधाति” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि- मन्त्राभिधानम् ...	”	“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति ” इति सूत्र उक्तं तदु- पयोगिमन्त्राभिधानम् ...	१३१८

विषयाः	पृष्ठम्
“अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति” इति सूत्रकृतोक्तं तदुपयोगिमन्त्राभि- धानम्	”
“अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति” इति सूत्रं तत्रोपयोगिमन्त्राभिधानम्	”
“अथान्तरस्यां त्रयोदशमासनामान्युपद- धाति” इति सूत्र उक्तं तदुपयोगिम- न्त्राभिधानम्	१३१९
“सिकता उपदधाति एजत्का जोवत्काः” इति सूत्र उक्तं तत्र मन्त्राभिधानम्...	”
“अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति” इति सूत्र उक्तं तदुपयोगिमन्त्राभिधा- नम्	”
“अथान्तरस्यां पड्यज्ञकतूष्णीणि चतुर्ना- मान्युपदधाति” इति सूत्र उक्तं तत्रो- पयोगिमन्त्राभिधानम्	”
“अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्यु- पदधाति” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगि- मन्त्राभिधानम्	१३२०
द्वितीयोऽनुवाकः १३२०—१३२१	
सावित्रचयने स्वयमातृणाना- मुपधानाभिधानम् १३२०—१३२१	
“चतस्रः स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधाति” इत्युक्तं कल्पसूत्रे, तत्र भूराभिमित्यादिप्र- थममन्त्राभिधानम्	१३२०
तत्रैवावशिष्टस्य भुवो वायुमित्यादेर्मन्त्रत्रय- स्याभिधानम्	१३२१
तृतीयोऽनुवाकः १३२१—१३२२	
निष्पन्नायाश्चितेरध्वर्युकर्तृको- पस्थानाभिधानम् १३२१—१३२२	
उपस्थानोपयोगित्वमेव त्वामित्यादिमन्त्रा- भिधानम्	१३२१—१३२२
चतुर्थोऽनुवाकः १३२३—१३२५	
निष्पन्नायाश्चितेर्यजमानकर्तृ- कोपस्थानाभिधानम्	
	१३२३—१३२५

विषयाः	पृष्ठम्
“यजमानः संहारविहारभ्यामुपतिष्ठते संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि, इति” इति कल्पसूत्र उक्तं तत्रोपायोगिमन्त्राभि- धानम्	१३२३—१३२५
पञ्चमोऽनुवाकः	१३२६
होतुरनुशंसनाभिधानम्	१३२६
“जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य संवितो- कथ्येन होताऽनुशंसति” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगिनः “भूर्भुवः स्वः” इत्यादि- मन्त्रस्याभिधानम्	१३२६
षष्ठोऽनुवाकः	१३२७
शतरुद्रीयदिमन्त्रसाध्यवद्वा- हुतीनां संस्त्रावेणाऽऽज्येन यजमानकर्तृकमुखशोधनाभि- धानम्	१३२७
“तासां संस्त्रावेण यजमानो मुखं विमृष्टे” इति सूत्र उक्तं तत्रोपयोगिनः “राज्ञी विराज्ञी” इत्यादिमन्त्रस्याभिधानम्...	१३२७
सप्तमोऽनुवाकः	१३२८
होमानामभिधानम्	१३२८
“अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोति” इति- सूत्रोक्तविध्युपयोगिनोऽसवे स्वाहेत्यादि- मन्त्रस्याभिधानम्	१३२८
अष्टमोऽनुवाकः १३२९—१३३३	
मृत्युग्रहाभिधानम् १३२९—१३३३	
मृत्युग्रहग्रहणसाधनोपयोगिमन्त्राभिधानम्	१३२९
“अथ जुहोत्यपक्षधमिति” इति सूत्र उक्तं तत्र मन्त्राभिधानम्...	१३३०
“तस्येवामनु भक्षो भक्षयति भक्षोऽस्यमृत- भक्ष इति” इति कल्पसूत्र उक्तम्, तस्य पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेदिति तदर्थः, तत्र मन्त्राभि- धानम्	”
“भक्षयित्वा प्राणानिवहानात्मन्प्रातिष्ठाप- यते मन्त्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण”	

विषयः	पृष्ठम्
इति कल्पसूत्रं तत्र मन्त्राऽभिभूति- रित्यनुवाकशेषाभिधानम् १३३०—१३३३	
नवमोऽनुवाकः.... १३३४—१३४४	
ध्यानरूपसावित्राग्निविद्याया अभिधानम् .... १३३४—१३४४	
आदौ मृत्युप्रहशेपत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं प्रस्तावः १३३४	
विधित्सितयोर्मन्त्रयोर्विषयस्य निधेयः	
मृत्युप्रहशोमात्पूर्वमनन्तरं च क्रमेण मन्त्र- द्वयस्य विधानं सानुवादम्	
सावित्राग्निविद्यां वक्तुमाख्या- यिका १३३५	
अथहनात्रा मुनिना प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तत्र गत्वा सावित्रान्वेत्थ न वेति प्रश्नं कुर्वित्युक्त्वा च प्लक्षं प्रति प्रेषिततच्छि- ष्यब्रह्मचारिकृताः प्लक्षं प्रति गुरुक- प्रश्नाः, अहं सावित्रान्वेदेति ब्रह्मचा- रिणं प्रति प्लक्षस्योक्तिः... ..	
ब्रह्मचारिकृतप्रश्नानां प्लक्षस्योत्तराणां च परम्परादर्शनम्	
प्रसङ्गात्सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्व- कं संवादस्य निषेधः १३३६	
विषक्षे वाथकोपन्यासमुखेन संवादनिषेध- स्यैव प्रशंसनम् १३३७	
प्रथमानुवाकस्यैः संज्ञानं विज्ञानमित्याद्यवा- न्तरानुवाकैः प्रतिपादितः सर्वोऽप्यर्थः सावित्राग्निस्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यभिप्रा- येण शुरुपक्षस्याहोरात्रनामप्रतिपादकयोः प्रथमानुवाकस्यावान्तरप्रथमतयाऽनुवा- कयोस्तात्पर्यदर्शनम् १३३८	
शुरुपक्षहोरात्रप्रतिपादकयोः प्रथमानुवा- कस्यावान्तरप्रथमतयाऽनुवाकयोस्तात्प- र्यदर्शनम्	
उक्तवान्तरानुवाकचतुष्टयतात्पर्यनिगम- नम्	
प्रथमानुवाकस्यद्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमावा- न्तरानुवाकप्रोक्तानां शुरुकृष्णपक्षाहोरा-	

विषयः	पृष्ठम्
त्रगतानां मुहूर्तानां सावित्राग्निस्वरूपत्व- प्रदर्शनम्	
प्रथमानुवाकस्थनवमदशमैकादशानुवाकेषु प्रोक्तानां द्वादशशुरुपक्षद्वादशकृष्णपक्षा- धिमाससहितत्रयोदशमासानां सावित्रा- ग्निरूपत्वदर्शनम् १३३९	
प्रथमानुवाकस्थचतुर्दशपञ्चदशषोडशावा- न्तरानुवाकोक्तानां यज्ञकतूनामृतूनां संव- त्सरस्य च सावित्राग्निरूपत्वदर्शनम्	
प्रथमानुवाकस्थत्रयोदशमावान्तरानुवाकोक्ता- वान्तरमुहूर्तानां सावित्राग्निस्वरूपत्वदर्श- नम्	
सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुं फलप्रशंसार्थं च वैदेहजनको- पाख्यानम्	
सावित्राग्निवेदितुः फलकथनम् १३४०	
पूर्वोक्तफलस्यैव विशदीकरणार्थमहीनानाम- कस्यर्पेर्वृत्तान्तकथनम्	
सावित्रोपासकफलस्य विशदीकरणम्... ..	
उक्तस्य सावित्रोपासकफलस्य दृढीकर- णाय देवभागनामकर्पेराख्या- यिका १३४१	
उपाख्यानेन दृढीकृतस्य फलस्योपसंहारः ..	
उपासनालम्बनभूतसावित्रम- न्त्रस्योद्धरणम्	
सावित्रवेदनस्यगुदाहरणेन प्रशंसनम् ... १३४२	
पूर्वमुदाहृताया ऋचो अक्षर इत्यादेर्ऋचः संक्षेपेण तात्पर्यदर्शनम् १३४३	
सावित्रोपासकेन वेदनीयस्वरूपस्य निष्कृष्य दर्शनम्	
पूर्वं प्रदर्शितस्य स्वरूपस्य वेदितुर्वैद्यस्व- रूपप्राप्तिरूपफलस्य दर्शनम्	
उपाख्यानान्तरेण सावित्रस्वरूपवेदनप्र- शंसा १३४४	
दशमोऽनुवाकः (१३४५—१३४७)	
सावित्राग्निविद्यावयवविशे-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
पवेदनानामभिधानम्		अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सावि- त्राग्निविद्यायाः प्रशंसा	
१३४५-१३४७		१३४८-१३५४	
पृथिव्यां सरधात्ववेदनस्य सावित्राग्नौ तदीयमधुत्ववेदनस्य पूर्वपक्षापरपक्षरा- त्रिषु मधुनिष्पादकमक्षिकाजातीयस्त्रीत्ववे- दनस्य पूर्वपक्षापरपक्षयोरहःसु मधुनिष्पा- दकमक्षिकाजातीयपुरुषत्ववेदनस्य पूर्वा- क्तवेदनानां फलस्य च कथनम् ... १३४५		तत्राऽऽदावन्वयव्यतिरेकोपयुक्तविवेकिरु- पपुरुषद्वयोपन्यासः ... १३४८	
पूर्वोक्तवेदनाभावे पूर्वोक्तफलाभावस्य दर्श- नम् ... .. "		तयोरेव पुरुषयोः पुनर्विविच्य प्रदर्शनम् १३४९	
प्रथमानुवाकोक्तान्वान्तरानुवाकचतुष्टयो- क्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनविधिः १३४६		पूर्वोक्तयोरुभयोः पुरुषयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थप्राप्तिदर्शनम् ... १३४९	
प्रथमानुवाकोक्तानां मुहूर्तनामधेयानां वेद- नविधिः ... .. "		सावित्राग्निविद्यारहितं पुरुषं प्रति समृद्ध- फलाभावलक्षणव्यतिरेकस्य दर्शनम्, १३५०	
प्रथमानुवाकोक्तानां शुक्लकृष्णपक्षरूपद्विवि- धार्धमासानां चैत्रादिमासानां च नामधे- यसंज्ञानविधिः ... .. "		सावित्राग्निविद्यासंयुक्तं पुरुषं प्रति समृद्ध- फलसद्भावलक्षणान्वयप्रदर्शनम् ... .. "	
प्रथमानुवाकोक्तयज्ञतुर्गसंवत्सरनामवेदन- विधिः १३४७		सावित्राग्निविद्याप्रशंसार्थमि- न्द्रभरद्वाजाख्यायिका १३५१	
प्रथमानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्तैकदेशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामवेदनविधिः ... .. "		सावित्राग्निविद्यां वेत्तुरमृतीभवन्पूर्वकं स्वर्ग- प्राप्तिरूपफलस्य दर्शनम्... .. १३५२	
दृष्टान्तपूर्वकं पूर्वोक्तकृत्स्नवेदनस्य प्रशंसा- नम् ... .. "		इतोऽधिकफलं किञ्चित्स्यादिति शङ्कावार- णार्थं वेदत्रयेऽपि तत्रास्तीत्युक्तिः ... .. "	
एकादशोऽनुवाकः (१३४८-१३५४)		सावित्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन तदुपास- कस्य सर्वदेवप्राप्तिलक्षणस्य फलस्य प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शनम् ... .. "	
		सावित्रनामव्युत्पादनेन सावित्राग्निविद्याप्र- शंसा १३५३-१३५४	

एकादशः प्रपाठकः .... (१३५५-१३९४)

नाचिकेताग्निचयनविधिः १३९५-१३९४

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१३५५-१३६३)		शर्करा वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्या- मेवोपधीयन्ते चतुरस्रं परिमण्डलं वा लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिम- न्त्रम् " इति सूत्र उक्तं तत्रेष्टकोपधाने	
नाचिकेताग्निचयनप्रकरणम्, तत्रेष्टकोपधानमन्त्राणामभिधा- नम्, ... १३५५-१३६३		प्रथममन्त्राभिधानम्, ... १३५५	
" एतेन नाचिकेतोः व्याख्यातः, नात्र लेखा भवन्ति, एकविंशतिहिरण्येष्टकाः		द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोरभिधानम् ... १३५६	
		चतुर्थपञ्चमपष्ठमन्त्राणामभिधानम्, ... १३५७	

विषयः	पृष्ठम्
सप्तमाष्टमनवममन्त्राणामभिधानम्, ...	१३५८
दशमैकादशद्वादशमन्त्राणामभिधानम्, ...	१३५९
त्रयोदशचतुर्दशपञ्चदशमन्त्राणामभिधानम्, ...	१३६०
षोडशसप्तदशाष्टादशमन्त्राणामभिधानम्, ...	१३६१
एकोनविंशविंशमन्त्रयोरभिधानम् ...	१३६२
एकविंशस्य मन्त्रस्याभिधानम्, ...	१३६३
द्वितीयोऽनुवाकः (१३६४-१३६६)	
नाचिकेताग्निचयनसंबन्धि-	
ममन्त्राभिधानम् १३६४-१३६६	
नाचिकेताग्निचयने चतुर्गृहीतहोमे शतरुद्री-	
यप्रतिनिधिरूपस्य त्वमग्न इत्यस्य मन्त्र-	
स्याभिधानम्, ...	१३६४-१३६६
तृतीयोऽनुवाकः, ... (१३६७)	
नाचिकेताग्निचयनहोमोपयो-	
गिनो वसोर्धारायाः प्रतिनि-	
धिरूपमन्त्रस्याभिधानम्.... १३६७	
चतुर्थोऽनुवाकः १३६८	
नाचिकेताग्निचयनेऽन्नहोम-	
न्त्राभिधानम्, ... १३६८	
पञ्चमोऽनुवाकः (१३६९-१३७०)	
नाचिकेताग्निचयने विश्वप्री-	
नामकहोममन्त्राभिधानम्,	
१३६९-१३७०	
षष्ठोऽनुवाकः (१३७१-१३७५)	
नाचिकेताग्निचयन उपस्पर्श-	
नादिमन्त्राभिधानम्,	
१३७१-१३७५	
अग्न्याभिर्दर्शने मन्त्रः ...	१३७१
लोकं पृणानामकेष्टक्रोपधानार्थकर्तव्य्याभिधा-	
नम् ...	१३७२
चित्राभिर्दर्शनं क्रवपञ्चकं तत्र प्रथमायु-	
क्त्रयाभिधानम् ...	१३७३
चित्राभिर्दर्शनार्थकचतुर्थोपपञ्चयोर्द्विचोरभि-	
धानम् ...	१३७४

विषयः	पृष्ठम्
“चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवीति	
वैश्वानर्यर्चा चित्तावध्यहति सा चिति-	
र्भवति” इति कल्पसूत्र उक्तं तत्र मन्त्र-	
स्याभिधानम्... .. १३७५	
सप्तमोऽनुवाकः (१३७५-१३७८)	
नाचिकेताग्निदेवतोपासनाभि-	
धानम् १३७५-१३७८	
वायौ नाचिकेताग्निरूपत्वेन ध्यानविधिः १३७५	
वायोः प्रागादिदिग्भिमुखत्वेन संचारे नाचि-	
केताग्निशिरआदिरूपत्वेन ध्यानविधिः ..	
पूर्वोक्तनाचिकेताग्निचयनस्येदानीमुक्तस्य	
ध्यानस्य फले साम्यदर्शनम् ... १३७६	
नाचिकेताग्न्याधारत्वेन हिरण्यध्यानविधिः	
तत्फलकथनं च	
हिरण्यस्य नाचिकेताग्निशरीरत्वेन ध्यान-	
विधिः, तत्फलकथनं च ... १३७७	
पूर्वोक्तहिरण्यध्यानस्य फलान्तरप्रदर्श-	
नम्	
नाचिकेताग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां	
लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुमादित्यलोकाधो-	
वर्तितदुपरिवर्तिलोकविभागदर्शनम्... ..	
नाचिकेताग्निं चिन्वतो नाचिकेताग्न्युपास-	
कस्य चाऽऽदित्यलोकादुपरितनलोकप्रा-	
प्तिरूपफलदर्शनम् १३७८	
आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्त-	
स्याऽऽयुष्मक्षयहेतुभूतकालपारतन्त्र्याभा-	
वप्रदर्शनम्	
अष्टमोऽनुवाकः (१३७९-१३८४)	
नाचिकेताग्न्युपासकस्य	
नाचिकेताग्निं चिन्वानस्य च	
ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं यत्फलं	
तस्य मृत्युराहित्यदर्शनार्थमु-	
द्दालकनचिकेतसोः पितापुत्र-	
योराख्यायिका १३७९-१३८४	
उद्दालकं स्वपितरं विश्वजिन्नामकयागकरण-	

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	पृष्ठम्
समये सर्वस्वमृत्विग्भ्योऽर्पितवन्तमुद्दाल- काभिधं स्वपितरं प्रति भहमपि पितुः स्वीभूत इति महानमपि कस्मैचिद्योग्य- मिति मनसि निधाय नचिकेतोनामक- स्योद्दालकपुत्रस्य मां कस्मै ददासीति प्रश्नः १३७९		ण्यरूपदक्षिणायाः प्रशंसा ... १३८३ महर्षिपुत्रान्तेनापि दक्षिणायाः प्रशंसा १३८४	
पूर्वं तूष्णीं स्थितस्यापि पुनः पुनः प्रश्नेन कोपाधीनस्योद्दालकस्य मृत्यवे त्वां ददामीति नचिकेतसं प्रत्युक्तिः ... १३८०		नवमोऽनुवाकः (१३८५-१३९१) नाचिकेतामित्रचयनप्रयोगाभि- धानम् १३८५-१३९१	
उद्दालकवाक्यं श्रुत्वाऽशरीरवाचोऽनुग्रह- बुद्धिपूर्वकं तदीयपुत्रं प्रति पितुरभिप्राया- नुवादपूर्वकं हे नचिकेतो यमो यदा गृहा- न्निर्गत्य यत्र क्वापि प्रवसति तदा तद्गृहं गच्छ, गत्वा च तद्गृहे दिनत्रयं प्रार्थि- तोऽपि भोजनं मा कुरु, यदि समागतो यमः कति रात्रिरिहोषित इति पृच्छेत्तदा तिष्ठ इति ब्रूहि, रात्रित्रये किं भुक्तवा- निति पृष्ठे क्रमेण त्वत्प्रजापशुमुकृतानीति ब्रूहि, इत्युक्तिः ... .. ”		आदौ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां नाचिकेतामित्रचय- नदेशस्य निश्चयः ... १३८५ निश्चितदेशे चयनकरणे यजमानस्य तत्त- त्फलसमृद्धिप्राप्तिकथनम् ... ” पूर्वोक्तफलसमृद्धेरुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्च- नम् ... १३८६ तत्र नाचिकेतामित्रचयने प्रजालाभस्वर्गप्रा- प्तिरूपफलयोर्दर्शनम् ... ” पूर्वोक्तामित्रचयने ब्रह्मादिसमृद्धिलक्षणफलद- र्शनम् ... ” पूर्वोक्तामित्रचयनात्पशुफलप्राप्तिच्छायां चयने प्रकारविशेषविधिः ... १३८७ ज्यैष्ठ्यादिफलप्राप्त्यर्थं चयने प्रकारान्तर- विधिः ... १३८८ केवलज्यैष्ठ्यफलप्राप्त्यर्थं चयने प्रकारान्त- रस्य विधिः ... १३८९ स्वर्गफलप्राप्त्यर्थं चयने प्रकारविशेषविधिः ” तेजआदिप्राप्त्यर्थं चयनप्रयोगे विशेषविधिः ” स्वस्मिन्नन्यदीयविश्वासबाहुल्यं, स्वस्माद्- त्विजोऽतिबहुला दक्षिणा नयेयुरिति च कामयमानस्य चयनप्रयोगे विशेषविधिः १३९० सर्वप्रयोगसाधारणानुष्ठानविशेषस्य विधिः ”	
नचिकेतसाऽशरीरवागुक्ते यथातथमनुष्ठि- तेऽयं सत्काराहो न मारणीय इति निश्च- यपूर्वकं वरदानेन यमकृतं नचिकेतसः सत्कारकरणम् ... १३८९		दशमोऽनुवाकः १३९१-१३९४ नाचिकेतामित्रचयनप्रशंसा १३९१-१३९४	
जीवन्नेव पितरमयानीति नचिकेतसः प्रथ- मवरप्रार्थना ... १३८२		तत्राऽऽदिविष्टकाप्रशंसा ... १३९१ नाचिकेतामित्रचयनतद्देवनयोः प्रशंसा ... १३९२ सर्वकामसंपूर्त्यर्थं नाचिकेताग्नेः प्रकारान्त- रेण ध्यानविधिः ... १३९३ पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तद- मिध्यानस्य विधिः ... १३९३-१३९४	
श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयहेतुं ब्रूहीति द्विती- यवरप्रार्थना ... .. ”			
यमस्य द्वितीयवरविषये नचिकेतसं प्रति नाचिकेतामित्रचयनरूपोपायोक्तिः ... .. ”			
नचिकेतस इवान्यस्यापि नाचिकेतामि- त्रचयनस्य तदुपासकस्य च श्रौतस्मार्त- सुकृतयोरक्षयस्य प्रदर्शनम् ... .. ”			
पुनः पुनर्मृत्युजयहेतुं ब्रूहीति यमं प्रति नचिकेतसः प्रश्नः ... .. ”			
पुनर्मृत्युजये नाचिकेतामित्रचयनोपासनयो- रुपायत्वेन नचिकेतसं प्रति यमस्योक्तिः ... .. ”			
प्रजापतिवृत्तान्तेन नाचिकेतामित्रचयने हिर-			

द्वादशः प्रपाठकः .... (१३९५-१४४७)

चातुर्होत्राग्निचयनवैश्वसृजाग्निचयनप्रयोगः १३९५—१४४७

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
प्रथमोऽनुवाकः (१३९५-१३९६)		“ सत्याय चरुम् ” इत्यस्य हविषः पुरो-	
वैश्वसृजचयनाङ्गभूतासु दिवः-		नुवाक्या ... .. ”	
श्येन्याख्यापाद्याख्येष्टिपु दिवः-		“ सत्याय चरुम् ” इत्यस्य हविषो	
श्येन्याख्येष्टिसंवन्धिनीनामनु-		याज्या १४०८	
वाक्यानां याज्यानां च प्रती-		“ मनसे चरुम् ” इत्यस्य हविषः पुरो-	
कानि १३९५-१३९६		नुवाक्या ... .. ”	
द्वितीयोऽनुवाकः (१३९७-१४०५)		“ मनसे चरुम् ” इत्यस्य हविषो	
वैश्वसृजचयनाङ्गभूतदिवःश्येनी-		याज्या ... .. ”	
ष्टिविधिः १३९७-१४०५		“ चरणाय चरुम् ” इत्यस्य हविषः	
दिवःश्येनीविधातुं प्रस्तावः ... १३९७		पुरोनुवाक्या १४०९	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु प्रथमेष्टिविधिः ... १३९७		“ चरणाय चरुम् ” इत्यस्य हविषो	
पूर्वोक्तेष्टावुपहोमविधिः ... १३९८		याज्या ... .. ”	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु द्वितीयेष्टिविधिः ... १३९९		“ आग्नेयमष्टाकपालम् ” इत्यस्य हविषः	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु तृतीयेष्टिविधिः ... १४००		पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीके... .. ”	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु चतुर्थ्या इष्टेर्विधिः ..		“ अनुमत्यै चरुम् ” इत्यस्य हविषः, पुरो-	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु पञ्चम्या इष्टेर्विधिः १४०१		नुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीके ... १४१०	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु षष्ठ्या इष्टेर्विधिः... १४०२		चतुर्थोऽनुवाकः १४१०-१४१५	
दिवःश्येन्याख्येष्टिपु सप्तम्या इष्टेर्विधिः १४०३		अपाद्याख्येष्टीनामभिधानम्	
पूर्वोक्तेष्टिसंघातरूपकर्मणो विधिः		१४१०-१४१५	
१४०४-१४०५		अपाद्याख्येष्टीनां विधानाय प्रस्तावः ... १४१०	
तृतीयोऽनुवाकः १४०५-१४१०		तत्रापाद्याख्येष्टिपु प्रथमेष्टिप्रस्तावतद्विध्यु-	
चतुर्थानुवाके विधास्यमानवै-		पहोमविधानानां दर्शनम् १४११	
श्वसृजचयनाङ्गभूतापाद्याख्ये-		अपाद्याख्येष्टिपु द्वितीयेष्टिविधानम्	
ष्टीनामनुवाक्या याज्याश्च		१४११-१४१२	
१४०५-१४१०		अपाद्याख्येष्टिपु तृतीयेष्टिविधानम्	
तत्र “ तपसे चरुम् ” इत्यस्य हविषः		१४१२-१४१३	
पुरोनुवाक्या १४०५		अपाद्याख्येष्टिपु चतुर्थ्या इष्टेर्विधिः ... १४१३	
“ तपसे चरुम् ” इत्यस्य हविषो याज्यां १४०६		अपाद्याख्येष्टिपु पञ्चम्या इष्टेर्विधिः	
“ भद्रायै चरुम् ” इत्यस्य हविषः पुरो-		१४१३-१४१४	
नुवाक्या ... .. ”		पूर्वोक्तेष्टिसंघातरूपस्य कर्मणो विधिः	
“ भद्रायै चरुम् ” इत्यस्य हविषो		१४१४-१४१५	
याज्या १४०७		पञ्चमोऽनुवाकः १४१५-१४२६	

विषयः	पृष्ठम्
चातुर्होत्रचयनाभिधानम्	
१४१५-१४२६	
आदौ चातुर्होत्रमन्त्राणां प्रशंसा ... १४१५	
प्रकारान्तरेण पुनश्चातुर्होत्रमन्त्राणां प्रशंसा ... १४१६	
पुनरपि प्रकान्तरेण चातुर्होत्रमन्त्राणां प्रशंसा ... १४१७	
चातुर्होत्रमन्त्राणामध्ययनस्य प्रशंसा ... ”	
चातुर्होत्रमन्त्रैश्चयनविधिः ... १४१८	
चयनां श्रुतानामुपधानविशेषाणां विधिः ... १४१८-१४१९	
चयनस्येयत्ताया विधिः ... १४२०	
एतस्य चयनस्य कर्मविशेषसंयोगेन फलविशेषदर्शनम् ... ”	
चयन एकस्या गोर्दक्षिणात्वेन विधिः ... ”	
पक्षान्तरेण गवामेकविंशतेर्दक्षिणात्वेन विधानम् ... १४२१	
पक्षान्तरेण गवां शतस्य दक्षिणात्वेन विधानम् ... ”	
पक्षान्तरेण गवां सहस्रस्य दक्षिणात्वेन विधानम् ... ”	
पक्षान्तरेण प्रतीष्टकमेकैकस्या गोर्दक्षिणात्वेन देयत्वविधिः ... ”	
इष्टकासंख्यया संख्येयानां गवामलाभे यावत् इष्टकास्तावतां मन्थानाम् (क्षीरादिद्रवद्रव्ये सक्तुपिष्टमिश्रणेन निष्पन्नो मन्थः) ओदनानां वा दक्षिणात्वेन देयत्वविधिः ... १४२२	
नियतदक्षिणाया विधिः ... ”	
तत्र चातुर्वर्षाया गर्भिण्या गोर्दक्षिणात्वेन विधानम् ... ”	
हिरण्यस्य दक्षिणात्वेन विधिः ... ”	
वज्रस्य दक्षिणात्वेन विधिः ... ”	
“ वेदि विमिमीते वेदितृतीये यजेतेति विज्ञायते तस्याः सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात्प्रक्रममात्तृतीयांशः स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदि विमिमीते ” इति बौधायनोक्तं तस्य विधिः ... १४२३	

विषयः	पृष्ठम्
पूर्वत्रैममेव लोकं पशुवन्धनेत्यादिना पशुवन्धामिष्टोमादावेतच्चयनमभ्युपगतं, तत्र पशुवन्धपक्ष एव वेदितृतीयत्वविधानस्य व्यवस्थापनम् ... ”	
यज्ञसभायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणादानस्य विधानम् ... १४२३	
चातुर्होत्रचयनाङ्गभूतेष्टकानामुपादानद्रव्यत्वेन हिरण्यस्य विधानम् ... १४२४	
हिरण्यालाभे घृताक्षशर्कराणामुपधानविधिः ... ”	
सौत्रामण्या मैत्रावरुण्या आमिक्षाया वा चातुर्होत्रचयनानन्तरं तदङ्गत्वेन कर्तव्यत्वविधिः ... ”	
चातुर्होत्रचयनतद्वेदनयोः फलदर्शनम् ... ”	
चातुर्होत्रचयनसंवन्ध्यङ्गविधायकस्य ब्राह्मणस्य सावित्रनाचिकेतयोरतिदेशः ... १४२५	
पष्ठोऽनुवाकः.... १४२६-१४३०	
वैश्वसृजचयनाभिधानम् ,	
तत्र वैश्वसृजचयनोपयोगि-	
नस्ति सृष्टु लेखासूक्तमलेखा-	
यामुपधानार्था मन्त्राः	
१४२६-१४३०	
वैश्वसृजचयनोपयोगिप्रथमो मन्त्रः ... १४२६	
वैश्वसृजचयनोपयोगिद्वितीयादिषष्ठान्ता मन्त्राः ... १४२७	
वैश्वसृजचयनोपयोगिसप्तमादिद्वादशान्ता मन्त्राः ... १४२८	
वैश्वसृजचयनोपयोगित्रयोदशादिसप्तदशान्ता मन्त्राः ... १४२९	
वैश्वसृजचयनोपयोग्यष्टादशो मन्त्रः ... १४३०	
सप्तमोऽनुवाकः १४३०-१४३३	
वैश्वसृजचयनाभिधानम् , तत्र	
वैश्वसृजचयनोपयोगिनो मध्य-	
मलेखायामुपधानार्था मन्त्राः	
१४३०-१४३३	

विषयाः	पृष्ठम्
वैश्वसृजचयनोपयोगी मध्यमलेखायामुपधा- नार्थः प्रथमो मन्त्रः ... १२३०	
वैश्वसृजचयनोपयोगिनो मध्यमलेखायामु- पधानार्था द्वितीयादिषष्ठान्ता मन्त्राः १२३१	
वैश्वसृजचयनोपयोगिनो मध्यमलेखायामुप- धानार्थाः सप्तमाद्येकादशान्ता मन्त्राः १२३२	
वैश्वसृजचयनोपयोगिनो मध्यमलेखायामु- पधानार्था द्वादशादिषष्ठदशान्ता मन्त्राः १२३३	
अष्टमोऽनुवाकः १२३४-१२३६	
वैश्वसृजचयनाभिधानम्, त- त्राऽऽभ्यन्तरलेखायामुपधानार्था	
मन्त्राः.... १२३४-१२३६	
वैश्वसृजचयनोपयोगिनोऽभ्यन्तरलेखाया- मुपधानार्थाश्चत्वारो मन्त्राः ... १२३४	
वैश्वसृजचयनोपयोगिनोऽभ्यन्तरलेखाया- मुपधानार्थाः पञ्चमादिनवमान्ता मन्त्राः ... १२३५-१२३६	
नवमोऽनुवाकः १२३६-१२४७	
वैश्वसृजचयनाभिधानम्, तत्र ब्रह्मणा पठनीयानां मन्त्रा- णामभिधानम्.... १२३६-१२४७	
“ दक्षिणाकाले ब्रह्मा सदस्यासीनो वैश्व- सृजं व्याचष्टे, ऋचां प्राची महती दिगु- च्यत इति ऋक्षु पच्छोऽर्धर्चशो ब्राह्मणे वाग्यशस्तस्मा अध्वर्युः प्रतिगृणात्यौ	

विषयाः	पृष्ठम्
ब्रह्मनृतं ब्रह्मन्सत्यं ब्रह्मन्” इति सूत्र सक्तं तत्र वैश्वसृजव्याख्यानार्थं ब्रह्मणा पठितव्या मन्त्राः, तत्र ब्रह्मणा पठनीयः प्रथमो मन्त्रः... १२३६	
ब्रह्मणा पठनीया द्वितीयादिचतुर्थान्ता मन्त्राः ... १२३७	
ब्रह्मणा पठनीयाः पञ्चमादिसप्तमान्ता मन्त्राः ... १२३८	
ब्रह्मणा पठनीया अष्टमादिदशमान्ता मन्त्राः ... १२३९	
ब्रह्मणा पठनीया एकादशादिचतुर्दशान्ता मन्त्राः ... १२४०	
ब्रह्मणा पठनीयः पञ्चदशो मन्त्रः ... १२४१	
पूर्वमन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितमुत्तर- मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सरसत्रस्य निरूपणम्, तत्र पूर्ववद्ब्रह्मणा पठनीयः षोडशो मन्त्रः १२४२	
ब्रह्मणा पठनीयौ सप्तदशाष्टादशमन्त्रौ ... १२४२	
सहस्रसंवत्सरसत्रस्वरूपप्रतिपादकस्य ब्राह्म- णस्य वचनम्... १२४३	
सहस्रसंवत्सरसत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वद- र्शनम् ... ”	
सहस्रसंवत्सरसत्रस्य मनुष्यान्प्रति विधा- नम् ... ”	
एतावता ग्रन्थेन दर्शयौर्णमासादिसहस्रसंव- त्सरान्तं कर्मजातमुक्तं तस्य सर्वस्य वैक- ल्पपरिहाराय पुरुषार्थपर्यवसानार्थत्वं च दर्शयितुं परतत्त्वप्रतिपादकस्य प्रणव- स्यान्ते निरूपणम् ... १२४४-१२४७	

अथ तैत्तिरीयब्राह्मणकाण्डान्तर्गतप्रपाठकवि- षयानुक्रमणिका ।

प्रथमं काण्डम् (१—३३५)

प्रपाठकः	विषयाः	पृष्ठम्
१	अग्न्याधानविधिः	.... १-६२
२	गवामयनशेषविधिः	.... ६३-११०
३	वाजपेयब्राह्मणम् (वाजपेयपुनराधानपिण्डपितृयज्ञाः)	१११-१७०
४	सोमादिब्राह्मणानुक्तस्याभिधानम्	.... १७१-२२७
५	नक्षत्रेष्टकामन्त्राणामभिधानम्	.... २२७-२८२
६	राजसूयस्यानुब्राह्मणम्	.... २८३-३०३
७	राजसूयानुब्राह्मणम्	.... ३०४-३२२
८	राजसूयानुब्राह्मणम्	.... ३२३-३३५

द्वितीयं काण्डम् (३३७—८५७)

१	अग्निहोत्रविधिः	.... ३३७-३८०
२	आरण्यकाण्डगतमन्त्रब्राह्मणम्	.... ३८१-४३५
३	पूर्वोक्तशेषाभिधानम्	.... ४३६-४७३
४	उपहोमानां पूर्वभागाभिधानम्	.... ४७४-४९१
५	उपहोमशेषाभिधानम्	.... ५५१-६००
६	सौत्रायणेः कौकिल्या अभिधानम्	.... ६०१-६९३
७	सवनान्नामेकाहविशेषाणामभिधानम्	.... ६९४-७६१
८	काम्यपशूनां याज्यानुवाक्याः	.... ७६२-८५७

तृतीयं काण्डम् (८५९—१४४७)

१	नक्षत्रेष्टियाज्यानुवाक्या नक्षत्रेष्टिविधयश्च	८५९-९०७
२	दर्शपूर्णमासेष्टिविधिः	.... ९०८-९४२
३	दर्शपूर्णमासेष्टिविधिः	.... ९४३-९५५
४	मनुष्यपशूनां विधिः	.... ९५६-९७४
५	इष्टिहोत्रस्य मन्त्राणामभिधानम्	.... ९७५-९८७

६ पाशुकहौत्रविधिः	....	.... ९८८-१०३९
७ अच्छिद्रकाण्डाभिधानम्	....	.... १०४०-११५४
८ अश्वमेधब्राह्मणम् (अश्वमेधे प्रथममहः)	....	.... ११५५-१२३७
९ अश्वमेधब्राह्मणम् (द्वितीयमहस्तृतीयं चाहः)	....	.... १२३८-१३१५
१० सावित्रचयनाभिधानम्	....	.... १३१५-१३५४
११ नाचिकेताग्निचयनविधिः	....	.... १३५५-१३९४
१२ चातुर्होत्राग्निचयनवैश्वसृजाग्निचयनप्रयोगः		१३९५-१४४७

समाप्तेयं प्रपाठकविषयानुक्रमणी ।